

Eero Sappinen

VÄRMLANNIN METSÄSUOMALAISET

Asutushistoriasta, agraarista kulttuurista
ja muutoksesta

Värmlannin metsäsuomalaiset

Asutushistoriasta, agraarista kulttuurista ja
muutoksesta

Eero Sappinen

SIIRTOLAISUUS-
INSTITUUTTI

Turku 2019

Kannen kuva: Suomalainen heinäntekijä. Lähde: Ernst Lampen (1925). *Värmlannin matka: Suomalaisuutta vainuamassa Värmlannin metsissä*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 4

Copyright © Siirtolaisuusinstituutti & tekijä

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

ISBN 978-952-7167-63-2 (nid.)

ISBN 978-952-7167-64-9 (pdf)

ISSN 2343-3493 (painettu)

ISSN 2343-3485 (verkkojulkaisu)

Painosalama Oy, Turku 2019

Sisällysluettelo

Saatteeksi	9
1. Johdanto	11
1.1. Mielenkiinto metsäsuomalaisiin herää.....	12
1.2. Metsäsuomalaiset kirjallisuudessa ja tutkimuksen kohteena.....	13
1.3. Kaunokirjallisuus	18
2. Savon asuttaminen ja kulttuuriperintö.....	21
2.1. Esihistoriallinen ja keskiajan Savo.....	21
2.2. Pohjois-Savon asuttaminen	26
2.3. Keskiajan perintö ja uusi aika	27
2.4. Savon asutus 1500-luvulla, sen keskittymät ja asutusliike	28
2.5. Suomalaisen muutto Ruotsiin	30
2.6. Muuttoreitit.....	34
3. Suomalaisasutus Ruotsissa ja Norjassa.....	35
3.1. Gästrikland, Medelpad, Hälsingland ja Ångermanland	36
3.2. Taalainmaa	37
3.3. Södermanland, Närke, Tiveden, Bergslagen, Västmanland ja Itä-Götanmaa	37
3.4. Värmlanti	38
3.5. Norja.....	40
3.6. Metsäsuomalaisten lukumäärä	41
3.7. Värmlannin ruotsalaisasutus ja alueiden nautinta	42
3.8. Muuttaneiden lähtöalueista ja sukunimistä	44
4. Oikeus maahan ja maanomistus.....	51
5. Kaskiviljely.....	55
5.1. Kaskiviljely Suomessa	55
5.2. Päämenetelmät.....	57
5.3. Kaskiviljely Ruotsissa	62
5.4. Suhtautuminen kaskiviljelyyn muuttuu	63
5.5. Viljelytekniikoista ja käytetyistä käsitteistä.....	67
5.6. Kaskessa viljelty vilja- ja kasvilajit	68
5.7. Työvaiheet ja tekniikka	70
5.8. Kaskettavan paikan valinta.....	71

5.9.	Kaatoaika ja kaataminen	71
5.10.	Polttaminen ja sitä koskevat määräykset.....	74
5.11.	Kasken sytyttäminen.....	76
5.12.	Kylvö ja kasken aitaaminen	77
5.13.	Kaskityövälineet.....	78
5.14.	Hankoaura ja risuäes.....	80
5.15.	Sadonkorjuu	83
5.16.	Kaskialojen muu käyttö.....	86
5.17.	Viljelytavan haitoista ja hyödyistä.....	87
5.18.	Kaskityypeistä ja kaskiviljelyn merkityksestä	87
6.	Karjanhoito.....	93
6.1.	Niittyjen valtaus ja maankäytön mahdollisuudet.....	94
6.2.	Heinänteon aloittaminen ja työjärjestys.....	96
6.3.	Välineet ja korjuutekniikka	97
6.3.1.	Viikate, hiomatikku ja kovasin.....	97
6.4.	Heinän niittäminen, haravoiminen ja kuivattaminen.....	99
6.5.	Etäniityt ja niiton lopettaminen	103
6.6.	Kylvöheinän tuleminen	104
6.7.	Lehdekset, puunlehdet, sammal, jäkälä ja kanerva.....	104
6.8.	Karjanhoidon merkitys ja kotieläimet	107
6.9.	Paimentaminen.....	111
6.10.	Karjamajat	112
6.11.	Muutto karjamajoille.....	113
6.12.	Karjatarha	116
6.13.	Laiduntaminen	117
6.14.	Uskomuksista	120
7.	Metsästys	125
7.1.	Hauta-, ansa- ja loukkupyynti.....	127
7.2.	Ampuma-aseet.....	132
7.3.	Petojen torjunta ja ajometsästys.....	133
7.4.	Karhunpyynti	135
7.5.	Magia ja metsästysonni	137
8.	Kalastus.....	139
9.	Peltoviljely.....	145
9.1.	Metsäsuomalaisten pellot.....	147
9.2.	Viljelyskasvit	148
9.3.	Peltojen lannoitus	152
9.4.	Peltotyövälineet.....	154
9.5.	Hankoaura peltotyövälineenä	157

9.6.	Kyntöaika ja kyntökerrat	160
9.7.	Äkeet, lata ja peltojyrä	161
9.8.	Kylvö	163
9.9.	Sadonkorjuu	165
9.10.	Viljan ulkokuivatus	167
9.11.	Riihikuivatus	168
9.12.	Puiminen	169
9.13.	Viljan puhdistus	171
9.14.	"Agraarivallankumous" ja sen vaikutukset	174
9.15.	Viljelyjärjestelmät	176
9.16.	Työvoima, työnjako ja vuotuinen työkierto	180
9.17.	Kadot	182
10.	Rakennuskulttuuri	185
10.1.	Asuinpaikan valinta	186
10.2.	Tupien funktioista ja nimityksistä	187
10.3.	Rakennukset	189
10.4.	Asuinrakennukset	189
10.4.1.	Savutupa	189
10.4.2.	Savu-uuni	193
10.4.3.	Savutuvan välikatto, lattia ja ikkunat	196
10.5.	Asuminen ja rakennustyytit	197
10.5.1.	Lakka	197
10.5.2.	Yksinäistupa	198
10.5.3.	Sivukamaritupa	200
10.5.4.	Paritupa	200
10.5.5.	Ruotsalaistupa	202
10.5.6.	Takka	204
10.5.7.	Uudempi rakentaminen	204
10.5.8.	Ulkokatto ja rakennusten maalaaminen	205
10.6.	Talousrakennukset	206
10.6.1.	Kota	206
10.6.2.	Aitat	206
10.6.3.	Kellari	210
10.6.4.	Eläinsuojat	210
10.7.	Sauna	214
10.7.1.	Kylpeminen saunassa	216
10.7.2.	Mallassauna	217
10.8.	Riihi ja puimahuone	217
10.9.	Myllyt	219
10.10.	Rakennusten määrä ja pihojen muotoutuminen	220
10.11.	Pihamuodot Suomessa ja Ruotsissa	222

11. Tupien sisustus.....	227
12. Asuinhuoneiden ja pihojen siisteys.....	233
13. Henkilökohtainen hygienia	235
13.1. Huomio hygieniaan	237
14. Ruoka ja juoma.....	239
14.1. Jauhoruuat	239
14.1.1. Pepu	239
14.1.2. Mutti.....	240
14.2. Hillo, mämmi ja talkkuna	242
14.3. Puurot	243
14.4. Vellit	244
14.5. Leipä.....	245
14.5.1. Ohutleipä.....	246
14.5.2. Rieska.....	247
14.5.3. Kalakukko, piiraat ja sienet.....	248
14.6. Maitotalous	249
14.6.1. Juusto ja voi.....	250
14.6.2. Pitkäpiimä.....	252
14.7. Kasvikset.....	252
14.8. Kala.....	253
14.9. Liha	254
14.9.1. Lihan säilöminen	256
14.10. Veriruuat.....	257
14.11. Juomat.....	258
14.12. Hätäruoka.....	260
14.13. Nautintoaineet	261
14.14. Ateriointi.....	263
14.15. Ruuanlaitto ja keittiön varusteet	265
14.15.1. Ruokailuvälineet	266
15. Taikuudesta ja uskomuksista	267
15.1. Haltiat.....	267
15.2. Tietäjät.....	269
15.3. Musta magia	272
15.4. Ruotsalaisten uskomuksista	273
16. Kulttuurin muuttuminen ja assimilaatio	275
16.1. Raudanvalmistus ja metsäsuomalaiset	276
16.2. Puutavarakauppa ja -teollisuus	279
16.3. Tilattomat ja metsänomistajat.....	281
16.4. Väkiluvun kasvu ja maastamuutto	283

16.5. Muuttuva yhteiskunta	284
16.6. Keskusjohto muutosvoimana	285
16.7. Viljelytapojen muutos	286
16.7.1. Kaski- ja peltoviljely	286
16.8. Karjanhoidon merkitys kasvaa	288
16.9. Traditio ja uusi asumisessa ja rakentamisessa	289
16.10. Ruokakulttuuri uudistuu ja monipuolistuu	290
16.11. Savosta ja Värmlannista kulttuurialueina.....	291
16.12. Yhteydet ja kauppa.....	293
16.13. Suomen kieli katoaa.....	299
16.14. 1800-luvun murros ja suomalaisten ruotsalaistuminen	302
Ilmar Talven Värmlannin metsäsuomalaisaineisto (IT)	307
Kysely- ja muistitietoaineisto.....	307
Muu arkistoaineisto	307
Sanomalehdet.....	308
Kirjallisuus	309
Hakemisto	339

Kuvat

1. Savolaiskolonisaatio Ruotsin keskiosiin 1570-luvulta 1600-luvun loppuun ..	33
2. Kaskirukiin kuivatustelineitä.....	84
3. Takkavitsa, Södra Finnskoga.	101
4. Heinähaasia, Köla	102
5. Kesänavetta, Lekvattnet	117
6. Peregrinustraditio Värmlannissa	119
7. Maitoa lypsävän olennon nimitykset	122
8. Linnun ansalanka, Älgå	129
9. Jäniskoukku sivulta.....	131
10. Mertoja, Taalainmaa.....	141
11. Tyypillinen värmlanninaura 1800-luvun loppupuolelta	156
12. Hankoaura, Vitsand, Monka	159
13. Viljanpuinnissa ja viljan puhdistuksessa käytettyjä työvälineitä.....	173
14. Savutupa, Östmark, Multjärn, Käst Jossi	191
15. Savutupa, Östmark, Gransjöberg, Ribråten	194
16. Uunin nurkkapatsas, Lekvattnet, Örtjärnshöjden.....	195
17. Savutuvan uuni ja rautainen hella, Lekvattnet, Vittjärn.....	196
18. Suomalaistyyppinen yksinäistupa, Sollerö, Taalainmaa. Moratupa, Mora, Taalainmaa.....	199

19. Parituvan pohjapiirros vuodelta 1842, Lekvattnet, Norra Vittjärn.....	201
20. Ruotsalaistuvan avoin takka, Lekvattnet, Örtjärnshöjden, Mellängården.....	203
21. Aitta, Vitsand, Hult. Aittatyyppi on yleinen suomalaismetsissä	207
22. Aitta (härbre), jossa vuosiluku 1664, Norra Finnskoga, Stenåsen	209
23. Uudempaa rakentamistapaa edustava rakennusrivi, Lekvattnet, Sorktjern ...	224
24. Ulkorakennusrivi, Norra Ny, Lukvalla, Övre gården.....	224
25. Pönttötuoli, Lekvattnet	227
26. Kylpysauna, Lekvattnet, Pojansana	237
27. Koivupuusta tehty kahvimylly. Lekvattnet.....	259
28. Hiilen kujetukseen käytetty reki	278
29. Värmlannin kulttuurirajoista. 1. Vetohäränkäytön pohjoisraja 2. Pölk- kytuolin (kubbstol) kaakkoisraja 3. Tolppa-aitan eteläraja 4. Karjamajan eteläraja 5. Kovan ohutleivän kaakkoisraja 6. Reikävarstan eteläraja 7. Kaurasta leivotun kovan ohutleivän kaakkoisraja 9. Tapa käyttää tyttöjä tai keski-ikäisiä naisia paimenessa 10. Navetan tulisijan eteläraja ja tapa nukkua navetassa ja 12. Kaksikerroksisen luuvan (ajosilta ylempään ker- rokseen) itäraja	292
30. Hevosen kantosatula, Södra Finnskoga, Rögden	294
31. Värmlannin kunnat ennen vuotta 1952	337

Saatteeksi

Ajatus tämän kirjan kirjoittamisesta syntyi professori Ilmar Talven luovutettua koamansa metsäsuomalaisaineiston Turun yliopiston kansatieteen oppiaineelle ja sain tilaisuuden tutustua siihen. Ehkä myös savolaisilla juurillani oli vaikutuksensa mielenkiinnon heräämiseen. Tiedetäänhän, että Värmlantiin 1500-luvun lopulla ja 1600-luvulla muuttaneet suomalaiset olivat pääosin savolaisia kaskiviljelijöitä. Muutto Ruotsiin synnytti jopa jonkinlaisen joukkoliikkeen, sillä Itä-Suomi oli jo 1500-luvulla ylikansoitettu.

Huomionarvoista on, että metsäsuomalaiset säilyttivät vuosisatoja oman kielensä ja jättivät jälkensä niin paikannimistöön, harjoitettuihin elinkeinoihin kuin rakennus- ja ruokakulttuuriinkin.

Suomessa tutkijoiden mielenkiinto metsäsuomalaisiin heräsi 1800-luvun lopulla. Tähän vaikutti muun muassa K. A. Gottlundin toiminta metsäsäsuomalaisten keskuudessa ja hänen 1800-luvun alussa kirjoittamansa matkapäiväkirjat, joissa hän kuvasi Värmlannin ja Taalainmaan metsäsuomalaisten elämää ja elinoloja.

Tämä tutkimus perustuu keskeiseltä osin professori Ilmar Talven Ruotsin ja Norjan eri arkistoista koottuun laajaan kansatieteelliseen muistitietoaineistoon, hänen 1940- ja 1950-luvun vaihteessa kokoamaansa kenttätöyöaineistoon ja Sanakirjasäätiön kokoelmiin.

Ruotsissa 1930-luvulla toteutetun ja tässä käytetyn kansatieteellisen muistitietoaineiston keruu tapahtui metsäsuomalaisten osalta viime hetkellä. Kyseinen muistitieto ulottuu 1800-luvun loppupuolelle, jolloin monet perinteiset tavat olivat vielä osa arkea tai ne olivat ainakin hyvin tiedossa.

Monet henkilöt ovat vaikuttaneet tämän tutkimuksen käynnistymiseen ja tekemiseen, mistä heille kaikille olen kiitollinen. Erikseen haluan saamastani tuesta kiittää professori Pekka Leimua ja Turun yliopiston Kulttuurien tutkimuksen laitosta, joka antoi käyttööni työtilan, jossa olen voinut tehdä arkistotyön. Siirtolaisuusinstituutin tutkimusjohtaja Elli Heikkilän positiivinen ja kannustava asenne tähän tutkimukseen on ollut merkittävä voima sen tekemisessä. FM Maria Haapasalo kiitän ansiokkaasta toimitustyöstä, ja yhteisesti kaikkia heitä, jotka ovat siihen osallistuneet. Siirtolaisuusinstituuttia kiitän siitä, että se on ottanut tämän tutkimuksen julkaisuohjelmaansa. Yhteistyö toimitusjohtaja Tuomas Martikaisen kanssa on ollut hyvää ja joustavaa.

Myös saamieni apurahojen merkitys on ollut suuri. Niitä tähän tutkimukseen ovat myöntäneet Alfred Kordelinin säätiö, Emil Aaltosen Säätiö, Seurasäätiö, Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto, Suomen Kulttuurirahasto ja Turun yliopistosäätiö.

Kirjoitustyön olen tehnyt pääasiassa kotonani Turussa, millä on ollut vaikutuksensa myös perheen arkeen, josta se on ottanut osansa. Vaimoni Anja on osoittanut tässä ihailtavaa kärsivällisyyttä.

Omistan tämän kirjan opettajani professori Ilmar Talven muistolle. Hänen syntymästään on tänä vuonna kulunut sata vuotta.

Turussa helmikuulla 2019

Eero Sappinen

1. Johdanto

Metsäsuomalaisasutuksen muodostuminen on merkittävä vaihe suomalaisen muuttoliikkeen historiassa. Termillä metsäsuomalainen tarkoitetaan ihmisiä, jotka muuttivat lähinnä Savosta Keski-Skandinavian metsiin 1500-luvun lopulla ja 1600-luvun alkupuolella. Ruotsinkielessä metsäsuomalaisesta käytetty vakiintunut käsite on *skogfinne* (Bladh 2009, 105). Metsäsuomalaisten asuttamiin alueisiin on liitetty vastavasti käsitteet *finnskog*, *finnmark* ja *finnbygd*, joista viimeksi mainittua pidetään myös neutraaleimpana vaihtoehtona (Wedin 2007, 122). Metsäsuomalaisia on asunut Ruotsin keski- ja pohjoisosien kaikissa maakunnissa Södermanlandista Länsi-Göötanmaan ja Närken rajametsien (Tiveden) kautta Västerbotteniin ja Lappiin saakka ulottuvalla alueella. Värmlantiin liittyy välittömästi myös Norjan puolelle ulottuva suomalaisasutus.

Tämä kirja on rajattu Värmlannin metsäsuomalaisiin, joiden muuttoa, kulttuurista taustaa, elämänmuotoa ja sen muuttumista tarkastellaan 1600-luvulta 1900-luvulle, jolloin viimeisetkin metsäsuomalaiset sulautuivat ruotsalaisiin. Metsäsuomalaisten historiallisia vaiheita ja elämänmuotoa ei tunneta kovinkaan yleisesti. Sikäli kun metsäsuomalaisista on ollut olemassa jokin mielikuva, on se usein ollut enemmän tai vähemmän stereotyyppinen, riippumatta niistä elinolosuhteista ja -edellytyksistä, jotka eri aikoina ja eri tavoin ovat vaikuttaneet heidän elämäänsä ja muuttaneet sitä. Lähdepuhjan ohuus on rajoittava tekijä 1600- ja 1700-lukuja kuvattaessa, joten monet päätelmät on jouduttu tekemään 1800-lukua kuvaavan muistitietoaineiston pohjalta. Sinänsä 1800-luku on sovelias vertailutaso, koska se oli Ruotsissa suuren murroksen vuosisata, jolloin yhteiskunta muuttui monin tavoin (Ohlmarks & Baehrenz 1993, 415–416, 418–421, 429–431, 434, 436–437, 440–448, 458–459, 491–492).

Virikkeen tämän kirjan kirjoittamiselle antoi tutustuminen Ilmar Talven kokoamaan laajaan metsäsuomalaisaineistoon, joka on Turun yliopiston kansatieteen oppiaineen hallussa (lyh. IT). Sen ydin koostuu Ruotsin ja Norjan eri arkistoista¹ kopioiduista 1930-luvulla kerätystä muistitietoaineistosta, jonka laajuus on tuhansia sivuja. Kyseinen aineisto on määrittänyt pääpiirteissään myös tämän esityksen disposition. Aineisto on autenttinen, mitä ilmentää myös se, että kuvaukset on kirjoitettu joko paikallisella murteella, eräänlaista ”savonruotsia” käyttäen tai Savon murteella. Tämä tarkoittaa myös sitä, että käytetyn ruotsin kääntäminen suomen kielelle on vaatinut tavallista enemmän aikaa. Merkittäviä lähderyhmiä ovat olleet myös Ilmar Talven Värmlannista

¹ Arkistot: Uppsala Landsmålsarkiv (ULMA), Västsvenska Folkminnesarkivet Göteborg (VFMA), Värmlands Museum (VM), Nordiska museet - Nils Keyland, Lars Bäckvall - ja Norsk Folkemuseum Oslo (NEG).

1940- ja 1950-lukujen vaihteessa kokoama kenttätöäaineisto² sekä 1920- ja 1930-luvuilla kerätystä sanakirja-aineistosta (Sanakirjasäätiön kokoelmat, SS) koottu tiedosto.

Jossakin määrin ongelmalliseksi arkistoista kopioidun muistitietoaineiston käytön tekee kuitenkin se, että tietolähde on usein ollut mahdollista identifoida metsäsuomalaiseksi pelkästään sillä perusteella, että lähteessä on esiintynyt jokin suomalainen kulttuurielementti. Esimerkiksi maininta savutuvasta, riihestä, saunasta tai hankoaurasta on voinut ollut todiste tiedonantajan suomalaisesta taustasta. Sukunimistöön ei kaikissa tapauksissa ole ollut enää mahdollista tukeutua, sillä suomalainen nimi vaihdettiin ruotsalaiseksi tai ainakin muutettiin paremmin ruotsin kieleen sopivaan muotoon pian Ruotsiin muuton jälkeen. Tällaisia suomalaisiksi tunnistettavia nimiä ovat olleet esimerkiksi Häcken (Häkkinen), Tarfven (Tarvainen), Putten (Puttonen), Orren (Oranen) ja Sickain (Sikanen). Tässä yhteydessä on mainittava K. A. Gottlundin toiminta, jonka ansiosta tieto monen Värmlantiin muuttaneen suomalaisen sukunimestä on säilynyt. Gottlundin suuri oivallus oli Värmlannin eri pappiloissa käydessään perehtyä niiden kirkonkirjoihin ja lisätä niissä olevien suomalaisiksi tietämiensä henkilöiden ruotsalaisen sukunimen perään selville ottamansa suomalainen sukunimi. Tämä oli teko, jonka merkitys on ollut korvaamaton etenkin sukututkijoille.

1.1. Mielenkiinto metsäsuomalaisiin herää

Sanotaan, että kyky selviytyä suurten metsien karuissa oloissa on tehnyt metsäsuomalaisista ainutlaatuisen etnisen vähemmistön, josta sittemmin ovat kiinnostuneet myös tutkijat. Metsäsuomalaisista kirjoitti jo Porthan, mutta varsinaisesti heidät ”löysi” 1800-luvun alussa K. A. Gottlund. Suomalaisia kielitieteilijöitä ja etnologeja metsäsuomalaiset alkoivat kiinnostaa 1800-luvun loppupuoliskolla, jolloin heidän edustamansa kulttuurin kautta pyrittiin muun muassa eri ilmiöiden iän määrittämiseen. Katsottiin, että sellainen kulttuurielementti, jonka metsäsuomalaiset tunsivat, oli ollut olemassa viimeistään 1600-luvun alkupuoliskolla myös Savossa, josta Ruotsiin oli alun perin lähdetty. Suomessa on tutkittu jossakin määrin myös metsäsuomalaisasutuksen historiaa (mm. Palmen 1897; Ojansuu 1907; Paloposki 1981) ja viimeksi myös sitä, mistä metsäsuomalaisten esi-isät ovat Ruotsiin tulleet (Saloheimo 1993, 1996).

Tyypillinen näkökulma ruotsalaisessa ja norjalaisessa metsäsuomalaistutkimuksessa ja -kirjoittelussa on puolestaan ollut erilaisuuden kuvaaminen; on tarkasteltu sitä, mikä on erottanut metsäsuomalaiset kantaväestöstä (Talve 1986). Tämä on ollut myös eräänlaista reliktitutkimusta, jolle on ollut tyypillistä, että ilmiöitä on tarkasteltu tavallaan irrallaan ympäröivästä miljööstä ja yhteiskunnasta huolimatta siitä, että niiden vaikutus arkielämään on ollut suuri (mm. Wedin 2001a, 35–42). Tässä teoksessa

² Ilmar Talven kenttätöäaineisto sisältää muistiinpanot, piirroksot ja valokuvat.

edellä mainittu seikka on pyritty huomioimaan kuvaamalla myös metsäsuomalaisen arkielämää, sen muuttumista ja sellaisia yhteiskunnallisia tekijöitä, jotka siihen ovat vaikuttaneet (Bladh 2009, 107).

1.2. Metsäsuomalaiset kirjallisuudessa ja tutkimuksen kohteena

Metsäsuomalaisista on kirjoitettu paljon. Tässä luvussa kirjallisuutta on tarkasteltu valikoiden niin, että lukijalle muodostuu käsitys tekstien luonteesta ja tehdystä tutkimuksesta³. Vanhin painotuote, jossa metsäsuomalaiset mainitaan, on karlstadilaisen papin ja lehtorin Petrus Magni Gylleniuksen (alkuaan Peter Månsson) 1600-luvun alkuun ajoittuva ja vuosikymmenten ajan pitämä päiväkirja (Gyllenius, 1962) Värmlannista⁴. Gyllenius oli Värmlannin Ölmessä syntynyt pappi, joka tunsu seudun hyvin ja kulki Värmlannissa saarnaamassa suomalaisille suomenkielellä. Päiväkirjan merkinnät metsäsuomalaisista ovat kuitenkin niukat ja pitäytyvät lähinnä faktoissa. Päiväkirjasta *Diarium Gyllenianum* on myös R. Hausenin toimittama julkaisu vuodelta 1882. Metsäsuomalaiset on mainittu myös Urban Hjärnen (1641–1724) Hälsinglandista tehdystä kuvauksessa. Siinä metsäsuomalaisista kerrottiin, että he asuivat savolaismaallisissa tuissa ja olivat tulleet Ruotsiin kertomansa mukaan Rautalammilta. Ilmeisesti tämä tieto on osaltaan luonut jossakin määrin väärää mielikuvaa Rautalammilta Värmlantiin muuttaneiden suuresta määrästä.

Kun kulkuyhteydet ja julkaisumahdollisuudet 1700-luvulla paranivat, matkustelu lisääntyi ja myös matkakuvausten määrä kasvoi. Värmlannista niitä on kyseisellä vuosisadalla kirjoitettu tosin vain muutamia ja niissäkin metsäsuomalaiset ovat jääneet melko vähälle huomiolle. Ehkä kuuluisin 1700-luvun matkustelija oli Carl von Linné, joka kävi vuonna 1746 Värmlannissa, mutta kirjoitti läänistä vain muutaman sivun verran. Enemmän Värmlannista kirjoitti tuona aikana maaherra Adolph Mörner, jonka laatimassa selonteossa *Elfwedals härad. Ur kort oeconomisk beskrifning öfwer Wermeland åhr 1762. Utg. Av Gösta von Schoultz* (1952) taloudellisten seikkojen lisäksi huomioitiin myös metsäsuomalaiset. Myös Abraham Hülphers, Erik Fernow ja Olavus Linderholm ovat maininneet metsäsuomalaiset kuvauksissaan 1700-luvulta. Hülphers julkaisi vuosien 1762–1780 välillä matkakuvaukset muun muassa Taalainmaalta, Medelpadista,

³ Lars-Olof Heroun CD-levykkeelle kokoamassa metsäsuomalaisbibliografiassa on yli 10 000 nimikettä, joihin ovat kuuluneet myös lehtikirjoitukset. Se on ilmeisen kattava esitys, johon on koottu myös suomenkielinen metsäsuomalaiskirjallisuus (Herou, Svedjefinsk bibliografi, CD-rom 2001).

⁴ Gräsmärkin ja Lekvattnetin alueilta.

Ångermanlandista, Jämtlandista, Västerbottenista ja Lapista. Kuvaukset pohjautuivat sekä hänen omiin havaintoihinsa että pappien antamiin tietoihin, joita pidetään myös verraten luotettavina. Kuvausten aihepiirejä ovat muun muassa asuminen, tavat ja ruokakulttuuri, mutta suomalaiset mainitaan kuvauksissa vain sivumennen.

Erik Fernow oli puolestaan kotiseuduntutkija ja pappi, joka julkaisi vuonna 1773 laajan teoksen *Beskrifning öfver Värmland afdelad i Sex Tidehvarf*, jossa hän kuvasi sekä Värmlannin historiaa että nykyaikaa. Fernowin teosta on myöhemmin lainannut kirjoituksissaan myös K. A. Gottlund. Teoksen suomalaisantia ovat 105 suomalaista sukunimeä, jotka on esitetty aakkosjärjestyksessä. Muutoin suomalaisia ja heidän tapojaan on tässäkin teoksessa kuvattu niukasti. Fernowin asennoituminen suomalaisiin oli myös ilmeisen vähättelevä, mistä kertoo esimerkiksi hänen suomalaisista käyttämänsä pilkkanimitys *finnadel* eli suomalaisaateli (Ami 1949, 20). Tämän ajan tutkimusharrastus kohdistui monesti paikallisiin omalaatuisuuksiin ja saattoi käsitellä niin luontoa, kieltä, talouselämää kuin kansantapojaakin.

Ensimmäisenä Värmlannin metsäsuomalaisista tehtynä tutkielmana pidetään pappi Olavus Linderholmin laatimaa väitöskirjaa *Dissertatio academica de Fenonibus Vermlandiae* (1788), jonka ensimmäinen osa on laajuudeltaan 12 ja toinen 20 sivua. Väitöskirja on käännetty myöhemmin myös ruotsin kielelle nimellä *Om värmlandsfinnarna* (Finnbygden 2–4, 1976). Suomessa metsäsuomalaisista tiedettiin vielä 1700-luvun lopullakin vähän, kunnes Henrik Gabriel Porthan toi heidät suuremman lukijakunnan tietoisuuteen kirjoittamalla heistä vuonna 1793 artikkelit Åbo Tidningar -lehteen otsikolla *Om de i åtskilliga landsorter på Svenska sidan boende finnar*. Porthan itse ei ollut koskaan käynyt metsäsuomalaisseuduilla, vaan sai aiheen artikkeleidensa kirjoittamiseen Abraham Hülpersin matkakuvauksista, joissa metsäsuomalaiset mainitaan. Porthan otti näissä artikkeleissa kantaa myös Ruotsin harjoittamaan kielipolitiikkaan, eikä hyväksynyt sitä, että Ruotsissa asuvat suomalaiset pakotettiin opettelemaan ruotsin kieltä. Porthanin kirjoitukset inspiroivat sittemmin myös saksalaista Friedrich Rühssia, joka kirjoitti teoksen *Finnland und seine Bewohner* (1809) (ruotsiksi *Finland och dess invånare*, 1811). Metsäsuomalaiset mainitaan Rühsin tekstissä, mutta tämäkin teos perustuu toisten laatimien kirjoitusten varaan. Teoksen ehkä suurin merkitys on siinä, että se innoitti ylioppilas K. A. Gottlundin lähtemään vuonna 1817 Taalainmaalle metsäsuomalaisia etsimään. Silminnäkijänä Gottlund kirjoitti tältä ja toiselta vuonna 1821 Värmlantiin tekemältään matkaltaan päiväkirjat, jotka ovat olleet metsäsuomalaistutkimuksessa paljon käytettyjä lähteitä (Gottlund 1984; 1986a).

Gottlundin toimintaa ohjasivat ajan romanttiset virtaukset. 1800-luvun alussa kansan ulkoisten ominaisuuksien lisäksi alettiin tutkia myös sen sisäistä mielenlaadua. Romanttisiin virtauksiin sisältyivät käsitteet kansallisuus ja kansallistunne, jonka Gottlund halusi herättää metsäsuomalaisissa. Gottlund nosti esille myös metsäsuomalaisten heikon yhteiskunnallisen ja taloudellisen aseman Ruotsissa. (Tarkiainen 1990; 1993) Gottlundin toiminnalla oli suuri merkitys metsäsuomalaisille, sillä se kohotti heidän henkistä vireytään (Heikinheimo 1933, 513). Metsäsuomalaisten taloudellisia

oloja kohentaakseen Gottlund kutsui Juvalta Värmlantiin tervanpolton ja kaskenkynnön neuvojia (mt. 463). Lisäksi hän yritti toiminnallaan parantaa suomen kielen asemaa. Tähän liittyen Gottlund esitti ajatuksen, että Norjan Grueen perustettaisiin suomalaisille pääkirkko, jossa saarnattaisiin suomeksi. Hanke ei kuitenkaan koskaan toteutunut. (Østberg 1978, 228–235.) Samoin yritys perustaa Solör-Värmlantiin suomalainen kihlakunta epäonnistui (Wedin 2007, 80). Näihin hankkeisiin ja niiden eri vaiheisiin palataan vielä edempänä.

Gottlundin aikalainen, mutta puolestaan ruotsalaiskansallisia arvoja ja ruotsalaisten paremmuutta puolustava kansankuvaaja oli Noak Hedren, joka julkaisi teoksen *Berättelse och redogörelse för min resa till norra finnskogarna i Wermeland i slut af maji 1831* (1924). Niin Hedren kuin toinenkin kansankuvaaja, vuonna 1846 matkakertomuksensa *Berättelse öfver en resa i Wermland anställd sommaren 1845* (1915) julkaissut Ludvig Borgström, kirjoittivat nationalistisessa hengessä suomen kielestä ja suomalaisista halventavaan sävyyn. Myös Ernst Moritz Arndt (1807) ja Friedrich Wilhelm Schubert (1823–1825) ovat maininneet metsäsuomalaiset matkakertomuksissaan⁵. Kyseisen vuosisadan alkupuolella ilmestyivät myös Olof Hylten-Cavalliuksen (1942) matkakuvaus *En student upptäcker sitt land 1835. Antecningar under en wandring genom Uppland, Westmanland, Nerike, Wermeland, en liten del av Norrige och Dalarna* (1842) ja Maximilian Axelsonin (1852b) kuvaus *Vandring i Wermlands elfdal och finnskogar*. Näissä, kuten useimmissa muissakin tämäntyyppisissä kuvauksissa, metsäsuomalaisten elämää ja erityispiirteitä on kuvattu hyvin yleisellä tasolla. Silloin kun kirjoituksilla tehtiin kansallismielistä politiikkaa, ne olivat kansankuvauksissaan tarkoitushakuisia. Värmlannin metsäsuomalaisista kirjoitetuista matkakuvauksista on syytä mainita myös Peter Björkmanin *Beskrifning öfver Wermland* (1842), Jan Magnussonin *Fryksdals härad och finnskogar i äldre tider* (1877) ja Gabriel Djurkloun *Från Vermlands finnskogar* (1873). Tärkeitä tiedonlähteitä ovat lisäksi Värmlannin maaherrojen laatimat viisivuotiskertomukset⁶, joissa metsäsuomalaisetkin on usein huomioitu.

Kun metsäsuomalaisten kulttuuria koskeva keruu- ja tutkimustoiminta 1800-luvun toisella puoliskolla käynnistyivät, ne kohdistuivat lähinnä Värmlantiin, Taalainmaalle, Västmanlandiin ja Norjan Soløriin. Erityisesti on mainittava Albert Segerstedt, joka teki 1880-luvulla kyselyitä ja keräsi Värmlannista laajan tutkimusaineiston. Segerstedtin keskeinen tavoite oli selvittää, mitä suomalaista informanttien asumilla seuduilla oli vielä jäljellä. Tiedonantajinaan Segerstedt käytti pääasiassa pappeja, lukkareita ja opettajia, joiden oletti olevan suomalaisesta kulttuuriperimästä hyvin perillä. Aineisto on

⁵ Ernst Moritz Arndt (1807): *Reise durch Schweden im Jahr 1804*, ruotsiksi *Resa genom Sverige år 1804*, 1807, Friedrich Wilhelm Schubert (1823–1825): *Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermanland in den Jahren 1817, 1818 und 1820*, ruotsiksi *Resa gemon Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820* 1–3.

⁶ Femårsberättelser (1817–1821, 1838–1842, 1843–1847, 1851–1855, 1856–1860, 1961–1865, 1881–1885, 1901–1905)

merkittävä myös siinä mielessä, että se paljastaa monien ruotsalaisten ylemmydentuntoisen asennoitumisen suomalaisia kohtaan. (Segersteds samling, 2006.)

Kielentutkija Torsten G. Aminoff on ollut ensimmäisiä suomalaisia Värmlanninkävijöitä. Hän saapui Länsi-Värmlantiin vuonna 1871 ja kirjoitti matkastaan matkakuvauksen nimeltä *Tietoja Wermlannin suomalaisista* (1876). Vuonna 1898 ilmestyi myös Väinö Wallinin kirjoittama kirjanen *Metsäsuomalaiset Ruotsissa*, jossa nostettiin esiin metsäsuomalaisten Ruotsissa kärsimä sorto ja kurjuus. On syytä huomata, että kyseisen vuosisadan lopulla suomen- ja ruotsinkieliset olivat törmäyskurssilla myös Suomessa, missä käytiin niin kutsuttua kielitaistelua (ks. Virrankoski 2012, 235–236; Rommi 1986, 248, 257). Suomen kielen asema oli Suomessa edelleen heikko niin hallinnon kuin korkeamman opetuksenkin kielenä. Kansanrunoudentutkija Väinö Salminen teki vuonna 1905 matkan Värmlantiin, jolle hän otti mukaan fonografin metsäsuomalaisten kansanrunouden äänittämistä varten. Myös Salminen laati myöhemmin metsäsuomalaisista populaarin kirjasen, joka oli nimeltään *Skandinavians metsäsuomalaisten vaiheet* (1909).

Käännekohtana metsäsuomalaistutkimuksessa on pidetty vuonna 1888 ilmestynyttä Petrus Nordmannin väitöskirjaa *Finnarne i mellersta Sverige*. Se on ensimmäinen metsäsuomalaisista kirjoitettu yleisesitys, joka virheistään huolimatta kuuluu edelleen metsäsuomalaistutkimuksen perusteoksiin. Se tukeutuu osin Porthanin ja Gottlundin kirjoituksiin, mutta myös systemaattisiin arkistotutkimuksiin ja kirjoittajan itsensä kokoamaan aineistoon. Se sisältää arvokasta tietoa muun muassa suomalaisten elinkeinoista. Nordmann korostaa siinä myös Kaarle-herttuan suurta panosta Värmlannin metsäsuomalaiskolonisaation alkuunpanijana. Gottlundin tapaan Nordmann nostaa kirjassaan esiin suomalaisten huonon kohtelun Ruotsissa ja pitää ruotsalaisten ja suomalaisten keskinäisiä suhteita lähinnä konfliktinomaisina. 1800-luvun lopulla oltiin tilanteessa, jossa suomen kieli ja monet suomalaiset tavat olivat joko hävinneet tai häviämässä. Tähän kiinnitti huomiota myös museomies Nils Keyland, joka totesi Arthur Hazeliukselle vuonna 1898 lähettämässään kirjeessä, että Värmlannin suomalaiskylien tutkimisessa ovat käsillä viimeiset hetket (Wedin 2001f, 201). Kuten jo todettiin, metsäsuomalaisten asuttamaa Värmlantia pidettiin myös kielellisenä ja kulttuurisena reliktilalueena, eräänlaisena 1600-luvulta säilyneenä Savona.

1900-luvun alussa (1904, 1907) Värmlannissa matkusteli suomalainen Gösta Grotenfelt, joka kirjoitti matkoillaan tekemiensä havaintojen ja tutkimusten tuloksena artikkelin *De uti finnskogarna på gränsen mellan Sverige och Norge bosatta finnarnes primitiva mjölkhushållning* (1913) ja arkikkelin *Gaffelplogen i de norske og svenske finnskogar* (1914). Myös kielentutkija Lauri Kettunen (1885–1963) tutki monipuolisesti metsäsuomalaisten kieltä ja kulttuuria. Hän kertoo Värmlantiin tekemistään matkoista teoksissaan *Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä, 1907–1918* (1945) ja *Kahdeksan matkaa Värmlannin metsäsuomalaisiin. 1907–1937* (1960).

Vaikka muutos oli nopeaa ja perinteet hävisivät, metsäsuomalaisista onnistuttiin vielä ennen toista maailmansotaa keräämään laaja, joskin heterogeeninen tutkimusaineisto. Ruotsissa aineistoa on kerätty muun muassa kyselyin. Merkittävä suomalai-

sen kansanrunouden, kielitieteen ja kansatieteen tutkijoiden keräämä aineisto on Helsingissä säilytettävät Sanakirjasäätiön kokoelmat (SS), jotka Astrid Reponen, Maija Juvas, Helmi Helminen, Tahvo Liljeblad sekä Martti ja Lyyli Rapola keräsivät 1920- ja 1930-luvuilla. Ruotsalaisista perinteenkerääjistä voidaan mainita Värmlannissa ja Gruen suomalaismetsissä 1930-luvun puolivälissä liikkunut pastori Frans Kärki. Myös Matti Mörtberg keräsi suuren määrän muistitietoaineistoa, joka on tallennettu Uppsalan Landsmålsarkivetiin (Virtaranta 1977, 268–289). Tätä muistitietoaineistoa on käytetty monissa eri yhteyksissä myös tässä esityksessä.

Skandinaavisista tutkijoista on syytä mainita lisäksi norjalainen Kristian Østberg, jonka 1900-luvun alusta lähtien julkaisemat lukuisat artikkelit ovat edelleen metsäsuomalaistutkimuksen peruskirjallisuutta. Ne on julkaistu myöhemmin myös kirjana nimellä *Finnskogene i Norge* (1978). Østberg oli kansantaloustieteen dosentti, joka oli kiinnostunut metsäsuomalaisista. Yhtenä metsäsuomalaiskirjallisuuden klassikkona voidaan pitää myös Sven Lönnbergin (1871–1959) teosta *Finnmarkerna i mellersta Skandinavien* (1902), johon on koottu hänen kirjoittamansa artikkelit. Lönnborg laati metsäsuomalaisasutuksesta kartan ja kuvasi heidän joustavaa elinkeinoelämäänsä. Metsäsuomalaisten primitiivistä uskontoa tutki Johan Viktor Palmquist, jonka uskon-tohistoriallinen väitöskirja *Rester av primitiva religion bland Värmlands finnbefolkning* ilmestyi vuonna 1924. Rakennuskulttuuria tarkasteli puolestaan Albert Hämäläinen, joka julkaisi vuonna 1945 teoksen *Bostads- och byggnadsskick hos skogfinnarna i Mellan-Skandinavien*. Maantieteilijä Yngve Nilssonin julkaisi vuonna 1950 Pohjois-Värmlantia koskevan tutkimuksen *Bygd och näringsliv i norra Värmland. En kulturgeografisk studie*.

Virolainen Julius Mägisté teki tärkeän aluevaltauksen kootessaan suomenkielisiä paikannimistä kolmiosaisen suurteoksen *Värmlandsfinska ortnamn I-III* (1966–70). Mägisté kirjoitti lisäksi tutkimuksen Värmlannin karjalaisista paikannimistä: *Några ord om karelska ortsnamn i Värmlands finnbygder* (1948b), joka valottaa osaltaan Värmlannin asutushistoriaa. Mägisté laati Keski-Ruotsin suomalaistasutuksesta myös kartat. Uudemmissa suomalaisten Ruotsiin muuttoa ja Ruotsissa tapahtunutta muuttoa käsittelevistä teoksista on mainittava vielä Richard Brobergin *Finsk invandring till mellersta Sverige. En översikt från medeltiden till 1600-talets slut* (1988), joka on perinpohjainen selvitys aihepiiristä. Lisäksi metsäsuomalaiset on huomioitu monissa paikallis- ja maakuntahistorioissa⁷.

Vaikka metsäsuomalaisista on kirjoitettu paljon, akateemisen tutkimuksen osuus kirjallisuudesta on kuitenkin vähäinen. Tästä kertoo esimerkiksi se, että metsäsuomalaisaiheista on Ruotsissa tehty vain viisi väitöskirjaa: Johan Viktor Palmqvistin *Rester av primitiv religion bland Värmlands finnbefolkning* (1924), Per Jonssonin *Finntorparna i Mången* (1989), Tuula Eskelandin *Fra Diggasborro til Diggasbecken* (1994), Gabriel Bladhin

⁷ Tästä esimerkkinä Erik Falk (1921) *Finnarna i Värmland intill 1600-talets slut. En bok om Värmland av värmlänningar*, 3.

Finnskogens landskap och människor under fyra sekler: En studie av samhälle och natur i förändring (1995) ja Maud Wedinin *Den skogfinska kolonisationen i Norrland* (2007).

Suomessa väitöskirjoja metsäsuomalaisista on tehty vieläkin vähemmän. Petrus Nordmannin jälkeen seuraava tätä aihepiiriä koskeva väitöskirja ilmestyi vasta 2000-luvulla. Se on historian alaan kuuluva Eija Lähteenmäen *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella* (2002), jossa metsäsuomalaiskolonisaatiota tarkastellaan keskusvallan perspektiivistä. Historian alalla tehtyä uudempaa tutkimusta edustaa myös Kari Tarkiaisen *Finnarnas historia i Sverige I* (1990). Suomessa vaikuttaneista kansatieteilijöistä metsäsuomalaisia on tutkinut eniten Ilmar Talve, jonka vuonna 1982 julkaisema artikkeli *Metsäsuomalaiset ja Suomen kansankulttuuri* on vaikuttanut vahvasti myös tämän kirjan kysymyksenasetteluun.

Ruotsissa metsäsuomalaisia ovat tutkineet enemmänkin harrastajat, jotka ovat verraten heterogeeninen joukko. Heidän kiinnostuksenkohteensa ovat myös vaihdelleet, mutta kuten Maud Wedin toteaa, heidän työllään on suuri merkitys perustutkimukselle. Ehkä tunnetuin näistä vapaa-ajan tutkijoita on Richard Gothe, joka kirjoitti pääasiassa Norrlannin metsäsuomalaisista. Gothe oli tuottelias kirjoittaja, jonka kirjoittamista teoksista voidaan mainita esimerkiksi vuonna 1942 julkaistu Hälsinglandin suomalaisasutusta käsittelevä *Hassela-finnarna* ja vuonna 1943 julkaistu *Från trolldomstro till kristendom*, jossa tarkasteltiin metsäsuomalaisten hengellistä tilaa 1600- ja 1700-luvuilla. Vuonna 1945 Gothelta ilmestyi myös Medelpadin suomalaisasutusta käsittelevä teos *Medelpads finnmarker* ja vuonna 1948 teos *Finnkolonisationen inom Ångermanland, Södra Lappmarken och Jämtland*. Kaikki eivät kuitenkaan ole olleet vakuuttuneita Gothen luotettavan tuntuisten teosten tieteellisyydestä. Ne rakentuvat arkistotutkimuksille, mutta niiden perusongelmana on pidetty puutteellisia lähdeviitteitä. Kun Richard Gothe vuonna 1953 kuoli, häneltä jäänyt laaja 28 niteen aineistokokoelma sijoitettiin Suomen kansallisarkistoon. (Wedin 2001f, 212.) Gothen lisäksi Per Martin Tvengsberg (1936–) on tunnettu harrastajatutkija, joka on perehtynyt erityisesti metsäsuomalaisten harjoittamaan kaskiviljelyyn.

1.3. Kaunokirjallisuus

Ruotsalaisten metsäsuomalaisiin yhdistämiä mielikuvia on muokannut erityisesti tietty kaunokirjallisuuden laji; Ruotsissa ja Norjassa suosittut erämaa- ja kotiseutukuvaukset, joista monissa kuvataan ”kaskisuomalaisia” ja heidän erikoislaatuisuuttaan. On las-kettu, että vuonna 2001 romaaneja, joissa kuvauksen kohteena olivat metsäsuomalaiset, oli noin 90 kappaletta. Lisäksi on kirjoitettu myös monia metsäsuomalaisaiheisia novelleja ja runoja. (Herou 2001d, 279.) Kaunokirjallisuudessa metsäsuomalaiset ovat esiintyneet ainakin jo 1850-luvun puolivälissä (Axelsson 1852a).

Kaunokirjallisuuden ja tieteellisen kirjallisuuden välinen raja voi olla myös hämärä, sillä tieteellinenkin teos voi tukeutua tutkimustuloksiin, joita on väritetty fantasian

keinoin, ja kaunokirjallisuus puolestaan on vaikuttanut tutkimusten tulkintoihin. Kaunokirjallisuudessa usein toistuvia teemoja ovat olleet ruotsalaisten ja suomalaisten välinen vihanpito sekä suomalaisten kokemat vääryydet, joihin niin valtiovalta kuin ruotsalaiset ruukinherratkin syylistyivät (Gothe 1942, 5). Myös sanomalehdet vaikuttivat voimakkaasti niin mielikuviin kuin mielipiteisiin 1800-luvun loppupuolelta lähtien. Lehdissä oli kirjoituksia metsäsuomalaisista ja heidän erikoislaatuisuudestaan niin yksilö- kuin yleisemmälläkin tasolla.⁸

⁸ Merkittävä metsäsuomalaiskulttuuriin keskittynyt kanava on ollut myös aikakausjulkaisu "Finnbygden", jota Bror Finneskog toimitti Torsbyssa vuosina 1924–1929 ja 1947–1976. Sen korvaava uusi äänenkannattaja on "Finnkultur", joka on Solör-Vermlannin suomalaisen kulttuuriyhdistyksen jäsenlehti.

2. Savon asuttaminen ja kulttuuriperintö

Metsäsuomalaisten kulttuuria ja sen muuttumista kuvattaessa on välttämätöntä perehtyä sekä Värmlannin ruotsalaisen kantaväestön että sinne pääosin Savosta muuttaneiden kulttuuriin ja historialliseen taustaan. Tässä taustaselvityksessä perehdytään Savon asutushistoriaan sekä siihen liittyviin kulttuurisiin kytkentöihin, joiden tuloksena kehittyi se kulttuuri, jonka metsäsuomalaiset toivat mukanaan Ruotsiin muuttaessaan. Niin muuttaneiden elämänmuoto kuin identiteettikin ovat siis sidoksissa siihen seutuun, jolta on lähdetty. Toisaalta selviytyminen uusissa olosuhteissa on edellyttänyt myös mukautumista uuteen ympäristöön ja sen tarjoamiin mahdollisuuksiin. Jotta tätä koko tapahtumaa ja muutosta voidaan ymmärtää paremmin, on tarpeen muistaa, että muutto tapahtui saman valtakunnan sisällä.

2.1. Esihistoriallinen ja keskiajan Savo

Jälkiä Savon asutuksesta voidaan löytää jo esihistorialliselta ajalta. Viikinkiajalta tunnetaan Mikkelin nykyisen kaupungin alueelle ja sen lähiympäristöön kehittynyt merkittävä asutuskeskus, joka on todiste kiinteän asutuksen muodostumisesta seudulle. Tiedot tästä asutuksesta pohjautuvat kalmistojen löytöihin. Vanhin niistä on Kyyhkylän kalmisto, joka oli käytössä 1100-luvulle saakka. Tunnettuja Mikkelin seudun kalmistoja ovat myös Tuukkala ja Visulahti, joista tehdyt löydökset valaisevat niin ajan aineellista kulttuuria kuin kulttuurisia yhteyksiäkin. Tiedetään, että Mikkelin seudulla on harjoitettu muun muassa karjanhoitoa ja maanviljelystä, mistä löydetyt esineet, kuten viikate ja länsisuomalaistyyppinen sirppi, kertovat. (Lehtosalo-Hilander 1988, 171, 190, 194, 198.)

Mielenkiintoinen havainto on, että Mikkelin kalmistot ovat muistuttaneet joiltakin muiltakin osin länsisuomalaisia kalmistoja. Ne ovat eronneet täysin karjalaisista kalmistoista, mikä antaisi aiheen olettaa, että Savo on esihistoriallisena aikana asutettu myös Länsi-Suomesta käsin. On tosin mahdollista, että kyseiset asutukset ovat olleet kauppapaikkoja, joihin Savon erämaista on tultu kauppaamaan muun muassa turkiksia. Aiemmin Mikkelin kalmistojen hautoja on pidetty karjalaisen siirtolaisuuden jäänteinä, mutta länsisuomalaisiin hautamuotoihin liittyvät löydöt ovat sittemmin horjuttaneet tätä käsitystä. On kuitenkin ilmeistä, että Mikkelin seudun kulttuuri on ollut hämäläisten ja karjalaisten vaikutteiden yhteensulautuma. (Lehtosalo-Hilander

1988, 215.) Juhani Rinteen mukaan Kyyhkylän haudat ovat jäänteitä kiinteästä hämäläisasutuksesta, joka sai 1100-luvulla lisäväestöä Karjalasta. Sitten karjalainen asutus olisi vähitellen valloittanut seudun kokonaan. Tätä Rinne on perustellut sillä, että Tuukkalan hautojen edustama kulttuuri on ollut pääkohdissaan samanlainen kuin Karjalassa. (Rinne 1947, 25–29, 35.) Ella Kivikoski on tarkentanut kulttuurin vielä laatokankarjalaiseksi (Kivikoski 1961, 271–272).

Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilanderin mukaan karjalaisen ja hämäläisen väestöaineksen lisäksi tulee ottaa huomioon myös mahdollinen alkuväestö, mitä tukee myös jäljempänä tarkasteltava nimistötutkimus. Tiedetään, että Savossa on asuttu jo kivi-kaudella, ja pronssikaudesta muistuttavat muun muassa kalliomaalaukset. (Lehtosalo-Hilander 1988, 216.) Teoriaa alkuväestöstä tukee myös paleoekologinen tutkimus, joka osoittaa, että Sulkavan seudulla on kaskettu satunnaisesti jo 400-luvulla ja Pieksämäen seudulla 700-luvulla (mt. 222). Kyseinen ajoitus perustuu ensimmäisten siitepölyhiukkasten esiintymiseen tietyissä tutkimusjärvissä. Katsotaan, että kaikki ensimmäiselle vuosituhannelle ajoittuvat havainnot viljojen siitepölyhiukkasista ovat liittyneet todennäköisesti lyhytaikaisiin raivausvaiheisiin eli kaskiin. Tämä tutkimustulos on sikäli yllättävä, että Mikkelin Kattilanlahdessa viljelyn alkaminen olisi ajoittunut vasta 1120-luvulle, vaikka alueella on ollut asutusta jo paljon ennen tätä. Jatkuva viljely ja samalla pysyvä asutus näyttäisi Etelä-Savossa paleoekologisen tutkimuksen mukaan kuitenkin vakiintuneen lounaasta alkaen vasta vuosien 1000–1500 välisenä aikana. Esimerkiksi Sulkavalla (Mustikkalampi) se on tapahtunut vuoden 1000 vaiheilla. (Pirinen 1988, 382–384.)

Selviä merkkejä länsisuomalaisten liikehtimisestä Savoon ja pysyvästä asutuksesta on saatu vasta viikinkiajalta. On myös mahdollista, että Etelä-Savossa sijainneet muinaislinnat merkitsevät jo esihistoriallisena aikana alkanutta pysyvää asutusta. Vanhimmat viikinkiajan löydöt ovat olleet aseita, mutta kysymys siitä, ovatko niiden kantajat tulleet Savoon Hämeestä vai Karjalasta on edelleen ongelmallinen. Hämeen puolesta puhuu se, että Sysmästä, Hartolasta ja Heinolasta on Mikkeliin lyhyempi matka. Myös löytöjen naisten korut edustavat hämäläisiä muotoja. Toisaalta Mikkelin seudun asukkailla voi olettaa olleen yhteyksiä Karjalaan, ja karjalaisia on myös asunut Mikkelin seudulla. On mahdollista, että tälle seudulle muodostui jonkinlainen keskus, jossa alkuperäisen asujaimiston lisäksi asui muualtakin tulleita. Lehtosalo-Hilander muistuttaa myös, että mikäli joitakin naisten koruja, miesten kaulanauhoja ja karjalaisia kirveitä ei olisi löytynyt, ei kukaan olisi yhdistänyt Tuukkalan ja Visulahden hautoja Karjalaan, vaan ainoastaan läntisen Suomen myöhäisiin ruumiskalmistoihin. (Lehtosalo-Hilander 1988, 222–224.) Vaikka tällaisessa esihistoriallisessa aineistossa on puutteensa, se antaa kuitenkin jonkinlaisen käsityksen ajan kulttuurisuhteista. Se kertoo kaupankäynnistä ja vakinaisesta asutuksesta, mutta ei paljoakaan siitä, keitä nämä ihmiset ovat olleet (Pirinen 1988, 272).

Savossa Mikkelin seutu on toistaiseksi ainoa paikka, jossa kehitystä on voitu seurata viikinkiajasta kristilliseen aikaan. Löydöt kertovat vauraasta ja kukoistavasta yhteisöstä.

Huomiota on herättänyt Tuukkalan kalmistoon haudattujen henkilöiden suuret pituus-erot. Niissä haudoissa, joissa oli pienikokoinen miesvainaja, oli Karjalaan viittaavaa esineistöä. Kahden hyvin kookkaan miehen haudasta löydetty kirveet ovat olleet puolestaan Länsi-Suomessa esiintynyttä tyyppiä, minkä tosin ei tarvitse todistaa vainajien alkuperästä mitään, sillä niinkin arvokas esine kuin kirves oli voitu hankkia käytettynä muualta. Ei myöskään tiedetä, ovatko kalmistoihin haudatut asuneet seudulla pysyvästi. Ajatus, että Mikkelin seudun ja koko Suur-Savonkin asutus olisi syntynyt alueen halki lännestä itään ja kaakosta luoteeseen kulkeneiden teiden ansiosta, on tuttu. Jo 1400-luvulta tunnetaan talvitie, joka on kulkenut Hämeestä Sysmän ja Hirvensalmen kautta Mikkeliin ja edelleen Juvalle ja Lappeelle. 1500-luvulta tunnetaan myös Suuri Savon tie, joka on kulkenut Hämeenlinnasta Hollolan ja Mikkelin kautta Savonlinnaan. Tiet ristesivät Lappeella, jonka kalmistosta on löytynyt samantyyppistä esineistöä kuin Tuukkalan ja Visulahden kalmistoista. Lappeelta tie on jatkunut Puumalan ja Sulkavan kautta Savonlinnaan. Lappeelle on päästy tietä myöten myös Hämeenlinnasta. Lappeelta tämä tie jatkui Viipuriin, jonka merkitys kauppapaikkana oli kyseisenä aikana ilmeisen suuri. (Lehtosalo-Hilander 1988, 215–217, 219–220.)

Sanotaan, että sisämaan savolaiset tunsivat uuden ajan alussa eroavansa Laatokan rannikon karjalaisista, mutta pitivät Jääskessä, Lappeella ja Taipalsaarella asuvia ihmisiä oman heimonsa edustajina, jotka saattoivat esteettä asuttaa myös pohjoisen erämaita. Ennen Pähkinäsaaren rauhaa Savo oli läntisin Novgorodin Karjalaan kuulunut kihlakunta eli pogosta. Karjalasta tuli Novgorodin alainen hallintoalue viimeistään vuonna 1278 ja on luultavaa, että tämän jälkeen Novgorodin harjoittama valvonta tehostui myös Savossa. (Pirinen 1988, 288, 290.) Muutoin harvaan asuttu Savo oli ristiretkiaikana (1100–1300) osa itäsuomalaisista savolais-karjalaisista kulttuuripiiriä. Kun Pähkinäsaaren rauhan raja sittemmin solmittiin, se katkaisi savolaisten yhteydet Laatokan rannikon vanhoihin karjalaiskeskuksiin ja pakotti heidät organisoimaan muun muassa kaupan käyntinsä uudelleen. Nyt savolaisten keskuspaikaksi tuli Viipuri (mt. 296).

Savon ja Hämeen välinen raja vahvistettiin puolestaan ensimmäisen kerran tietävästi vuonna 1415. Vahvistamiseen johti Hämeen puolella alkanut asutustoiminta, joka herätti kysymyksen siitä, kuinka pitkälle itään Hämeen kylien maat ulottuvat. On mahdollista, että tähän samaan aikaan myös savolaiset pyrkivät levittäytymään Hämeen suuntaan, koska he kaskiviljelijöinä tarvitsivat uusia kaskettavia alueita. (Pirinen 1988, 308–309, 311.)

Keskiajan viljelystä on saatu tietoa paleoekologisen tutkimuksen avulla, joka osoittaa, että esimerkiksi Punkaharjun Tervalammen tienoilla ruista on viljelty vuoden 1150 paikkeilla ja Kerimäen Suurjärven ympärillä vuoden 1270 vaiheilla. Viljelijät ovat mahdollisesti olleet laatokankarjalaisia. Jatkuva viljely näillä seuduilla on harjoitettu jo vuoden 1500 tienoilla ja viljelijät ovat olleet savolaisia (Pirinen 1988, 385). Pyyntielinkeinojen lisäksi keskiajan erämaatalouteen kuuluivat myös maanviljely ja karjanhoito. Idästä päin omaksuttu viljelymenetelmä oli havumetsiin soveltuva

huhtaviljely, joka mahdollisti erämaiden asuttamisen eli kolonisaation niin Suomen sisäosiin kuin Skandinaviaankin.

Savosta on mahdollista saada sellaista aineistoa, joka valaisee paremmin väestön koostumusta, vasta uuden ajan alusta. Vanhimpia lähteitä ovat vuoden 1541 maakirja ja vuoden 1561 verollepanomaakirja, jotka tuovat savolaiset esiin myös yhtenäisempänä ryhmänä. Savon väestön alkuperää on pyritty selvittämään myös kielitieteen keinoin. Uuden ajan alussa Savossa puhuttu kieli on ollut selvä itämurre, jonka katsotaan polveutuneen Laatokan Karjalassa ja Karjalan Kannaksella puhutusta muinaiskarjalasta. Myös hämäläiset tekivät eräretkiä Savoön, ja hämäläisiä asettuihin Savoön uudisasukkaina. Hämäläisten osuutta on tosin pidetty vähäisenä Hämeen Savon-puoleisissa naapuripitäjissään. Onkin luultavaa, että jonkinlainen hämäläisen ja karjalais-savolaisen vaikutuspiirin välinen raja on ollut olemassa jo varhain. (Pirinen 1988, 273–275.)

Päätelmiä hämäläisten nautinta-alueista ja asutuksesta on tehty myös Häme-nimistön pohjalta. Nimistötutkimus osoittaa, että Savon vanhimmassa maakirjassa on vain 17 henkilöä, joiden sukunimi on Hämäläinen. Savon vanhin ja lukumäärältään pieni Häme-nimistö on hajautunut eri puolille maakuntaa, mikä on seurausta hämäläisten eräretkeilystä, mutta myös todiste siitä, että hämäläisiä asettui savolaisten joukkoon. Myöskään Tuukkalan ja Visulahden kalmistoissa näkyvää karjalaista vaikutusta ei voi selittää pelkästään kaupallisista kosketuksista johtuvaksi. Hämäläisten ja karjalaisten eränautintaan liittyvistä selkkauksista on päätelty, että karjalainen vaikutus ulottui jo 1100-luvulla Itä-Hämeeseen saakka. (Pirinen 1988, 282–283.)

Koska kulkuyhteydet Karjalasta Mikkelin seudulle olivat hyvät, on luonnollista, että muun muassa kauppa toi Karjalasta uusia asukkaita Savoön. On myös olemassa viitteitä siitä, että savolaisia olisi aiemmin pidetty länsikarjalaisina. Savon vanhin Karjala-nimistö osoittaa, että Mikkelin seudulta löytyy kokonainen Karjala-nimien koostuma. Se on ollut merkittävä myös Joroisissa, jonka vanhimmassa verollepanomaakirjassa Karjala-nimiä on 19. Sukunimi Karjalainen on ollut Savon vanhemmassa nimistössä selvästi yleisempi kuin nimi Hämäläinen tai Lappalainen⁹. Nimistötutkimuksessa on kiinnitetty huomiota myös karjalaisten pitäjien mukaan annettuihin sukunimiin, esimerkiksi Jääskestä ja Äyräpäästä johdettuihin. Keskiajalla rajantakaisia karjalaisia on nimetty myös venäläisiksi, mistä juontuu sukunimi Venäläinen. Savon vanhimmassa maakirjassa siitä on 13 mainintaa. Merkittävä havainto on, että mitään varhaisia rajariitoja savolaisten ja viipurinkarjalaisten välillä ei tunneta. (Pirinen 1988, 285–287.) Tämä viittaisi verraten yhtenäisen kulttuuri- ja talousalueen olemassaoloon.

Vuoden 1541 maakirjaan tukeutuen Savon silloiseksi väkiluvuksi on arvioitu noin 15 200 henkeä, mitä on pidetty myös minimilukuna. Tänä aikana asutuksen painopiste oli Suur-Savon vanhoissa pitäjissä. (Pirinen 1988, 383; Räsänen & Räsänen 2008a, 14.) Esimerkiksi Pellosnien pitäjän itäosissa asutus oli niin tiheää, että sillä ei ollut enää laajenemismahdollisuuksia. Kangasniemen pohjoisosien kylistä asutus työntyi puo-

⁹ Nämä kaikki nimet ovat esiintyneet myös Värmlannissa (Broberg 1988, 145–146).

lestaan kohti Hankasalmea (Pirinen 1988, 384), josta sittemmin lähdettiin myös Keski-Ruotsin metsiin. Yleisemminkin on hyväksytty käsitys, että asutusvirta on kulkenut etelästä pohjoiseen ja luoteeseen ja Karjala on ollut sen lähtö- ja Savo tuloalue. Tosin keskiajan lopulla myös päinvastainen virtaus on ollut mahdollinen.

Uuden ajan alun hallinnollista jakoa noudattaen Kauko Pirinen on jakanut tuloalueen seuraavasti:

1. Suur-Savon rintamaa (Pellosniemi, Vesulahti ja Juvan hallintopitäjästä Juvan ja Koikkalan neljännekset),
2. Itä-Savo (Säämingin hallintopitäjä)
3. Pohjoinen reuna-alue (Vesikansan ja Joroisten neljännekset Juvan hallintopitäjästä sekä Rantasalmi).¹⁰

Kun nimistöstä on haettu valaistusta savolaisten karjalaista alkuperää koskevaan kysymykseen, on vertailukohteiksi otettu Pähkinäsaaren rauhassa Ruotsin valtakuntaan liitetyt Savo ja Viipurin Karjalan kaksi kihlakuntaa, eli Äyräpään (Muolaa, Kivennapa ja Uusikirkko) ja vanhan Jääsken kihlakunnat (Ruokolahti ja Joutseno). Näistä Äyräpään alue on kannakselainen ja Jääsken alue vuoksenlaaksolainen, ja se rajoittuu suoraan Savoon. On mahdollista, että Karjalan kannaksen länsirannikko ja sen pohjoispuolinen sisämaa Saimaan rannoille saakka ovat saaneet uudisasukkaita myös lännestä, lähinnä Varsinais-Suomesta. Tämä merkitsee sitä, että länsisuomalaisia on keskiajan kuluessa voinut tulla myös Savoon. (Pirinen 1988, 393; myös Kaukiainen 1970, 51–53.)

Viipurin Karjalan vanhimmassa maakirjassa on kaikkiaan 184 sukunimeä, jotka ovat esiintyneet myös Savon vanhimmassa maakirjassa. Määrä on noin kolmannes maakirjan nimistöstä. On mahdollista, että maakunnille yhteisten sukujen määrä on ollut tätäkin suurempi. Esimerkiksi Pellosniemen, Vesulahden ja Juvan eteläisen puoliskon käsittävällä alueella on Savon vanhimman maakirjan mukaan ollut 367 sukunimeä, mikä on noin 60 prosenttia koko silloisen Savon suvuista. Alueen kantasukujen joukossa on 80 sellaista sukunimeä, jotka luetaan suomalaisten sukunimien vanhaan kerrostumaan. Ne tunnetaan viimeistään 1560-luvulta myös Karjalasta. (Pirinen 1988, 395–396.)

Näin ollen nämä nimiyyhtäläisyydet osoittavat, että monet Savossa ja Karjalassa esiintyneet yhteiset sukunimet ovat vanhaa perua ja palautuvat jopa Pähkinäsaaren rauhan takaiseen aikaan. Toisaalta Suur-Savon sukunimistössä on lähes 60 sellaista nimeä, jotka tunnetaan uuden ajan alussa vain Savosta, mutta ei Karjalasta. Nämäkin nimet tosin muistuttavat vanhimpia karjalaisperäisiä nimiä, joten jyrkkää rajaa esiintyneiden nimien välille ei voida vetää. Savon väestö näyttäisi siis olevan voittopuolisesti

¹⁰ Tämän kolmannen alueen muodostamisella on pyritty selvittämään lähinnä sitä, miten suursavolainen ja itäsavolainen asutusvirta ovat kohdanneet toisensa tällä myöhemmin asutulla alueella.

karjalaista alkuperää ja lähtöisin Karjalan Kannakselta, Vuoksenlaaksosta ja jossakin määrin myös Laatokan rannoilta. Keskiajalla mukaan tulevat myös Suur-Lappeelta ja Länsi-Karjalan rannikolta lähteneet. Tulee kuitenkin ottaa huomioon, että tarkastelu on ollut pakko rajoittaa vain Karjalan ja Savon välisiin väestösuhteisiin, koska lännestä ei ole saatavissa riittävän laajaa vertailukelpoista sukunimiaineistoa. (Pirinen 1988, 398, 400.)

Keskeinen kysymys on myös hämäläis- ja savolaisasutuksen välinen suhde. Hämäläisasutukseen viittaa myös se, että suursavolaisten sukunimien joukossa on ollut lähes kolmekymmentä sellaista nimeä, joilla on vastineet lännessä ja useimmiten juuri Itä-Hämeessä, mutta joita ei Karjalasta tavata. On olemassa myös joukko sellaisia suursavolaisia sukunimiä, jotka tunnetaan sekä Karjalasta että Itä-Hämeestä varsinkin Sysmästä ja Asikkalasta, mikä on myös ilmeinen todiste suursavolaisten ja itähämäläisten yhteyksistä. Varsinkin Suur-Savon länsireunalla on asunut hämäläisiä ja Itä-Hämeessä on asunut vastaavasti savolaisia sukuja. (Pirinen 1988, 401–402.)

2.2. Pohjois-Savon asuttaminen

Vuoden 1541 maakirjan mukaan maakunnan pohjoisella reuna-alueella on esiintynyt 297 sukunimeä, mikä on noin puolet maakunnan sukunimistöstä. Savon sisäiset asutusliikkeet näkyvät nimistössä siten, että yleissavolaisia sukuja maakirjassa on 48 (16 %), suursavolaisia 90 (30 %), sääminkiläisiä 43 (15 %) ja alueen omia sukuja peräti 116 (39 %), eli alueella on ollut huomattavan suuri oma asutuskanta. Pohjoisilla reuna-alueilla¹¹ on asunut myös karjalaisperäistä väestöä. Kristillisperäisiä läntisiä sukunimiä alueella on esiintynyt jokseenkin saman verran kuin itäisiä nimiäkin. Pohjoisella reuna-alueella on myös sukuja, jotka ovat todennäköisesti lähtöisin Hämeestä. (Pirinen 1988, 407–408). Eli alueen väestöpohja on varsin monikerroksinen.

Esimerkiksi Rantasalmen tienoon vanha karjalainen aines on lähtöisin Jääskettä ja Äyräpäästä. Muutto Viipurin Karjalasta Rantasalmelle jatkui pitkän keskiaikaa. Suurin osa Rantasalmen asukkaista on kuitenkin lähtöisin Suur-Savosta. Nuorempaa kerrostumaa Savossa on edustanut Olavinlinnan vaikutuksesta tienoolle asettunut sekalainen väestö. Ilmeisesti asutus on levittäytynyt Pohjois-Savoon kerroksittain ja pohjoislaidalle on tullut aina uusia sukuja. Erämaan reuna on ollut yhteisaluetta, jonne myös kauempaa tulevat ovat voineet asettua. Savon ja Viipurin Karjalan 1540-luvun sukunimistö on ollut joka tapauksessa suurelta osin yhteinen, ja muuttoliike Karjalasta Savoon on jatkunut pitkälle keskiajalle. Hämäläisten osuutta Savon asuttamisessa on jo vaikeampaa arvioida, mutta ilmeistä on, että se on ollut verraten vähäistä ja ulotunut pääasiallisesti vain vanhan Savilahden alueelle. Keskeinen kysymys Savon asu-

¹¹ Juvan hallintopitäjään kuuluvat Vesikansan ja Joroisten neljännekset sekä Rantasalmi.

tushistoriassa on myös se, milloin eräänlainen tyhjiö on täyttynyt. Sukujen liikkeistä on päätelty, että maakunnan eteläosissa tämä on tapahtunut jo ennen keskiajan loppua. Kun Savo kuului Novgorodin ja Häme Ruotsin vaikutuspiiriin, tämän katsotaan kiristäneen savolaisten ja hämäläisten välisiä suhteita ja piti väestöryhmät toisistaan erillään. (Pirinen 1988, 409–410, 412.)

Kaikesta päätellen Savo on väestöpohjan erilahtoisuudesta johtuen ollut varsin heterogeeninen alue. Sen itä- ja länsilaidat saivat kulttuurisia vaikutteita eri tahoilta, minkä lisäksi Savossa on ollut myös oma vahva asutuskantansa, jonka ominaispiirteitä ei kylläkään tarkemmin tunneta. Joka tapauksessa hämärästi tunnettu keskiaika on ollut Savon vaiheissa huomattava kasvukausi. Sen aikana Savon rajat vakiintuivat ja ilmeisesti myös jonkinlainen maakunnallinen itsetietoisuus kehittyi. Kun kaskiviljely sivuutti erätalouden, savolaiset asuttivat suurimman osan maakuntaansa ja levittäytyivät havumetsäkasken tuntevina viljelijöinä myös sen rajojen ulkopuolelle. (Pirinen 1988, 415.)

2.3. Keskiajan perintö ja uusi aika

Kuten edellä esitetystä voi päätellä, savolainen kulttuuri muotoutui keskiajan kuluessa jonkinlaiseksi läntisten, itäisten ja paikallisten kulttuuripiirteiden koostumaksi, joka tosin eriytyi siinä suhteessa, että idästä omaksutut kulttuurivaikutteet säilyivät parhaiten Savon itäosissa ja lännestä omaksutut länsiosissa. Savo alkoi eriytyä Karjalasta selvemmin uuden ajan alussa. Viipurin ja Savonlinnan lääneissä asuvien kulttuuripohjan sanotaan kuitenkin ainakin läänien rajaseuduilla olleen vielä hyvin samankaltaisen. Koska karjalaisten eräintressit ulottuivat aina Puumalaan ja Sulkavalle saakka, karjalainen vaikutus ulottui tämän myötä myös näille seuduille. Savolaisasutus levisi Saimaan etelärannoille 1500-luvun alussa, mikä merkitsi myös sitä, että väestöpaineet alkoivat kasvaa ja erimielisyydet lisääntyivät. 1590-luvulla niitä aiheutti muun muassa kaskenpoltto. On kuitenkin tärkeää huomata, että rajat olivat vielä tuona aikana lähinnä hallinnollisia, eivätkä ne estäneet eri puolilla rajaa asuvien keskinäistä kanssakäymistä. Esimerkiksi Pähkinäsaaren rauhan raja voitiin ylittää vapaasti, eikä se estänyt myöskään kaupankäyntiä. Raja on ollut jyrkkä ainoastaan silloin, kun kysymys on ollut omistus- ja nautintasuhteista. Länsi- Karjalan suunnalla vastassa olivat vahvat asutusalueet, mikä loi edellytykset myös tavallista vilkkaammalle kanssakäymiselle ja mahdollisuudelle omaksua vaikutteita siltä suunnalta. Ylipäätään Savo oli monin tavoin sidoksissa itään. Sen 1500-luvun rajat länttä ja pohjoista kohden olivat jonkinlaisia heimorajoja, jotka toisaalta olivat myös joustavia, kun savolaiset uuden ajan alussa ja 1500-luvulla työntyivät Pohjois-Hämeeseen. (Pirinen 1982, 19–20, 23, 25–26.) Edellä kuvatut suhteet muodostavat näin myös sen kulttuuripohjan, joka määritteli useimpien metsäsuomalaistenkin kulttuuria.

2.4. Savon asutus 1500-luvulla, sen keskittymät ja asutusliike

Savon vanhin maakirja vuodelta 1541 antaa asutuksen alueellisesta jakautumisesta vain yleisluontoisen kuvan. Maakunnassa mainitaan kyseisenä vuonna nimeltä viisi pitäjää ja vuodesta 1548 lähtien kuusi pitäjää. Etelä-Savon hallintopitäjiä olivat Pellosniemi ja Vesulahti, Keski-Savon Juva ja Sääminki ja Pohjois-Savon Rantasalmi ja Tavinsalmi. (Pirinen 1982, 45.)

Savolainen talo on ollut oma käsitteensä, koska se ei länsisuomalaisen talon tavoin ole perustunut kiinteään pellonomistukseen, vaan savolaisten ja karjalaisten toimeentulo perustui suuressa määrin kaskiviljelylle. Peltoviljelyn merkitys Savossa oli 1500-luvulla vähäinen, mihin viittaa muun muassa Klemetti Kirjurin toteamus vuodelta 1542, jonka mukaan Savonlinnan läänissä ei 1500-luvun puolivälissäkään ollut pysyviä viljapelloja, kuten Hämeessä ja muualla Suomessa. Yksityiskohtaisia selvityksiä 1500-luvun taloista ei kuitenkaan ole mahdollista tehdä. Vanhoihin peltoviljelyalueisiin verrattuna myös asutuksen liikkuvuus oli Savossa suurempaa. (Pirinen 1982, 50–52, 64.)

Kustaa Vaasa julisti kaikki asumattomat erämaat valtakunnassaan kruunun omaisuudeksi vuonna 1542 avoimella kirjeellä. Tämän taustalla vaikutti kruunun asutus- ja veropoliittinen intressi. Erityisesti tämä ekspansio politiikka veti puoleensa savolaisia, jotka hallitsivat kaskitekniiikan ja kykenivät nopeasti asuttamaan suuriakin erämaita. Savolaisten asuttamistoimia Suomessa edisti aktiivisesti myös Savonlinnan uusi vouti Kustaa Fincke. (Saloheimo 1959, 25.) Kustaa Vaasan päämäärä oli lisätä talojen lukua koko valtakunnassa ja etenkin suurissa erämaissa. Kun Juhana III määräsi vuonna 1579 kaikki Suomessa jäljellä olevat erämaat ja autiotilat otettavaksi viljelykseen, Savosta lähti tämän seurauksena uudisasukkaita muun muassa Rautalammille (Lähtenmäki 2002, 58). Kruunun tavoite oli pitää myös vanhat tilat veronmaksukykyisinä, joten suositeltavampaa kuin niiden liiallinen lohkominen, oli uusien veronmaksukykyisten tilojen perustaminen (Pirinen 1982, 65–66). Tätä samaa periaatetta toteutettiin myös Keski-Ruotsissa. Tällä oli suuri merkitys myös niille tilojen lapsille, jotka eivät voineet periä taloa, sillä kyseinen kruunun intressi tarjosi heille mahdollisuuden uuden tilan perustamiseen.

Itä-Suomessa leimallinen asutusmuoto on ollut haja-asutus, mitä ilmentää myös 1640-lukua koskeva laskelma, jonka mukaan Savon taloluvusta noin 75 prosenttia oli yksinäistaloja ja talopareja. Suurin yhtenäinen asutus Savossa kyseisenä aikana oli Mäntyharjun Toivolassa, jossa 11 taloa muodosti noin puolitoista kilometriä pitkän nauhan. (Pirinen 1982, 145.)

Yleensä kyläasutus alkoi yksinäistalosta ja tihentyi ajan myötä kyläksi. Talot sijaitsivat usein myös järvien rannoilla. Oli tavallista, että pienet pellot ja niityt olivat talon ympärillä, ja kaskimaat sijaitsivat etäämpänä. Vuodelta 1541 olevan maakirjan mukaan Savossa oli 3 362 verotalonpoikaa, joista noin kaksituhatta asui Suur-Savossa. Todellisesta asukasmäärästä voidaan esittää ainoastaan arvioita, sillä vain osa väestöstä oli merkitty maakirjoihin. (Pirinen 1982, 76–78, 91.)

Muuttoliikkeen synnyn ja kehittymisen kannalta keskeisen väestöryhmän Savossa muodosti niin kutsuttu kaskiköyhälistö eli kirvestalonpojat, jotka olivat sosiaalisesti tavallisten talonpoikien alapuolella. Heitä voitiin nimittää myös torppareiksi tai huonemiehiksi. Esimerkiksi Juvan pappi kuvasi vuonna 1567 Etelä-Savon kirvesmiehet rutiköyhiksi talonpojiksi, jotka viljelivät vähäistä osuuttaan jakokuntansa maista. Kirvesmiesten lukumäärä savolaisessa kaskiyhteiskunnassa vaihteli suhdanteista riippuen. Se kasvoi Etelä-Savossa voimakkaasti vuosina 1568–1571, kun suuri määrä taloja autioitui ja kirvesmiesluku yli kaksinkertaistui. Ilmeisesti köyhälistön määrä oli todellisuudessa vielä paljon tätäkin kirveslukua suurempi. (Pirinen 1982, 93–96, 98.)

1500-luvulta on olemassa selvät merkit Etelä-Savoon syntyneestä kaskiköyhälistöstä ja väentungoksesta, jonka oli pakko purkautua eri tahoille. Yksi suunnista oli juuri Ruotsi, jonne Savosta alettiin muuttaa 1570-luvulla. Kirvesmiesten lukumäärä kasvoi jatkuvasti myös Pohjois-Savossa ja synnytti paineita sielläkin. Pohjois-Savo tunnetaan myöhemmin viljavana seutuna, mutta 1500-luvulla se oli vielä suureksi osaksi erämaata. Ajanjakso 1540-luvulta vuoteen 1571 oli Pohjois-Savon suurta asutuskautta, kun paine Suur-Savosta purkautui sinne. Yksi osoitus tästä on myös Tavinsalmen pitäjän perustaminen. (Pirinen 1982, 100.) Savossa, kuten Pohjanmaallakin, uudisasutus eteni voimakkaasti myös 1600-luvun alussa, mutta Varsinais-Suomessa, Uudellamaalla ja Karjalassa taloluku laski tänä aikana (Karonen 2001, 151).

Kun väestöpaine Etelä-Savossa kasvoi, katse kääntyi myös Luoteis-Hämeen laajoihin erämaihin. Rautalammin pitäjässä savolaisia asui jo 1540-luvulla, ja pitäjä oli aluksi niin laaja, että se käsitti suurimman osan nykyisestä Keski-Suomen läänistä. Tästä suurpitäjästä on sittemmin erotettu Hankasalmen, Pielaveden, Keiteleen, Vesannon ja Konneveden pitäjät. Voimakkaimmin Rautalammin asutettiin 1560-luvun alkupuoliskolla, ja pitäjän väkiluku kasvoi myös vuosina 1571, 1580 ja 1606, näinä vuosina kuitenkin hitaammin. (Pirinen 1982, 265–266.)

Rautalammin on pidetty pitäjänä, josta monien katsotaan lähteneen Ruotsiin ja asettuneen myös Värmlannin metsiin. Ensimmäinen perimätietoon tukeutuva tieto tästä löytyy vuodelta 1584. Ruotsin suomalaisalueilta on löytynyt kaikkiaan 41 sukunimeä, jotka ovat esiintyneet 1500- ja 1600-luvuilla myös Rautalammin suurpitäjässä. On esitetty myös arvio, jonka mukaan Ruotsiin muuttaneista noin kolmannes olisi lähtenyt Rautalammilta. (Saloheimo 1959, 83–84.) Tätä johtopäätöstä tukee myös laskelma, jonka mukaan K. A. Gottlundin kirjoittamassa *Värmlannin päiväkirjassa 1821* (1986a) mainituista 150 sukunimestä noin joka kolmas on esiintynyt myös Rautalammin. On kylläkin mahdollista, että tällaisen ”rautalampilaisen” sukunimen omannut on muuttanut Värmlantiin jostakin muustakin pitäjästä. Tiedetään, että enemmistö Rautalammin asettuneista uudisasukkaista on tullut pitäjään Etelä-Savon vanhoista kantapitäjistä, kuten Pellosniemeltä eli Pieksämäeltä, Visulahdelta eli Mikkelistä ja Juvalta. Myös Rantasalmi, Sääminki ja Kuopio olivat edustettuina (Saloheimo 1959, 35; Pirinen 1982, 271). Rautalammin eteläosat saivat asukkaita lisäksi Hämeestä ja 1500-luvun loppupuolella pitäjään muutti väkeä Karjalan Kannakselta, jossa ajat olivat levottomat

(Saloheimo 1959, 36). On siis mahdollista, että ainakin osa Värmlannin karjalaisista on tullut Ruotsiin Rautalammin kautta. Värmlantiin asettuneista karjalaisista kertovat muun muassa karjalaiset paikannimet (Mägist 1948b, 5–6).

Rautalampi on ollut eräänlainen ponnahtuslauta savolaisten levittäytymiselle myös Pohjois-Satakunnan ja Etelä-Pohjanmaan erämaihin. Esimerkiksi vuonna 1571 Ruoveden suurpitäjän taloista puolet oli savolaisia. (Pirinen 1982, 275, 279–280.) Myös Ruovesi on pitäjä, josta moni muutti Värmlantiin. Pohjois-Pohjanmaan savolaisasutus sai puolestaan alkunsa 1500-luvun alkupuolella. Venäläisten hävitettyä suurimman osan Oulujärven erämaiden taloista vuonna 1580, Kaarle Herttua antoi vuonna 1597 määräyksen, jonka mukaan alue oli asutettava uudelleen ja uudet asukkaansa se sai pääosin Savosta. (Pirinen 1982, 286, 290, 294–296.)

2.5. Suomalaisten muutto Ruotsiin

On ilmeistä, että syynä muuttoon olivat useimmiten eri syistä johtuneet toimeentuloaiveudet. Joskus muuttoon myös pakotettiin, kuten tapahtui vuonna 1556, jolloin Juhana-herttua määräsi Savonlinnan päällikön Kustaa Fincken lähettämään kaikki so-taväkeen kelpaamaton irtain väki Ruotsiin, jossa siitä saataisiin työvoimaa kaivoksiin, linnoihin, kartanoihin ja myös uudisasukkaiksi erämaihin. Juhana-herttua oli hyvin perillä niin suomalaisten taidoista raudankäsittelijöinä kuin kaskiviljelijöinäkin. Myös vuodelta 1580 löytyy varhainen tieto suomalaisten muutosta Ruotsiin, jolloin Kaarle-herttua värväsi ja kuljetti Savosta jousiampujia herttuakuntaansa. (Jutikkala 1987, 16; Lähteenmäki 2002, 89.)

Suomesta Ruotsiin muutettiin enemmän jo 1500-luvun lopulla (Pirinen 1982, 305–306), mutta sitä, missä määrin muutto on ollut spontaania tai ohjattua, ei enää tiedetä. Kaarle-herttuan ohjaukseen viittaisi kuitenkin se, että kruununmetsiin perustettiin hänen aikanaan uudistorppia, joiden elinkelpoisuus tarkastettiin määräajoin (Lähteenmäki 2002, 142). Kaarle-herttua jatkoi näin myös isänsä Kustaa Vaasan aloittamaa politiikkaa, joka tähtäsi asumattomien erämaiden asuttamiseen. Tavoite oli saada uusia veronmaksajia, mikä merkitsi myös sitä, että havumetsää kasvavia erämaita asutettaessa oli hallittava huhtakaskien viljely. Kaarle-herttua edisti asutustoimintaa myös niin, että uudisasukkaille annettiin tarvittaessa kylvösiementä ja lehmä, jonka saaja korvasi maksamalla siitä voiveroa. Vuonna 1593 uudisasukkaita kehoitettiin myös raivaamaan uutta peltoa ja niittyä, jotta toimeentulo olisi varmempaa. (Tarkiainen 1990, 144–145.) Kaarle-herttuan kirjoittamassa kirjeessä suomalaiset mainitaan erikseen ensimmäisen kerran vuonna 1583 (Herou 2001b, 240).

Kuitenkaan täyttä yksimielisyyttä ei ole siitä, missä määrin keskusvalta on vaikuttanut metsäsuomalaisten muuttoon. Esimerkiksi Richard Broberg katsoo, että sen vaikutus muuttoon oli vähäinen. Hänen mukaansa muutto oli valtaosin spontaania ja

Kaarle-herttua vain salli sen. (Broberg 1988, 29, 46.) Broberg ei pidä kovinkaan realistisena sitä, että kotiseudulta olisi lähdetty liikkeelle pelkästään ulkopuolisten käskyjen vuoksi, vaan siihen on tarvittu myös muita liikkeellepanevia voimia, kuten vaikeuksia aiheuttaneet alituiset sodat, kulkutaudit ja katovuodet. Ilmeinen syy muuttoon on ollut 1500-luvun loppupuoliskolla Suomen itäosissa rajansa saavuttanut kolonisaatioaalto, jonka seurauksena viimeisetkin erämaat oli otettu asutuksen piiriin. Kaskimaiden väheneminen ajoi monet kriisiin, jonka osa ratkaisi muuttamalla Ruotsiin, jossa oli vielä erämaita kaskettaviksi. (Broberg 1980, 12.) Toisenlaista näkemystä edustaa Janken Myrdal, joka katsoo, että metsäsuomalaiskolonisaatio oli nimenomaan tulos aktiivisesti harjoitetusta värväämisestä (Myrdal 2000, 226). Joka tapauksessa esitetty käsitys, jonka mukaan muuttoliikkeen olisi käynnistänyt vuonna 1597 käyty nuijasota, on myytti. Tämän tulkinnan puolesta puhuu sekin, että muuttoliike alkoi jo parikymmentä vuotta ennen nuijasotaa (Broberg 1988, 27).

Myös Veijo Saloheimo katsoo, että Ruotsin keskiosiin suuntautuneeseen asutusliikkeeseen ovat eri aikoina vaikuttaneet erilaiset voimat. Tiedetään, että savolaisten muutto Suomesta Ruotsiin alkoi 1570-luvun lopulla ja loppui 1600-luvun puolivälissä, jolloin jo annetut metsämääräykset alkoivat entisestään rajoittaa kaskiviljelyä. Ruotsissa määräysten vaikutus alkoi näkyä myös siinä, että suomalaiset alkoivat maan sisällä hakeutua sellaisille seuduille, joilla kaskiviljelyä oli vielä mahdollista harjoittaa. Ylipäätään muuttovirtojen pääsuunnat kuljivat Värmlannissa sen itäosista läänin länsi- ja luoteisosiin (Saloheimo 2009, 3, 19).

Suomesta mentiin harvemmin suoraan Värmlantiin, vaan muuttajat asuivat yleensä ensiksi muualla maassa, kuten esimerkiksi Södermanlandissa, Gästriklandissa, Hälsinglandissa tai Bergslagenissa, joissa asuvien suomalaisten luokse he aluksi asettuivat (Broberg 1981, 46; Broberg 1988, 34). Moni tuli Värmlantiin myös Taalainmaan kautta (Bladh 1995, 343). Kun tulija halusi asettua johonkin pitäjään, hänen oli esitettävä kotipitäjänsä papin kirjoittama todistus, josta kävi ilmi muun muassa se, että hänellä ei ollut maksamattomia verorästejä eikä hän vältellyt sotaväkeen joutumista. Mikäli tällaista todistusta ei ollut, niin kyseistä henkilöä ei uudella paikkakunnalla voitu vihkiä avioliittoon eikä hän ollut myöskään oikeustoimikelpoinen. (Saloheimo 1959, 104.) Mikäli ajat olivat epänormaalit, esimerkiksi sodan tai nälänhädän vuoksi, muuttaminen edellytti viranomaisten lupaa, jotta suurten ja hallitsemattomien ihmisjoukkojen liikkeellelähtö voitiin estää. Esimerkiksi vuonna 1588 Värmlannissa oli niin suuri nälänhätä, että se aiheutti muuttokiellon (Lähtenmäki 2002, 102).

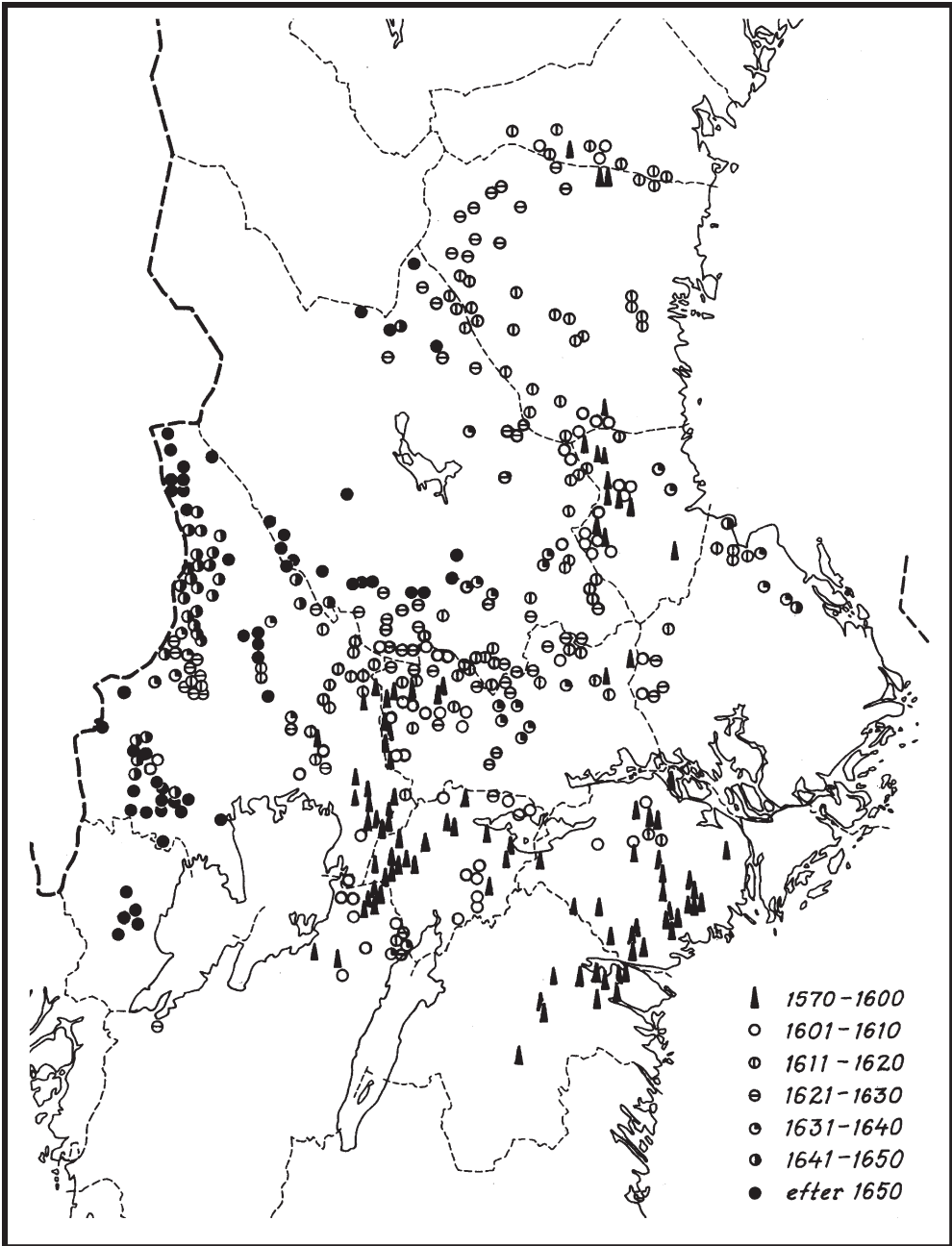
Tyypillinen sotien ja väenottojen aiheuttama ilmiö oli myös sotilaskarkuruus, jota Savossa esiintyi koko 25-vuotisen sodan ajan. Varsinainen karkureiden vyöry Savossa käynnistyi vuosina 1576–1577. Syynä tähän oli kruunun toimeenpanema irtaimen väen ja renkien luettelointi, jonka katsottiin merkitsevän sotaan joutumista. (Lähtenmäki 2002, 28, 99, 105.) Sotilaskarkuruus oli Savossa suurta myös 30-vuotisen sodan (1618–1648) aikana. Tällöin suurin osa karkureista lähti Venäjälle, mutta jonkin verran suuntasi myös Ruotsiin. Esimerkiksi vuonna 1622 Pieksämäeltä Ruotsiin

karkasi 22, Mikkelistä kolme ja Iisalmesta kaksi miestä. (Saloheimo 1990, 169.) Veijo Saloheimo on laskenut, että väenottoa paenneiden lukumäärä tämän sodan aikana oli vähintään 4 800 miestä (Saloheimo 1993, 35). Sitä, kuinka moni näistä karkureista päätyi Värmlantiin, on mahdotonta sanoa, mutta on luultavaa, että heitä sinnekin asettui. Koska karkuruus oli suurta, vuonna 1680 annettiin asetus, joka määräsi, että jokaiselle sotapalvelukseen aiotulle loiselle¹² tai tilattomalle oli osoitettava suojelija, yleensä joku talollinen, joka vastasi siitä, että hänen suojattinsa ei karannut. On kuitenkin käynyt ilmi, että tämä "suojaelu"-asetus ei osoittautunut kovinkaan tehokkaaksi. (Saloheimo 1990, 161–162.)

Ylipäätään 1500-luvun loppupuolisko on Savossa ollut monellakin tapaa vaikeaa aikaa ja etenkin kaskiviljelijöiden asema heikkeni tuona aikana huomattavasti. Vanha kaskiorganisaatio perustui "miesosiin" (*mansdelar*) ja "kirveisiin" (*yxor*), ja sen jälkeen, kun erämaat jaettiin veroa maksavien talonpoikien kesken, veroa maksamattomat kirvesmiehet menettivät tasavertaiseen työpanokseen perustuvan itsenäisyytensä. Erämaista tuli kiinteitä omistuksia ja vapaata tilaa kaskenpolttoon jäi enää vähän. Kirvesmiehistä tuli näin verotalonpoikien päivätyöläisiä, ja houkutus lähteä sinne, missä perinteistä elinkeinoa oli vielä mahdollista harjoittaa, alkoi kasvaa. Ruotsissa tämä oli mahdollista, ja koska ruotsalaiset harjoittivat kaskiviljelyä vähän, tilaa elinkeinon harjoittamiselle oli enemmän. Asettuminen Ruotsin metsiinkään ei sujunut kitkatta sillä metsiin kohdistui monia muitakin intressejä ja ei-kenenkään-maata oli enää vähän. Uudisasutus johti myös yhteenottoihin, kun ruotsalaiset yrittivät estää suomalaisten tulemisen mailleen. (Talve 1953, 62.) Maankäyttöön liittyvistä ongelmista kertoo myös se, että Kaarle-herttua kielsi vuosina 1581 ja 1582 julkaisemissaan kirjeissä suomalaisia vahingoittamasta elinkeinoillaan vanhojen ruotsalaiskylien toimeentuloa (Nilsson 1950, 55). Reviirijattelu ilmentää myös se, että ruotsalaiset yrittivät tunkea suomalaisia pois heidän entisiltä kaskialoiltaan, jotka kasvoivat heinää ja olivat hyviä laidunmaita (Saloheimo 2009, 4).

Ongelmalliseksi kaskiviljelijän aseman Ruotsissa teki se, että hänelle oikeus kaskeen oli elinehto, mutta Ruotsin laissa tätä nautintaoikeutta ei ollut selvästi määriteltä. Jotkut suomalaiset ratkaisivat ongelman siten, että he ostivat ruotsalaisilta maita. Tämä oli monessa tapauksessa myös ainoa keino, joka mahdollisti asettumisen halutulle paikalle. (Wedin 2007, 245.) Muuttopaineet Suomesta Ruotsiin vähenivät kuitenkin huomattavasti sen jälkeen, kun Käkisalmen lääni ja Inkerinmaa liitettiin Stolbovan rauhan jälkeen Ruotsin valtakuntaan. Savolaisten muutto näille uusille alueille oli lopulta huomattavasti suurempaa, kuin mitä se oli milloinkaan ollut Ruotsiin (Bladh 2001b, 25).

¹² Loinen oli omaa asuntoa vailla ja asui toisten luona.

Kuva 1. Savolaiskylönisaatio Ruotsin keskiosiin 1570-luvulta 1600-luvun loppuun. (Broberg 1988, 154).

2.6. Muuttoreitit

Varsinaisen tiestön puuttuessa kulkuväylinä käytettiin muun muassa vesireittejä, joita kesällä kuljettiin veneellä ja talvella jääkeleillä reellä. Lisäksi tavanomaisia kulkureittejä olivat kinttu- ja ratsupolut. Tyypillinen kuljetusväline tällaisia polkuja ja tiettömiä taipaleita kuljetettaessa olivat varsinkin kesäaikaan hevosen vetämät purilaat. Myös jonkinlainen maantieverkko oli Suomessa olemassa jo 1600-luvulla, jolloin se asutuksen tihentyessä laajeni niin maan pohjois-, sisä- kuin itäosiinkin. On selvää, että tämä tiestö palveli tänä aikana myös monia Savosta matkaan lähteneitä. Ainoa valtatie oli Turun ja Viipurin välinen Suuri rantatie, jota pitkin voitiin ajaa hevoskärryillä jo 1400-luvulla. Tärkeä oli myös Hämeenlinnasta Turkuun johtanut Hämeen Härkätie. Savosta Hämeenlinnaan johti puolestaan Suuri Savontie, jonka syntyvaiheet liittyvät Olavinlinnan perustamiseen 1470-luvulla. (Perko 2006, 221–223.)

Mikäli Ruotsiin lähdettiin talvella, sinne päästiin myös Pohjanlahden yli kulkevaa jäätietä pitkin, jollainen johti esimerkiksi Mustasaaresta Länsipohjan Uumajaan. Toinen tärkeä reitti Ruotsiin kulki Ahvenanmaan kautta. Siitä, että matkaa tehtiin myös talvella, kertoo 1570-luvulta oleva tieto, jossa sanotaan, kuinka Savonlinnan seudulta useampi perhe lähti talven aikana Ruotsiin. Kesällä Suomesta Ruotsiin päästiin maksua vastaan rannikon kalastajien ja talonpoikien aluksilla. (Lähteenmäki 2002, 106.). Niitä purjehti Suomesta muun muassa Tukholmaan, Uppsalaan, Enköpingiin ja Sigtunaan, joiden ympärille muodostui jo varhain suomalaisasutusta (Göthe 1942, 43). Pohjanlahden rannalla vastaavia maihinnousualueita ovat olleet muun muassa Nordmalingin, Härnösandin ja Sundsvallin rannikkoseudut. Merkittävä sisääntuloportti Gästriklandissa oli Gävle (Bladh 1995, 87).

Ruotsiin lähdettäessä mukaan ei voinut ottaa juurikaan omaisuutta. Yleensä kotieläimetkin myytiin ja uudet eläimet ostettiin tilalle Ruotsissa. Suomesta tuotuun karjaan viittaisi toisaalta kuitenkin se, että Ruotsissa on esiintynyt käsite *finnkor*, joka edustaa tiettyä karjarotua.

Käsitys, että muuttoreitti Ruotsiin olisi kulkenut Pohjanlahden ympäri, kuulunee lähinnä myyttien maailmaan (Stenman 2001a, 34). Tähän samaan kategoriaan mahtunee myös tarina miehestä, joka lähti Ruotsiin ensin yksin, etsi sieltä hyvän talonpaikan, ja muu perhe muutti perässä myöhemmin (Wedin 2007, 86). Realistisemman kuvauksen mukaan uudisasukas perheineen asettui aluksi asumaan johonkin suomalaistaloon, josta käsin hän kävi hakkaamassa ensimmäiset kaskensa. Tämä vaihe kesti useita vuosia, joiden aikana uudisasukas saattoi rakentaa tarvittavat rakennukset ja elättää itsensä ja perheensä työnteolla taloissa. (Salminen 1909, 14.)

3. Suomalaisasutus Ruotsissa ja Norjassa

Ruotsin kaupungeissa ja kaivoksissa¹³ oli suomalaisia töissä jo keskiajalla ja 1500-luvulla kaivoksissa työskenteli satoja suomalaisia. Pääosin tämä työväki tuli Länsi-Suomesta. Yleensäkin suomalaisten muutto suuntautui keskiajalla vahvasti Uplannin keski- ja eteläosiin sekä Västmanlandin itäosiin. Kaiken kaikkiaan Ruotsissa asui 1500-luvun puolivälissä tuhansia suomalaisia. (Broberg 1988, 10–11, 16, 20.) Luonteeltaan tämä keskiajalla tapahtunut muutto on ollut kuitenkin toisenlainen kuin 1500-luvun loppupuolella alkanut savolainen muuttoliike. Koska Suomi oli osa Ruotsia, niin kolonisaation asemesta voidaan puhua myös muutosta. Ruotsissa käytiin jo varhain myös tilapäisissä töissä.

Värmlannin ensimmäinen nimeltä tunnettu suomalainen löytyy maakirjasta vuodelta 1540. On mahdollista, että Värmlannin itäosiin 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa muuttaneiden suomalaisten joukossa on Savosta tulleiden lisäksi ollut myös Bergslagenin kaivos- ja hyttityöläisten jälkeläisiä. (Palmqvist 1938a, 14–15.) Ylipäätään Värmlannissa oli 1500-luvun lopulla käynnissä laaja asutusliike, jonka seurauksena asutettiin myös autioituneita tiloja. Alkuvaiheessa kysymys tässä ei ollut suomalaisten kaskiviljelijöiden asutusliikkeestä, vaan pääasiassa se koski ruotsalaiskylien nuoria, jotka asuttivat autiotorppia ja vanhoja karjamajoja. (Tarkiainen 1990, 143.)

Sanotaan myös, että jonkinlaisiin ylitulkintoihin suomalaisten osuudesta Värmlannin asuttamisessa on johtanut kirjallisuus, jossa suomalaismuuttoa kuvattiin paljolti irrallaan niistä ajallisista, alueellisista ja yhteiskunnallisista kehyksistä, joissa se tapahtui (Bladh 1995, 121). Selvää kuitenkin on, että suomalaisia oli mukana tässä 1500-luvun lopun asutusliikkeessä (Tarkiainen 1990, 147). Uudisasutusta myös edistettiin niin, että uudisasukas sai tilaansa verovapauden tietyksi ajaksi. Vuodesta 1579 alkaen tämä aika oli seitsemän vuotta ja vuodesta 1581 alkaen kuusi vuotta (Falk 1921, 236). On laskettu, että ennen vuotta 1580 Värmlannissa oli 161 torppaa, mutta muutos oli nopea ja vuosina 1580–1592 lääniin perustettiin peräti 458 uutta torppaa, joista 349 maksoi veroa. Suomalaistorppien lukumäärää ei tiedetä, mutta kovin suuri se ei ole voinut olla, sillä suomalaisten muutto Värmlantiin oli tänä aikana vielä vähäistä. (Kjellin 1939, 205.)

Värmlanti kuului vuodesta 1568 alkaen Kaarle-herttuan (Ruotsin valtionhoitaja 1595–1604 ja kuningas Kaarle IX 1604–1611) hallitsemaan herttuakuntaan (Sundén-Cullberg 2002, 23). Tosin epäselväksi jää, mikä Kaarle-herttuan vaikutus tähän 1500-luvun lopulla käynnistyneeseen suomalaisten muuttoon on ollut. Varmuudella ei tiedetä,

¹³ Mm. Sala ja Stora Kopparberg.

kutsuiko Kaarle-herttua suomalaisia Värmlantiin vai ei (Broberg 1988, 46). Tiedetään kuitenkin se, että hän oli kiinnostunut kaskiviljelystä ja tarvitsi herttuakuntaansa nimenomaan sellaisia asukkaita, jotka hallitsivat huhtakasken viljelyn.

Savolaisten muuttoliike Ruotsiin alkoi Kaarle-herttuan ja jatkui Kustaa II Adolfin (Ruotsin kuningas 1611–1632) ja kuningatar Kristiinan (Ruotsin kuningatar 1632–1654) aikoina. Savolaiset levittyivät lopulta varsin laajalle alueelle, joka ulottui etelässä Ti-vedeniin, pohjoisessa Ruotsin Lappiin, idässä Gästriklandiin ja lännessä Norjan puolelle saakka. Veijo Saloheimo on selvittänyt löytämiensä ruotsalaisten lähteiden perusteella Suomesta 1500- ja 1600-luvulla muuttaneiden lukumääräksi 1 660 henkeä, joista 484 mainitaan Värmlannista, 312 Taalainmaalta, 292 Västmanlandista, 157 Gästriklandista, 112 Medelpadista, 76 Närkestä, 68 Ångermanlandista ja Uplannista, 58 Hälsinglandista ja 10 Södermanlandista (Saloheimo 2009, 13). Suomalaisten muuttokirjojen mukaan ensimmäinen muuttoaalto Suomesta Ruotsiin huipentui vuosiin 1601–1610, jolloin muuttajia oli 289, ja toinen vuosiin 1631–1640, jolloin muuttajia oli peräti 490 (mt. 11–12).

3.1. Gästrikland, Medelpad, Hälsingland ja Ångermanland

Pohjanlahteen rajoittuvassa Gästriklandissa suomalaisasutusta oli jo varhain, ja alue on ollut suomalaisille myös eräänlainen etappimaakunta. Lisäksi Taalainmaan rajan tuntumassa on asunut suomalaisia tavallista enemmän. Merkittävä suomalaiskeskus tällä suunnalla on ollut Ockelbo, josta suomalaiset jatkoivat matkaansa Taalainmaalle ja edelleen Värmlantiin. (Broberg 1988, 69.) Muuttaneiden savolaisvaltaisuus näkyy siinä, että Ockelbosta 1600-luvun alkupuolella tunnetusta 57 suomalaisesta nimestä 40 oli Savosta, neljä Keski-Suomesta ja neljä Pohjanmaalta muiden nimien jäädessä identifioimatta. Gästriklandiin ensimmäiset suomalaiset muuttivat 1570-luvulla. Täällä muuton huippu ajoittui 1500-luvun lopulle ja jatkui 1630-luvulle saakka. (Saloheimo 2009, 13.) Merkittävä maihinnousupaikka alueella oli Gävle. Gästriklandista asutusrintama eteni Hälsinglandin kaakkoisosiin, Orsa Finnmarkiin, Bergslageniin ja sieltä edelleen kohti länttä (Saloheimo 2009, 38). Hälsinglandin pohjoispuolella olevaan Hasselaan (Kölsjön) suomalaisia tuli ainakin vuonna 1598 ja sieltä käsin he asuttivat 1600-luvun alussa myös Medelpadin eteläosiin kuuluneita alueita (Gothe 1942, 63; Wedin 2001a, 37–38).

Suomalaisasutus ulottui Ångermanlandiin ja Hälsinglandin länsipuolella aina Orsaan saakka. Medelpadiin, Hälsinglandiin ja Ångermanlandiin suomalaisasutus levittäytyi pääasiassa Härnosandin ja Sundsvallin kautta. Myös Medelpadiin tulleista tunnetusta 112 suomalaisesta lähes puolet (51) oli lähtöisin Suur-Savosta, runsas neljäsosa (25) Pien-Savosta, 12 Rautalammilta, 7 Pohjanmaalta, 4 Karjalasta ja yksi Hämeestä. Hälsinglandissa identifioituista 50 suomalaisnimestä 17 liittyi Hasselaan. Noin kolmasosa (16) Hälsinglandiin muuttaneista oli lähtöisin Suur-Savosta ja kolmasosa (17)

Pien-Savosta. Tunnistetuista yhdeksän oli lähtöisin Rautalammilta, kolme Ruovedeltä ja neljä Pohjanmaalta. (Saloheimo 2009, 13.)

Ångermanlandiin muutti 74 suomalaista, joista 29 oli lähtöisin Suur-Savosta ja 20 Pien-Savosta. Rautalammilta lähteneitä oli yhdeksän ja Pohjanmaalta lähteneitä neljä. (Saloheimo 2009, 14.) Kuten edellä esitetty osoittaa, Pohjanlahden rannikkomaakuntiin (Gästrikland, Medelpad, Hälsingland ja Ångermanland) muuttaneet suomalaiset olivat lähtöisin pääasiassa Savosta. Veijo Saloheimon laskemista tapauksista esimerkiksi Mikkeli oli 42 muuttajan, Pieksämäki ja sen sisarpitäjä Kangasniemi 26 ja Juva 19 muuttajan syntymäpaikka. Itä-Savo (Puumala, Rantasalmi) mainitaan puolestaan 37 muuttajan syntymäpaikkana, Pohjois-Savosta eli Kuopion seudulta oli kotoisin 14 muuttajaa, Rautalammilta kuusi, Laukaaasta 11, Viitasaarelta ja Hämeestä seitsemän, Ruovedeltä kolme ja Pohjanmaalta 12. Kaikkien henkilöiden kohdalla ei syntymäpaikkaa ole mainittu, mutta jo edellä esitetty antaa suhteellisen hyvän käsityksen muuton alueellisista ominaispiirteistä. (Saloheimo 2009, 14.)

3.2. Taalainmaa

Taalainmaan suomalaisasutus oli pääasiassa haja-asutusta. Poikkeuksen tästä tekivät kuitenkin maakunnan länsiosissa olevat kolme yhtenäisempää suomalaisasutusta, joista yksi oli Tyngsjön alue, toinen Äppelbon, Järnan, Näsins ja Säfsnäsins eteläosat käsittävä alue ja kolmas Grangården länsi-, pohjois- ja eteläosat käsittävä alue. Taalainmaan itäosassa metsäsuomalaisasutus (Bingsjö, Svartnäs ja Svärdsjö) muodosti jo yhtenäisemmän alueen Gästriklandin länsiosien suomalaisasutuksen kanssa. (Broberg 1988.)

Pohjoisosassa sijaitsi puolestaan Orsa, josta suomalaisasutus ulottui myös Hälsinglandin Losin pitäjään. Suomalaisten muutto Taalainmaalle tapahtui hieman myöhemmin kuin muutto Gästriklandiin. Taalainmaan rajalla Bergslagenissa ja Svärdsjössa muutto kulminoitui 1500- ja 1600-lukujen vaihteeseen, mutta esimerkiksi Näsiniin ja Orsaan muutti enemmän suomalaisia vasta 1630-luvulla. (Saloheimo 2009, 13.) Taalainmaan länsiosissa ja Orsassa suomalaisia asui paljon vielä 1800-luvun alussakin. Sanoetaan, että näillä seuduilla asui tuona aikana vielä tuhansia suomalaisia, jotka puhuivat suomea ja noudattivat suomalaisia tapoja (von Buch 1814, 235).

3.3. Södermanland, Närke, Tiveden, Bergslagen, Västmanland ja Itä-Götanmaa

Södermanlandiin alkoi tulla suomalaisia Tukholman ja Nyköpingin kautta 1570- ja 1580-luvuilla. Jonkin verran suomalaista työväkeä asui alueella jo aiemminkin. (Broberg

1988, 43–44, 52; Wedin 2001a, 37.) Lähinnä Södermanland oli kuitenkin läpikulkualue ja etappipaikka matkalla Ruotsin keskiosiin (Broberg 1988, 47). Södermanlandista kuljettiin Tivedeniin ja sieltä edelleen Värmlannin, Västmanlandin ja Taalainmaan vastaisen rajaseudun metsiin (mt. 40). Närke ja Tiveden olivat jo varhain myös etappeja reitillä, joka kulki rannikolta Bergslageniin. Suomalaisia tällä reitillä kulki jo vuosina 1550–1590. Pääasiassa muuttajat olivat savolaisia. Joukossa oli myös joitakin Keski-Suomesta ja Pohjanmaalta lähteneitä. (Saloheimo 2009, 14.)

Tivedenin metsiin suomalaisia asettui 1580-luvulla ja kyseisen vuosisadan lopulla heitä asui niissä jo huomattavan paljon (Broberg 1988, 57–58, 62). Suomalaisia asui myös Närkessä, missä 1560-luvulla kirjatut suomalaiset olivat lähtöisin Länsi-Suomesta, samoin kuin Uplantiin ja Södermanlandiin asettuneet suomalaisetkin. Savolaisia alkoi muuttaa Närkeen 1580-luvulla. (Broberg 1988, 55–56.)

Bergslagen sai ensimmäiset metsäsuomalaisensa 1590-luvulla ja suomalaisten muutto sinne jatkui 1640-luvulle saakka. Kuten todettu, suomalaisia työskenteli Bergslagenin kaivoksissa¹⁴ jo keskiajalla. (Herou 2001c, 235.)

Myös Västmanlandin länsiosissa (Grythyttan, Hällefors ja Ljusnarsberg) on ollut yhtenäisempi suomalaisten asuttama alue. 1600-luvun alussa suomalaisia asettui myös Salan, Norbergin, Säterin ja Stora Kopparbergin seuduille. (Broberg 1988, 40.) Västmanlandiin suuntautunut suomalaisten muutto kulminoitui kahteen ajanjaksoon eli vuosiin 1597–1603, jolloin sinne muutti 77 suomalaista, ja 1630-lukuun, jolloin muuttajia oli 124. Eniten suomalaisia jäi Grythyttaniin. Useimmat muuttajat tulivat Savosta, sekä Suur- että Itä-Savosta. Suomalaisia asui jo 1590-luvulla myös Itä-Götanmaalla. Savolaisten lisäksi sen asukkaisiin kuului myös alueelle aiemmin muuttaneiden länsisuomalaisten jälkeläisiä. (Broberg 1988, 55.) Richard Gothen mukaan Ruotsin keskiosista löytyy kaikkiaan 150 pitäjää, joissa on asunut metsäsuomalaisia. Näistä pitäjästä huomattavan moni eli 60 oli Värmlannissa, 29 Taalainmaalla, 16 Hälsinglandissa, 12 Södermanlandissa, 11 Ångermanlandissa, yhdeksän Medelpadissa, kuusi Gästriklandissa, neljä Närkessä, kolme Västmanlandissa ja kaksi Länsi-Götanmaalla. (Gothe 1942, 42.)

3.4. Värmlanti

Eniten metsäsuomalaisia asui siis Värmlannissa, jossa vanhin yhtenäisempi suomalais-asutus keskittyi läänin kaakkois- ja itäosissa sijainneisiin Ekshäradin, Gustav Adolfin, Råmenin ja Gåsbornin pitäjiin. Suomalaisia asettui myös läänin etelä- ja lounaisosiin, mutta niissä tilaa kaskiviljelylle oli jo vähemmän kuin Värmlannin muissa osissa. (Broberg 1988, 79.)

¹⁴ Mm. Salan hopeakaivoksessa.

Veijo Saloheimon identifioimista 483 suomalaismuuttajasta Värmlantiin oli 1500–1600-lukujen vaihteessa tullut 119 henkeä, 1620-luvulla 113 ja 1630-luvulla 85 henkeä. Muutto saattoi jatkua vielä 1600-luvun toiselle puoliskollakin, mutta varmaa se ei Saloheimon mukaan ole. (Saloheimo 2009, 15.) Muutto maakunnan länsiosiin alkoi 1620-luvulla ja oli aluksi hidasta, mutta vauhtiin päästyään se johti siihen, että seudun metsät asutettiin hyvin nopeasti. Muuttoa vauhdittivat vielä kaskenpolttoa koskevat rajoitukset, jotka koskivat Värmlannin eteläosia ja Bergslagenia. (Broberg 1988, 82.)

Suomalaisasutus saavutti Fryksdalenin 1600-luvun alussa, Gräsmarkin vuoden 1620 vaiheilla ja Sunnen vuonna 1624. Aiemmin Fryksänden pitäjä käsitti myös Lekvattnetin, Östmarkin ja Vitsandin tulevat pitäjät. Suomalaisasutus ulottui 1640-luvun puolivälissä jo Klarälvdalenin yläosiin saakka. Muutto suuntautui pohjoiseen, koska siellä oli käytettävissä laajoja asumattomia alueita, ja Klarjoen länsipuolelle muodostui näin suuri suomalaisasutus. Suurimmat suomalaiskeskittymät sijaitsivat Östmarkissa, Gräsmarkissa, Lekvattnetissa, Gunnarskogissa, Nyskogassa ja Södra ja Norra Finnskogassa (Samuelsson 1917, 212). Lisäksi suomalaisia asui myös joen itäpuolella Rämenissä, Gustav Adolfissa, Nordmarkissa, Nyedissä, Älvsbackassa, Ullerudissa, Ekshäradissa, Norra Nyssä ja Dalbyssä (Kjellin 1939, 206–207).

Saloheimon identifioimista Värmlantiin muuttaneista suomalaisista Östmarkiin muutti 71, Gräsmarkiin 49, Lekvattnetiin 36, Gunnarskogiin ja Södra Finnskogaan 29 ja Brunskogaan 24 henkeä. Muutto Lekvattnetiin, Östmarkiin ja Södra Finnskogaan saavutti huippunsa 1500- ja 1600-lukujen vaihteessa ja Brunskogiin, Gunnarskogiin ja Gräsmarkiin 1620-luvulla. Suurin osa muuttajista tuli Suur-Savosta (n. 230 muuttajaa). Savon itäosista muuttajia tuli noin 80, Keski-Suomesta 52, Pohjois-Savosta 41 ja Pohjanmaalta 27. Viipurin karjalaisia joukossa oli 19. Esimerkiksi juuri Östmarkiin, Gunnarskogiin ja Lekvattnetiin muuttaneista suurin osa oli lähtöisin Suur-Savosta. (Saloheimo 2009, 15.)

Klarjoen länsipuolen pohjoisosat suomalaisasutus saavutti 1600-luvun puolivälissä. Tämä on ollut myös se osa Värmlantia, jossa suomalaisuus säilyi pisimpään. Täällä omaa kieltä puhuttiin ja omia tapoja noudatettiin paikoin vielä 1900-luvullakin (Herou 2001b, 240). Muuttoliike tavoitti 1600-luvun puolivälissä myös Klarjoen itäpuolella sijainneet Dalbyn ja Norra Nyn pitäjät (Palmqvist 1933, 19–38). Kun suomalaisten lukumäärä Värmlannin länsiosissa kasvoi, niin se merkitsi myös sitä, että kiistat ulkometsien käytöstä ruotsalaisten kanssa lisääntyivät. Kiistoja aiheuttivat etenkin suomalaisten tarvitsemat kaski- ja laidunmaat, mutta myös kalavesien, metsästysmaiden ja tuohimetsien käyttö (Falk 1921, 244).

Kun kilpailu etenkin metsäresursseista koveni, kaskiviljely vaikeutui ja johti muun muassa siihen, että kaskiviljelyssä työvoimana tarvittuja löysäläisiä (loisia) alettiin pitää epätoivottuna väkenä. Jotta mahdolliset konfliktit uudisasukkaiden ja paikallisten asukkaiden välillä voitiin välttää, käyttöön otettiin menettelytapa, joka edellytti, että pitäjään muuttoa aikovan oli esitettävä ensin sen papille maaherran hänelle antama muuttoseteli (*byggnadssedeln*), joka luettiin saarnastuolista seurakuntalaisille. Jos jolla-

kin oli jotakin huomautettavaa tätä aikomusta vastaan, hän sai näin mahdollisuuden tehdä sen. (Linderholm 1974, 15–16.) On ilmeistä, että monet näistä uudisasukkaista olivat löysäläisiä, joiden pitäminen taloissa kiellettiin vuonna 1636. Monet heistä lähtivät Värmlannin pohjoisosiin, jossa oli paremmat mahdollisuudet perustaa oma torppa. Ylipäätään löysäläisten asema 1600-luvun yhteiskunnassa oli huono, sillä niin kutsutut irtolaismääräykset olivat tuona aikana ankarat. (Falk 1921, 246.)

Värmlannin luoteisosasta on käytetty nimitystä ”Tolvmilaskogen” ja Klarjoen itäpuolisesta alueesta nimitystä ”Tiomilaskogen”. Värmlannin lounaisosien pitäjissä metsäsuomalaisasutus muodostui pääosin yksittäisistä torpista ja luoteisosista poiketen tässä osassa Värmlantia suomen kieli oli jo 1800-luvun alussa kuollut (Broberg 1988, 90). Ylipäätään suomen kieli säilyi pisimpään linjan Eda–Gunnarskog–Manskog pohjoispuolella (Herou 2001b, 240).

3.5. Norja

Metsäsuomalaisasutus tavoitti Norjan vuoden 1620 vaiheilla, jolloin suomalaisia muutti Solörin Store Rögdeniin (Grue Finnskog) (Lindtorp 1942, 11). Muuttoliike Norjaan oli pääasiassa seurausta Ruotsissa 1600-luvun alkupuoliskolla säädetyistä kielloista ja rajoituksista, jotka vaikeuttivat kaskiviljelyä. Kun kaskiviljelijät Värmlannissa ajautuivat vaikeuksiin, monet siirtyivät Norjan puolelle, missä elinkeinoa sai harjoittaa vapaammin. Moni metsäsuomalainen lähti näinä aikoina myös Amerikkaan. Suomalaisten muutto Norjaan alkoi kasvaa selvästi 1640-luvulla (Grue, Brandval, Hof, Vinger, Våler, Åsnes ja Trysil) ja voimakkainta se oli 1600-luvun loppupuoliskolla. (Østberg 1978, 20, 74.) Norjan puolella suomalaisasutus levittäytyi niin, että se muodosti valtakunnan rajan tuntumaan noin 15 peninkulmaa pitkän kaistaleen, joka lähti Oslon (Kristianian) korkeudelta kohti pohjoista (Salminen 1909, 7). Trysilin pohjoispuolella suomalaisia ei enää ollut, koska ruis ei tällä korkeudella enää menestynyt. Yhteistä kaikille Trysiliin asettuneille suomalaisille oli se, että he edustivat sukupolvea, joka oli syntynyt Suomen ulkopuolella, pääosin Taalainmaalla, Hälsinglandissa ja Gästriklandissa. (Hansson 1984.)

Suomalaiset muuttivat Norjan puolelle Värmlannin keskiosien kautta. Syynä siihen, että läänin pohjoisosien metsiä ei heti alkuvaiheessa voitu valloittaa, olivat Älvdalin kihlakunnan eteläosissa olevat karjamaja-alueet, jotka muuttajien oli kierrettävä eteläpuolelta. Siirtyminen Värmlannin pohjoisosiin tapahtui ehkä myös siksi jonkinlaisella viiveellä, että sinne oli kuljettava lännen kautta. (Broberg 1980, 13.) Tanska-Norjan ja Ruotsin välinen raja ei sinänsä ollut mikään este. Monet rajanpinnassa sijainneet suomalais-talot tosin autioituivat, kun Tanskan ja Ruotsin välillä vallitsi sotatila (Palmqvist 1952).

Koska Suomessa syntyneitä ei Norjaan muuttaneiden joukossa yleensäkään enää ollut, tämä merkitsi sitä, että useimmat suomalaisten jälkeläisistä olivat varttuneet ruotsalaisessa kulttuurimiljöössä, minkä voi olettaa vaikuttaneen myös arjen valin-

toihin. Norjaan asettuneiden suomalaisten taustoja kuvaa se, että esimerkiksi vuonna 1686 Gruen Lauvhaugenissa asui 43 suomalaista, joista 15 oli syntynyt Ruotsissa ja 28 Norjassa. Gruen Vålbergetissa asui vastaavasti 23 suomalaista, joista 10 oli syntynyt Ruotsissa ja 13 Norjassa. (Østberg 1978, 28, 30.)

Mahdollisuudet harjoittaa kaskiviljelyä muuttuivat kuitenkin pian myös Norjassa, missä sitä alettiin rajoittaa. Fredrik III antoi jo vuonna 1648 määräyksen, jonka mukaan suomalaisten tuli asettua paikoilleen ja maksaa veronsa kuten muidenkin asukkaiden (Lindtorp 1946, 27). Kiistat metsäsuomalaisten ja talonpoikien kesken toistuivat myös Norjassa, jossa talonpojat pitivät lähimetsiä (*hjemskogen*) ominaan. Pääasiassa suomalaiset levittäytyivät etäämpänä oleviin yhteismetsiin (*allmenning-skogen*), jotka olivat yhteistä nautinta-aluetta. (Sundén-Cullberg 2002, 45, 47.) Vuonna 1687 Christian IV:n antamassa Norjan laissa oli määräys myös siitä, että luvattomasta kaskenpoltosta seurasi rangaistus ja luvan kaskenpolttoon antoi vouti. Vuonna 1740 määräyksiä tarkennettiin vielä niin, että kaskenpoltto sallittiin, jos sen tarkoitus oli parantaa laidunmaita (*heste- og fehagene*). Kaskea oli mahdollista polttaa rajoitusti myös kotimetsissä, mikäli sen polttaminen ei vahingoittanut nuorta havu- tai hyödyllistä lehtimetsää. Lupa tähän oli pyydettävä joko voudilta tai nimismieheltä. (Rønning 1998.)

Kuten Ruotsissa, niin myös Norjassa kantaväestön suhtautuminen suomalaisiin oli usein vihamielistä. Esimerkiksi vuodelta 1699 olevassa valtion tilaa koskevassa kertomuksessa suomalaiset kuvattiin vahingontekijöiksi, ryöväreiksi ja varkaiksi (Lindtorp 1942, 27). Keskinäisistä jännitteistä kertoo sekin, että norjalaisten ja suomalaisten väliset avioliitot olivat pitkään harvinaisia (Østberg 1978, 47). Suomalaisia sivuava arvokas tietolähde Norjasta on vuonna 1686 laadittu rekisteri (*finnemannntal*), jossa on mainittu 1 225 sellaista henkilöä, joista 1 065 tapauksessa molemmat vanhemmat olivat suomalaisia ja 160 tapauksessa isä tai äiti oli joko norjalainen tai ruotsalainen (Sundén-Cullberg 2002, 49). Ruotsalainen pappi Isidor Sundberg julkaisi kyseisen rekisterin 1940-luvulla. Se tunnetaan myös nimellä *Finnemannntellet* (Sundberg 1942).

3.6. Metsäsuomalaisten lukumäärä

Ruotsissa eri aikoina eläneiden metsäsuomalaisten lukumääristä on mahdollista esittää vain arvioita. Eniten heitä on joka tapauksessa ollut Värmlannissa. Albert Palmqvist on esittänyt arvion, jonka mukaan Värmlantiin olisi muuttanut suomalaisia vuosina 1570–1611 noin 200 ja vuosina 1611–1650 noin kaksi tuhatta henkeä (Palmqvist, 1940). Toisen hieman väljemmän arvion mukaan Värmlannissa olisi muuton päättyessä ollut joitakin tuhansia metsäsuomalaisia (Samuelsson 1917, 239). On tehty myös laskelma, jonka mukaan metsäsuomalaisten lukumäärä Värmlannissa olisi 1600-luvun lopulla ollut noin 3 000 henkeä. Tämä luku perustuu siihen, että veroluetteloihin suomalaisiksi

tunnistettujen lukumäärä on kerrottu 3:lla tai 4:llä ja lisätty päälle arvio ”löysäläisten” määrästä, sillä heitä ei näihin luetteloihin ole merkitty. (Falk 1921, 255.)

Richard Brobergin esittämä arvio on edellä esitettyä suurempi, eli Värmlannin metsäsuomalaisten lukumäärä olisi 1600-luvun lopulla ollut hänen mukaansa noin kuusituhatta henkeä (Broberg 1980, 14). K. A. Gottlund on ajoittanut arvionsa puolestaan 1700-luvun lopulle, jolloin metsäsuomalaisten lukumäärä Skandinavian keskiosissa olisi ollut peräti 12 000 henkeä (Nordmann 1888, 30). Yhden arvion mukaan lukumäärä Ruotsissa syntyneet jälkeläiset mukaan lukien olisi 1600-luvun puolivälissä ollut jo 20 000 henkeä (Myrdal 2000, 226–227). Huomattavan suuren arvion on esittänyt myös Petrus Nordmann, jonka mukaan Ruotsin ja Norjan metsäsuomalaisten yhteenlaskettu lukumäärä vuonna 1864 olisi ollut noin 40 000 henkeä (Nordmann 1888, 30). Ongelmalliseksi tällaisten lukujen pitävyyden tekee kuitenkin muun muassa se, että 1900-luvun alussa suomea puhuvia metsäsuomalaisia oli enää 600–700 henkeä ja 1800-luvun alusakin heitä oli vain muutamia tuhansia. Keskeinen kysymys on myös se, miten käsite metsäsuomalainen määritellään ja käytetäänkö sen kriteerinä esimerkiksi vain suomen kielen osaamista tai myös joitakin muita suomalaisia erityispiirteitä.

3.7. Värmlannin ruotsalaisasutus ja alueiden nautinta

Värmlannin ruotsalaisasutus poikkesi suomalaisasutuksesta siinä, että se oli 1500- ja 1600-luvuilla keskittynyt suurten järvien ja jokien rannoilla oleville tasaisille sedimenttimaille, jotka olivat hyvää peltomaata. Tasankokyylien välillä levittäytyivät puolestaan laajat metsät, joiden maaperä oli pääasiassa kuusimetsää kasvavaa moreenimaata. Kyse oli metsämaasta, jonka laajempi viljelykseenotto edellytti uudenlaisen viljelymenetelmän käyttöä. Tämä suomalaisten hallitsema menetelmä, joka oli edellytys myös erämaiden asuttamiselle, oli huhtakaski. Varsinkin alkuaikoina se oli myös useimpien metsäsuomalaisten toimeentulon perusta. (Falk 1921, 230.)

Värmlannin erämaiden asuttamiseen on yhdistetty usein käsitys, jonka mukaan suomalaiset uudisasukkaat olisivat valinneet asuinpaikakseen lähes aina rinnemaan (Nilsson 1950, 64). Se on kuitenkin mielikuva, joka on sittemmin kyseenalaistettu, kun on käynyt ilmi, että asuinpaikka valittiin usein veden ääreltä (Wedin 2001a, 42). Esimerkiksi Glaskogin asutushistoria osoittaa, että suomalaiset valitsivat asuinpaikkansa usein järven tai suuremman metsälammen läheltä (Ernvik 1951, 13). Tyypillinen metsäsuomalaisten edustama asutusmuoto näissä laajoissa metsissä oli yksinäisasutus, kuten oli käytäntö Itä-Suomessakin (Berg & Svensson 1969, 54). Ruotsissa tämä merkitsi myös sitä, että ruotsalaiskylistä tunnettu kyläorganisaatio ei yksinäisasutuksen piiriin ole enää ulottunut. Tosin Värmlannin kylien organisaatioista ei ole kovinkaan paljon saatavissa tietoa. Esimerkiksi vuosilta 1742–1800 Sigurd Erixon on löytänyt Värmlannista vain kaksi käsinkirjoitettua kyläjärjestystä. (Erixon 1978, 140, 154.)

Luonnollisesti metsillä oli oma merkityksensä myös ruotsalaiskylien asukkaille, jotka käyttivät niitä yleisesti muun muassa laidun- ja metsästysmaanaan (Wedin 2001a, 41). Paikoin metsistä käytiin kovaakin kilpailua, ja on sanottu, että metsäsuomalaisen tullessa täysin isännätöntä maata Värmlannissa tuskin enää oli, sillä metsien käyttö oli jaettu talojen kesken ja lähellä olevien maiden (*inägor*) rajat oli määritelty tarkoin. Etäämmällä sijaitsevien yhteismaiden (*allmänningar*) nautintarajat saattoivat sitä vastoin olla epäselvät, mikä oli usein syynä myös kiistoihin. (Wedin 2001a, 42.) Metsälaitumia tämä yksityinen "omistusoikeus" ei kuitenkaan ole koskenut, vaan jokainen sai laidunmaa metsissä karjaansa vapaasti (Lundholm 1942, 74–75). Tästä oikeudesta pidettiin myös tiukasti kiinni, mikä johti jopa siihen, että kruunun vaatima omistusoikeus metsälaitumiin jäi toteutumatta. Kruunu olisi halunnut osoittaa myös asumattomia laidunmaita uudisasutukseen, mutta talonpojat eivät sitä hyväksyneet. (Falk 1921, 232–233.)

Yleensäkin oikeus maahan — sekä oikeus kaskeamiseen, metsästämiseen ja kalastamiseen — on ollut aina vaikea kysymys. Konflikteja aiheutui siitä, kun uudisasukkaat alkoivat levittäytyä kantaväestön nautinta-alueille. Uusien asukkaiden tuleminen herätti kantaväestössä vastustusta, koska kilpailu rajallisista resursseista koventui. Suomalaisen ja ruotsalaisen välisten konfliktien luonnetta on tosin perimätiedossa liioiteltu. Tämä korostuu erityisesti kertomuksissa, joissa kansanosien välisiä konflikteja on kuvattu jopa jonkinlaisiksi sodiksi. Sikäli kun väkivaltaisuuksia on tapahtunut, ne olivat lähinnä yksittäisiä tapauksia. Kiistat ovat olleet aina osa arkea, ja ruotsalaiset ja suomalaiset ratkoivat niitä myös omassa keskuudessaan. Elämä oli täynnä erilaisia rettelöitä, joihin syyllistyivät yhtä lailla ruotsalaiset kuin suomalaisetkin. Suurta eroa tässä suhteessa näiden kansanosien välillä on tuskin ollut. Myös "rikokset" ovat olleet enimmäkseen vähäisiä rikkomuksia. Esimerkiksi Joh. Rudbeckin Tuomiokapituli- ja tarkastusprotokollassa (1629–1646) mainittuja suomalaisten tekemiä rikkomuksia ovat olleet muun muassa lyöminen, huorinteko, luvaton oluenmyynti, avioton lapsi, jumalanpalveluksen laiminlyöminen ja taikuuden harjoittaminen. Syynä tappelu- ja väkivaltarikoksiin oli usein viina. Koska elämä oli kovaa, varastelu ja ryöstelykään eivät ole olleet epätavallisia ilmiöitä. Etenkin nälkävuodet pakottivat ihmiset turvautumaan kaikkiin mahdollisiin keinoihin, kun vaihtoehtona pahimmassa tapauksessa oli nälkäkuolema. (Axelsson 1852b, 196.)

Suomalaiset näyttäisivät syyllistyneen vakaviin rikoksiin harvoin, ja rikosten määrä eri aikoina myös vaihteli. Jonkinlainen huippu saavutettiin Värmlannissa 1640-luvulla, jolloin suomalainen haastettiin oikeuteen peräti 137 tapauksessa. Yksiselitteistä syytä tähän on ollut vaikeaa löytää, mutta voi olla, että tapausten suuri määrä selittyy ainakin osaksi sosiaalisten ongelmien lisääntymisellä ja laittomalla kaskeamisella sen jälkeen, kun metsämääräykset kielsivät tai vähintään rajoittivat kaskiviljelyä. Hieman yllättävä havainto edeltävään vuosikymmeneen nähden on, että 1650-luvulta mainitaan vain 25 tapausta, jossa suomalainen vastasi oikeudessa tekemisistään. (Saloheimo 2009, 6.)

3.8. Muuttaneiden lähtöalueista ja sukunimistä

Sitä, että suurin osa metsäsuomalaisista olisi lähtöisin Rautalammin suurpitäjästä, on todisteltu niin kielellisin, folkloristisin kuin rodullisinkin perustein (Gothe 1942, 37, 43). Tältä pohjalta katsotaan syntyneen oma erillinen savolaismurteiden ryhmänsä eli Värmlannin savolaismurteet (Mielikäinen 2008, 89). Ilmeisesti mielikuvaan Rautalammin keskiseinä lähtöalueena on vaikuttanut erityisesti vanhin säilynyt muuttotodistus, jonka pitäjän kirkkoherran vuonna 1584 antoi Ruotsiin lähteneelle. On muutenkin epäselvää, kuinka moni on muuttanut laillisesti papinkirja mukanaan (Saloheimo 2009, 7). Myös metsäsuomalaisten väestöhistoriaan perehtynyt Richard Broberg katsoo, että Rautalampi on ollut keskeinen muuttaneiden lähtöalue (Broberg 1981, 42). Veijo Saloheimo on kuitenkin osoittanut, että Ruotsin keskiosiin muuttaneista savolaisista vain noin 15 prosenttia on tullut Rautalammilta. Tätä selittää suuressa määrin myös se, että Keski-Suomi asutettiin 1500-luvulla, eikä sinne ehtinyt vielä vähään aikaan muodostua liikaväestöä. (Saloheimo 2009, 11–13.)

Kaikkiaan Saloheimon eri lähteistä (muun muassa vouden- ja läänintilit, tuomiokirjat, ruotsalaisten sukututkijoiden tulokset) kokoama aineisto käsittää 1430 tunnistetun muuttajan kotipaikkatiedot (Saloheimo 2009, 21). Kattavaa kuvaa muuttovirroista se ei anna, mutta antaa kuitenkin hyvän käsityksen niiden päälinjoista ja ajallisista painopisteistä. Näistä 1430 tapauksesta 198 periytyy ajalta ennen nuijasotaa, 439 vuosilta 1597–1610, 177 1690-luvulta, 609 vuosilta 1620–1650 ja sitä myöhemmin 66 tapausta (Saloheimo 2009, 10). Tästä joukosta peräti 1017 muuttajaa (noin 75 %) oli lähtöisin Savosta, mikä merkitsee myös sitä, että savolaiskulttuurin edustus metsäsuomalaisten keskuudessa on ollut vahva. Koska noin neljäsosa Saloheimon luettelointia muuttaneista oli lähtöisin Savon ulkopuolelta, metsäsuomalaisten edustaman kulttuurin voi olettaa olleen varsinkin alkuaikoina monimuotoisempaa kuin miltä se niukan aineiston valossa näyttää.

Savosta löytyneestä 1017 muuttajasta 117 oli nuijasotaa edeltäneeltä ajalta, 318 vuosisadan vaihteesta ja 487 henkilön vuosilta 1612–1655. Muutto kulminoitui näin 1620- ja 1630-luvuille, jolloin muuttoaktiivisuuden voimakkaaseen kasvuun vaikuttivat todennäköisesti myös sotaväenotot. Tavallista enemmän lähtijöitä oli Rantasalmelta, Mikkelistä, Juvalta ja Kangasniemeltä. (Saloheimo 2009, 12.) Valtaosa Savosta lähteneistä oli Suur-Savosta ja varsinkin sen itäosista. Myös nykyisen Keski-Suomen alueelta on muutettu Ruotsiin. Saloheimo on tunnistanut kaikkiaan 191 Keski-Suomesta lähtenyttä muuttajaa, joista 85 lähti Ruotsiin vuosien 1597–1603 välisenä aikana. Se on myös ajanjakso, jolle ajoittuivat niin nuijasota kuin monet katovuodetkin. Muuttajia oli muun muassa Laukaasta, Rautalammilta, Viitasaarelta ja Saarijärveltä. Esimerkiksi Ruovedeltä lähteneistä muuttajista on identifioitu 48 henkeä. (Saloheimo 2009, 12–13.)

Muuttohuiput Suomen eri osista ajoittuivat eri aikoihin. Esimerkiksi Viipurin Karjalasta muuttaneiden kohdalla huippu ajoittui 1610-luvulle. Sieltä muuttaneista 59 tunnistetusta 22 oli lähtöisin Ruokolahdelta, kahdeksan Jääskestä ja viisi Säkkijärveltä.

Sinänsä muutto Viipurin Karjalasta Ruotsiin oli vähäistä, jos sitä verrataan esimerkiksi Käkisalmen lääniin ja Inkerinmaalle suuntautuneeseen muuttoon. Ruotsiin lähdettiin jo 1500-luvulla myös Hämeestä, mutta muuttaneista ehkä vain osa asettui lopulta Värmlannin metsiin. Hämeestä lähteneitä on tunnistettu 34, mikä on varsin vähän. Muutto Ruotsin keskiosiin oli ilmeisen vähäistä myös Satakunnasta, Varsinais-Suomesta ja Uudeltamaalta. Pohjanmaalta Ruotsiin muutettiin aktiivisemmin, ja tavallista aktiivisempaa muutto oli 1570- ja 1610-luvuilla, jolloin siihen vaikuttivat todennäköisesti Keski-Pohjanmaata 1570-luvulla koetelleet nälkävuodet ja Pohjois-Pohjanmaalla 1600-luvun alussa venäläisiä vastaan käyty sissisota. (Saloheimo 2009, 12–13.)

Tunnettu suomalaisistaan oli esimerkiksi Älvsborgin läänissä sijainnut Hassela, jonne suomalaisia muutti muun muassa Lohtajalta, Isokyröstä, Pyhäjoelta, Oulusta ja Kemistä. Pohjanmaalta käytiin Ruotsissa myös sesonkitöissä (*i winterleggha*), joten monille maa oli tuttu jo entuudestaan (Gothé 1942, 43). Tunnettu muuttaneiden lähtöpaikoista kertova lähde on Orsan kuulustelu, joka liittyy kuningatar Kristiinan vuonna 1636 antamaan plakaattiin. Kyseinen plakaatti määräsi, että Ruotsiin asettuneet ”irtosuomalaiset” ja Suomesta sinne väenottoja paenneet, oli vangittava ja pantava työhön kuninkaankartanoihin tai karkotettava takaisin Suomeen. Orsan kuulustelussa jokaisen suomalaisen oli esitettävä sekä passi että annettava selvitys tulostaan Ruotsiin. Tilaisuudessa laaditussa pöytäkirjassa on mainittu myös paikkakunta, jolta kuulusteltava oli lähtenyt. Pöytäkirjassa esiintyneitä paikkakuntia olivat Rautalampi, Kuopio, Mikkeli, Oulu, Ruovesi, Pyhäjoki ja Kemi. Rautalampi on mainittu pöytäkirjassa viisi kertaa, ja Kuopio, Mikkeli, Kemi ja Ruovesi kaksi kertaa. Oulusta ja Pyhäjoesta on vain yksi maininta. (Wedin 2007, 77.)

Itä-Suomen muuttovirtoja on mahdollista seurata myös sukunimistöä tutkimalla, koska tässä osassa maata henkilöt on mahdollista identifioida ja kytkeä sukunimen perusteella syntyperäänsä jo varhain. Esimerkiksi Viipurin Karjalan ja Savon vanha sukunimistö löytyy maakirjoista, joista Savoaa koskevat on laadittu vuonna 1514 ja Viipurin Karjalaa koskevat vuonna 1543. (Pirinen 1982, 392.) Sukunimien periytyminen Savossa sukupolvelta toiselle mahdollistaa sukujen levinneisyyden, suuruuden ja liikkuvuuden tutkimisen. Tosin vielä 1500-luvulta ei ole saatavilla mitään sukulaissuhteita osoittavia lähteitä, joten suvuista on mahdollista puhua sukunimien yleisyyteen tukeutuen vain yleisellä tasolla. (mt. 243, 246.) Pääosa Savon sukunimistöstä on muinaiskarjalaista perua. Jos lähtöoletus on, että muuttajat ovat tuoneet sukunimensä mukanaan, merkitsee se sitä, että itäistä alkuperää olevia sukuja on Suur-Savossa ollut paljon. Sukunimistön vertailu osoittaa myös sen, että liikkuvuus Suomessa on 1540- ja 1550-luvuilla ollut suurta, ja Savoan tulleiden ja sieltä lähteneiden joukossa on ollut myös muita kuin savokarjalaista sukua olevia. Esimerkiksi vuonna 1617 solmittua Stolbovan rauhaa edeltänyt 1610-luku oli Venäjän sodan vuoksi levotonta aikaa, jolloin Etelä-Savoan tuli uutta väkeä, josta osa todennäköisesti jatkoi Ruotsiin saakka. (mt. 255–256.) Savolaiset ovat olleet muutoinkin liikkuvaa väkeä; liikkeessä heidät pitivät niin kaskiviljely kuin toistuvat katastrofitkin. Metsäsuomalaiset on tunnettu myös Ruotsissa liikkuvana väkenä. (Saloheimo 2009, 15.)

Ruotsiin 1500-luvun lopulla ja 1600-luvulla muuttaneiden suomalaisten sukunimistössä tapahtui Ruotsiin muuton jälkeen lähes välittömästi radikaali muutos, kun suomalaiset sukunimet korvattiin ruotsalaisilla, tai sovitettiin muotoon, joka sopi ruotsin kieleen. Suomalaisten sukunimet eivät päässeet kuitenkaan täysin häviämään, vaan ne olivat monessa tapauksessa säilyneet perheessä perimätietona aina 1800-luvulle. K. A. Gottlund kirjasi vuonna 1821 Värmlannin päiväkirjaansa käymiensä metsäsuomalaistalojen ja -torppien asukkaiden suomalaiset sukunimet, joita oli kaikkiaan 145. (Heikinheimo 1933, 447.) Päiväkirjoissa kuvattu reitti alkoi Karlstadista ja kulki Stavnäsiin, Sillerudiin, Glavaan, Manskogiin, Gunnarskogiin ja Gräsmarkiin. Tältä reitiltä hän poikkesi kolmesti myös Norjan puolelle ja jatkoi näiden poikkeamien jälkeen matkaansa Gräsmarkin länsisosiin ja Fryksändeen. (Herou 1986e, 9.) Rögdenjärven rannalla, lähellä valtakunnan rajaa on myös muistokivi, jossa on 442 metsäsuomalaisen sukunimet. Luku on sittemmin kuitenkin kyseenalaistettu. Katsotaan että näistä nimistä vain noin 350 voidaan varmuudella yhdistää metsäsuomalaisiin. (Wedin 2001, 153–157; myös Olovsson 1979.)

Kun Gottlundin päiväkirjassa esiintynyttä sukunimistöä verrataan Savosta 1500-luvun loppupuoliskon ja 1600-luvun alusta koottuun sukunimistöön, vahvistuu edelleen käsitys siitä, että suurin osa metsäsuomalaisista on lähtenyt Ruotsiin Savosta. Nähdään, että päiväkirjan 145 sukunimestä vain 56 (36 %) oli sellaisia, jotka eivät ole esiintyneet *Savon historiaan* kootussa sukunimistössä, tai nimet oli kirjoitettu joiltakin osin eri tavoin¹⁵. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, etteivätkö nämä nimet muuten kuuluisi savolaiseen nimistöön. (Pirinen 1982, 749–818.)¹⁶

Nämä nimet antavat viitteitä myös siitä, mistä päin Suomea Värmlantiin on muuttettu. Esimerkiksi sukunimi Teittinen on esiintynyt lähinnä Savon keskiosissa, mutta 1600-luvun alussa sitä ei Savon nimistössä mainita. Se ei esiinny myöskään Savon vanhimmissa tuomiokirjoissa, joten on luultavaa, että Teittiset ovat tulleet Savoan

¹⁵ Gottlundin matkapäiväkirjassa esiintyneet sukunimet, jotka ovat eronneet joko kirjoitustavaltaan tai kokonaan puuttuneet *Savon historiaan* liitetystä nimistöstä, ovat olleet Teittinen, Pakkanen, Tuppulainen, Juutlainen, Rintinen, Luojuinen, Kailainen, Kaipon, Loukkiainen, Kauttoinen, Tilkkinen, Kokkainen, Luoainen, Jurmoinen (Nurmijärveltä), Kohilainen, Latikainen, Symujinen, Mehtoinen, Puuppoinen, Tilkinen, Purkainen, Kavalainen, Kössiläinen, Hotari, Norilainen, Puntöinen, Lumiaisen, Luuainen, Kauppoinen, Piääriläinen, Sorkkainen, Kyttäinen, Keltainen, Kössinen, Kirnuinen, Juusela, Hotakka, Pasu, Hanninen, Penna, Nuualainen, Maijainen, Puualainen, Ruuaskainen, Konkari, Hähmä, Öhmäinen, Sojonen, Kurpiainen, Saastainen, Rysläinen, Kymöinen, Liitiäinen, Havuinen, Jurmainen ja Eskoinen.

¹⁶ Käyttämäni vertailuaineisto käsittää Savon sukunimet vuosilta 1541, 1562 ja 1614, Rautalammin pitäjän sukunimet ajalta 1560–1606, Ruoveden pitäjän sukunimistöä ajalta 1565–1605, Etelä-Pohjanmaan sukunimistöä ajalta 1560–1605, Pohjois-Pohjanmaan sukunimistöä ajalta 1548–1605 ja Kainuun sukunimet ajalta 1548–1605. (Pirinen 1982, 749–818) Toinen keskeinen lähde ja vertailuaineisto on teos *Suomalaiset sukunimet* (Mikkonen & Paikkala 1993), jossa sukunimet on esitelty aakkosjärjestyksessä.

vasta 1600-luvun alkupuolella. Muodossa Teitti nimi tunnetaan Kannakselta. On luultavaa, että Teittiset ovat tulleet Värmlantiin Savosta, mutta muutto myös muualta on mahdollinen. Pakkanen on nimi, joka on esiintynyt jo varhain niin maan länsi- kuin itäosissakin. 1400-luvulta se tunnetaan Lammilta ja Pälkäneeltä ja 1500-luvulta myös Satakunnasta. Nimi on ollut yleinen myös Etelä-Karjalassa ja se tunnetaan Etelä-Savon Vesulahdeltakin. (Mikkonen & Paikkala 1993.)

Nimi Juutlainen on todennäköisesti Juutilaisen rinnakkaismuoto ja tunnetaan 1500-luvulta Savosta (Joroinen 1561, Juva 1563, Rantasalmi 1564), jonne se on levinnyt todennäköisesti Karjalasta. Rintinen-nimi ei vertailunimistössä esiinny, mutta Rintanen tunnetaan 1500-luvulta muun muassa Kivennavalta ja Mikkelistä. Kaipon nimen asemesta vertailunimistöstä löytyy nimi Kaipoin, joka tunnetaan 1500-luvulta niin Savosta kuin Karjalastakin. Ilmeisesti kysymys on erilaisesta kirjoitustavasta huolimatta samasta sukunimestä. Tähän rinnastettava tapaus on myös nimi Loukkiainen, joka muodossa Loukiainen tunnetaan 1500-luvulta sekä Vesulahdelta että Juvalta. Kauttoinen on puolestaan nimi, jota lähellä olevat nimet Savossa ovat olleet Kautonen ja Kautiainen. Ne tunnetaan 1600-luvulta myös Kannakselta ja Etelä-Pohjanmaalta. Savon sukunimistössä Kautiainen on esiintynyt vuonna 1614 Pellosniemellä ja Kauttoi vuonna 1606 Rautalammilla. (Mikkonen & Paikkala 1993.)

Gottlundin päiväkirjassa mainitun Tilkkisen asemesta *Savon historian* vertailuaineistossa esiintyy tätä nimeä lähellä oleva Tikkinen, joka tunnetaan niin Laatokan luoteisrannalta kuin Itä-Savostakin. Nimeä Kokkainen ei vertailuaineistossa mainita, mutta esimerkiksi Hauholta ja Kannakselta tunnetaan 1500-luvulta nimi Kokka. Se tunnetaan vuodelta 1562 myös Juvalta. Säämingistä ja Rantasalmelta mainitaan puolestaan nimi Kokkoinen, joka on lähellä ensiksi mainittua nimeä. Myöskään nimi Kohilainen ei vertailuaineistossa esiinny, mutta nimi Kaihilainen tunnetaan esimerkiksi Vesulahdelta (1541, 1562). Nimi Latikainen voitaneen yhdistää nimeen Laatikainen, joka mainitaan vuodelta 1560 Rautalammilta. Gottlundin päiväkirjassa esiintynyt nimi Symujinen tarkoittanee nimeä Simoinen, joka tunnetaan vuodelta 1571 muun muassa Ruovedeltä. Simonen on itäsuomalainen nimi, joka on esiintynyt 1500-luvun puolivälistä alkaen muun muassa Jääskessä ja Uudellakirkolla. Nimi Mehtoinen eli Mehtonen ja Metsoinen tunnetaan puolestaan Rautalammin suurpitäjästä vuosilta 1564 ja 1571. (Mikkonen & Paikkala 1993.)

Puuppoinen eli Puupponen on nimi, joka on esiintynyt Etelä-Savossa ja Hämeessä. On mahdollista, että nimi on levinnyt Savoon hämäläis-satakuntalaiselta alueelta (Puuppoi, Hauho 1486; Puppå, Jyväskylän seutu 1571). Nimi Puuppoi tunnetaan 1570-luvulta myös Rautalammilta. Nimi Purkainen tunnetaan puolestaan vuodelta 1562 Juvan nimistöstä muodossa Purkkainen, ja Purainen on ollut yleinen nimi niin Savossa kuin Karjalassakin (Purain, Jääski 1556; Purahan, 1563 Rantasalmi). Sitä vastoin Kössiläinen ja Kössinen ovat nimiä, joita Savosta ei 1500- ja 1600-lukujen vaihteesta tunneta. Loimaalta tunnetaan sitä vastoin vuodelta 1551 nimi Kössi. (Mikkonen & Paikkala 1993.)

Gottlundin päiväkirjassa esiintynyt Puntöinen voitaneen yhdistää Pellosniemellä ja Vesulahdella 1500-luvulla asuneisiin Puntasiin ja Kauppainen Kauppiseen, joka oli 1500-luvulla laajalle levinnyt nimi niin Karjalassa kuin Savossakin ja tunnetaan myös Rautalammilta. Nimi Keltainen on myös karjalainen, ja Juuselainen voitaneen johtaa nimestä Juusela, joka tunnetaan muun muassa Eurasta (1552), Längelmäeltä, Marttilasta, Ikaalisista ja Kangasalalta. Nimi Hotakka juontuu puolestaan ortodoksisesta ristimänimestä Fotios, josta on olemassa erilaisia variaatioita. Tämä karjalaisnimi tunnetaan 1500-luvulta myös Savosta ja muodossa Hotakainen se on esiintynyt kyseisen vuosisadan puolivälissä Rautalammillakin (1562). Nimi Pasu voitaneen yhdistää puolestaan nimeen Pasur, joka tunnetaan Karjalasta. (Mikkonen & Paikkala 1993.)

Hanninen on nimi, jota ei *Savon Historiaan* kootussa vertailunimistössä mainita, mutta teoksen *Suomalaiset sukunimet* mukaan se Savosta¹⁷ kuitenkin tunnetaan 1500-luvulta ja se tunnetaan myös Karjalassa ja Kaakkois-Suomessa. Länsi-Suomeen viittaa puolestaan nimi Penna, joka tunnetaan jo varhain muun muassa Lohjalta (1382), Raisiosta (1390) ja Kangasalalta (1486), mutta ei Savosta. Pennainen tunnetaan vastaavasti Pohjois-Pohjanmaalta 1560-luvulta. Maijainen eli Maijanen tunnetaan 1500-luvulta Etelä-Karjalasta ja Ruuskainen eli Ruuskainen (Rautalampi 1571, 1580) tai Ruuskanen (Vesulahti, Sääminki 1541) myös Savosta, jonne Ruuskaset ovat tulleet Karjalasta. Mikäli Gottlundin mainitsema Kymöinen tarkoittaa Kymäläistä, niin tämä nimi tunnetaan 1500-luvulta Kannakselta ja nimi Havuinen eli Havunen on esiintynyt 1500-luvulla muun muassa Säämingissä ja Rantasalmella. Nimeä Jurmainen ei vertailunimistössä esiinny, mutta nimet Jurvakainen ja Jurvainen tunnetaan niin Laatokan luoteisrannikolta kuin Savostakin. Eskoinen eli Eskonen on esiintynyt puolestaan Keski-Suomessa.

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, pääosa Gottlundin päiväkirjassa esiintyneestä sukunimistöstä on yhdistettävissä Savoan ja muutamissa tapauksissa myös Karjalaan.¹⁸ Karjalasta tullessiin asukkaisiin viittaavat myös Värmlannissa esiintyneet karjalaiset paikannimet (Mägiste 1955, 22). Todettakoon, että Gottlundin mainitsemista savolaisiksi

¹⁷ Mm. Rantasalmelta, Säämingistä ja Tavinsalmelta.

¹⁸ Sellaisia Gottlundin matkapäiväkirjassa esiintyneitä sukunimiä, joita (tai joista on vaikeaa johtaa muita muotoja) kyseisestä vertailunimistöstä ei löydy, ovat olleet Tuppulainen, Luojuinen, Luoainen, Luuainen (tosin nimi Luukkonen tunnetaan Pellosniemeltä ja Säämingistä, 1541), Jurmoinen, Tilkinen, Kavalainen, Hotari, Norilainen (Erich Nāro, Taivassalo 1537), Lumiainen, Piääriläinen (Pärnänen tunnetaan Juvalta ja Rantasalmelta), Nuualainen, Sorkkainen, Kytäinen, Puualainen (Pulliainen tunnetaan Vesulahdelta, Juvalta ja Säämingistä), Konkari, Hähmä, Öhmäinen, Sojonen (Soikkanen tunnetaan Pellosniemeltä), Kurpiainen, Saastainen, Rysläinen ja Liitiäinen. On kuitenkin ilmeistä, että myös useimmat näistä sukunimistä ovat edustaneet savolaista 1500- ja 1600-luvun sukunimistöä.

identifioituista sukunimistä noin puolet¹⁹ on ollut sellaisia, jotka eivät ole esiintyneet vuosina 1560–1606 Rautalammin pitäjän sukunimistössä. Tämä on havainto, joka myös osaltaan vahvistaa käsitystä Rautalammin merkittävydestä Värmlantiin muuttaneiden lähtöalueena. Se tukee myös Veijo Saloheimon esittämää käsitystä, jonka mukaan Rautalammilta lähteneiden osuus muuttaneiden joukossa on ollut paljon oletettua vähäisempi. Gottlundin päiväkirjaansa merkitsemät sellaiset sukunimet, jotka tunnetaan ajanjaksolta 1560–1606 vain Rautalammillä, ovat olleet puolestaan Haljainen, Purainen, Mulikka, Tossavainen ja Huuskonen.

Vastaavasti päiväkirjassa esiintyy 41 sukunimeä, jotka tunnetaan sekä Rautalammilta että eri puolilta Savoa tai muilta savolaisten asuttamilta alueilta. Mikäli huomiota otetaan näiden nimien esiintymistiheys pitäjittäin, voi lähtöpitäjän olettaa olleen useammin jokin muu kuin Rautalampi, eli jokin Suur-Savon pitäjistä²⁰. Kuten edellä esitetty osoittaa, valtaosa Gottlundin matkapäiväkirjoissa esiintyneistä sukunimistä on yhdistettävissä Savoon siten, että noin kaksi kolmasosaa nimistä on paikallistettavissa Suur-Savoon ja yksi kolmasosa osa Pien-Savoon.

¹⁹ Nämä 43 nimeä 89:stä ovat: Kilpoinen, Seppäinen, Lautiainen, Laitinen, Hokkainen, Karttunen, Nikarainen, Suhoinen, Räisänen, Haikonen, Moilanen, Ampainen, Sikainen, Suuronen, Vihoisen, Tasainen, Neuvoinen, Kuhmalainen, Puntainen, Orainen, Rintainen, Rikkinen, Mammoinen, Karvoinen, Porkka, Oravainen, Kiiskinen, Vaissinen, Pentikäinen, Hartikainen, Makkoinen, Putkoinen, Karhinen, Rusanen, Kuikka, Sorsa, Kurki, Himainen, Törröinen, Halinen, Keroisen, Utriainen ja Kuosmainen.

²⁰ Tällaisia pitäjiä, joita voisi sukunimen esiintymistiheyden perusteella pitää myös kyseisten sukujen jonkinlaisena kanta-alueina, on merkitty seuraavassa sulkuihin: Vilhuinen (Ruovesi), Raatikainen (Sääminki), Kukkonen (Juva, Rantasalmi), Manninen (Vesulahti), Savolainen (Etelä-Pohjanmaa), Ikoinen (Vesulahti), Kinnunen (Tavinsalmi), Marttinen (Vesulahti, Pellosniemi), Kammoinen (Sääminki), Ronkainen (Juva), Hakkarainen (Rantasalmi), Soikkanen (Pellosniemi), Tenhunen (Juva), Rahikainen (Pellosniemi), Hämäläinen (Vesulahti), Halttunen (Rantasalmi), Arpiainen (Vesulahti), Kähkönen (Juva, Pellosniemi), Kitunen (Sääminki), Lappalainen (Pellosniemi, Rantasalmi, Tavinsalmi), Liimatainen (Pellosniemi, Sääminki), Häkkinen (Vesulahti, Juva), Rämäinen (Vesulahti), Tenhuinen (Juva), Valkoinen (Pellosniemi), Hyytiäinen (Vesulahti), Kaupinen (Vesulahti, Juva), Puttinen (Pellosniemi), Pulkkinen (Pellosniemi, Sääminki) ja Minkkinen (Pellosniemi).

4. Oikeus maahan ja maanomistus

Valtaosa maista oli 1500-luvulla talonpoikien hallinnassa, mutta feodaaliseen teoriaan tukeuduttaessa maanomistuksen luonne on tulkittu niin, että talonpoika ei omistanut maata, vaan hänellä oli tilaansa enintään perinnöllinen nautintaoikeus. Maan omisti viime kädessä kruunu. Puhutaan myös maanluonto-opista, joka tarkoittaa sitä, että tilan tai torpan haltija menetti oikeutensa siihen ja se siirtyi kruunulle, mikäli kruununverot jäivät kolmelta vuodelta maksamatta. Koska verotus ja erilaiset julkiset rasitukset olivat esimerkiksi 1600-luvulla kovat, perintöoikeuden menettäminen oli verraten yleinen ilmiö, minkä voi katsoa koskeneen myös monia metsäsuomalaisia. Vasta Kustaa III:n vuonna 1789 toteuttama yhdistys- ja vakuuskirja teki tällaisista menetyksistä lopun ja rästejä alettiin pitää normaalina velkana. (Virrankoski 1985, 140.) Näin myös metsäsuomalaistorppien tai -talojen oikeudet turvattiin. Lainsäädäntö tähtäsi aiemmin myös siihen, että talo pysyi suvulla. Jos talon halusi myydä suvun ulkopuoliselle henkilölle, sitä oli vuoden 1684 määräyksen mukaan tarjottava kuitenkin ensiksi kruunulle. Tämä määräys sisältyi vielä vuoden 1734 lakiin, mutta myös siitä luovuttiin vuonna 1789. (Stenman 2001c, 73, 79.)

Kun suomalainen tuli Värmlantiin ja halusi perustaa torpan, se tapahtui mahdollisesti niin, että kiinnitys- tai torpankirjan (*nedsättningsbrev*) saanut uudisasukas valitsi kruununmailta itse paikan, jolle rakensi talonsa. Kiinnityskirjan allekirjoitti ensin hallitsija ja sittemmin maaherra. Mikäli uudisasukas halusi saada torppaansa samat oikeudet kuin verotalonpojallakin oli, torpan oli läpäistävä tarkastus, jonka vouti, kihlakunnantuomari ja 12 pitäjän miestä suorittivat. Tarkastuksessa torpan tai talon oli täytettävä määrätty viljelyä ja rakennuksia koskevat velvoitteet, joiden täyttämiseksi uudisasukas sai kuuden vuoden verovapauden. Tosin tämä aika ei aina kuitenkaan riittänyt velvollisuuksien täyttämiseen. Kun uudistila oli hyväksytty tarkastuksessa, se pantiin verolle ja merkittiin maakirjaan. Sen perustajan alkaessa maksaa tilastaan veroa, hän sai siihen myös perinnöllisen nautintaoikeuden edellyttäen, että oli maksanut siitä myös määrätyn lunastusmaksun. Tämä merkitsi samalla sitä, että hän sai määrätyn edellytyksin oikeuden metsästää ja kalastaa tilansa maillla. Poikkeuksen teki esimerkiksi hirvenmetsästys, jota sai aiemmin harjoittaa vain valtio. Myös tämä määräys kumottiin vuonna 1789. (Stenman 2001c, 73, 76-77.)

On mahdollista, että edellä esitetty tulkinta torpan perustamisesta ei täysin vastaa todellisuutta ja kiinnityskirja on saanut ylikorostetun merkityksen. Tiedetään, että muuttajilla on ollut muitakin tapoja saada nautintaoikeus maahan. Metsäsuoma-

lainen on voinut myös ostaa tämän oikeuden, joskaan tarkemmin ei tiedetä, kuinka moni on näin menetellyt. Myöskään kruununmaille perustettujen suomalaistorppien lukumäärää ei tiedetä. (Stenman 2001c, 78–79.) Joissakin tapauksissa uudisasukas sai asettua ruotsalaiskylän maille myös sillä ehdolla, että maksoi siitä kylälle (Jacobsson & Wizelius 1972, 21).

Torppien perustamisessa oli luonnollisesti myös vaikeutensa, jotka liittyivät yleensä omistusoikeutta koskeviin epäselvyyksiin. Kaarle-herttua tulkitasi omistusoikeuden niin, että Värmlannin erämaat olivat kruunun omaisuutta, mutta moni Klarjoen laakson ruotsalainen talonpoika piti niitä kuitenkin ominaan. Onkin ilmeistä, että Kaarle-herttua, sen enempää kuin hänen seuraajansakaan, ei voinut jakaa maita entiseen tapaan vapaasti, koska ne olivat käytännössä suureksi osaksi jo jaettu. Tästä huolimatta Kaarle-herttua tuki suomalaisten muuttoa Ruotsin keskiosiin. Jonkinlaista kompromissia merkitsi se, että haluttaessa perustaa torppa jonkun toisen maille, kiinnityskirjan saaminen edellytti sitä, että maan ”omistaja” hyväksyi torpan perustamisen. Jotkut suomalaiset saattoivat pitää kiinnityskirjaa todisteena omistusoikeudesta, mitä se ei kuitenkaan ollut, vaan se antoi ainoastaan oikeuden torpan perustamiseen. (Stenman 2001c, 75–76.)

Kaarle-herttuan keskeinen tavoite asutustoiminnan lisäksi oli viljantuotannon lisääminen. Sitä edistääkseen hän perusti herttuakuntaansa mallitiloja, joilla kokeiltiin uusia viljalajikkeita ja viljelymenetelmiä (Tarkiainen 1990, 146). Yksi uusista menetelmistä, joita Kaarle-herttua kehotti alamaisiaan harjoittamaan, oli huhtaviljely (Lähteenmäki 2002, 140). Tällä kehotuksella on merkitystä sikäli, että se tukee käsitystä Kaarle-herttuan halusta saada kyseisen viljelymenetelmän hallinneita savolaisia herttuakuntaansa. Savolaiset olivat vielä tässä vaiheessa valtiovallan suosimia uudisasukkaita, mitä he eivät olleet enää 1600-luvulla. Jotta viljantuotantoa saatiin lisättyä, Kaarle-herttua antoi vuonna 1587 Värmlannin rahvaalle avoimen mandaatin hakata kaskia vapaasti (*Öpet Mandatz breff til Almogen i Vermland om swidie huggning*) (Nordmann 1888, 41–42). Lisäksi hän velvoitti kruunun lampuodit viljelemään kaskia ja kylvämään niihin joka syksy tynnyrillisen ruista (Lähteenmäki 2002, 138–139; myös Tarkiainen 1990, 147; Falk 1921, 264).

Suomalaisen kaskiviljelijän maankäyttöoikeudet Värmlannissa olivat peltojaan viljeleviin talonpoikiin verrattuna kuitenkin epäselvät, sillä lait oli laadittu pitkälti vuorityön ja peltoviljelyä harjoittavien talonpoikien tarpeita ajatellen. Kaskiviljelijöiden elämää mutkisti muun muassa se, että peltoa viljelevälle talonpojalle tärkeintä oli oikeus maahan, kun taas kaskiviljelijälle se oli oikeus kaskeen. Kaskiviljelijälle ei yksityisellä oikeudella maahan ollut samaa merkitystä ja statusta kuin mitä sillä oli peltojaan viljelevälle ruotsalaiselle. Työ ja kaskien tuoton jakamiseen määrätyt muodot merkitsivät kaskiviljelijälle enemmän kuin oikeus maahan. Kaskiviljelyn erityispiirre oli, että se tarvitsi laajat maareservit, koska yhdeltä kaskialalta saatiin ehkä vain pari satoa. Kaskiviljelyn erityislaatuisuus merkitsi myös sitä, että kaskia viljelevä torppari joutui jatkuvasti elämään torppansa menettämisen pelossa. Kun rautateollisuuden

merkitys kasvoi, kaskiviljelylle alettiin asettaa kieltoja ja rajoituksia, joiden rikkoja menetti pahimmassa tapauksessa torppansa. (Wedin 2007, 296.)

Koska kaskiviljelijä joutui paikoin menemään myös toisten maille, häntä pidettiin tunkeilijana, mikä puolestaan johti helposti konflikteihin (Bromander 1902, 290). Tämä käy ilmi myös siitä, että Kaarle-herttua lähetti vuosina 1581 ja 1582 alamaisilleen kirjeet, joissa suomalaisia kiellettiin haittaamasta ruotsalaistalojen toimeentuloa ja ruotsalaisia puolestaan kehoitettiin olemaan aitaamatta maata enempää kuin mitä oli tarpeen (Nilsson 1950, 55). Kun kaskiviljely ajan myötä väheni ja peltoviljely sai yhä suuremman merkityksen, myös kaskiviljelijöiden suhtautuminen maanomistukseen muuttui toisenlaiseksi. Metsäsuomalaisetkin viljelivät peltoja jo varhain, mutta peltoalat olivat pitkään pieniä. Esimerkiksi Fryksdalenin suomalaisten viljelemien peltöjen keskimääräinen pinta-ala vuonna 1664 oli noin 5,7 tynnyrinalaa, eli vajaat kolme hehtaaria. Nopeammin peltoalat alkoivat kasvaa vasta vuoden 1827 maanjakoasetuksen (*laga skiftet*) jälkeen, jolloin pellonraivaus sai tavallista suuremman merkityksen. Eri-tyisen aktiivista se oli 1900-luvun vaihteessa. (Stenman 2001c, 77.)

Kun talolle määriteltiin pinta-ala, se tapahtui verollepanossa sille annetun veroluvun mukaan, mikä puolestaan määräytyi omistetun karjan lukumäärän tai saadun viljasadon mukaan. Yleensä veroluku kuitenkin vaihteli laskentatavasta riippuen eri puolilla lääniä ja myös eri aikoina. Kuten todettu, tyypillistä suomalaistorpille ja taloillekin oli peltöalojen pienuus, vaikka karjan määrä niissä saattoi olla suurikin (Stenman 2001c, 72–73). Tilan tuli joka tapauksessa olla vähintään sen kokoinen, että se täytti varakkuuden vaatimuksen, eli tilan oli kyettävä elättämään sillä asunut perhe. Niin torpan perustaminen kuin talon halkominenkin oli mahdollista vain silloin, kun tämä vaatimus²¹ täyttyi. (Jacobsson & Wizelius 1972, 22.) Kyseisestä vaatimuksesta huolimatta köyhyys oli Värmlannissa suurta ja se lisääntyi koko 1800-luvun ajan väkiluvun voimakkaan kasvun myötä.

Metsäsuomalaisten elämään vaikuttivat aiemmin merkittävästi myös yhteismaiden käyttöön liittyvät rajoitukset ja rajojen vetäminen maiden välille. Esimerkiksi vuonna 1647 annettu metsämääräys edellytti, että kihlakunnan, pitäjän ja kylien yhteisesti käyttämille maille oli määriteltävä rajat, samoin kuin taloille ja torpillekin. Tämä merkitsi sitä, että niin sanottu vapaa kaskimaa väheni aiemmasta. Yhteisten maiden rajat saattoivat tosin jäädä edelleen epäselviksi ja ne puuttuivat vielä 1800-luvun puolellakin, mikä varsinkin harvaan asutuilla alueilla oli pikemminkin sääntö kuin poikkeus ja kiistoja syntyi helposti. Kun maanjaoissa pyrittiin tasapuolisuuteen, yleinen periaate oli lisätä metsämaan osuutta maa-alasta, mikäli pellot olivat huonoja (Stenman 2001c, 74, 80). Esimerkiksi Pohjois-Värmlannissa metsien jakaminen tapahtui pääosin vasta 1800-luvun alussa (Nilsson 1950, 103).

Eriytynen suomalainen piirre Värmlannissa oli asumismuoto, jossa useampi perhe (pojat tai tyttäret perheineen) asui samaa taloa (Nilsson 1950, 68). Kysymys on ollut

²¹ Vaatimus oli voimassa vuoteen 1873 saakka.

eräänlaisesta suurtaloudesta, johon kuuluivat myös piiat, rengit ja jopa löysäläiset. Esimerkkejä tällaisista talouksista on löytynyt muun muassa Pohjois-Värmlannista (Wedin 2007, 99). Tosin sanotaan, että suurperhe ei Itä-Suomessa olisi vielä 1500-luvulla ollut kovinkaan yleinen ilmiö (Lähteenmäki 1997, 4). Ottaen huomioon kaskiviljelyn suuritöisyyden, ainakin jonkinlaisen suurperheen voi olettaa olleen luonteva ratkaisu, jotta työvoimaa oli käytettävissä riittävästi.

5. Kaskiviljely

Kaskiviljelyn merkitys metsäsuomalaisille on ollut erityisen suuri maahanmuuton jälkeisinä vuosikymmeninä. Yleensäkin edellytys koko tälle asutusliikkeelle oli taito kasketa havumetsiä. Karjanhoito oli myös merkittävä elinkeino jo varhain. Peltoviljelyn merkitys sitä vastoin oli varsinkin alkuaikoina vähäinen. (Magnusson 1877, 140; myös Wirilander 1960, 567.) Tosin sanotaan, että sen merkitys oli jo 1600-luvun lopulla kuitenkin niin suuri, että se tuotti suurimman osan monen suomalaistalonkin leipäviljasta (Bladh 1995, 343).

Erilaisissa kuvauksissa kaskiviljely on nähty usein jonkinlaisena peltoviljelyn vastakohtana, primitiivisenä viljelymuotona. Käsitteenä kaskiviljely ei kuitenkaan ole yksiselitteinen, vaan se on pitänyt sisällään erilaisia tekniikoita. Viljelymuoto myös kehittyi, kun käyttöön otettiin uusia menetelmiä. Onnistuakseen kaskiviljely edellytti aina niin hyvää luonnontuntemusta, sopivaa sosiaalista organisaatiota kuin tehokasta yhteistyötäkin. Varsinkin populaari kirjoittelu Ruotsissa on vaikuttanut siihen, että kaskiviljely on suuressa määrin symboloinut ja ”primitiivisyydessään” myös leimannut metsäsuomalaisuutta. Kaskiviljelyn merkitys alkoi monin paikoin kuitenkin vähetä jo 1600-luvun loppupuolella, mikä oli seurausta niin muiden elinkeinojen kehittymisestä, valtion harjoittamasta metsäpolitiikasta kuin yhä ahtaammiksi käyvistä metsistäkin.

Kaskiviljely on monimuotoinen ilmiö myös sikäli, että siihen liittyviä valintoja ovat ohjanneet monet eri tekijät, kuten esimerkiksi metsätyyppi, joka määräsi käytettävän viljelymenetelmän. Lisäksi moniin käytännön ratkaisuihin vaikuttivat keskusjohtoiset määräykset, jotka myös yhdenmukaistivat käytäntöjä. Seuraavassa eri kaskityyppejä ja tekniikoita tarkastellaan tukeutumalla lähinnä Arvo M. Soinisen (1975) laatimaan luokitteluun, joka muodostaa asetelman, jonka pohjalta vertailuja tehdään Suomessa ja Ruotsissa harjoitetun kaskiviljelyn välillä.

5.1. Kaskiviljely Suomessa

Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Hämeessä on harjoitettu peltoviljelyä jo rautakauden lopulla, mutta sen rinnalla viljeltiin vielä pitkään myös lehtokaskia. Myös Karjalassa harjoitettu maanviljely perustui vuoden 1000 tienoilla paljolti peltojen ja lehtokaskien viljelyyn, mutta siellä kaskiviljelyssä tapahtui jo varhain muutos, kun karjalaiset omaksuivat venäläisiltä uuden havumetsien kaskeamiseen soveltuvan huhtakasken. Huhtamenetelmä levisi sittemmin varsin laajalle alueelle, kun karjalaisten asutuseks-

pansio alkoi levittäytyä länteen, luoteeseen ja pohjoiseen. Savolaisten mukana tämä menetelmä levisi aina Ruotsin keskiosiin saakka. (Orrman 2003, 68, 90-91.)

Vanhimmat verotiedot osoittavat, että Savon verotuksessa rukiin osuus oli vielä keskiajan lopullakin sangen vähäinen valtaviljan ollessa ohra (Soininen 1961, 262). Ohraa viljeltiin pellon lisäksi myös niin kutsutuissa tavallisissa eli lehtokaskissa. Rukiin osuus alkoi kasvaa sitä mukaa kun huhtaviljely yleistyi. Esimerkiksi vuonna 1559 rukiin osuus Savon rintamailla oli vielä vain 10,9 prosenttia koko viljaverosta, eli ruisvero oli Savossa kyseisenä aikana huomattavasti pienempi kuin Karjalassa. Esimerkiksi Viipurin Karjalassa vuonna 1541 kannetusta viljaverosta rukiin osuus oli jo 45,8 prosenttia. Tästä on vedetty myös johtopäätös, että huhtaviljely olisi levinnyt Savoon vasta keskiajan lopulla. Toisen teorian mukaan sen leviämisaikana on pidetty 1200-lukua (Soininen 1961, 261, 265; myös Vilkuna 1960b), joskaan tämäkään tieto ei näyttäisi pitävän paikkaansa, sillä uudempi siitepölyanalyysi osoittaa, että Savossa huhtakaskia on viljelty jo rautakaudella (Taavitsainen 1987, 213–234).

Suomi on näin jakautunut myös kahteen erilaiseen viljelyalueeseen paljolti karjalaisen asutusekspansion seurauksena, eli maan länsiosaa on ollut pääasiassa pelto- ja itäosa kaskiviljelyn aluetta (Orrman 2003, 91). Sinänsä täysin varmaa vastausta siihen, missä määrin Savon varhainen uudisasutus tukeutui huhtaviljelyyn, on vaikea saada (Soininen 1961, 260).

Huhtaviljelyn itäiseen alkuperään viittaa myös se, että huhdassa viljelty ruislajike on lähellä pohjoisvenäläisiä ja siperialaisia ruiskantoja. Tämä ruis oli pensova lajike, se oli satoisa ja pystyi hyödyntämään erityisesti juuri havupuiden polttamisesta jäävän tuhkan. Suomessa tästä ruislajikkeesta käytettyjä nimityksiä ovat olleet muun muassa korpiruis, juureinen, savokas ja vääntöruis (Orrman 2003, 98; myös Soininen 1961, 257). Ruotsissa kyseinen ruislajike säilyi aina 1900-luvulle saakka (Bromander 1902, 259). Se on myös ainoa ruislajike, joka menestyy huhtakaskessa. Edellä mainittu tavallinen kaski vaati samoin oman ruislajikkeensa, jonka lisäksi siinä on voitu viljellä myös ohraa, kauraa ja tattaria (Soininen 1961, 143).²²

²² Savolaisen uudisasutuksen ja polttoviljelyn keskinäistä yhteyttä ovat käsitelleet tutkimuksissaan mm. Gösta Grotenfelt (1899, 1914), Väinö Voionmaa (1915), Gösta Berg (1925) ja Kustaa Vilkuna (1953, 1960), joka korosti voimakkaasti teoriaa, jossa hankoaura ja savolaisekspansio kytkeytyvät vahvasti toisiinsa. Sittemmin myös tätä teoriaa on kritisoitu voimakkaasti, sillä on katsottu, ettei tästä kytkennästä ole selvää näyttöä (Kortesalmi 1969, 325–331). Esi-merkkinä mainitaan myös Ruotsin keskiosat, joiden kohdalla kytkentä ei ole voinut pitää paikkaansa, koska hankoauraa ei ole kyseisellä alueella kaskilla alkuaikoina käytetty. Juhani J. Kortesalmen mukaan myös Gösta Grotenfelt ja Gösta Berg tekivät Kustaa Vilkun ta-voin tässä väärän johtopäätöksen (Grotenfelt 1914, 15–16; Berg 1925, 62–71; Kortesalmi 1969, 352).

5.2. Päämenetelmät

Savon ja Värmlännin 1500- ja 1600-lukujen kaskiviljelystä löytyvä tieto on lähinnä sirpaletietoa, jota on saatu muun muassa maakirjoista (niissä esiintyneet paikannimet), tuomiokirjoista ja veroluetteloista. Yksityiskohtaisempia kuvauksia kaskitekniikoista on saatavissa enemmän vasta 1700-luvulta. Ehkä merkittävin lähderyhmä on maatalouskirjallisuus, jossa on kuvattu myös kaskiviljelyä. Sen on katsottu epäsuorasti kuvaavan samalla vanhaakin kaskiviljelyä, sillä viljelymenetelmät muuttuivat aiempina vuosisatoina hitaasti ja periytyivät isältä pojalle ja sukupolvesta toiseen lähes muuttumattomina. Arvo M. Soininen katsoo, että kehitystä hidasti aiemmin etenkin maanviljelijöiden niukka toimeentulo, joka esti ryhtymisen epävarmoihin kokeiluihin. Uudempia menetelmiä alettiin käyttää enemmän vasta sitten kun niiden paremmuudesta oltiin varmoja. (Soininen 1975, 13.)

Toisaalta on myös huomattava se, että myöhemmän ajan kaskikuvauksia ei voi täysin rinnastaa esimerkiksi metsäsuomalaisten 1600-luvun kaskiviljelyyn, koska edellytykset kaskiviljelyn harjoittamiselle Ruotsissa olivat kyseisellä vuosisadalla jo lainsäädännöllisistä syistä johtuen aivan toiset kuin mitä ne olivat Suomessa. Ylipäättään tarkempaa kuvaa kaskiviljelystä on mahdollista luoda vasta 1700- ja 1800-luvuilta saatavilla olevan tiedon pohjalta. On tarpeen muistaa, että kaskikulttuuria on kuvattu myös monista eri lähtökohdista. Tällainen lähtökohta on voinut olla esimerkiksi idealisoina, tai kuvauksessa on käytetty rinnan, ja monesti kritiikittömästi, niin ruotsalaisia, norjalaisia kuin suomalaisiakin lähteitä (Bladh 1995, 140). Suomalaisia lähteitä käytettäessä on syytä myös muistaa, että kaskiviljely kehittyi Savossa 1700-luvulla nopeasti ja käyttöön täällä otettiin uusia tekniikoita. Ruotsissa tilanne oli toinen, sillä siellä kaskiviljelyä alettiin rajoittaa määräyksin jo 1600-luvulla ja edellytykset elinkeinon kehittämiseksi olivat tästä syystä vähäisemmät.

Metsäsuomalaisten kaskiviljelyä tutkittaessa yksi epävarmuustekijä on ruotsinkielisissä kuvauksissa käytettyjen käsitteiden merkitys ja se, miten ne suhteutuvat suomenkieliseen käsitteistöön. On ilmeistä, että metsäsuomalaisten omilla kaskillaan käyttämä ”komentokieli” on ollut suomi, jota ruotsalaiset tuskin ovat ymmärtäneet. Lähdekritiittisesti ajatellen on myös selvää, että ruotsin kielessä esiintyneiden kaskiviljelyä kuvaavien käsitteiden merkitys ei aina ole voinut täysin vastata niiden suomenkielistä merkitystä. (Bladh 1995, 142.) Ylipäätään tilanne on se, että kaskiterminologiaa ja termien merkityseroja ei eri kaskitekniikoiden osalta ole tarkemmin tutkittu (ruotsinkielisistä termeistä, ks. Tvengsberg 1981, 2).

Joka tapauksessa Savossa on 1500-luvulla viljelty rinnan sekä lehti- että havumetsäkaskia ja käytetyn kaskityypin valinnan määräsi viime kädessä metsätyyppi ja joskus myös käytettävissä olevat resurssit (Soininen 1961, 145, 153–154). Arvo M. Soininen (1975) on erottanut toisistaan neljä eri päämenetelmää, jotka myös metsäsuomalaiset ovat tunteneet. Metsätyypin ja raivaustavan perusteella jaoteltuna ne ovat olleet tavalinen kaski (ruotsalaislähteissä käytettyjä käsitteitä *sved*, *bråte*, siinä viljelty ruislajike

svedjeråg), rieskamaa eli vierumaa tai tulimaa (*ildland, lövsved, kornsved, färsksväda ja rullesved*), huhta eli ylipalo (*storsvedjning, svedjefall*, siinä viljelystä ruislajikkeesta käytettyjä käsitteitä ovat *skogsråg, roteråg ja buskråg*) ja pykälikkömaa (*katningsved, blekesved, blekningsved ja sokkesved*) (Bladh 1995, 77; Tvengsberg 1986, 40).

Tavallinen kaski ja rieskamaa hakattiin lehtimetsään ja huhta havumetsään. Pykälikkömaa oli puolestaan maa-ala, jossa havumetsä muutettiin ”pyältämällä” lehtimetsäksi ja johon sovellettiin kahta ensiksi mainittua viljelymenetelmää. Tosin kaskiviljelymenetelmiä on tyypitelty eri tavoin ja 1800-luvulla niitä tyypitteli esimerkiksi Gösta Grotenfelt, jonka mukaan niitä olivat huhta, tavallinen kaski, jota on voitu myös viertää, ohrakaski eli viertorieskamaa, pykälikkömaa ja nauriskaski (Grotenfelt 1899, 36). Toisaalta tämäkään tyypittely ei monien muiden tyypittelyjen tavoin vastaa kansanomaista käsitteistöä, joka on huomattavasti tällaisia tyypittelyjä rikkaampi ja myös vaihdellut eripuolella maata (Soininen 1961, 137). Esimerkiksi juuri käsitteet ”tavallinen kaski” ja ”huhta” ovat tällaisia teoreettisia konstruktioita (Pirinen 1982, 352), jotka tosin ovat esiintyneet niminä joidenkin vanhojen paikannimien yhteydessä.

Kustaa Vilkuna on esittänyt puolestaan luokituksen, jonka mukaan päämenetelmiä oli vain kaksi; toinen niistä soveltui käytettäväksi lehti- ja toinen havumetsissä (Pirinen 1982, 351). Myös savolaisten kaskiviljelystä kirjoittanut Stephan Bennett toteaa 1700-luvun lopulla, että savolaiset käyttivät hänen havaintojensa mukaan kaskillaan pääasiassa vain kahta eri menetelmää eli havu- tai sekametsään kaadettua ylipaloa (huhtaa) ja lehtimetsään kaadettua kaskea (Bennett 1792, 35). Myös P. A. Gadd on käyttänyt tässä samassa merkityksessä käsitettä ylipalo, joskin hän suhtautui muuten kaskiviljelyyn kielteisesti. Gadd edusti 1700-luvulla vallalla ollutta pyrkimystä, jonka tavoite oli hyödyntää luonnonresursseja uudella tavalla. Tuhoisimmat kaskiviljelymuodot olivat Gaddin käsityksen mukaan pykälikkömaa ja huhta, joista viimeksi mainittu oli vahingoksi koko yhteiskunnalle. (Niemelä 1998, 237.)

Vallitsevan tulkinnan mukaan käsite ”kaski” tarkoittaa lehtimetsäkaskea (vironkielessä *kask* tarkoittaa koivua), joskin Savon 1500-luvun viljelynimistössä tämä käsite on esiintynyt harvoin. Kauko Pirinen tarjoaa tähän selitykseksi sitä, että eri kaskimenetelmien eräänlainen yleisnimitys olisi ollut ”huhta” (vrt. kiertävä kaski). Eli se ei olisi tarkoittanut vain havumetsään hakattua kaskea, kuten Kustaa Vilkuna ja Arvo M. Soininen katsovat sen tarkoittavan. Pirinen on perustellut tätä käsitystään sillä, että käsite huhta on esiintynyt varhaisissa lähteissä huomattavasti useammin kuin käsite kaski. Savosta laaditussa 1500-luvun verollepanoasiakirjan nimistössä käsite huhta on esiintynyt peräti 155 kertaa ja kaski vain 16 kertaa. Mikäli perustelu on oikea, se merkitsee myös sitä, että huhta-käsitteen esiintyminen ei todista määrätystä kaskityypistä mitään. Varmempi todiste siitä on jo esimerkiksi tieto sellaisesta ruislajikkeesta, joka menestyy ainoastaan huhdassa. (Pirinen 1982, 351–352.)

Viittaus siihen, että huhta voisi olla kaikenlaisten kaskien yleisnimitys, on myös käsitteen ”otrahuuhanmaa” esiintyminen. Kuten tiedetään, ohra ei havumetsään hakatussa huhdassa menesty. Tosin tässä yhteydessä on tarpeen ottaa huomioon myös

se, että huhdan jäätyä metsittymään se alkoi kasvaa lehtimetsää. Tähän metsään haattiin myöhemmin tavallinen kaski, mutta paikkaan yhdistetty huhta-nimitys jäi edelleen elämään. Ongelmalliseksi tämän kysymyksen tekee myös se, että esimerkiksi Sanakirjasäätiön Värmlannin metsäsuomalaiskokoelmissa käsite kaski on esiintynyt selvästi useammin kuin käsite huhta. Moneen paikannimeen on liitetty myös käsite aho, mikä tarkoittaa sitä, että kaski on jäänyt heinä- ja laidunmaaksi (Wedin 2001c, 46). Savossa 1500-luvulla harvoin esiintynyt käsite kaski on levinnyt sinne todennäköisesti etelästä ja lounaasta. Käsitettä on käytetty yleisesti muun muassa Pellosniemellä, josta paljon ihmisiä muutti myös Värmlantiin.

Todennäköisesti vanhin ja laajimmalle levinnyt kaskiviljelymenetelmä on ollut juurikin lehti- tai sekametsään kaadettu tavallinen kaski, joka antoi yleisnimen koko viljelytavalle (Soininen 1975, 58–59). Kyseinen kaskityyppi on ollut yleinen lähes koko Suomessa vielä 1800-luvulla ja se tunnetaan vanhastaan myös Ruotsista. Puut on kaadettu tämän tyyppin kaskea hakattaessa tavallisesti keski- tai syyskesällä ja jätetty kuivumaan seuraavaan kevääseen. Puut on voitu kaataa myös kahdessa eri vaiheessa niin, että kuuset ja männyt kaadettiin jo keväällä ja lehtipuut syksyllä (Jokipii 1974, 128). Ohrakaski kaadettiin mielellään myös leppää kasvavalle rinnemaalle. Yleensä tavallinen kaski poltettiin joko keväällä tai kesällä riippuen siitä, mitä siihen kylvettiin. Ohrakaski kylvettiin toukokuun lopulla tai kesäkuun alussa ja ruiskaski (syysruis) kesäkuun lopulla tai heinäkuun alussa. Ruis voitiin kylvää samaan kaskeeseen myös toisena vuotena, jonka jälkeen se sai olla vielä muutaman vuoden kauralla. (Soininen 1961, 138.) Mikäli kaskessa viljeltiin kauraa vain yhtenä tai kahtena vuotena, voitiin siitä saada vielä joko tattari- tai naurissato, jonka jälkeen ala jätettiin laitumeksi (mt 59).

Rieskamaa oli puolestaan kaskityyppi, joka raivattiin nuoreen lehtimetsään. Yleensä sen paikaksi valittiin aurinkoinen rinnemaa, joka kuivui keväällä ensimmäisenä. Puiden kaato tapahtui keväällä siinä vaiheessa, kun niihin puhkesivat lehdet. Ala poltettiin ja kylvettiin samana keväänä ja sato korjattiin syksyllä, joten tämä menetelmä soveltui hyvin varsinkin uudisasukkaan tarpeisiin. Satakunnasta tunnetaan myös jonkinlainen tämän kaskityypin muunnelma, jossa osa lehtipuista kaadettiin jo aiemmin, ja osa samana keväänä kuin minä kaski poltettiinkin (Orrman 1995, 97). Tavallisesti tällaisesta kaskesta saatiin kaksi satoa; ensimmäisenä vuonna korjattiin ohra- ja toisena joko kaura-, tattari- tai naurissato. Erityisen tärkeä viljelyskasvi suomalaisille oli nauris, joka auttoi monet uudisasukkaat alkuun. Esimerkiksi rukiin viljely oli jo huomattavasti nauriinviljelyä hankalampaa (Salminen 1909, 14–16).

Rieskamaa eli ”tuorekaski” tunnetaan Skandinaviasta jo viikinkiajalta. Sitä on pidetty myös jonkinlaisena hätävara- tai tilapäiskaskena, mutta joissakin tapauksissa se saattoi olla vallitseva kaskiviljelymenetelmäkin (Pirinen 1982, 357, 360; Tvengsberg 1981, 3; Soininen 1975, 61). Rieskamaa on kuitenkin termi, joka ei Savon 1500-luvun lähteissä esiinny (Pirinen 1982, 354). Sinänsä viljelymenetelmä on ollut Savossa tunnettu ja sitä on käytetty muun muassa entisissä huhta-aloille kasvaneissa 15–30 vuoden ikäisissä lehti- tai lehtipuuvaltaisissa sekametsissä (Saloheimo 1990, 217). Näin menetelmän

voisi yhdistää myös jonkinlaiseen kaskivuoroviljelyyn. Tiedetään, että esimerkiksi Savon kaskimetsistä suurin osa oli käytössä jo ainakin toista kertaa 1500-luvun jälkipuoliskolla (Pirinen 1982, 356). Tällaisen vuorottelun etuja oli, että uusia kaskialoja ei tarvinnut etsiä ja myöhemmin arvoon noussut havumetsä säästy (Wirilander 1960, 624).

Kuvatuista eri kaskityypeistä tuottoisin oli huhta ja tuotoltaan heikoin oli rieska-maa. Kaskiviljelyyn kuulunut varhainen menetelmä oli myös jo mainittu pykälikkömaa, joka tarkoittaa sitä, että kaskeksi aiotulla alalla kasvaneet isommat männyt ja kuuset on pyälletty, eli kuorittu puusta kaarna pois noin puolen kyynärän leveydeltä ja rungon ympäri niin, että puut kuivuivat ja havumetsä muuttui lehtimetsäksi. Tämä vaihe kesti 20–50 vuotta, jonka jälkeen alalle voitiin hakata tavallinen kaski. (Pirinen 1982, 355.) On kuitenkin vaikeaa sanoa, onko tätä menetelmää käytetty Värmlannissa (ks. myös Kortessalmi 1969, 334). Esimerkiksi Richard Brobergin ja Per Martin Tvengsbergin mukaan siitä ei ole löytynyt Värmlannista mitään tietoja (Broberg 1988, 38; Tvengsberg 1981, 3).

Sitä vastoin pyältäminen (joka on toinen käsite kuin karjalaisten pykälikkömaa) on menetelmä, joka tunnetaan myös Värmlannista. Savosta se tunnetaan niin huhta- kuin muunkinlaisilta kaskilta jo varhain (Vilkuna 1948, 99–100). Kysymys on menetelmästä, jossa isot männyt ja kuuset kolottiin (pyällettiin) joko vuosi tai kaksi ennen niiden kaatamista, jotta puut kuolivat pystyyn. Ruotsissa tämän menetelmän käyttöä on kuvannut muun muassa Abraham Hülphers (1771, 167). P. A. Gadd on puolestaan yhdistänyt pykälikkö-käsitteen esiintymisen Suomen itäosien kaskiviljelyyn. Esimerkiksi hänen kotiseudullaan Hämeessä sitä ei tunneta. (Niemelä 1998, 212.)

Arvo M. Soinisen käyttämä käsite pyälletystä huhdasta on huhtapykälikkö erotukseksi pykälikkömaasta. Yleensäkin sekaannuksen vaara käsitteiden käytössä on ollut suuri, ja se on johtanut usein myös vääriin tulkintoihin kun ei ole osattu tehdä eroa savolaisen huhta- ja karjalaisen pykälikkömaan välillä. (Soininen 1961, 61, 141–142.) Metsäsuomalaisten kohdalla on ilmeistä, että niin pykälikkömaan vaatima pitkä odotusaika kuin Ruotsin metsämääräyksetkin selittävät ainakin osaksi sitä, että pykälikkömaata ei Värmlannin suomalaismetsistä tunneta. Tosin tätä selittänee sekin, että menetelmä on ollut karjalainen eikä savolainen. Sitä vastoin järeiden puiden kaulaaminen ja pyältäminen on ollut tunnettu ja eri huhtatyypien yhteydessä käytetty menetelmä (Kortessalmi 1969, 332–333).

Eri kaskiviljelymenetelmistä kehittynein on ollut järeään havu- ja sekametsään kaadettu huhtakaski. Sen varhaiseen esiintymiseen suomalaismetsissä viittaa myös esimerkiksi tuomiokirjassa (1632) esiintynyt käsite *hutehöjden* (Grue Finnskog) (Tvengsberg 1981, 2). Kuten todettu, huhdassa menestyi vain ”korporuis”. Tavallisessa kaskessa se menestyi puolestaan huonosti ja pellossa vielä tätäkin huonommin. Huhtatekniikka on myös menetelmä, joka eroaa merkittävästi niin Länsi-Suomessa kuin Skandinaviassakin käytetyistä perinteisistä kaskiviljelymenetelmistä. Se vaati pitkäjänteistä suunnittelua ja suuren työpanoksen, mutta antoi myös hyvän sadon. Tätä viljelymenetelmää käytettäessä yhden alan tuli olla samanaikaisesti kaadettuna, yhden kuivumassa ja yhden valmiina poltettavaksi ja kylvettäväksi. (Tarkiainen 1990, 135–136.) Koska huhtaviljely vaati paljon

työvoimaa, tärkeä työvoimaresurssi olivat taloissa ja -torpissa elelleet suomalaiset ”löysäläiset” (*lösfinnar*). Huhtaviljelyllä oli heille suuri merkitys, sillä sato jaettiin perinteseen tapaan ”kirveiden” kesken. Jokainen sai sadosta osuuden tekemänsä työpanoksen mukaan, eli kuten sanotaan ”*klöf om klöf och yx om yx*”. (Tarkiainen 1990, 226; Bromander 1902, 287.) Tällainen osakasjärjestelmä oli tyypillinen sellaisille talousmuodoille, joissa selviytyminen yksin oli vaikeaa (Räsänen & Räsänen 2008b, 298).

Tutkijoiden määrittelemänä huhta tarkoittaa havumetsäkaskea, mutta kansankielessä käsitteen sisältö on ollut paljon tätä laajempi (Soininen 1961, 259). Joka tapauksessa huhta avasi maanviljelylle uuden ekologisen lokeron, koska se mahdollisti kuusimetsien hyödyntämisen ja se puolestaan savolaisen asutusliikkeen synnyn ja suuntautumisen myös Ruotsin metsiin.

Arvo M. Soininen on erottanut toisistaan vielä kolme eri huhtatyyppiä, jotka ovat edustaneet myös eri kehitysasteita. Tyyppejä ovat olleet yhden polton ja yhden sadon huhta, kahden polton ja yhden sadon huhta sekä kahden polton ja kahden sadon huhta. Suomessa näitä huhtatyppejä on viljelty eri variaatioineen vielä 1800-luvullakin. (Soininen 1975, 63.) Näistä ensiksi mainittu oli käytössä Suomessa todennäköisesti jo keskiajalla, kahden polton ja yhden sadon huhta 1600-luvun lopulla ja kahden polton ja kahden sadon huhtaa ehkä vasta 1700-luvulla. Mikäli kyseinen ajoitus on paikkansa pitävä, metsäsuomalaiset ovat tunteneet Ruotsiin tullessaan ehkä vain yhden polton ja yhden sadon huhdan. Tätä huhtatyyppiä on nimitetty myös ”hämäläiseksi huhdaksi”, koska se tunnetaan Pohjois-Hämeestä ja Satakunnasta, jonne savolaiset uudisasukkaat sen toivat. Yleensä tällaisen huhdan viljely tapahtui niin, että se hakattiin kevättalvella järeään kuusimetsään. Tämän jälkeen kaadetut puut saivat kuivua vuoden tai kaksi ja ne poltettiin juhannuksen aikoihin, jolloin ala kylvettiin välittömästi ja sato korjattiin seuraavan vuoden elokuussa. Tällaiseen yhden polton ja yhden sadon huhtaan viittaa myös K. A. Gottlund todetessaan, että Värmlannin metsäsuomalaiset saivat kaskistaan vain yhden sadon. Tosin ei olla täysin varmoja siitä, onko tässä tarkoitettu nimenomaan huhtakaskea vai kaskiviljelyä yleensäkin. (Gottlund 1986b, 48.)

Ilmeisesti yhden polton ja yhden sadon huhta oli Värmlannissa kuitenkin pitkään vallitseva huhtatyyppi. On myös mahdollista, että kahden polton ja yhden sadon huhtia on viljelty, mikä voisi tarkoittaa myös sitä, että menetelmä on ollut tunnettu Savossa viimeistään 1600-luvun alkupuoliskolla. On tietenkin mahdollista, että kyseinen menetelmä on omaksuttu Ruotsiin myöhemmin Suomesta, jossa kaskiviljely kehittyi noin tavoin. Tätä menetelmää käytettäessä ensimmäinen poltto tapahtui noin vuoden kuluttua kaadosta joko keväällä tai alkukesästä. Sen jälkeen ala sai seistä noin vuoden, jona aikana tuhkan voima imeytyi maahan. Seuraavassa vaiheessa eli kolmantena vuonna ala poltettiin vielä uudelleen. Nyt poltettiin ensimmäisestä poltosta jääneet palamattomat rangat ja risut, jonka jälkeen alalle kylvettiin ruis.

Eräänlainen huhta on ollut myös kesävierrehalmeeksi kutsuttu kaskiala, josta on saatu vain yksi sato. Myös se on poltettu kahteen kertaan, mutta niin, että ensiksi poltettu ala sai seistä ennen toista polttoa useiden vuosien ajan. On mahdollista, että

Savossa myös tätä menetelmää on käytetty jo 1500-luvulla (Pirinen 1982, 355), ja savolaiset ovat tuoneet myös sen mukanaan Värmlantiin. Huhtaviljelyn monimuotoisuudesta kertoo sekin, että Juhani J. Kortessalmi on pystynyt erottamaan toisistaan peräti viisi eri huhtatyyppiä tukeutumalla polttokertojen lukumäärään, maapohjan raivuuasteeseen, siemenen multaustapoihin ja ruissatojen lukumäärään (Kortessalmi 1969, 309). Eri kaskityyppejä ei voida kuitenkaan asettaa paremmuusjärjestykseen, sillä paikalliset olosuhteet ovat viime kädessä määränneet sen, mitä viljelymenetelmää ja millaisia apuvälineitä kulloinkin on ollut hyödyllistä ja mahdollista käyttää (Bladh 1995, 139).

5.3. Kaskiviljely Ruotsissa

Kaskiviljely tunnetaan myös Ruotsista, missä sitä on harjoitettu keskiajalla (maanlait) muun muassa Smålandissa, Mälärin seudulla ja Pohjois-Ruotsissa (Myrdal 1985, 54–57). On kuitenkin ilmeistä, että ruotsalaisten myöhemmin harjoittama kaskiviljely on vastannut laajuudeltaan ja tekniikoiltaan vain osaa metsäsuomalaisten harjoittamasta kaskiviljelystä. Huhtakaskea ruotsalaiset eivät kaiketi ole aiemmin tunteneet, ja maanlaissa esiintynyt käsite ”tulimaa” on tarkoittanut lehtimetsään kaadettua kaskea. Ruotsista tunnetaan myös jo mainittu alkeellinen kaskityyppi rieskamaa tai ”tuorekas-ki”, johon kylvettiin joko ohraa tai tattaria (Lähtenmäki 2002, 138).

On todennäköistä, että savolaiset toivat huhtaviljelyn Ruotsiin (Tvengsberg 1995, 109). Täysin poissuljettu ei toisaalta ole kuitenkaan sekään mahdollisuus, että se olisi ollut Ruotsissakin tunnettu jo keskiajalla. Tähän viittaisi esimerkiksi Olaus Magnuksen (1490–1557) laatima kuvaus, jossa Ruotsissa viljeltyinä kasveina mainitaan jo ennen metsäsuomalaisten muuttoaltoa erityinen kaskiruis (*tuvrågen*) ja nauris. Todennäköisesti Ruotsissa kaskiviljely oli keski- ja uudenajan taitteessa kuitenkin jo toissijainen viljelymuoto, ja kaskia poltettiin yleensä vain silloin, kun haluttiin raivata uutta peltoa ja laidunmaata. (Tarkiainen 1990, 133–134.) Myös Sigurd Erixonin mukaan kaskeaminen oli Ruotsissa jo varhain jonkinlainen maanviljelyn sivujuonne (Erixon 1935, 278). Kaikesta tästä huolimatta ruotsalaisten keskiajalla harjoittamaa kaskiviljelystä ei voi pitää täysin merkityksettömänä, mistä kertoo muun muassa se, että kuningas Albrekt pyrki 1300-luvun lopulla rajoittamaan sitä (Grotenfelt 1899, 25).

Kaskiviljely nousee esiin myös siinä yhteydessä, kun Kaarle-herttua kehotti herttuakuntansa asukkaita viljelemään kaskia. Niitä viljeltiin 1500-luvun lopulla myös herttuakunnan koetiloilla kuninkaankartanoissa. Tuona aikana huhtaviljelyn merkitys viljatuottajana korostui ja on ilmeistä, että myös ruotsalaiset viljelivät niin huhtakas- kaskia kuin heikosti tuottavia rieskamaitakin. (Myrdal 2000, 292–293.)

Jo ennen Kaarle-herttuaa myös Kustaa Vaasa kiinnitti huomiota kaskiviljelyyn ja rohkaisi uudisasukkaita kaskenpoltoon. Edellytys tälle oli myös se, että valtio piti itseään maan omistajana ja saattoi jakaa sitä viljelijöille. Esimerkiksi Pohjois-Värmlantiin

asettuneet ruotsalaiset olivat 1600-luvulla pääasiassa peltoviljelijöitä, jotka viljelivät pienissä pelloissaan ohraa. Kaskiruista täällä alettiin viljellä enemmän vasta vuosisadan loppupuolella, kun suomalaisia asettui alueelle. (Nilsson 1950, 39–40.) Esimerkiksi Dalbyssa rukiina maksetun veron määrä vuonna 1655 oli 17 tynnyriä, ja niistä vain kolme tynnyriä oli ruotsalaisten maksamia. Näyttäisi kuitenkin siltä, että kaskiviljelyn merkitys kasvoi suomalaisten vaikutuksesta myös ruotsalaisten keskuudessa, koska rukiin osuus heidän maksamissaan veroissa kasvoi (Nilsson 1950, 41, 108). Ehkä eniten kaskiviljelyn suosiota kasvatti se, että kaskesta saatiin yleensä huomattavasti parempi sato kuin pellosta (Tarkiainen 1990, 166).²³

5.4. Suhtautuminen kaskiviljelyyn muuttuu

Kruunun suhtautuminen kaskiviljelyyn Värmlannissa oli vielä 1500-luvulla myönteinen, mutta muuttui kielteiseksi sen jälkeen, kun seudulla alettiin valmistaa rautaa ja siinä tarvittavasta puuhiilestä tuli kaskirukiin kilpailija. Kaivos- ja ruukkialueilla kaskiviljelyä alettiin rajoittaa jo 1500-luvulla ja Taalainmaan vuorityöalueilla se kiellettiin vuonna 1572 kokonaan. (Lähteenmäki 2002, 140; myös Bladh 1995, 118; Montelious 1962, 51.) Tämä vuosiluku on huomionarvoinen myös siksi, että kiello ajoittuu jo aikaan ennen suomalaisten tuloa ja osoittaa, että myös ruotsalaiset harjoittivat kyseisellä vuosisadalla kaskiviljelyä vielä verraten yleisesti.

Suhtautuminen kaskiviljelyyn tiukkeni 1600-luvulla entisestään, mistä kertoo myös kuningatar Kristiinan vuonna 1636 julkaisema plakaatti, joka oli suunnattu erityisesti taloissa ja torpissa majailleita löysäläisiä vastaan. Heidän oleskelunsa taloissa haluttiin kieltää, koska kysymys oli työvoimasta, jonka menetys vaikeutti merkittävästi kaskiviljelyn harjoittamista (Gothé 1945, 110; Nordmann 1888, 42). Jouduttaakseen tätä tavoitetta hallitus päätti vielä vuonna 1641, että löysäläisiä voitiin pakko-ottaa vuorityöhön, lähettää uudisasukkaiksi Uuteen Ruotsiin tai määrätä työhön kruunun tiloille (Nilsson 1950, 56). Vaikka kaskeaminen vuorityöalueilla kiellettiinkin, niin se ei silti loppunut, vaan jatkui näiden alueiden ulkopuolella entiseen tapaan (Wedin 2001b, 71). Joka tapauksessa nämä kiellot koskivat erityisesti juuri suomalaisia, mikä käy ilmi myös siitä, että maaherroja kehoitettiin vuonna 1641 puuttumaan kovalla kädellä nimenomaan kielloista piittaamattomien suomalaisten kaskenpolttoon (Montelious 1962, 51; myös Falk 1921, 267).

Metsien käyttöön liittyvistä kysymyksistä keskusteltiin 1640-luvulla myös valtiopäivillä, mikä johti siihen, että vuonna 1647 annettiin ensimmäinen metsämääräys, joka

²³ On huomattava, että osa kaskista on ollut hyvin pieniä, mistä kertovat mm. jauhatusluetteloihin merkityt rukiin seiväs(*snes*)-luvut. Esimerkiksi Fryksdalenin kihlakunnassa laaditussa vuodelta 1664 olevassa jauhatusluettelossa (*inmalningslängd*) ne vaihtelivat 20–440 välillä. (Palmqvist 1933, 30, 33.)

määräsi yksityiskohtaisesti metsien käytöstä (Myrdal 2000, 293). Kaskeaminen kaivos- ja ruukkialueilla kiellettiin ja luvattomasta kaskenpoltosta rankaistiin. Rangaistukset olivat ankaria ja johtivat niin häätöihin kuin kaskiviljan takavarikkoihinkin. Ja mikäli rikkomus toistui, siihen syyllistynyt määrättiin vangittavaksi. Kyseinen metsämääräys velvoitti myös maaherrat kihlakunnanvoutien ja nimismiesten avustamana kartoittamaan kaikki Länsi-Norrlannin, Taalainmaan, Bergslagenin ja Värmlannin metsissä asuvat suomalaiset. Mikäli joukossa oli sellaisia, joilta puuttui kiinnityskirja (*nedsättningsbrev*) torppaansa, heidät oli häädettävä torpistaan. Torppa voitiin myös hävittää, mikäli hävittäminen katsottiin tarpeelliseksi. Torpan säilyminen edellytti myös sitä, että siihen kuului riittävästi peltoa ja niittyä, jotta sitä voitiin pitää elinkelpoisena. Luonnollisesti tämä tähtäsi myös siihen, että suomalaiset asettuisivat paikoilleen ja alkaisivat saada pääasiallisen toimeentulonsa pelloista ja karjanhoidosta. Erityisesti tämä koski vielä niitä suomalaisia, jotka asuivat kaivos- ja ruukkialueiden lähellä. Vaikka kaskiviljely näin väheni ja paikoin loppui, se ei loppunut kokonaan, vaan sitä harjoitettiin 1800-luvun lopullakin. On myös todettu, että sen merkitys suomalaisille oli vielä 1800-luvun alussa todella suuri. Lopun kaskiviljelystä teki sittemmin puun arvonnousu. (Kjellin 1939, 209.)

Varmin tapa suomalaiselle säilyttää torppansa oli työskennellä kaivoksissa, polttaa hiiltä ja kuljettaa sitä ruukkeihin. Monet myös pakotettiin näihin töihin, joista ruukki tosin maksoi pienen korvauksen. Hiilenkuljetus ruukeille tapahtui usein pitkien ja vaikeakulkuisten taipaleiden takaa. (Falk 1921, 266, 268.) Metsämääräysten vaikutuksista kaskiviljelyyn ei tiedetä lopulta paljoakaan, mutta tiedetään kuitenkin se, että kieltoja ei läheskään aina noudatettu. Aina tämä ei ollut mahdollistakaan, sillä kieltojen noudattaminen saattoi merkitä leivän loppumista ja kerjuulle lähtöä. Kieltojen rikkomuksista kertovat myös monet sakkorangaistukset (Nilsson 1950, 108, 269–274).

Toinen metsämääräys annettiin vuonna 1664 ja se oli pääpiirtein samansisältöinen kuin ensimmäinenkin. Uutta siinä oli lähinnä se, että myös niitä, jotka sallivat vuorityötä haittaavan kaskeamisen metsässään, tuli rankaista. (Tarkiainen 1990, 189; Falk 1921, 268.) Sakko tästä rikkomuksesta oli 40 hopeataaleria, ja jos rike toistui, tekijälle langesetti hirttotuomio. Totaalisesti kaskenpolttoa ei kuitenkaan nytkään kielletty, vaan se voitiin määrätyin ehdoin sallia siellä, missä ei ollut kaivoksia ja ruukkeja. Maaherran luvalla voitiin kaskea polttamalla myös parantaa yhteismailla olevia laitumia. Samoin maanomistajalla oli mahdollisuus kasketa omilla maillaan ja yhteisillä maillakin, mikäli siihen yhteisesti suostuttiin. (Nilsson 1950, 54, 62; myös Westin 1930, 55; Nordmann 1888, 55–58.) Kaskettavan maa-alan vuotuinen suuruus oli myös määrätty, ja sai olla enintään puoli tynnyrinalaa (Montelius 1952, 52; Nordmann 1888, 79). Kaskiviljelyä koskevia kieltoja tosin lievennettiin vuonna 1673 joiltakin osin, koska kaikkia kieltoja ei ollut mahdollista noudattaa (Tarkiainen 1990, 190). Myös rankaisukäytännöt vaihtelivat, kun rikkomuksia tulkittiin paikallisten käsitysten mukaan (Nordmann 1888, 59).

Joskus rangaistukset johtivat kuitenkin traagisiinkin seuraamuksiin, kun esimerkiksi kaskesta saatu ruissato takavarikoitiin tai torppa poltettiin. Tämä synnytti luonnollisesti myös vastarintaa, jonka on sanottu johtaneen jopa jonkinlaisiin pieniin

sotiinkin. Kuten todettu, käsitys tällaisista ”sodista” on kyseenalainen. On mahdollista, että tämä käsitys on ainakin osaksi tulosta K. A. Gottlundin harjoittamasta politiikasta, jonka tavoite oli parantaa suomalaisten elinoloja. Tämä asiantila on noussut esiin myös Petrus Nordmannin väitöskirjassa (1888), jota muun muassa kirjailijat ovat käyttäneet ohjenuoranaan metsäsuomalaisia kuvatessaan. Kaunokirjallisuudessa nämä ”sodat” ovat olleet jopa jonkinlaisia metsäsuomalaisromantiikan perusteemoja.

Richard Brobergin mukaan minkäänlaisista sodista ei voida puhua, vaan tällainen käsitys on hänen mukaansa osoitus suuresta tietämättömyydestä. 1600-luvun tuomiokirjoista käy ilmi, että Ruotsin keskiosissa on tänä aikana tehty vain seitsemän sellaista rikosta, jotka koskivat tappoa tai murhaa. Niistä kolme oli tehty juovuksissa ja vain yhdessä tapauksessa vastakkain olivat ruotsalainen ja suomalainen, ja tässäkin tapauksessa kysymys oli metsästysoikeudesta. (Broberg 1981, 51–52.)

Täysin tuulesta temmattuina kuvauksia metsäsuomalaisten kovasta elämästä ja kovista rangaistuksista ei kuitenkaan voida pitää, varsinkaan kun suomalaisten kaskenpoltostaan haluttiin tehdä loppu (Nordmann 1888, 52). Kasvanut huoli metsien hävittämisestä ja loppumisesta nousi esiin myös 1700-luvulla (*Utdrag ur K. förordning om skogarna i riket af den 12 dec. 1734*), jolloin metsäpolitiikkaa ohjasivat edelleen vuorityön intressit. Kielenkäyttö niitä ajaessa saattoi olla kovaakin, josta esimerkiksi käy ruukinhoitaja Sven Lönnrothin kirjoitus (1713), jossa hän toteaa, että metsiä hävittävät kaskenpolttajat ovat kuin ”vahinkoeläimiä”, jotka on ajettava pois asuinpaikoiltaan. (Jirlow 1951b, 46–47.)

Koska viljelijät eivät tällaista metsäpolitiikkaa luonnollisestikaan hyväksyneet, vaativat he myös valtiopäivillä suurempia vapauksia kaskenpolttoon, missä osittain onnistuivatkin. Vuonna 1734 annettu metsämääräys oli myös viimeinen, jossa metsäsuomalaiset mainittiin vielä erikseen (Höök 2004, 76). Muutoin se edusti jo uudempaa aikaa, ja se puuttui myös metsänhoitoon ja huomioi paremmin paikalliset olosuhteet (Bladh 1995, 200; myös Nordmann 1888, 60). Kaskeaminen vuorityöalueilla kiellettiin kuitenkin edelleen (Nilsson 1950, 62; myös Nordmann 1888, 45).

Määräykset koskivat yhä myös vuorityöalueiden ulkopuolella olevien metsien kaskeamista, johon oli haettava erikseen lupa. Sen saaminen edellytti, että poltettava ala oli ensin tarkastettava. Kuten K. A. Gottlund tätä lupaprosessia kuvaa, anomus Värmlannissa oli jätettävä ensiksi Karstadin lääninkansliaan, josta se toimitettiin jahtimestarille ja edelleen metsänvartijalle, joka tarkasti kaskialan. Kun tarkastus oli tehty, siitä annettiin todistus kihlakunnanoikeudelle, minkä jälkeen lupa oli lainvoimainen. Mikäli luvan hankkimisen laiminlöi, siitä määrättiin sakko. (Gottlund 1928, 205.) Vuorityöalueita koskevista kielloista myös valitettiin ja niitä haluttiin muuttaa. Esimerkiksi vuonna 1751 kieltoon anottiin muutosta, joka sallisi kaskien polttamisen myös kielletyillä alueilla, mikäli se ei haittaisi hiilensaantia (Rahvaan valitus 1751 § 2) (Bäckvall 1922, 92).

Erityisesti 1700-luvun talousteoreetikot vastustivat kaskiviljelyä, koska pitivät sitä vahingollisena. Se sallittiin myös vuosien 1793 ja 1805 metsämääräyksissä vain rajoitetusti ja esimerkiksi hiekkakankailla ja kivisillä mailla kaskia ei saanut polttaa lainkaan. (Bladh 1995, 201.) Monet kiellot ja rajoitukset huomioon ottaen on toisaalta ehkä

yllättävääkin, että Erik Falk on ajoittanut kaskiviljelyn huippukauden 1700-luvulle (Falk 1921, 265, 274). Tosin kaskiviljelyn merkitys oli 1700-luvun loppupuoliskolla jo aiempaa vähäisempi, vaikka se vielä täydensikin peltoviljelyä. Useimmat kaskialat olivat myös pieniä. Esimerkiksi 1800-luvun alussa niiden pinta-alat vaihtelivat (1810) 0,03–0,08 hehtaarin välillä. (Bladh 1995, 206.) Tosin on tarpeen huomata, että kaskiviljelyn merkitys on vaihdellut pitäjittäin ja esimerkiksi Lekvattnetissa, Östmarkissa, Gräsmarkissa ja Vitsandissa viimeiset kasket poltettiin 1800-luvun lopulla (EU 8014 Köla; ULMA 21188, Gräsmark; myös Broberg 1988, 40; Nilsson 1950, 109–110). Lähinnä poikkeus oli jo esimerkiksi Norjan Elverumissa 1940-luvulla poltettu kaski (NEG 2786, Elverum).

Oma väestöryhmänsä olivat vielä maattomat, joiden kaskiviljelystä teki lopun metsien jakaminen (EU 668, Eda och Jernskog; 1639, Trankil; 8010 Köla; myös Talve 1990, 66). Tämä käy ilmi myös seuraavasta lainauksesta (1887), jossa todetaan, että ”sidä jälgen kun mehäd on teällä tullu jaeduks, on huhan hakku pois heidettu, van 40 astaigoa takaperin oli kaikissa mägloissä ahoja minne mies silmänsä keäns [...] Nyt on kaikki ahod umpeen kasvane kanarvia ja pientä havu mehteä” (Syrjänen 1931, 280, Røjden). Myös maaherran viisivuotiskertomuksessa (1856–1860) todetaan, että kaskia viljeltiin suuressa osassa Värmlantia vielä 1800-luvun puolivälissä, mutta kuitenkin aiempaa vähemmän (Femårsberättelser 1856–1860, 12). Luonnollisesti kaskenpolton vähene-miseen vaikutti suuressa määrin karjanhoidon ja peltoviljelyn kehittyminen (Broberg 1988, 40). Kuten todettu, kaskenpolton tarkoitus varsinkin loppuaikoina oli usein myös laidunmaan lisääminen (Bladh 1995, 3; Frödin 1952, 41). Arvokkaiden havumetsien asemesta kaskettiin muutenkin enää koivikoita (*hagmarker*) tai poltettiin hakkuiden jäljiltä jääneet puiden oksat ja latvukset (INST 523, Sunne).

Kun kaskiviljely Värmlannissa 1600-luvulla vaikeutui, tämä johti myös siihen, että metsäsuomalaisia alkoi muuttaa Norjan puolelle, missä kaskiviljelyyn oli aluksi hyvät mahdollisuudet (Tarkiainen 1990, 195; Palmqvist 1933, 24). Suomalaisten (*rugfinnar*) tuleminen Norjaan merkitsi sitä, että myös monet norjalaiset alkoivat viljellä kaskia. Esimerkiksi vuodelta 1661 olevasta dokumentista käy ilmi kuinka suomalaiset (*de svenske östfinner*) opettivat norjalaisia viljelemään kaskia (*kunsten å brenne bråter*) (Hasund 1932, 76–77). Tämä käy ilmi myös teoksesta *Norges Naturlige Historie* (1752), jossa todetaan tämä sama asiantila (*”rygfinnene [...] lærte bonden å omgås med bråtehugst”*) (Østberg 1935, 272).

Suhtautuminen kaskiviljelyyn oli Norjassa varsinkin alkuaikoina myönteistä, mutta muuttui kuitenkin pian, ja sitä alettiin rajoittaa. Kuningas Fredrik III antoi jo vuonna 1648 määräyksen, jossa kiellettiin kaskia polttamalla vahingoittamasta muun muassa metsän eläimiä ja noudattamaan sääntöjä, jotta kasken polttamisesta ei aiheutuisi metsäpalovaaraa (Østberg 1978, 172, 174–175). Käytännössä tämä merkitsi kaskeamiskieltoa, joka ei antanut paljoakaan liikkumavaraa. Kaskeamista vaikeutettiin myös niin, että siinä työvoimana käytettyjä suomalaisia löysäläisiä kehoitettiin vuonna 1648 joko lähtemään maasta tai asettumaan pysyvästi paikoilleen (Salminen 1909, 46; myös Sundén-Cullberg 2002, 72). Kaskenpolttajat ajautuivat törmäyskurssille myös norjalaisten talonpoikien kanssa, koska he joutuivat kilpailemaan samoista resursseista (Lindtorp 1946, 109).

Valtakunnan raja jousti myös niin, että Värmlannista käytiin polttamassa kaskia Norjan puolella (Østberg 1978, 21). Kaskenpoltton lopetti Norjassakin puun hinnan nousu. Kaskenpolttoa koskevat määräykset sisältyivät vielä Norjan vuoden 1863 metsälakiin, mutta kaskia poltettiin tuona aikana enää vähän (Østberg 1932, 254).

5.5. Viljelytekniikoista ja käytetyistä käsitteistä

Lehti- tai sekametsään hakattu tavallinen kaski ja huhtakaski variaatioineen edustavat tekniikoita, jotka ovat erotettavissa myös Värmlannin 1800-luvun kaskikuvauksissa (Bladh 1995, 139). Tosin kaikki kuvaukset eivät ole olleet yksiselitteisiä. Tiedetään, että Sanakirjasäätiön (SS) Värmlannin metsäsuomalaiskokoelmista kaski-sanasta (kask) on löytynyt vain kolme mainintaa²⁴, mistä on päätelty, että ensiksi mainittu kaskityyppi ei olisi kotiutunut Värmlantiin käytännöllisesti katsoen lainkaan, vaan käytössä oli pääasiassa huhtaski. Toisaalta edellä esitetty kaski-sanana vähäinen esiintymistiheys on ristiriidassa sen kanssa, että esimerkiksi Julius Mägisten kokoamassa Värmlannin paikannimistössä sana esiintyy huomattavasti useammin. Tällaisia paikannimiä siinä ovat olleet muun muassa Kaskenkorva (Brandval, Södra Finnskoga), Kaskenpelto (Östmark, Nyskoga), Kaski (Östmark, Nyskoga), Kaski(aho) (Norra Finnskoga), Kaskihuhta (Östmark) ja Kaskisuo (Grue) (Mägiste 1966–1970, 190–192).

Käsite huhta on sitä vastoin esiintynyt nimistössä jo selvästi harvemmin ja maininnat siitä löytyvät vain Östmarkin ja Nyskogan pitäjistä. Kaskiviljelyyn liittyviä käsitteitä nimistössä ovat olleet myös kytö (kaskimaa) ja palo, mutta esimerkiksi käsitettä halme ei siinä esiinny (Mägiste 1955, 37–38). Käsite huhta on esiintynyt myös Värmlannin paikannimistössä harvoin. Siitä on johdettu myös käsite ”huhdata” eli tehdä huhtia. ”Ennen ne huhtas. Nyt niill ei oo ruojie (ruots. råd) huhata”, eli eivät saa enää kasketa (SS, Astrid Reponen, 1932).

Käsitteen huhta merkitys on vaihdellut myös Suomessa ja esimerkiksi Varsinais-Suomessa, Hämeessä ja Satakunnassa se on yhdistetty entisille kaskimaille nousseen seka- tai lehtimetsän kaatamiseen ja polttamiseen (Vuorela 1975, 143). Voi olla, että huhta-käsitteen korvasi sittemmin käsite aho, joka on tätä yleisempi. Toisaalta se on myös käsite, joka on voinut tarkoittaa (myös Savossa) minkälaista kaskea hyvänsä (Broberg 1988, 42). Kun poltettu kaskiala jäi niityksi, siitä tuli aho. Kun sanotaan, että ”paloista tul ahoja” (SS, Astrid Reponen, 1932), kysymys on todennäköisesti huhdasta. Tai, kun ”pappa hakkas paljo ysiä ahoja, voan ne on tukkimehtiä” (SS, Martti Rapola, 1929), niin kysymys on voinut olla joko huhdasta tai kaskesta. Ruotsinkielessä ahoa tarkoittava sana on *brote*. Aho eli ”poltettu halme” (*bränd halme*) on voinut olla myös halmeen synonyymi. Lähinnä halme on tarkoittanut kuitenkin viljaa kasvavaa kaskea. Halmetta on voitu kuvata myös

²⁴ Esimerkiksi Södra Finnskogasta olevaa ukkoa sanottu ”kaskempååliks”, SS, Astrid Reponen, 1932

leikattavaksi ruispelloksi tai sanottiin, että "se ol halme kun siin ol ruis [kasvamassa]" (SS, Astrid Reponen, 1932). Myös käsite *halmeråg* esiintyy (Nyskoga) (Kettunen 1909, 138).

Käsite aho on esiintynyt Värmlannissa yleisesti myös paikannimissä, kuten nimissä Heinaho, Hännisen aho, Kerraho, Kivaho, Myllaho, Naimaho, Nänniaho, Rantaho, Riitaho, Saunaho, Vasikanaho ja Väliaho. Esimerkiksi Södra Finnskogasta tunnetaan myös nimet "Noppahå", "Välgunaho" ja "Ridahå" (Jansson 1949, 226). Käsite "palo" tarkoittaa puolestaan poltettua viljelyalaa (huhtaa) (SS, Helmi Helminen, 1931), mikä käy ilmi myös seuraavista sitaateista: "Paloja ne aitas, se ei ollu pisteaita"; "Ne kylv nauriitakin paloin"; tai "Min ool leikanna rukiitakim paloissa" (SS, Astrid Reponen, 1932). Käsitteestä palo on johdettu myös käsite palota eli polttaa maa-ala ("nyt ei soakkaan palota, tukit on kalliita") (SS, Helmi Helminen, 1931).

Myös käsite "raivio" on tarkoittanut poltettua maata (*röjdat mark*) ja "rasi" kasken palanutta kohtaa. Tosin viimeksi mainitulla käsitteellä on ollut muitakin merkityksiä. Kun kaski jäi esimerkiksi "vesikesän" vuoksi polttamatta, myös siitä on käytetty nimitystä "rasi" (Gothe 1943, 74). 1500-luvulta tunnetaan myös käsite *svedjeland*, jota esimerkiksi Pietari Brahe on käyttänyt teoksessaan *Oeconomia* ("Hugge Swedie-landh", "Brännes Swedie-landh", "Rödies swedie-land och gärdes omkring") (Brahe 1920, 89, 96). Kyseisellä vuosisadalla on käytetty myös käsitettä *kaskelandh* (Kustaa Vaasa 1556), jonka alkuosa on lainaa suomenkielestä.

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, kaskiviljelyyn liittyvä käsitteistö on laaja ja käsitteiden merkitykset vaatisivat lisäselvityksiä. Sama ilmiö on voitu ilmaista erilaisin käsittein, mikä puolestaan johtaa helposti vääriin tulkintoihin, jos ei tiedetä, mitä kulloinkin käytetty käsite on tarkoittanut. Ilmeisen yksiselitteisiä poltettua kaskialaa tarkoittavia käsitteitä ovat olleet esimerkiksi "sotsvedja", "sotbränna" ja "sotfall". Käsitteellä "svedjefall" ("fällsved") on tarkoitettu puolestaan huhtakaskea, josta on kaadettu puut, mutta jota ei ole vielä poltettu (Westin 1930, 49–50). Kaadettua, mutta polttamattomasta tavallisesta kaskesta on käytetty puolestaan käsitteitä "hoggster", "hokster" (ULMA 21188, Gräsmark; Bromander 1902, 263) "fall-hågster", "bråte-fälld skog" ja "bråtebränning" (EU 1261, Brunskog). Kaadettua kaskialaa on tarkoittanut myös nimitys "risfall" ja toistamiseen poltettua kaskialaa ilmaisee käsite "vålfall" (Bladh 1995, 142–143). Värmlannin länsiosissa käytettyjä kasken nimityksiä ovat olleet myös "vål", "vale" tai "vala" (EU 8010, Kila; 22158. Södra Ny; Ernvik 1944, 133).

5.6. Kaskessa viljellyt vilja- ja kasvilajit

Kaskissa on voitu viljellä monia eri vilja- ja kasvilajeja, vaikkakaan ne kaikki eivät ole niissä kovin hyvin menestyneet. Esimerkiksi ohra ja kaura ovat viljalajikkeita, joita viljeltiin sekä pellossa että tavallisessa kaskessa. Niistä ohra vaati menestyäkseen kuitenkin ravinteikkaamman maan kuin kaura (Gothe 1945, 24). Kaskiviljely oli myös jakautunut

niin, että Värmlannin pohjoisosissa on viljelty alkuaikoina enemmän ohraa ja länsiosissa vastaavasti kauraa, mutta nämä viljalajit korvasi sittemmin suurelta osin ruis ja nauris. Sanotaan, että Smålannin kaskissa on viljelty myös kesäruista, vaikka kaskissa muutoin viljeltiin pääasiassa syysruista. Ilmeisesti kyseinen lajike omaksuttiin idästä, ja se yleistyi Ruotsissa kaskiviljelyn leviämisen myötä. (Erixon 1956, 52–53.) Kaskiviljelyn luonteeseen kuului myös, että tavalliseen kaskeen kylvettiin ohran tai syysrukiin jälkeen toisena vuotena naurista, tattaria tai kauraa. Tavallisesti kaskesta saatiin kaksi satoa, mutta joskus jopa viisikin satoa, ennen kuin se jäi laitumeksi (Levander 1943, 348).

Tärkein kaskivilja oli kuitenkin ruis, jonka eri lajikkeista kevät- ja syysruis menestyivät tavallisessa kaskessa ja korpiruis huhtakaskessa. Lajikkeena kevätruus menestyi vähäravinteisessa maassakin, mutta siitä saatu sato oli yleensä niin huono, että sitä viljeltiin usein vain olkien vuoksi. Syysruis sitä vastoin antoi jo paremman sadon, ja huhdassa puolestaan menestyi vain pienijyväinen korpiruis, joka kasvoi muissa kaskissa huonosti. Korpirukiin merkityksestä kertovat myös siitä käytetyt monet eri nimitykset kuten *finnråg*, *fallråg*, *bergsråg*, *skogsråg*, *rotråg*, *buskråg*, *bråtråg*, *tuvråg*, *brännråg*, *småråg* ja *halmrug* (Sundén-Cullberg 2002, 64).²⁵ Vanhemmassa kirjallisuudessa on esiintynyt myös käsite ”Suoma Ruhis”, jonka yhteydessä mainitaan sen siperialainen alkuperä ja joka yhdistää sen huhtaviljelyyn (Bennett 1992, 41). Tästä lajikkeesta käytetty nimitys on ollut myös *Stubb-Råg* (Hülphers 1762, 164).

Kuten sanotaan, korpiruis kasvoi ”seittyisiä pitkiä halmerukiita ja palo-olkie” ja oli satoisa viljalajike. Tai kun ”ol lihavaa moata, hikmoata, pappa sano ne ei tuhruttanna”²⁶, tul pensasruista” (SS, Astrid Reponen, 1932). Pensovan korpirukiin hyviin ominaisuuksiin kuului myös se, että se tukehdutti rikkaruohot ja kelpasi syyskesällä tuorerehuksi (Engelmark 1995, 30–31). Korpirukiin suosio käy ilmi myös siitä, että sen siementä käytiin hakemassa Suomesta asti vielä 1800-luvullakin (EU 22150, Glava; Matson 1908, 99). Peltoruista Värmlannin metsäsuomalaiset alkoivat viljellä esimerkiksi Glavassa vasta 1840-luvulla (EU 22150, Glava).

Kaskinaurista viljeltiin Ruotsissa ainakin jo 1560-luvulla, ja on mahdollista, että sitä viljelivät suomalaiset (Nilsson 1950, 111; Johansson 1893–95, 335). Yleensä naurismaa oli vain muutaman neliösylen suuruinen ja tällainen ”kuokkamaa” (hackland) saattoi sijaita keskellä kaskialaa (EU 1369, Trankils; 8010, Köla; 22150, Glava; ULMA 962, Östmark; 21188, Gräsmark). Rukiin tavoin myös nauris kylvettiin heti polton jälkeen, ja se oli ”akkojen työtä”, joka tapahtui sylkemällä suuhun pannut nauriinsiemenet naurismaahan (SS, Astrid Reponen, 1932). Nauris voitiin kylvää myös rukiin sekaan peltoon, eli kuten sanotaan ”ne kylv (nauriita) rukiin sekaj ja sitä tul naurita sentähenni” (SS,

²⁵ Kyselyvastauksista poimittuja pitäjäkohtaisia nimityksiä ovat olleet vielä myös *bråtråg*, *småråg*, *finn(e)råg* (EU 3206, Köla; EU 1261, Brunskog), *halmruk* (ULMA 20325, Nyskoga; EU 614, Sunnemo) ja *fallråg* (Atl. 16557, Fryksände). Taalainmaalta mainitaan myös käsite *kasråg*, joka oli todennäköisesti huhtakaskessa viljelty ruislajike (Borgström 1915, 76).

²⁶ Tuhrottanna = kylväneet siementä sekaisin.

Astrid Reponen, 1932). Nauris voitiin kylvää myös kesantopeltoon, jota voimistettiin polttamalla pellolla risuja (Linne 1945, 36).

Kaskinauris oli pienikokoinen ja pyöreä kasvilajike, mutta ei kuitenkaan sama lajike kuin nykyinen rehunauris. Kun nauris oli korjattu kaskialalta, siihen voitiin sen jälkeen kylvää vielä yhtenä tai kahtena vuotena ruis. Yleensä tämä edellytti kuitenkin sitä, että alalla sen voimistamiseksi poltettiin ensimmäisen sadon oljet. (Segerstedt I, 156–157, Floda.) Käsité *ärtsvya* (svedja > svi tai svy) viittaa puolestaan siihen, että kaskissa viljeltiin myös hernettä (Atl. 16561 Ångermanland, Yperlännäs, 1870-luvulla). Lisäksi on kasvatettu kaalia, humalaa ja perunaa, jonka viljelyä alettiin kokeilla 1700-luvun lopulla (Nilsson 1950, 104, Lekvattnet 1789; Linge 1929, 572–573, Taalainmaa). Sitten perunan viljely yleistyi nopeasti, ja sitä on viljelty myös kaskissa (Bladh 1995, 208). Myös perunan (*bråna*-, *svedje*- tai *fällpåron*) istuttaminen kaskeeseen tapahtui heti polton jälkeen. Kuvauksen mukaan tämä tapahtui niin, että poltetulle alalle kaivettiin kuoppa, johon siemenperuna pantiin ja joka peitettiin tuhalla ja maalla (Jirlow 1950, 79; myös Linne 1920, 411). Perunanviljely voitiin kytkeä myös rukiinviljelyyn niin, että ruis kylvettiin perunanvarsien sekaan. Kun peruna nostettiin maasta, siemen sekoittui samalla maahan (Jirlow 1950, 80–81).

Kuten todettu, vanhat viljelemättömät kaskialat olivat hyviä heinä- ja laidunmaita (Myrdal 2000, 293). Tällaisilla kaskiahoilla alettiin 1800-luvulla viljellä myös heinää (timotei tai apila), joka kylvettiin ahoon rukiin jälkeen ja sai kasvaa siinä vuosien ajan. Ruotsissa tätä on pidetty myös erityisenä suomalaisena viljelymenetelmänä (ULMA 21188, Gräsmark; Åslund 1946, 22). Tavallista myös oli, että lehmät, vuohet ja lampaat päästettiin loppukesästä syömään kaskialoille kasvanutta laihoa. Mikäli tällainen kaskiala sijaitsi yhteismailla, sama laiduntaja sai pitää sitä aidattuna enintään 3–4 vuotta, jonka jälkeen se oli avattava yhteiseen käyttöön. (Backman 1946, 13.)

5.7. Työvaiheet ja tekniikka

Arvo M. Soinisen (1975) määrittelemistä neljästä eri kaskityypistä metsäsuomalaiset tunsivat ainakin kolme eli rieskamaan, tavallisen kaskan ja huhdan, joista kaksi viimeksi mainittua olivat tärkeimmät. Autenttisia kuvauksia 1600-luvun kaskiviljelystä on olemassa kuitenkin vähän, ja sikäli kun kaskiviljelyä on kuvattu, niin päätelmiä esimerkiksi kaskitekniikoista on mahdollista tehdä vain välillisesti joihinkin yksittäisiin faktoihin tai tiedonsirpaleisiin tukeutumalla. Myös käytetystä kaskiterminologiasta on mahdollista saada enemmän tietoa vasta 1800-luvulta, johon muun muassa käytettävissä oleva keruuaineisto ajoittuu. Luonnollisestikaan tämän aineiston kuvaukset eivät täysin vastaa esimerkiksi 1600-luvulla harjoitettua kaskiviljelyä, koska edellytykset sen harjoittamiselle kyseisenä aikana ovat usein olleet erilaiset. Koska metsätyyppi on tiettyissä tapauksissa määrännyt viljelymenetelmän valinnan, voi myös tällainen tieto olla ratkaiseva, kun tehdään päätelmiä metsäsuomalaisten harjoittamasta kaskiviljelystä.

5.8. Kaskettavan paikan valinta

Vallitsevan käsityksen mukaan kasken paikaksi on valittu mielellään valoisa lounaisrinne, jossa oli sopiva (ei liian järeä) puusto ja riittävästi multaa. Katsottiin, että tällainen paikka ei ollut niin hallanarka kuin alavammat maat (EU 1369, Trankils; Levander 1943, 336). Lumi sulii keväällä tällaisella rinnemaalla myös aikaisin (mm. Østberg 1932, 251; Smith 1895, 254-255).

Kaskialan "valtaaminen" tapahtui tavallisesti niin, että maastoon lyötiin vesurilla puiden kuoreen "pilkat" eli merkit "niin laajasti kun ne huhan tek" (SS Astrid Reponen, 1932). Tästä kertoo myös esimerkiksi paikannimi "Pilkkalamp" (Gothe 1943, 78). Kun ala oli merkitty, sitä oli mahdollista pitää varattuna vain tietyn ajan (neljä vuotta), jonka jälkeen se oli jälleen vapaasti vallattavissa (Levander 1943, 334). Kun maiden käyttöä alkoivat sittemmin rajoittaa niiden jaot, hakattavat kaskialat oli etsittävä pääasiassa omilta ja vuokramailta (Bladh 1995, 124). Näyttäisi siltä, että kaskien valtaaminen Värmlannissa noudatti samaa käytäntöä kuin Suomessakin (Vilkuna 1948, 102). Yleensä valtaus tehtiin mahdollisimman lähelle omaa asuinpaikkaa, jolloin kysymyksessä on ilmeisen usein ollut myös jonkinlainen kaskivuoroviljely. Kun huhta-ala aikanaan metsittyi ja sille kasvoi 15–30 vuodessa joko lehti- tai sekametsä, tällaiseen metsään voitiin seuraavaksi hakata tavallinen kaski (EU 1261, Brunskog). Erityisen hyvinä kaskimaina pidettiin lepikoita, jotka kasvoivat viljelyvaiheen jälkeen nopeasti uudelleen (SS Astrid Reponen, 1932). Joskus kaskipaikan valintaan vaikutti myös laidunmaiden tai miilupuiden tarve. Paikka voitiin valita myös karjamajojen lähettäviltä. (Levander 1943, 335.)

Järvien rannoilla kaskia ei yleensä poltettu (1697), koska rannat olivat usein hyviä laidunmaita eikä vetinen maa muutoinkaan soveltunut rukiinviljelyyn. Kuten sanotaan: "guivoa moada pid olla se ei soanut olla suota elikkä vesistä moata" (SS Martti Rapola, 1930). Myöskään mäntymetsää ei mielellään valittu kasken paikaksi, koska metsäpalon vaara kaskea poltettaessa oli suuri (Schissler 1953, 13; Westin 1930, 51). Parhaana pidettiin tiheäkasvuista metsää, joka tuotti mahdollisimman paljon maata ravitsevaa tuhkaa. Kun puun arvo sittemmin alkoi nousta, havumetsiä ei mielellään enää tuhlatu kaskiin. Sikäli kun kaskia vielä poltettiin, alaksi valittiin lähinnä risukoita ja sekametsiä (*gassaskog*). (Jirlow 1950, 77.)

5.9. Kaatoaika ja kaataminen

Kaatoaika on vaihdellut kaskityypistä riippuen jonkin verran. Esimerkiksi lehti- tai sekametsään hakattu tavallinen kaski on olosuhteista riippuen kaadettu joko kevät-, keski- tai syyskesällä ja poltettu seuraavana keväänä tai alkukesästä (esim. Broman-der 1902, 261; Nordmann 1888, 40; Schultze 1745, 21). Kuten todettu, nuoreen lehti- tai sekametsään voitiin hakata myös tuorekaski eli rieskamaa, joka kaadettiin, poltettiin

ja kylvettiin²⁷ vielä saman kevään kuluessa ja sato korjattiin loppukesästä (mm. ULMA 20325, Södra Finnskoga). Rieskamaa on voitu hakata myös vanhalle kaskialalle, johon oli ehtinyt kasvaa uusi metsä. Todettakoon, että keväällä tapahtunut kaskenkaato vaikutti myös ruokatalouteen niin, että ennen kaatoa puista katsottiin linnunpesät ja talteen otetut munat syötiin ("siell ol linnun munia, ne ne otti pois, ja linnunpoikia") (SS, Astrid Reponen, 1932). Huhtakaski sitä vastoin kaadettiin jo hankikelien aikaan huhtikuussa. Kaadetut puut saivat kuivua 1–2 vuotta, jonka jälkeen ne poltettiin joko juhannuksen aikoihin tai heinäkuun alussa. (Kortesalmi 1969, 314.) Alalla kasvaneet isommat puut oli voitu myös kolota (pyältää) jo aiemmin, jotta ne kuivuivat pystyyn ja paloivat paremmin.

Mikäli kaskesta jossakin kuvauksessa on mainittu vain sen kaatoaika, eli kevät tai kesä, on kaskityyppiä sen perusteella vielä vaikeaa määritellä, sillä se on voinut olla yhtä hyvin niin tavallinen kaski kuin huhtakaskikin (Lähteissä on kaatoaika voitu mainita esimerkiksi seuraavalla tavalla: Waern 1816, 114, Köla - kaadettu heinäkuussa; EU 1369, Trankils - kaadettu alkukesästä; EU 22158, Södra Ny - kaadettu juhannuksenaikoihin; EU 430, Södra Ny - kaadettu keväällä ennen peltotöiden aloittamista). Huhta on huhtikuun asemesta voitu kaataa myös kylvö- ja heinätöiden välisenä aikana, mikäli se sopi paremmin viljelijän työkiertoon. Seuraavassa sitaatissa sanotaan myös, että "ne löi moahan tukkipuut (huhta), kaikki puhtaaks (kaadettiin), ennen messumooaria, jotta sen kuivoa neäs hyvin ens kesään" (SS, Martti Rapola, 1930; myös Bladh 1995, 142; Broberg 1945, 89).²⁸

Koska kaskityypin määrittäminen pelkän kaatoaikaa koskeva tiedon perusteella voi olla vaikeaa, joissakin tapauksissa vastauksen tähän voi antaa kuitenkin metsätyyppi, johon kaski on hakattu. Kun esimerkiksi sanotaan, että "vanha arvokas havumetsä on tuhlattu kaskimaaksi", niin tiedetään, että kysymyksessä on huhtakaski. Sinänsä tiedot myös kaatoajoista ovat varhaisemmilta vuosisadoilta niukat. Esimerkkinä tällaisesta tiedosta voidaan mainita kuitenkin vuodelta 1686 oleva tieto Mats Ikoisen kaskesta, joka kaadettiin huhtikuussa. Kuten todettu, se on tyypillinen huhtakasken kaatoaika (Matts Ikoinen, Norra Ängen 1686). Kun kaato tapahtui puolestaan juhannuksen aikoihin, niin tämä aika soveltui hyvin lehtipuiden kaatamiseen, sillä ne kuivuivat keskikesällä nopeasti (Bladh 1995, 124–125; Bromander 1902, 259). Puiden kaadossa on voitu noudattaa myös tiettyä järjestystä; eli ensiksi on kaadettu havupuut ja sen jälkeen lehtipuut, kun niistä oli ensin saatu tehtyä karjan rehuksi käytettävät lehdekset (Levander 1943, 336). Yleensä lehdesten teko loppui heinäkuun alkuun mennessä (Keyland 1911, 102; Bromander 1902, 261, 263). Myös Savossa kaskien tyypillinen kaatoaika on ollut keskikesä eli aika ennen heinäntekoa. Kaiketikin kaatoaikaan vaikutti myös uskomus, jonka mukaan alakuulla kaadetut puut kuivuivat nopeammin. Tämä uskomus selittää pitkälti sitä, miksi lehtipuut on kaadettu alakuulla ja havupuut yläkuulla (Nurmi 1949, 21). Koska koivuntuohi irtosi helposti alkukesästä, kaskien kaataminen

²⁷ Tällöin alalle kylvettiin yleensä ohra, ruis tai nauris.

²⁸ Esimerkiksi Norjan Trysilistä löytyy 1700-luvun lopulta maininta kaskesta, joka kaadettiin varhain keväällä, eli kysymys tässäkin on nimenomaan huhtakaskesta (Smith 1895, 254–255).

tarjosi tilaisuuden myös tuohenottoon (Keyland 1954, 24). Myös kaskien kaatamisen ja polton välisen ajan määräytymiseen vaikuttivat monet eri tekijät, ja menetelmänä kaskiviljely oli näin myös varsin joustava. Olosuhteista riippuen kaski voitiin polttaa joko yhden, kahden tai neljänkin vuoden kuluttua kaadosta (ULMA 962, Östmark).²⁹

Suuria kaskia kutsuttiin Värmlannissa ”amerikankaskiksi” (*amerikabråtarna*), jollainen on ollut esimerkiksi Henrik Häkkisen kaski Vitsandin Rättsjöbergetissä (Gottlund 1986b, 220, 265, 363). Kuten todettu, kaskiviljelyllä oli suuri merkitys myös löysäläisille, jotka saivat työtä vastaan osansa kasken tuotosta (Magnusson 1877, 147–148; Gothe 1943, 85). Savosta tunnettu työpohjainen yhteisö eli yhtiökaski (Vilkuna 1948, 102) oli ilmeisen yleinen käytäntö myös Värmlannissa, jossa se kävi yhä harvinaisemmaksi sitä mukaa, kun kaskenpolttoa alettiin rajoittaa ja löysäläisten pitäminen taloissa kiellettiin. Tämän seurauksena myös kaskialat pienenivät, kun isompien alojen raivaamiseen ei riittänyt enää tarpeeksi työvoimaa (EU 1261, Brunskog; 614, Sunnemo). Esimerkiksi Ångermanlandissa kaskia on jaettu myös sarkoihin. Vuodelta 1849 sieltä mainitaan 11 tynnyrin- ja 26 kapanalan kaski, joka oli jaettu osakkaiden kesken 10 sarkaan. (Westin 1930, 52.) Värmlannista tällaista sarkajakoa ei tunneta, mutta paikoin kaskimaat voitiin kiistojen välttämiseksi jakaa arpomalla (Levander 1943, 334). Kaskimaa voitiin ymmärtää myös jonkinlaiseksi yksityisomaisuudeksi, mihin käsite ”perintökaski” viittaa (Gothé 1943, 80).

Kun puut kaskella kaadettiin, sen tuli tapahtua niin, että kaadetut puut eivät poltettaessa sytyttäneet muuta metsää. Rinnemailla puiden kaataminen aloitettiin aina alhaalta päin ja ne kaadettiin samansuuntaisesti latvat alaspäin. Kaadetun alan yläpuolelle oli jätettävä myös palokäytävä, jonka reunasta käytettiin nimitystä ”huhan tyveys”, eli se oli sivu, jonne puiden tyvet osoittivat. Kuten sanotaan: ”se pit aina sisäänpäin koatoa, tyvet ulos ja latvat sissään, jossa ne sluutas, se ol tyveys” (SS, Martti Rapola 1930). Kaskeen jätettiin aina myös noin 1,5 kyynärän korkuiset kannot (EU 430, Södra Ny). Kun maassa makaavat puut tämän jälkeen vielä karsittiin, syntyi mahdollisimman tasainen palava kerros. Kaadetuista puista voitiin katkaista myös niiden latvat ja kuoria tyvet, jotta ne kuivuttuaan paloivat paremmin. Koska osa puista paloi vain osaksi, tällaisia puita käytettiin myös kaskialojen aitaamiseen (IT, muistiinpanot, A. E. 1949, Vitsand; myös Nurmi 1949, 21).

Kuten monissa talouden toimissa, niin myös kaskenkaadossa piilivät omat vaaransa, joita vastaan oli suojauduttava magian keinoin. Tällainen keino oli esimerkiksi ennen työhön ryhtymistä pyyhkäistä kirveenterällä oikeaa kantapäätä kolmasti ja käskeä ”mehtäkuvia” ohjaamaan iskut ”pois luusta puuhun”. Kirveenterää voitiin vahingon

²⁹ Esimerkiksi: Taalainmaa, Svärdsjö 1726: Kaadettu neljä vuotta ennen polttamista (toinen ala 2 ja toinen 2 ½ neljännesmaata, kylvetty ruis); kaadettu kaksi vuotta ennen polttamista (3 neljännesmaata); kaadettu neljä vuotta ennen polttamista (ala 1 neljännesmaata, poltettu ilman oikeuden lupaa ja tarkastusta); kaadettu neljä vuotta ennen polttamista (ala 3 neljännesmaata, *grönråg står*); kaadettu kolme vuotta ennen polttamista (ala 1 neljännesmaata); kaadettu neljä vuotta ennen polttamista (ala 2 neljännesmaata, *grönråg*) (Linge 1929, 601–602, 604–605).

välttämiseksi ennen työhön ryhtymistä myös puraista ja tehdä terään ristinmerkki (SS Astrid Reponen, 1932, Östmark).

5.10. Polttaminen ja sitä koskevat määräykset

Kuten myös Södra Finnskogasta saatu kuvaus kertoo, rieskamaa poltettiin pian kaatamisen jälkeen, eli ”ne kaato mehän ensti maahan alkukesällä, ja sitten poltti ne, ne ei kuivanna sitä, ne poltti ne heti”. Tämän jälkeen alalle kylvettiin kevätilja. (ULMA 20325, Södra Finnskoga, Mackartjärn; Myös Waern 1816, 114, Köhla.) Jonkinlainen rieskamaan ja tavallisen kaskan variaatio oli vastaavasti kaski, joka kaadettiin alkukesästä, mutta poltettiin ja kylvettiin (syysruis) vasta elokuun alussa (EU 22158, Ny; Olsson 1932, 70–71. Köla). Tavallinen kaski ja huhta poltettiin sitä vastoin aikaisintaan vuoden kuluttua kaadosta. Mikäli kesät olivat sateisia, poltto sai odottaa jopa vuosia.³⁰ Kuten myös seuraavasta sitaatista käy ilmi, ”viimeisessä agustinkuussa se pidä polttoa, aastaigoa ennen piti hagata mehän maahan, sinä vuonna ei saanut polttoa” (ULMA 20325, Östmark). Kaski, joka poltettiin ja kylvettiin toisena ja korjattiin kolmantena vuotena, oli joko tavallinen kaski tai se saattoi olla myös yhden polton ja yhden sadon huhta, johon oli kylvetty syysruis. Tavallinen kaski tosin erosi huhdasta siinä, että siihen voitiin kylvää myös kevätilja eli ohra.

Polton perimmäinen tarkoitus oli tuottaa mahdollisimman paljon tuhkaa, josta riippui maan kasvuvoima (EU 1369, Trankil). Keskeinen periaate oli, että kaikki mikä kaadettiin, myös poltettiin. Polttoajan määräytymiseen vaikutti myös se, mitä kaskeen aiottiin kylvää ja mikä oli polttopäivän säätila. Kun kaskeen kylvettiin syysruis, poltto tapahtui yleensä juhannuksen aikoihin (ULMA 21188, Gräsmark; myös Bladh 1995, 126,143). Ohrakaski sitä vastoin poltettiin jo toukokuussa (Jirlow 1950a, 78–79; myös Nurmi 1949, 22). Mihinkään tiettyyn päivään itse poltto ei sääoloistakaan johtuen ole voinut aina olla sidoksissa, vaikka sanottiinkin, että metsäsuomalaisille Jyrynypäivä oli päivä, jolloin he polttivat kaskensa.³¹

Syksyllä kaadettu kaski voitiin polttaa myös keväällä (ULMA 20325, Grue). Tunnettu oli myös kaksoispoltto eli jo kertaalleen poltetulle alalle koottiin kasoihin jäljelle jääneet puolihiihtyneet puut, jotka poltettiin uudelleen (Østberg 1932, 252; myös Gothe 1943, 80). Ilmeisesti tämä menetelmä tunnettiin jo 1600-luvun alkupuolella myös Savossa.

³⁰ Poltettu vuoden kuluttua: (Atl. 757, Nordmarks; EU 1261, Brunskog; 1369, Trankils; 22158, Södra Ny; 8010, Köla; 668, Köla, Eda, Järnskog). Vastaava tieto löytyy 1600-luvulta myös Norjasta (Østberg 1978, 252).

³¹ Polttoaikoina manittu mm. toukokuun loppupuoli (kevätilja) (Levander 1943, 338; EU 32010, Brunskog), juhannuksen aika (syysruis) (Schissler 1960, 64), heinäkuu (syysruis) ja elokuu (syysruis) (EU 430 Södra Ny; 1261, Brunskog; ULMA 20325, Östmark; EU 1261, Brunskoga).

Kaskiviljelyn monimuotoisuudesta kertoo myös 1700-luvulta oleva tieto, jonka mukaan maan pinta voitiin polttaa jo syksyllä ja keväällä alalle kylvettiin ohra. Sanotaan, että tällainen ”kaski” antoi paremman sadon kuin pelto (Hülphers 1771, 166). Kaskenpoltto sinänsä on ollut monimuotoinen ja -vaiheinen prosessi.

Tavallisesti poltto pyrittiin ajoittamaan niin, että sitä ja sen jälkeen tapahtunutta kylvää seuraisi sade, joka vähensi metsäpalon vaaraa ja sitoi tuhkan maahan (Linne 1745, 19). Polttaminen oli myös tapahtuma, joka edellytti monien eri tekijöiden huomioonottamista. Ennen kaikkea se vaati valppautta ja yksityiskohtiin menevää suunnittelua. Poltolla tuli olla aina kokenut johtaja ja sen onnistuminen edellytti, että annetut komennot kuultiin ja ymmärrettiin oikein (Olsson 1932, 70–71). Poltto vaati myös paljon työvoimaa ja siihen osallistuivat kaikki, niin miehet, naiset kuin lapsetkin. Myös naapurit olivat velvollisia auttamaan siinä toisia. ”Pit olla monda miesta ganssa bolttamassa, jottei se mehteä sytetteä. Niillä ol näre, jolla ne lagasivat valgeeseen päin” (EU 1261, Brunnskog; SS, Martti Rapola, 1930, Köla).

Myös valtiovalta antoi jo varhain ohjeet kaskien polttamisesta. Ohjeiden ensisijainen tarkoitus oli estää metsäpalojen syttyminen ja ne yhdenmukaistivat omalta osaltaan myös polttokäytäntöjä. Kaskea ei esimerkiksi saanut sytyttää ennen kuin paikalla oli riittävä määrä apuväkeä. Oli sekä kasken omistajien velvollisuus että oikeus kutsua polttoon riittävä määrä väkeä. Kaskialan reunoille oli jätettävä myös muutaman kyynärän levyinen palokäytävä ja oja, joka oli vapaa kaikesta syttyvästä. Mikäli maaperä oli liian kuiva tai oli myrskysää, kaskenpoltto oli kiellettyä. Kaskea poltettaessa saatavilla tuli aina olla myös sammutusvettä. Annettuja määräyksiä ei aina kuitenkaan noudatettu, ja kaskenpolttajia on tästä myös sakotettu. Rikkomus saattoi olla palokäytävää ympäröivän ojan kaivamatta jättäminen, vaadittavan tarkastuksen laiminlyönti tai riittävän apuväen puuttuminen (Kuninkaan määräys 10. 11. 1690, *Kungl. Stadgar* 1706). Kaskenpolttajat olivat vastuussa myös aiheuttamistaan metsäpaloista. Esimerkiksi vuonna 1677 Ulf Olsson tuomittiin sakkoihin varomattomuudesta, kun tuli hänen kaskestaan levisi metsään (Ljungström 1947, 224). Jotta tuli ei olisi karannut, turvauduttiin yleensä myös tässä magiaan ja paikalle voitiin hakea esimerkiksi ”voimamies” (*krafti gubbe*), joka kiersi poltettavan kaskialan ennen sytyttämistä kolmasti vastapäivään, luki ”lukunsa” ja näin ”sulki tulen” sen sisäpuolelle (EU 22150, Glava; ULMA 6324, Bogen; 13184, Norra Finskoga; SS, Astrid Reponen, 1932). Uskomuksen mukaan metsäpalon pystyi estämään myös sellainen henkilö, joka oli syntynyt ”onnenkypärä” päässään (Jirlow 1950, 79).

Usko magian voimaan oli monessa tapauksessa vahva vielä 1900-luvullakin, ja niin sähän kuin viljan kasvuunkin pyrittiin vaikuttamaan eri keinoin. Kaskeen jätettiin ”mehänherran” asuinpaikaksi esimerkiksi ukonpuu (kuningaspuu), jossa hänen uskottiin asuvan. Sanotaan myös, että ”huhtakupi hollilleen seän tyyras ja kasvun” (ULMA 9624, Östmark; Kettunen 1935, 43). Esimerkiksi Savossa vastaavan ukonpuun nimityksenä mainitaan linnunpuu tai siemenpuu (Nurmi 1949, 21). Ennen kuin kaski sytytettiin, kaskeen jätetyn puun juurelle oli tapana viedä myös uhrilahja, joka oli esimerkiksi

olutta tai viinaa. Ennen kylvön aloittamista puun juurelle vietiin ”kouraukset” jyviä (SS, Astrid Reponen, 1932, Östmark).

5.11. Kasken sytyttäminen

Kasken sytyttäminen oli toimitus, johon mikä tahansa tuli ei ole kelvannut, vaan sen oli oltava joko salaman sytyttämä tai raudalla piikivestä isketty. Sellaisen tulen, joka saatiin aikaan puunkappaleita vastakkain hankaamalla, uskottiin myös vaikuttavan maaperään hedelmöittävästi (Korhonen 2003, 406). Tuleen suhtauduttiin kunnioituksella, ja sen tekeminen tapahtui yleensä polvilla ollen eli ”telläittivät polvillej” ja ”lakitomin päin” kun lyötiin tuluksilla tuli taulaan. Tulen teki yleensä talon vanhin, joka oli tavallisesti talon isäntä tai hänen isänsä. Muut hakivat häneltä tulen, jolla sytyttivät kasken (ULMA 6207, Mangskog). Kuten sanotaan: ”niillä ol tuohkäppyröitä kepin nenässä, joilla ne juoks ja pist” tulen risuihin (SS, Astrid Reponen, 1932; Kettunen 1930, 227 Nyskoga). Tosin kaskenpolton loppuaikoina tulen sytyttämiseen alettiin käyttää myös tulitikkuja, eli tuli raapaistiin ”valkeatikulla” (SS, Astrid Reponen, 1932, Östmark). Koska tulen leviäminen oli ainainen vaara, kansan keskuudessa eli myös uskomus, jonka mukaan ”kulkupalkeasta” ei olisi vaaraa, mikäli kasken sytykkeinä käytettäisiin vanhoja virsun- tai kontintuohia eli ”ristikkäistuohia”. Polton edellä on voitu turvautua myös enteisiin, joita saatiin luontoa tarkkailemalla. On muun muassa sanottu, että ”ku oil hyvin sammakoita huuhassa ne sylkö jottei tle kulkupalkea” (SS, Astrid Reponen, 1932).

Polton tarkemman ajankohdan on määrännyt muun muassa tyyni iltapäivä (EU 1309, Trankils; 430, Södra Ny; 1261, Brunskog; Keyland 20.9.1908, Stocholms Dagblad). Sääolot määräsivät paljolti myös sen, miltä kohdalta kaski sytytettiin; joko joltakin reunalta, yhtä aikaa kaikilta reunoilta tai keskeltä poltettavaa alaa (EU 1369, Trankil; ULMA 9624, Östmark; EU 614, Sunnemo; ATL 10915, Västra Emtervik; EU 22158, Södra Ny). Tyynellä säällä kaski on voitu sytyttää samalla kertaa useammasta eri kohdasta mutta tuulella vain yhdeltä reunalta (ATLAS 16335, Småland, Björkö). Kun kaski sytytettiin vastatuuleen, se paloi hitaammin eli ”vastaduuleen se (huhta) sydydetään jottei se pala liian äkkiä” (SS, Martti Rapola, 1930). Kun kaski sytytettiin tuulen alapuolelta, se voitiin tämän jälkeen sytyttää myös sen yläpuolelta, jolloin liekit polton edetessä löivät yhteen. Sanotaan, että kuumuus tällaisen kasken palaessa oli niin kova, että sen yli lentävät linnut putosivat liekkeihin. (Byberg 1928, 165.) Kuumuus oli erityisen kova myös silloin kun kaski sytytettiin keskeltä useasta eri kohdasta (EU 478, Grums). Järjestys, jossa kaski sytytettiin ensin tuulen ala- ja sitten yläpuolelta, tunnetaan myös Savosta (Nurmi 1949, 22). Myötätuuleen polttaminen vaati kaskenpolttajilta suurta taitoa, jotta tuli pysyi hallinnassa (Granström 1995, 21). On myös väitetty, että kaski ei palaisi vastatuuleen, mutta tämä ei pidä paikkaansa, vaan sen sytyttäminen vastatuuleen (*mot vinden*) tunnetaan niin Värmlannista kuin Suomestakin (ULMA 6296, Mangskog; Korhonen 2003, 406).

Joka tapauksessa tuuliolosuhteet oli otettava tarkoin huomioon, jotta kasken sytyttäminen tapahtui oikein. Kun kaski sytytettiin samanaikaisesti kaikilta sen reunoilta, se paloi sisäänpäin, eikä tuli helposti karannut poltettavan alan ulkopuolelle. (EU 614, Sunnemo; 22158, Södra Ny; ULMA 9624, Östmark; Jirlow 1938, 293.) Mikäli tuli kaikesta huolimatta karkasi, se pyrittiin pysäyttämään tekemällä vastatuli (*moteld*) (ULMA 6296, Mangskog). Kun kaski sytytettiin sen kaikilta reunoilta, sytytettiin ensiksi se reuna, josta tulen karkaamisriski oli suurin (Levander 1943, 339). Polttoja seuraava apuväki oli varustautunut kirvein, puulapioin, hakuin, vesiämpärein ja kastelluin kuusenoksin, joita käytettiin tarvittaessa sammutukseen. Myös hiekka oli käyttökelpoinen sammutuskeino (EU 668, Köla, Eda och Jernsakog; 430, Södra Ny).

Tavallisesti kasken palaminen kesti noin puoli päivää, jonka jälkeen sitä oli vartioitava vielä useiden päivien ajan, sillä tuli jäi helposti kytemään kantoihin ja muurahaispesiin (EU 22158, Södra Ny). Kuten todettu, kaikki puut eivät palaneet aina kunnolla, vaan ne oli koottava kasoihin ja poltettava myöhemmin uudelleen (EU 8010, Kila), eli ne "on rovinna sen (huhdan), kokosi risut kokoiksi" (SS, Rapola 1930). Kun liekit syyskesän iltoina nousivat kohti taivasta, oli tämä tapahtuma, jonka monet muistivat suurenmoisena "näytelmänä". Muistetaan, että kaskisavuja saattoi nähdä vielä 1870-luvullakin lähes päivittäin (ATLAS 16557, Fryksände; ULMA 21188, Gräsmark ATLAS; Olsson 1932, 70 - 71). Savun väristä saattoi päätellä myös sen, millaista metsää kaskessa poltettiin. Kun poltettiin mäntymetsää, savu oli sinimustaa, kuusimetsää poltettaessa se oli ruskeanmustaa ja lehtipuuta poltettaessa valkeaa (Bromander 1902, 266). Luonnollisesti kaskenpoltto oli kuumaa ja likaista työtä, joka lähes tukahdutti hengityksen, ja savu kirveli silmiä. Kun miehet hiilenmustina ja hikisinä palasivat kaskenpoltosta koteihinsa, sarasti usein jo aamu. Palkkaa tästä työstä ei kenellekään maksettu, mutta siihen osallistuneita oli yleensä tapana kestitä jonkinlaisin ruokapidoin, joissa tarjottiin muun muassa leipää, lampaanlihaa, kaljaa ja paloviinaa (EU 8010, Köla).

Ennen kylvöä kaski oli vielä puhdistettava, eli palamattomat puut ja juurakot oli raivattava pois ja tuhka tuli levittää tasaisesti kylvettävälle alalle (Nilsson 1939, 55). Ylipäättään vastapoltettu kaski oli huonosti palaneiden puiden ja oksien sekasotku. Palamattomia puita hyödynnettiin usein myös hiilenpoltossa, polttopuuna ja aidaksina, joista tehtiin aita kasken ympärille. Myös aidakset päätyivät usein miilu- tai polttopuiksi. (Byberg 1928, 165–175.) Joskus kasken- ja hiilenpoltto voitiin myös yhdistää toisiinsa niin, että kaadetusta kaskesta otettiin ensiksi talteen hiilenpolttoon käytettävä puuaines ja loput puut poltettiin tuhkaksi (VM 14486; Wiren 1950, 26–27).

5.12. Kylvö ja kasken aitaaminen

Yleensä kaski (huhta) kylvettiin noin vuorokauden kuluttua poltosta, eli "toinen päivä ne kylv". Kylvö tapahtui aina lämpimään tuhkaan (EU 1369, Trankils; EU 3206, Köla; Jirlow 1950,

83–84). Poltettu ala voitiin tosin kylvää myöhemminkin (”viigom beästä gylvettiin”), mikäli odotettavissa oli esimerkiksi sadetta, joka vaikutti myönteisesti kylvön onnistumiseen (EU 668, Köla, Eda). Kuten sanotaan: ”ol meärä tulla paljot rukit kun saekuuro tul” (SS, Astrid Reponen, 1932). Kun kysymys oli huhtakaskesta, siemen siihen oli kylvettävä ohuelti, koska ”korpiruis” pensoi runsaasti. On myös todettu, että kahden tynnyrinalan kylvämiseen tarvittiin vain noin 15 kiloa siementä (Levander 1943, 340). Yleensä kylvetty ala merkittiin vielä kepeillä (*sotstörar*), mutta jos joku kohta jäi kylvämättä tai siemen ei siinä itänyt, ala kylvettiin uudelleen sen jälkeen, kun ensimmäinen kylvö alkoi orastaa (Nurmi 1949, 24).

Koska huhtaan kylvettävä korpiruis oli syysvilja, sen kylvö kaskeen tapahtui yleensä juhannuksen aikoihin eli ”huhtarukiin ne kylv varain, jälkeen missumarjan” ja osaksi heinäkuun puolellekin (ULMA 12423, Östmark; Jirlow 1951, 45). Kun tavalliseen kaskeen kylvettiin kevätilja, kuten ohra tai kaura, tämä kylvö tapahtui huhtakasken kylvöä aiemmin, jotta sato ehti kypsyä (ULMA 12423, Nyskoga; EU1369, Trankil; 3206, Köla; Waern 1816, 114 - Köhla pastorat; Ljungström 1947, 225). Kuten 1700-luvun maatalouskirjallisuudessa todetaan, kaskiin voitiin kaskirukiin (*fall- eller swedjeråg*) asemesta kylvää poikkeuksellisesti myös peltoruista (*åker-rog*). (Schultze 1743, 21) Tämä neuvo oli kuitenkin ilmeisen kyseenalainen, sillä peltoruis oli lajike, joka menestyi kaskessa huonosti tai ei lainkaan.

Jotta koti- ja metsäneläimet eivät olisi päässeet kasvamaan laihoon, kaski aidattiin. Tähän käytettiin muun muassa palamattomia puita, ja aidattua alaa kutsuttiin nimellä *skygård* (ULMA 6296, Mangskog; EU 22158, Södra Ny; Waern 1816, 114; Byberg 1928, 169). Aita voitiin tehdä alan ympärille myös niin, että puut kaadettiin päällekkäin, jolloin niiden oksat muodostivat vaikeasti ylitettävän esteen. Tätä aitaa voitiin tukea myös lyömällä seipäät sen läpi (Wiren 1950, 26–27). Mikäli kaski oli sellaisessa paikassa, että kotieläimet eivät päässeet siinä kasvamaan laihoon, se voitiin jättää myös aitaamatta (Nurmi 1949, 24).

Metsäkyhkyt ja muutkin linnut olivat myös uhka kylvön onnistumiselle. Niiden karkottamiseksi kylvöaloja vartioitiin, ja apuna käytettiin muun muassa linnunpelättimiä ja paimenkoiria (ULMA 6296, Mangskog; EU 3206, Köla). Laiho houkutteli paikalle myös jäniksiä, joita pyydettiin muun muassa jänislangoilla (ULMA 6296, Mangskog; 9624, Östmark; EU 3206, Köla). Jänisten pelottelemiseksi aitaukseen voitiin ripustaa myös jäniksennahkoja (SS, Astrid Reponen, 1932, Östmark). Joskus kaskialueilla sattuneita vahinkoja ratkottiin oikeudessakin. Esimerkiksi vuonna 1694 Medskogenissa sattui tapaus, jossa naapuritalon siat pääsivät kasvamaan kaskirukiiseen ja turmelivat sen pahoin. Oikeuden päätös oli, että sikojen omistajan oli korvattava vahingot (Bäckvall, Elfdalsarkivet, Nordiska museet, bd 29, 47).

5.13. Kaskityövälineet

Kylvö kaskella tapahtui joko suoraan säkistä tai esimerkiksi vasemmalla käsivarrella kannettavasta laudasta taivutetusta pyöreästä sangallisesta astiasta (*sädeskarve*) (By-

berg 1928, 169 - Köla). Tärkeä kylvössä käytetty väline oli myös hara (harka), jolla siemen sekoitettiin maahan. Tällainen hara oli tehty tavallisesti nuoren kuusen latvuksesta, ja piikkeinä siinä olivat latvuksen noin vaaksan pituiset oksantyngät (Korhonen 2003, 406).³² 1800-luvun loppupuolella perinteisen haran korvasi usein jo rautapiikkihara, jolla siemen tavallaan kuokittiin maahan (ATLAS 16660, Medelpad, Attmar; ULMA 20325, Nyskoga). Tätä kuvataan myös seuraavassa sitaatissa: ”ne rupest kylvöön, niill oll harkka, rautaharkka, jossa oll viis piitä, ne hakkais ylös sen ahon. Jotta ruis olisi itäny, pit haka-ta ylös” (ULMA 9624, Östmark). Toisen kuvauksen mukaan ”ne harkkais maahan rukiin huuhalla, ja välist ne sanoi kuokki maahan” (ULMA 12423, Östmark). Sanotaan myös, että kun ”oll vähän poroa, niin pit harkata”, jotta siemen peittyi paremmin. Rautapiikkisestä harasta (*järnkratta*) on käytetty myös nimitystä ”raka” (ULMA 9624; 20325, Östmark; Jirlow 1951b, 47). Siemenen sekoittamiseen on haran asemesta voitu käyttää myös tavallista haravaa (*kratta med inborrhade pinnor*) (Atl. 16557, Fryksände; Waern 1816, 114).

Monissa kaskikuvauksissa käsitteet (*svedje*)*kratta* ja *fällekratta* tarkoittavat kuitenkin kuusenlatvuksesta tehtyä haraa (ATLAS 16671:2, Ångermanland; 15560:3, Dalarna, Säfsnäs). Kaskiharasta on Lekvattnetissa käytetty myös nimitystä ”tollogräv” ja Mangskogissa nimitystä ”grabbe” (ATLAS 15473:2, Lekvattnet; ULMA 6296, Mangskog; myös Ljungström 1947, 224). Yleensä ”harkkaaminen” kaskella oli naisten, tyttöjen ja pienten poikienkin työtä, johon liittyi sanonta *gräva råg* (EU 8010, Köla; myös Olsson 1932, 70–71; Byberg 1928, 169). Kylvössä tarvittava apuväline oli myös kuusenoksa tai sen latvus (*granruska*), jolla kivien päälle pudonneet siemenet lakaistiin maahan. Erityisesti kuusenoksaa tarvittiin kuivina kesinä, jolloin siemen oli peitettävä tavallista paremmin (Aminoff, Salminen & Kettunen 1971, 18). Savossa siementen lakaisemiseen on käytetty myös lehdesluutaa (Nurmi 1949, 24).

Värmlannissa esiintynyt erityinen siementen peittämiseen ja maan möyhentä-miseen tarkoitettu työväline oli myös pitkäpiikkistä kappaa muistuttavaa *gryffsa* (ATLAS 16557, Fryksände; Berg 1927, 68–70). Se oli väline, johon kuuluivat noin 75 senttimetriä pitkät ja toisiinsa vitsasidoksilla sidotut ohuet kepit, jotka oli sovitettu kädensijana toimivan mäntylankun reikiin (EU 33807, Nordmark). Työväline oli tavallista haraa tehokkaampi, ja sitä pidettiin hyvänä myös siksi, että se mahdollisti työnteon selkä suorana (EU 35, Västmanland, Ljusnarsberg). Suomesta sitä vastaavaa työvälinettä ei tunneta ja Ruotsissakin se on esiintynyt vain Bergslagenissa sekä Taalainmaan etelä-, Värmlannin itä- ja Västmanlandin länsiosissa (Erixon 1957, 17-gryfsa; Jirlow 1952, 74; Levander 1943, 341). Työväline oli 1800-luvun alussa yleisesti käytössä ja sitä käytettiin

³² Kaskiharasta (harka) on käytetty mm. seuraavia nimityksiä: ”Rågharka” (EU 3206, Köla: INST 526, Frykerud), ”träharka” (EU 1261, Brunskog), ”bråtharka” (mt), ”hark” (EU 1369, Trankil), ”har-ke” (EU 8010 Kila, Eda och Jernskog), ”harka” (EU 2900, S. Råda) ”fakkhark” (VM 18671, G. Adolf), ”flåhacksa” (Väse hembygds Museum nr 614), ”svedjehacksa” (VM 18038) ja ”odlingshacksa” (VM 7592, Brunskog).

paikoin vielä 1900-luvullakin (INST 547, Nordmark; Hammarström 1811, 30). On ilmeistä, että kyseinen väline oli metsäsuomalaisten Ruotsissa kehittämä.

Sellaisille kylvetylle aloille, joilla oli riittävän paksu multakerros, voitiin päästää myös karja (useimmiten lampaat ja vuohet, mutta joskus myös lehmät), joka sorkillaan sotkivat siemenet maahan. Katsottiin, että näin menetellen siemen myös iti paremmin (INST, 487, Nordmark; ULMA 9624, Östmark; Levander 1943, 341). Tähän menettelytapaan kiinnittivät huomiota myös ruotsalaiset, mutta kaikki eivät ymmärtäneet sen etuja, vaan tulkitsivat menettelyn suomalaisten laiskuudeksi (Linge 1929, 572–573).

5.14. Hankoaura ja risuäes

Idästä levinneen hankoauran synty ja varhaisempi kehitys on hämärän peitossa. On mahdollista, että siitä on ollut jo keskiajalla käytössä erilaisia konstruktioita, joista toisia on käytetty kaskien ja toisia peltojen muokkaukseen. Värmlantiin hankoauran toivat suomalaiset. (Orrmann 2003, 95; ks. myös Vilkuna 1936, 59–74.) Myöskään 1500- ja 1600-luvuilla käytetyistä hankoauroista ei tiedetä paljoa, mutta 1700- ja 1800-luvuilta hankoaurasta ja sen käytöstä löytyy jo monia kuvauksia. Suomessa hankoauraa on käytetty Uudellamaalla, Pohjanmaalla, Savossa, Karjalassa ja Hämeessä. Suomeen hankoauran voi katsoa levinneen karjalaisen ekspansion myötä, mutta mikään huhtaviljelyyn soveltuva työväline se ei ainakaan yhden polton huhdissa ole voinut olla, vaan kaskityövälineenä sillä on voitu muokata lähinnä tavallisia kaskia.

Aatrasta (*årder*) löytyy maininta myös Savon vanhimmista tuomiokirjoista, mutta asiayhteydestä on päätelty, että kysymyksessä on ollut hankoaura, jota on käytetty nimenomaan tavallisten kaskien muokkaamiseen (Kortesalmi 1969, 278). Tähän voisi viitata myös Stephan Bennettin savolaisten kaskiviljelyä koskeva kuvaus, jossa todetaan, kuinka kaski 1700-luvun lopulla kynnettiin tavalliseen tapaan auralla (*swedie plogen*) (Bennett 1792, 41). Tosin Savosta tunnetaan myös käsite ”paloaatra”, joka puolestaan viittaisi huhtakaskien kyntämiseen (Räsänen & Räsänen 2008c, 385). Savon kohdalla on syytä muistaa, että kaskiviljely tällä alueella oli 1700-luvulla jo huomattavan kehittynyt viljelymuoto, mitä se esimerkiksi metsäsuomalaisilla ei tänä aikana ole ollut. Tiedetään, että Savossa kynnettiin ja äestettiin kaskia tuona aikana, ja niistä voitiin yhden sadon asemesta saada kolme, jopa neljäkin satoa. Sitä vastoin Värmlannissa tähän ei ylletty. Saman totesi 1800-luvun alussa myös K. A. Gottlund, ja 1870-luvulla kielititeilijä T. Aminoff, jonka mukaan kaskia (huhtia) ei Värmlannissa ole kynnetty (Gottlund 1928, 36; Aminoff 1876, 180; myös Palmqvist 1936, 122). Asia käy ilmi myös myöhemmin tehdyistä haastatteluista (IT, muistiinpanot H.H., s. 1893, Lekvattnet 1949; IT, E.K. s. 1883, Södra Finnskoga, 1949).

Ylipäättään kasken kyntäminen on ollut vaikeaa, mihin olivat syynä niin kivet ja puunjuuret kuin maassa makaavat palamattomat puutkin. Varsinkin järeään metsään

hakattua huhtakaskea on ollut mahdollista muokata auralla parhaassakin tapauksessa vain paikoin (Grotenfelt 1899, 39; Heikinheimo 1933, 84–85, 88–89; Kortessalmi 1969, 327, 303). Sikäli kun oli ”finttiä maata, jossa ei ollut paljon juuria”, muistetaan hankoauraa käytetyn siementen peittämiseen myös Värmlannissa (ULMA 20325, Östmark). Gabriel Bladh puolestaan toteaa, että hankoauraa on Värmlannissa käytetty sekä tavallisilla kaskilla että rieskamailla, mutta ei huhdilla (Bladh 1995, 80).

Hankoauran ja huhtaviljelyn suhde on ollut ongelmallinen kysymys, sillä on tutkijoita, jotka ovat yhdistäneet nämä elementit toisiinsa. Muun muassa Kustaa Vilkkuna yhdisti huhtakasken ja hankoauran toisiinsa, ja hän katsoi, että hankoaura oli jopa karjalais-savolaisen uudisasutuksen leviämisen edellytys (Vilkkuna 1971, 19–20). Hänen mukaansa hankoauraa käytettiin Suomessa jo 1100-luvulla ja etenkin juuri huhtakas-
kia viljeltäessä (Vilkkuna 1953, 14).

Sinänsä huhtaviljely oli monille käyttökelpoisin kaskeamisen menetelmä uusille asuinpaikoille asettuessa. Se oli monesti myös ainoa mahdollinen viljelymenetelmä, koska vain se toimi luonnonvaraisissa havumetsissä. (Kortessalmi 1969, 320.) Tyhjästä aloittavalle uudisasukkaalle käytännöllisin ratkaisu oli yhden polton huhta. Toisin kuin esimerkiksi kahden polton huhdassa, siementä ei voitu mullata hankoauraa ja risuäestä käyttäen, koska sen estivät kannot ja huonosti palaneet puunrungot. Ragnar Jirllow on nähnyt metsäsuomalaisten hankoauran käytössä myös paikallisia eroja, eikä sitä käytetty lainkaan esimerkiksi Smålandissa. Hankoauraa eivät käyttäneet kaskillaan myöskään ruotsalaiset. (Jirllow 1948, 186.) Myös Norjassa hankoaura oli lähinnä pelto-
työväline (Aminoff, Salminen & Kettunen 1971, 14; Matson 1908, 100–101).

Ruotsin kielessä hankoaurasta käytettyjä nimityksiä olivat joko *finn-* tai *gaffelårder* tai *gaffelplog*. Kun hankoauraan kuului kääntörauta eli luotin, siitä käytettiin nimitystä *finn-* tai *gaffelplog*. Aura, josta luotin puuttui, oli *gaffelårder* (aatra). On myös mahdollista, että hankoaura, josta multaa kääntävä luotin puuttui, oli alkuaan kaskityöväline, ja siitä tuli peltotyökalu, kun siihen lisättiin luotin (Kortessalmi 1969, 342–345; Zelenin 1927, 8-19; ks. myös Lingis 1953, 18). Voidaan havaita, että hankoauroihin yhdistettyjen käsitteiden käyttö ei aina ole ollut kovin yhden- ja johdonmukaista. Esimerkiksi K. A. Gottlund ja Lauri Kettunen ovat käyttäneet hankoaurasta nimitystä aatra (”oatra” vrt. *årder*) ja Friedrich Rühs nimitystä ”arra” tai ”aatra” (Rühs 1811, 143; esiintynyt myös käsite Aatra-finnplog, Lingis 1953). Suomesta käsitteen ”oatra” lisäksi tunnetaan myös käsite ”sahrat”³³, joka viittaa venäjän kieleen.

Ruotsissa hankoaurasta tunnetaan kaksi eri tyyppiä, joista toinen oli kaksi- ja toinen yksiaisainen³⁴. Ensiksi mainittua on kutsuttu savolaiseksi hankoauraksi, joka tunnetaan Värmlannin lisäksi Västmanlandista, Taalainmaalta, Gästriklandista ja Hälsinglandista ja yksittäisissä tapauksissa Medelpadista, Jämtlandista, Ångermanlandista, Uplannista ja Norrbottenistakin. Yksiaisainen tyyppi on esiintynyt puolestaan Taalainmaan etelä-

³³ Vrt ven. соха.

³⁴ Tässä tyypissä on lyhyt alaspäin kaartuva aisa.

osissa, suuressa osassa Västmanlandia ja Värmlannin länsiosissa. Koska alue käsittää suuren osan Bergslagenia, käytettiin aurasta myös nimitystä bergslagenin aura. Aura oli nimenomaan peltotyöväline, johon kuului myös luotin eli kääntörauta. (Erixon 1957, 19.) Erityiseksi tämän auran tekee vielä sekin, että se oli uniikki työkalu koko Euroopassa. Se oli ilmeinen sovellutus savolaisesta hankoaaurasta ja paikallisesta ruotsalaisesta pelloaurasta. Kaiketi metsäsuomalaiset kehittivät sen vastaamaan savolaista hankoaauraa paremmin paikallisiin tarpeisiin. (Erixon 1957, 19; Jirlow 1970, 96.)

Hankoaura oli siinä määrin edistynyt työväline, että sen käyttöä suosittelivat myös 1700-luvun talousmiehet. Heihin kuului muun muassa Pehr Adrian Gadd (Niemelä 1998, 243). Hankoaura on väline, josta on esiintynyt myös monia paikallisia variaatioita niin Suomessa kuin Ruotsissakin (Räsänen & Räsänen 2008c, 385). Metsäsuomalaiset käyttivät sitä vielä 1900-luvullakin ja viimeksi sitä käytettiin lähinnä perunanmullitukseen (Grotenfelt 1916, 245–246). Jonkin verran hankoauraa käyttivät pelloillaan myös ruotsalaiset (Erixon 1957, 10). Erityisen käyttökelpoinen kyntöväline se oli kivisillä pelloilla (Jirlow 1947, 29).

Savosta vanhin tieto hankoaurasta huhtatyövälineenä löytyy Juhani J. Korttesalmen mukaan 1700-luvun loppupuolelta, jolloin sitä käytettiin kahden polton huhdan muokkaamiseen (Korttesalmi 1969, 350). Myös Stephan Bennett mainitsee tältä ajalta kaskan kyntämisen hankoaauralla, joskin hän on tässä huhdan asemesta voinut tarkoittaa myös tavallista kaskea (Bennett 1792, 41). Kuten jo on todettu, huhdan muokkaaminen hankoaauralla ja risukarhilla edellytti useampaan kertaan poltettua kaskea. Kaksi polttoa kertaakaan ei aina riittänyt, vaan kaski oli poltettava tämän jälkeen vielä uudelleen (Korttesalmi 1969, 328). On ilmeistä, että metsäsuomalaiset eivät vielä 1700-luvulla ole käyttäneet hankoauraa ja risukarhia huhdillaan, mutta lehtokaskilla ja myös pelloilla he käyttivät niitä jo varhain (Korttesalmi 1969, 331; Bennett 1792, 36–38; Grotenfelt 1899, 38–39; Heikinheimo 1933, 84–85, 88–89). Esimerkiksi Pohjois-Hämeessä ja Satakunnassakin hankoauraa alettiin käyttää huhtakaskilla vasta 1800-luvulla.

K. A. Gottlund kiinnitti 1800-luvun alussa huomiota siihen, että kaskitekniikka oli Savossa tänä aikana selvästi kehittyneempää kuin Värmlannissa, jossa auraa tai äestä (*harf*) ei kaskityövälineinä osattu hänen mukaansa vielä käyttää (Gottlund 1985, 9). Metsäsuomalaisten alkeelliseen kaskiviljelyyn viittaa myös se, että kaskesta saatiin vain yksi sato. K. A. Gottlundin mielestä huhtaviljely oli myös suuritöinen viljelysmenetelmänä (Mikkola 1925, 346). Tosin on mahdollista, että Värmlannissa on jo Gottlundin aikana käytetty kehittyneempiäkin kaskiviljelymenetelmiä, joita olivat muun muassa kahden polton huhta ja kaskikiertoviljely (Korttesalmi 1969, 348). Jotta metsäsuomalaiset voisivat kehittää kaskiviljelyään ja oppisivat kyntämään ja äestämään kaskiaan, Gottlund kutsui vuonna 1824 kotipitäjästään Juvalta Värmlantiin Tahvo Immonen -nimisen miehen, joka opetti metsäsuomalaisia valmistamaan kaskiauran ja kyntämään kaskensa. Tulokset tästä jäivät kuitenkin vähäisiksi, sillä vanhoista tavoista ei helpolla luovuttu. (Heikinheimo 1933, 507.) Kaskan kyntäminen vaati joka tapauksessa erityisosaamista, sillä maan pintakerros oli osattava rikkoa kevyesti (Falk 1921, 256–257). Joskus kaskis-

ta kynnettiin myös vain sellaiset paikat, joissa oli vaarana, että tuuli lennätti niistä tuhkan pois. Kaiken kaikkiaan juuria täynnä olevan kivisen kaskan kyntäminen vaati kyntäjältään kärsivällisyyttä ja osaamista.

Itä-Suomessa käytetty korkea risuäes on puolestaan kaskityöväline, jota Sigurd Erixonin mukaan Ruotsin suomalaismetsissä ei ole käytetty (Erixon 1956, 91; Myös Anttila 1976, 40–41). Mikäli tämä pitää paikkansa, on mahdollista, että tällaista risuäestä ei 1600-luvun alkupuolella ole tunnettu vielä Savossakaan (Kortesalmi 1969, 307; Valonen 1961, 470). Tätä käsitystä tukee se, että Savosta maininta risuäkeestä löytyy vasta 1700-luvun jälkipuoliskolta (Kortesalmi 1969, 331). Jonkinlaista äestä Ruotsin kaskillakin on kuitenkin käytetty. Esimerkiksi Taalainmaalta mainitaan kaskella käytetty yksinkertainen pölliäes, jonka piikkeinä toimivat pöllin katkaistut oksat, ja jota vedettiin pöllin päihin kiinnitetyistä aisoista (ATLAS 16456, Dalarna, Grangärde). Risuäkeen puolestaan mainitsevat myös Gösta Grotenfeltin 1900-luvun alussa tapaamat jotkut metsäsuomalaiset, jotka olivat siitä kuulleet mutta eivät olleet sitä nähneet (Grotenfelt 1916, 245–246). Mikäli risuäestä ei ollut, sen korvasi kaskihara. Risuäkeen käyttö edellytti myös sitä, että käytettävissä oli hevonen.

5.15. Sadonkorjuu

Kaskiruis leikattiin yleensä elokuun lopulla ja pienillä metsän varjostamilla kaskilla se tapahtui usein vasta syyskuussa (Levander 1943, 342; Bladh 1995, 126). Luonnollisesti ajankohdan määräytymiseen vaikutti aina myös sää. Olosuhteet vaikuttivat myös rukiin kasvuun ja varsinkin poutakesinä ruis kasvoi pitkäksi (ULMA 21188, Gräsmak). Tyypillinen rukiin leikkaamiseen tarkoitettu työväline oli karjalais-savolainen sirppi (ven. *serp*), jolla vilja katkaistiin nimenomaan leikkaamalla. Kyseinen sirppityyppi levisi kaskiviljelyn mukana idästä länteen ja syrjäytti samalla myös suurimassa osassa Suomea käytössä olleen sirpin (kamppi, ru. *vinkeskära*), jolla vilja katkaistiin lyömällä. (Erixon 1957, 25.) Ensiksi mainittu sirppityyppi tunnetaan Suomesta jo 1000-luvulta. Täältä se levisi savolaisten mukana 1500- ja 1600-luvuilla Ruotsiin, jossa sillä leikattiin ruista vielä 1800-luvullakin (Orrman 2003, 102–103). Erityisen käyttökelpoinen sirppi oli juuri kaskilla, jossa viljan korjuuta haittasivat kivet ja kannot (EU 614, Sunnemo; 1261, Brunskog; Atl. 29493, Lekvattnet; INST 487, Nordmark; Levander 1943, 342–344, Taalainmaa).

Rukiinleikkuu oli myös työ, jossa noudatettiin jonkinlaista työnjakoa, joka tosin on eri syistä johtuen vaihdellut. Sanotaan, että esimerkiksi Nordmarkissa miehet leikkasivat rukiin ja naiset sitoivat lyhteet, mutta Gräsmarkissa järjestys oli päinvastainen (VM arkiv 14486; Wiren 1950, 26–27). Lyhteitä sitoivat tarpeen vaatiessa myös nuoret pojat ja vanhat miehet, jotka eivät jaksaneet enää leikata (ULMA 20325, Nyskoga). Apuna tässä työssä käytettiin sitomakoukkua (*bindkrok*, *rågkrok*), ja lyhteiden tyvipäät tasattiin kädensijalla varustettua laudankappaletta käyttäen (Byberg 1928, 173; Nilsson 1939, 55). Aina sirppiä ei rukiinleikkuussakaan ole käytetty, vaan sellaisilla kaskilla, joilla oli

vähän kiviä ja kantoja, voitiin käyttää myös viikatetta (EU 1261, Brunskog; Waern 1816, 105–106, Köhla pastorat). Sirpin tavoin metsäsuomalaiset tunsivat myös viikatteen jo Ruotsiin tullessaan. Viikate oli tyypiltään itä-suomalainen väärävarsiviikate, jota on käytetty heinänniittoon jo esihistoriallisella ajalla (Talve 1990, 78).

Kun lyhteet oli sidottu, seuraava työvaihe oli niiden kuivattaminen. Tämä tapahtui yleensä haasioilla, joita Ruotsissa on pidetty suomalaisina kuivatuslaitteina (*finn hässja*) (Monteloius 1962, 58; myös Levander 1943, 342–344, Taalainmaa). Tällainen haasia oli jopa 6–7 metriä korkea rakennelma, joka oli tehty niin, että sen kummassakin päässä oli kaksi rinnakkain asetettua tolppaa, ja niiden väliin sidottujen vitsasten varassa olivat tangot, joille lyhteet nosteltiin. Yleensä lyhteet peitettiin vielä joko oljilla, kuusenkuorella tai -havuilla (Waern 1816, 105–106, Köhla pastorat). Sanotaan, että suurimmissa haasioissa saattoi olla jopa 30 tankoa (Bromander 1902, 273). Lyhteet oli aseteltava haasioille siten, että tähkäpääät jäivät pohjoisen ja tyvipääät auringon puolelle. Näin jyvät eivät alkaneet itää auringon lämmössä. (Bureus 1886, 196.)

Kuva 2. Kaskirukiin kuivatustelineitä. Piirros Nils Keyland. (Bromander 1902, 274).

Haasioiden ohella Värmlannissa käytettiin myös pienempiä kuivatuslaitteita. Tällainen kuivauslaite oli esimerkiksi ruishenkä eli ristikkotukien varassa oleva tanko, jolle lyhteet pantiin "kahareisin" tyvipääät ylöspäin. Sateisina kesinä lyhteiden kuivuminen saattoi kestää viikkojakin. Mikäli lyhteet päinvastoin kuivuivat liian nopeasti, niiden latvapuolet voitiin prosessin hidastamiseksi panna "säkkiin" (SS, Astrid Reponen, 1932; ULMA 9624, Östmark). Kun kuivattaminen tapahtui kaskella, lyhteet voitiin latoa kuivumaan myös kannonpäihin asetettuja tankoja vasten ja varastoida ne sen jälkeen

pitkänomaisiin pieleksiin (Byberg 1928, 173, Köla). Käsitemiehet tunnetaan muun muassa Östmarkista, josta olevassa kuvauksessa sanotaan että "[...] sitten riuguja, niiden päälle lyhteet kuivumaan eller bieleksiin" (ULMA 20325, Östmark). Toivo Vuorelan mukaan miehet oli säilytysrakennelma, joka tehtiin "pystyjen sankapuiden väliin" (Vuorela 1964). Se oli haasiaa matalampi rakennelma. Tosin haasia ja miehet ovat olleet myös käsitteitä, joita metsäsuomalaisen kielenkäytössä ei aina ole osattu erottaa toisistaan. Tämä käy ilmi esimerkiksi seuraavasta lainauksesta, jossa sanotaan, että "syksyllä, kun leikattiin ruista, ne panna mieleksiin ne sitten, seittiisiin haasioihin, jota ne sanoivat mieleksi" (ULMA 9624 ja 20325, Östmark). Joka tapauksessa miehet ja haasia ovat kuivatusmenetelmiä, jotka metsäsuomalaiset tunsivat jo Värmlantiin tullessaan.

Kehittyneempi kuivatusmenetelmä oli jo kekomainen latomus, joka oli tehty lattialla varustetun harvaseinäisen hirsirakennelman sisäpuolelle. Keskelle rakennelmaa oli pystytetty katajapуска, jonka varaan lyhteet ladottiin ja peitettiin lopuksi rukiinoljilla. Vielä 1800-luvun alkupuolella monet metsäsuomalaiset käyttivät viljankuivatukseen myös riihtä, jollainen oli voitu rakentaa myös isompien kaskien lähetyville. Mikäli kaskivilja puitiin talon pihapiiriin rakennetussa riihessä, lyhteet sinne kuljetettiin etäämpänä olevilta kaskilta yleensä hevosta ja rekeä käyttäen. Lähellä sijainneilta kaskilta puitavat lyhteet voitiin kuljettaa riihelle myös kantamalla. (ULMA 6324, Bogen; 20325, Nyskoga; Arosenius 1867, 33, Säfsnäs; Waern 1816, 105, Köhla pastorat.) Värmlannista riihi mainitaan jo 1600-luvulta (Domstolsprotokoll 19/2 1698 Äppelbo; Palmqvist 1954, 23). Kyseiseltä vuosisadalta (1648) löytyy myös tieto, jonka mukaan Fryksdalenissa on ollut kolmihuoneinen riihirakennus (*finnräja med tre hus*) (Palmqvist 1954, 34). On luultavaa, että riihi oli tässä tapauksessa osa laajempaa rakennuskokonaisuutta, jossa on saatettu asuaakin. On myös vaikea sanoa, mitä kaikkea riihessä on kuivattu. Katsotaan, että riihessä olisi kuivattu vain ruista (Bladh 1995, 208), mutta on käynyt ilmi, että siellä on kuivattu myös ohraa (ULMA 21188, Gräsmark; Byberg 1928, 165–175). Pienemmissä torpissa, joissa riihtä ei ole ollut, kuivatus on voinut tapahtua myös tuvan orsilla, jolloin tuvan uunin lämmitettiin tavallista ahkerammin (Gottlund 1986 b, 175, Gräsmark). Joskus tähän menettelyyn pakotti myös epävakainen sää ja siitä aiheutunut kuivatustilan puute. Koska riihikuivattu ruis säilyi hyvin, se oli kysyttyä siemenviljaa.

Yleensä metsäsuomalaiset puivat lyhteensä riihessä, mutta etäkaskilla ne voitiin puida myös jollain metsässä olevalla tasaisella paikalla. Tähän valintaan vaikutti sekin, että lyhteitä ei ollut ylipäättään järkevää kuljettaa pitkiä matkoja, koska kuljetuksen aikana osa jyvästä tippui maahan. Monesti puimapaikkana oli myös järven tai lammen jää (Löfgren, 1922, 229, Medelpad; Holmlund 1918, 35–36). Esimerkiksi Taalainmaan eteläosista tunnetaan paikka nimeltä Finnlogen, joka oli puimiseen käytetty tasainen kivipaasi. Perimätiedon mukaan ensimmäiset seudulle tulleet suomalaiset olisivat puineet viljansa sen päällä (Johansson 1933, 73).

Ulkona puitaessa puimapaikka oli tapana peittää myös kuivilla puunkuorilevyillä, joiden päältä jyvät oli helpompi kerätä talteen. Kooltaan tällaiset kuorilevyt olivat noin 1–2 metriä pitkiä ja 0,5–1,5 metriä leveitä, ja ne irrotettiin isoista kaadetuista kuusista

keväällä. Kuorilevyjen asemesta on puimapaikalle voitu levittää myös yhteen neulottuja säkkejä tai mattoja. Tavallisesti puimapaikan ympärille kasattiin seiniksi vielä lyhteitä, joihin jyvät puitaessa kilpistivät (VM Arkiv 14486. N.W).

Värmlannissa käytettyjä varstatyyppejä ovat olleet silmukkavarsta (*ögleslaga*) sekä sitä hieman harvinaisempi uurrevarsta (*rännsлага*) (Erixon 1957, 28). Vuoden ensimmäinen ja viimeinen riihenpuinti olivat myös tapauksia, joita oli tapana juhlistaa tarjoamalla puimaväelle uutispuuroa ja viinaryypyt (Bromander 1902, 280; Nurmi 1949, 31). Puimista ja viljan käsittelyyn liittyviä muita työvaiheita tarkastellaan lähemmin vielä peltoviljelyä käsittelevässä luvussa.

5.16. Kaskialojen muu käyttö

Kun kylvetty huhta-ala alkoi loppukesästä kasvaa vihantaa, sitä käytettiin usein myös laitumena (ULMA 962, Östmark; INST 1926, Sunne). Mieluiten laitumelle päästettiin hevoset, jotka tallasivat ja repivät vihantaa vähemmän kuin monet muut kotieläimet (Østberg 1932, 252). Kun kaski oli käytetty loppuun eikä sitä enää kylvetty viljalle, se sai jäädä lopullisesti heinä- tai laidunmaaksi, joka vähitellen metsittyi (INST 484, Ö. Ullerud; 487, Nordmark; 526, Frykerud; EU 478, Grums). Heinänkasvun onnistuminen tällaisella alalla riippui paljon siitä, miten hyvin ala oli harattu: ”kun se ruisaho oll kasvanna yhen vuen rukiita, sitten se kasvoi heiniä monta ajasaikoa jälestä, kun ne hyvin harkkass sen. Vaan ku ne kehnost harkkais, sei kasvanna heiniä ku kaks ajasaikoa, vaan ku ne hyvin harkkais sen, niin viis - kuus” (ULMA 9624, Östmark). Näin jatkuva kaskeaminen takasi myös sen, että heinää kasvavien laidunalojen määrä lisääntyi ja karjamääriä voitiin näin kasvattaa (Craelius 1830, 41). Kuten jo todettiin, entisille kaskialoille alettiin 1800-luvun lopulla kylvää myös apilaa ja timoteita (ULMA 21188, Gräsmark; EU 22150, Glava).

Loppuaikoina kaskia poltettiin usein myös enää laidunmaiden lisäämiseksi tai parantamiseksi. Osa näistä ”heinäkaskista” raivattiin sittemmin myös pelloiksi. Laidunmaiksi poltetut kasket (*betessvedjor*) sijaitsivat usein rehevillä rinneilla (Westin 1930, 54, 58). Heinänkasvua voitiin edistää myös niin, että heinämaaksi katsotulta alalta kaadettiin havupuut pois, mutta jätettiin jäljelle pensaat, jotta maaperä ei kuivunut liiaksi ja kasvoi paremmin heinää (Broberg 1945, 90). Sääntönä oli, että yhteismailla sijainnut kaskiala oli luovutettava yleiseksi laitumeksi, kun kasken polttamisesta oli kulunut 4–5 vuotta (Bannbers 1930, 280).

Kun havumetsään hakatun kaskialan valtasi 25–30 vuoden kuluessa lehti- tai sekametsä, se voitiin polttaa taas uudelleen tavallisena kaskena (EU 1261, Brunskog; Waern 1816, 114, Köhla pastorat). Tosin jos maa oli huonoa, polttojen väli saattoi olla jopa 60 vuotta (ATLAS 5068, Gräsmark; 16557, Fryksände; Nordenström 1923, 74). Uudelleenpoltto johti näin eräänlaiseen kaskikiertoviljelyyn, joka mahdollisti aikanaan myös hankoauran ja risukarhinkin käytön (Kortesalmi 1969, 336–337). Kun metsänhoito

kehittyi, kasketuille maille alettiin 1800-luvun loppupuolella istuttaa myös havupuita, mikä merkitsi samalla sitä, että karjaa näille maille ei enää päästetty, jotta taimisto ei vahingoittuisi (mm. ULMA 9624, Östmark). Vanhat kaskialat olivat myös maita, jotka kasvoivat hyvin muun muassa vadelmaa, mansikkaa ja mustikkaa. Kun alan valtasi koivumetsä, sitä voitiin hyödyntää lehdestentekoon ja tuohen ottoon. Lisäksi kaski-
niityt olivat hyviä riistamaita.

5.17. Viljelytavan haitoista ja hyödyistä

Jonkinlaista käännettä kaskiviljelyssä merkitsivät Ruotsissa 1700-luvulla yleistyneet fysiokraattiset ajatukset, jotka pitivät kaskiviljelyä vahingollisena elinkeinona. Katsottiin, että se oli sekä tehoton että metsiä tuhlaava viljelymenetelmä. (Raumolin 1987, 56–59.) Kaskiviljelyn heikkoina puolina pidettiin muun muassa sen epävarmuutta ja vaatimaa suurta työmäärää, jota tukee myös Suomessa 1800-luvun alkupuolella tehty laskelma. Sen mukaan yhden tynnyrinalan kokoisen ruiskasken vaatima työmäärä (kaataminen, polttaminen ja kylväminen) oli 34 ja vastaavankokoisen peltoalan vaatima työmäärä vain kahdeksan ”päivätyötä” (Orrman 1995, 104). Huonona kaskiviljelyssä pidettiin myös tapaa kylvää siemenet suoraan tuhkaan, jolloin niistä osa kuivui ja osan söivät linnut (Marelius 1755, 163). Jos kysymyksessä oli vielä vanhakantainen huhtamenetelmä, antoi se vain yhden sadon.

Suomalaisten harjoittama kaskiviljely nähtiin usein myös syypäänä Värmlannin metsien heikkoon tilaan (Craelius 1830, 37). Metsien turmeluun viittasi myös Carl-Herman Lennartson, joka vuonna 1836 kirjoitti, kuinka suomalaiset tarvelivät tuohenotollaan Bergslagenin koivumetsät. Tässä kirjoituksessa suomalaiset kuvattiin myös väkivaltaisiksi raivopäiksi, jotka uhkasivat ”tuhotöitä” estämään tulleteita jopa hengenlähdöllä (Lennartson 1945, 42). Toisaalta kaskiviljelyllä oli haitoista huolimatta myös hyvät puolensa, joista suurimpia oli se, että kaskialaa ei polton jälkeen tarvinnut enää muokata eikä lannoittaa, ja se antoi yleensä hyvän sadon. Sanotaan, että keskinertainenkin sato kylvömäärään suhteutettuna oli 16–20ertainen. Merkitystä oli myös sillä, että sellaiset maat, jotka kasvoivat vain sammalta ja kanervaa, saatiin kaskeamalla hyötykäyttöön. (Brodin 1948, 55–56; Waern 1816, 113; Craelius 1930, 158, Småland.)

5.18. Kaskityypeistä ja kaskiviljelyn merkityksestä

Kuten todettu, metsäsuomalaisten kaskiviljelystä on 1800-luvulta saatavissa varsin monipuolinen kuva, joskaan varsinkaan kaikkien ruotsinkielisten käsitteiden merkityssisältö ei kuvauksista aina käy riittävän hyvin ilmi, mikä vaikeuttaa tulkintojen tekemistä. Mo-

nesti kaskityypin voi tunnistaa kuitenkin jo jostakin kuvauksessa esiintyneestä yksityiskohdasta. Esimerkiksi jos puut kaskialalta oli kaadettu keväällä, ala poltettu ja kylvetty (*fallråg*) seuraavan vuoden heinäkuussa ja mainittu vielä pensova ruislajike, kysymys on huhtakaskesta (Kortesalmi 1969, 300). Aina kaskityypin määrittäminen ei ole ollut kuitenkaan yhtä helppoa. Esimerkiksi voidaan ottaa vaikkapa kuvaus kaskesta, joka on poltettu ja kylvetty kolme kertaa. Ensimmäinen kylvö (ruis) polton jälkeen tapahtui suoraan maaperään, jota peittivät vielä huonosti palaneet puut. Kun sato siltä seuraavana vuonna oli korjattu, palamaton puuaines koottiin kasoihin, poltettiin uudelleen ja ala kylvettiin toistamiseen. Tosin ei sanota, mitä kaskeen nyt kylvettiin, mutta kolmannen polttokerran jälkeen siihen sanotaan kylvetyn nauris (Kortesalmi 1969, 300). Voi olla, että tässä kysymyksessä on ollut kolmen polton ja kolmen sadon huhta (vrt. tavallinen kaski), mutta varmaa se ei ole. Kyseinen huhtatyyppi on edustanut jo huomattavan kehittyntä kaskiviljelyä, joten sen esiintyminen Värmlannissa voisi merkitä myös sitä, että oppia on haettu Savosta, jossa kaskiviljely oli selvästi kehittyneempää kuin Värmlannissa.

Kehittyneemmästä kaskiviljelystä kertoo myös Hälsinglandista 1700-luvun puolivälistä oleva kuvaus. Sen mukaan puut kaadettiin alalta joko keski- tai syyskesällä ja jätettiin sen jälkeen 1–2 talveksi kuivumaan. Kun ala tämän jälkeen poltettiin ja kylvettiin heinäkuussa ja sato seuraavana vuonna korjattiin, kaskeen jääneet huonosti palaneet puut kerättiin sen jälkeen kasoihin eli ”roviioihin” ja poltettiin ”roviomaana” (*kaseland*) (Gothe 1942, 76; Kortesalmi 1969, 301). On melko varmaa, että tämä kaski edusti jo kahden polton ja kahden sadon huhtaa, joka oli myös verraten kehittynyt kaskiviljelyn muoto.

Joissakin tapauksissa kaskiala on voitu polttaa kahteen kertaan myös niin, että ensimmäinen poltto tapahtui noin vuoden kuluttua kaadosta. Tämän jälkeen tuhka sai imeytyä maahan noin vuoden ajan, ja toisen kerran ala poltettiin kolmantena vuonna, jolloin loputkin huonosti palaneet puut ja risut saatiin poltettua. (Broberg 1988, 32, 38.) Myös käsitteiden ”rovio” tai ”roviointi” esiintyminen viittaavat siihen, että kahden polton huhta olisi ollut tunnettu myös Värmlannin suomalaismetsissä (esim. Roviomäki, Södra Finnskoga). Kyseiseen huhtatyyppiin viittaa myös Ångermanlandista 1800-luvun puolivälistä oleva kuvaus, jossa todetaan, kuinka kaskialalle kylvettiin ensimmäisenä vuonna ruis (*hufvelråg*), samoin toisena vuotena, jonka jälkeen ensimmäisessä poltossa huonosti palaneet puut poltettiin uudelleen ja tuhka levitettiin kylvettävälle alalle. Huhdasta käytettiin nyt myös nimityksiä *skara-vål* tai *valfålla*. (Westin 1930, 53, Ångermanland.) Kahden polton ja kahden kylvön huhtaan viittaa myös Flodasta 1800-luvun lopulla tallennettu kuvaus, jossa kerrotaan kuinka ”suomalaiset kaatoivat (muinoin) metsää, kaskesivat ja kylvivät lakorukiin (*fallråg*) ja nauriita. Nauriit korjattiin syksyllä, ruis vuosi sen jälkeen ja kolmantena vuotena alalle levitettiin oljet, jotka poltettiin ja tuhkaan kylvettiin jälleen ruis. Pitempään viljelyä samalla paikalla ei ollut enää mahdollista jatkaa, koska ruokamulta oli kulutettu loppuun”. (Kortesalmi 1969, 300.)

Tuorekasken eli rieskamaan viljelyyn viittaa puolestaan vuodelta 1826 oleva kuvaus, jonka mukaan alalta kaadettiin puut huhti-toukokuussa, ja pian tämän jälkeen ala pol-

tettiin ja kylvettiin. Kuten todettu, tämä oli kaskityyppi, jonka myös ruotsalaiset tunsivat jo ennen metsäsuomalaisten tuleamista. Voidaan myös nähdä, että metsäsuomalaisten kaskiviljelyssä on esiintynyt piirteitä, jotka ovat itsenäisen kehityksen tulosta, mutta myös piirteitä, jotka todennäköisesti on omaksuttu myöhemmin Suomesta (Savosta). Kontakteista kertoo myös se, että Suomesta haettiin vielä 1800-luvullakin siemenviljaa Värmlantiin ja Norjaan (Tarkiainen 1990, 169). Savosta omaksuttu uutuus saattoi olla juuri kahden polton huhta (poltettu toisena ja kolmantena vuotena), joka ei vielä muutovaiheessa ole ollut uudisasukkaiden hallinnassa. Ilmeisesti jo 1600-luvulla harjoitettuun kehittyneempään kaskiviljelyyn viittaa kuitenkin Svärdsjösta vuodelta 1726 oleva tieto kaskesta, jota on viljelty peräti neljänä vuotena peräkkäin (Nordmann 1888, XIII, 1726, Svärdsjö, Björnmossen). Sitä, mitä tässä kaskessa on viljelty, ei kuitenkaan mainita.

Huhtaviljely soveltui aluksi hyvin toisistaan etäällä olevien talojen ja torppien elinkeinoksi, mutta havumetsien vähetessä oli turvauduttava yhä useammin tavalliseen kaskeeseen. Se merkitsi myös kaskivuoroviljelyn lisääntymistä, ja monesti tällainen kaski sijaitsi myös lähempänä asuinpaikkaa (Gothe 1945, 88–92, Medelpad). Koska huhtaviljely edellytti laajoja kuusimetsää kasvavia metsäaloja, niin tämä johti siihen, että huhdat alkoivat sijaita vuosi vuodelta yhä kauempana asuinpaikasta (Bladh 1995, 79).

Merkittävä ero esimerkiksi Savossa 1800-luvulla harjoitettuun huhtaviljelyyn on ollut se, että risukarhin ja hankoauran käyttö Värmlannin kaskilla oli ilmeisen vähäistä. Itä-Suomessakin niitä alettiin käyttää enemmän vasta 1700-luvun loppupuolella, jolloin useamman polton kasket yleistyivät³⁵ (Kortesalmi 1969, 325).

Kaskiviljelyn merkitystä arvioitaessa on tavallisesti tukeuduttu kvantitatiiviseen aineistoon eli veroluetteloihin, joista käy ilmi viljana maksettujen kymmenysten laji. Rukiin osalta johtopäätösten tekemistä vaikeuttaa kuitenkin se, että luetteloissa ei pelto- ja kaskiruista ole aina eroteltu toisistaan. Myöskään sitä ei tiedetä, kuinka tunnollisesti verot on maksettu. Voitaneen kuitenkin uskoa, että sato on ilmoitettu helposti pienemmäksi kuin mitä se todellisuudessa oli. (Löfgren 1922, 229.) Ruotsin keskiosiin muuttaneiden suomalaisten maksamissa viljakymmenyksissä vallitseva viljalaji 1600-luvun puolivälissä oli kuitenkin kaskiruis (Gothe 1942, 83). On selvää, että kaskiviljelyn merkitys etenkin uudisasutusvaiheessa on ollut suuri. Esimerkiksi Hanebon pitäjässä asuneilla yhdeksällä suomalaisperheellä oli vuonna 1622 kaikkiaan 13 tynnyrinalaa kaskimaata, mutta ei yhtään peltoa. Suurin yksittäinen kaskiala (Jakob Staffansson) oli kooltaan peräti 4 ja puoli tynnyrinalaa. (Nordmann 1888, 71.)

Peltojen vähäisyydestä kertoo myös ohrakymmenysten pieni määrä. Tosin ohrakymmenysten todistusvoimaa vähentää se, että ohraa viljeltiin myös tavallisissa kaskissa. Kaskiruikiin valta-asemasta kertovat puolestaan myös Hanebon suomalaisten vuonna 1637 maksamat ruiskymmenykset, jotka olivat noin 20 tynnyriä ja merkitsevät näin ollen noin neljänsadan tynnyrin ruissatoa. Kun huomioon otetaan vielä mahdollinen

³⁵ Esimerkiksi Stephan Bennet (1792) mainitsee Savossa kaskilla käytetyn risukarhia ja hankoauraa.

vuoroviljely, niin vastaavansuuruisen sadon saaminen pellostä olisi edellyttänyt huomattavasti suurempaa viljelyalaa. (Tarkiainen 1990, 165.) Todettakoon, että kymmenysluettelot antavat viljeltyjen viljojen lisäksi tietoa myös suomalaisasutuksen leviämisestä. Esimerkiksi Fryksändessä ruiskymmenykset olivat marginaalinen maksuväline aina vuoteen 1645 saakka, jonka jälkeen maksetuista kymmenyksistä (lukuunottamatta katovuosia 1648, 1657, 1663, 1665 ja 1676) jo noin 20 prosenttia maksettiin rukiina (Tarkiainen 1990, 196). On myös laskettu, että kaskesta saatu tynnyrinmitta on edellyttänyt noin 0,5–1 tynnyrinalan suuruista viljelyalaa. Kaskista saatuihin satomääriin vaikuttivat aina monet eri tekijät, kuten esimerkiksi kaskien kivisyys ja polton epätasaisuus. (Bladh 1995, 149.) Kaskialan kokoon vaikutti taas se, kuinka paljon työvoimaa ja kylvösiementä oli käytettävissä. On laskettu, että kasken maksimituotto (1732) on ollut noin kaksi tynnyrinmittaa tynnyrinalalta. (Monteloius 1962, 54.)

Esimerkiksi Rämenistä mainitaan Hindrik Häken -niminen suomalainen, joka maksoi vuonna 1646 kruunulle kymmenyksinä peräti neljä tynnyriä ruista, mikä on merkinnyt noin 40 tynnyrin suuruista satoa (Palmqvist 1937 a, 12–13). Hindrik Häken eli Heikki Häkkinen oli legendaarinen henkilö, jonka kerrotaan kaataneen niinkin suuria kaskia, että sato oli satoja tynnyreitä ruista (Salminen 1909, 11). Kun hän kuoli vuonna 1669, häneltä sanotaan jääneen peräti 32 tynnyriä ruista, saman verran sekaviljaa, kahdeksan tynnyriä ohraa, kolme hevosta, viisi lehmää, seitsemän hiehoa ja hopeakannun, joka painoi 70 luotia (Lampén 1925, 143). Häkkinen oli hahmo, joka synnytti erilaisia tarinoita ja kiehtoi erityisesti metsäsuomalaisia, joiden identiteettiä nämä tarinat mahdollisesti myös vahvistivat.

Yleisesti ottaen kaskien kokoerot olivat suuria ja kylvömäärät (*utsäde på fall*) vaihtelivat muutamasta vakasta (3–4 vakkaa) useampaan tynnyriin (Palmqvist 1937b, 6). Pääosa viljellyistä kaskista oli pieniä ja tärkeä työvoimareservi kaskiviljelyssä olivat jo mainitut taloissa ja torpissa majoilleet löysäläiset, jotka olivat liikkuvaa väkeä (Tarkiainen 1990, 192). Huolimatta siitä, että heitä jo 1600-luvun alkupuolella alettiin häätää pois asuinpaikoistaan, kaskiviljely ei loppunut, vaan ainoastaan vaikeutui (Bladh 1995, 152). Näyttää siltä, että ruotsalaiset puolestaan jopa lisäsivät kaskiviljelyä, mistä kertoo se, että 1600-luvun loppupuolella huomattavan suuri joukko ruotsalaisia tuomittiin sakkoihin luvattomasta kaskenpoltosta (Bladh 1995, 122). Esimerkiksi Filipstadin käräjillä tuomittiin vuonna 1655 sakkoihin luvattomasta kaskenpoltosta peräti 40 henkeä, joista useimmat olivat ruotsalaisia (Palmqvist 1938b, 10). Kaskista saatiin hyviä satoja ja niiden viljely hyödytti ruotsalaisia myös siten, että he antoivat korvausta (osa sadosta) vastaan suomalaisten viljellä kaskiaan heidän maillaan. Lisäksi suomalaisilla ja ruotsalaisilla oli myös yhteisiä kaskia. (Bladh 1995, 150–151, 221.)

Kuten on voitu havaita, käsitykset kaskiviljelyn huippukaudesta vaihtelevat jonkin verran. Esimerkiksi Yngve Nilssonin mukaan kaskiviljely saavutti vuorityöalueiden ulkopuolella huippunsa 1600-luvun loppupuolella ja oli monin paikoin merkittävä elinkeino 1700-luvun puoliväliin saakka (Nilsson 1950, 41, 108). Esimerkiksi Taalainmaan Svärdsjössä oli vuonna 1742 vielä satoja kaskia, joista monet olivat huhtakaskia,

mihin käsitteet *skärråg* ja *grönråg* viittaavat (Linge 1929, 574). Kaskilla oli suuri merkitys myös karjanhoidolle, sillä entiset kaskialat olivat hyviä heinä- ja laidunmaita. Tämä on ollut myös tekijä, jonka on vaikuttanut merkittävästi siihen, että kaskia poltettiin vielä 1800-luvullakin. (Bladh 1995, 196.)

Kruunun suhtautuminen kaskiviljelyyn muuttui selvästi jo 1630-luvulla, jolloin sitä alettiin rajoittaa. Kieltoja ja rajoituksia lievennettiin jonkin verran esimerkiksi vuoden 1734 lakiin sisältyneessä metsämääräyksessä, mutta kaskiviljelyyn puututtiin edelleen herkästi, mikäli sitä harjoitettiin kaivosten ja ruukkien läheisyydessä (Nilsson 1950, 62). Kaskiviljely alkoi 1700-luvun jälkipuolella vähetä, joskin se oli monille metsäsuomalaisille edelleen merkittävä elinkeino (Bladh 1995, 206). Jyrkkä käänne tässä tapahtui vasta 1800-luvun puolivälissä, jolloin metsien jakaminen ja arvonnousu tekivät siitä lähes lopun. Pisinpään kaskiviljely jatkui Värmlannin pohjoisosissa (Bromander 1902, 294). Kaskiviljelyllä oli metsäsuomalaisille erityinen merkityksensä myös sikäli, että se oli heille eräänlainen etninen tunnusmerkki, joka erotti heidät ruotsalaisista (Wedin 2007, 139).

Joka tapauksessa kaskiviljelyn merkitys Värmlannin metsäsuomalaisille oli varsinakin 1600-luvun alkupuoliskolla suuri, mikä käy ilmi myös Juhana-herttua heille antamasta kehotuksesta raivata myös peltoa ja niittyä, jotta toimeentulo ei olisi yksinomaan kaskiviljelyn varassa (Tarkiainen 1990, 144–145; Boethius 1917, 78). Kaskiviljelyn merkityksestä kertovat lisäksi tuomiokirjoihin kirjatut lukuisat oikeustapaukset; tuskin monestakaan asiasta Värmlannissa on käyty oikeutta niin paljon kuin luvattomasta kaskenpoltosta, johon monesti pakotti jatkuva köyhyys ja suoranainen puute (Mörner 1952, 65–83; Bäckvall 1922, 95–96, 101; myös Almquist 1987 ja 1993, tuomiokirjat 1602–1700 ja 1701–1725, Älvdals hd). Ajan ankaruutta kuvaa myös vuodelta 1621 oleva oikeuden päätös, jossa miehelle langetettiin sakko siitä, että hän oli varastanut naapurinsa kaskaista muutaman ruislyhteen (Palmqvist 1940, 33).

Savolaiseen kaskikulttuuriin kuului, että kasket olivat joko yksityisiä kaskia tai työyhtiöitä (Pirinen 1982, 344). Työyhtiöt koostuivat esimerkiksi useampia sukupolvia käsittäneestä suurperheestä, useasta eri perheestä tai eri talouksissa asuneista yksilöistä, jotka saattoivat kuulua samanaikaisesti useampaankin työyhtiöön. Näistä kaksi viimeksi mainittua mallia olivat Suomessa tavanomaisia Pohjois-Savossa. (Bladh 2001b, 22.) Savoon ja kaskenpolttoon liitetty suurperhe on kuitenkin sekä perheeseen yhdistettynä käsitteenä että taloushistoriallisena ilmiönä kiistelty kysymys (Räsänen & Räsänen 2008b, 296). Vastaus siihen, millä tavoin käsite suurperhe on yhdistettävissä metsäsuomalaisten kaskiyhtiöön, jää tässä avoimeksi. Mahdollista kuitenkin on, että useampikin Savossa koeteltu organisaatiomalli on ollut käytössä myös Värmlannissa.

Monet kaskiviljelyyn liittyvät oikeustapaukset ovat koskeneet metsien ”omistusta”, toisin sanoen suomalaisten tuleamista ruotsalaisten hallitsemiin metsiin. Vaikka ulkometsät olivat aiemmin yhteisiä, monet ruotsalaiset halusivat käyttää niitä omiin tarpeisiinsa (Magnusson 1877, 133). Syynä törmäykseen oli osaltaan myös se, että kaskiviljelijän käsitys maan omistuksesta oli toinen kuin mitä Ruotsin laki siitä sanoi.

Kaskiviljelijälle tärkeämpää kuin maa-alan omistusoikeus, oli omistusoikeus kasken tuottoon. Koska kaskiviljelijät eivät tästä syystä kaskettavia aloja valittaessaan ottaneet huomioon ruotsalaisten tarpeita, kärjistyí tilanne helposti (Bladh 1995, 136). Esimerkiksi tästä käy myös vuonna 1664 sattunut tapaus, jolloin suomalaiset Márten ja Henrik Larsson uhkasivat ampuu kaikki ne, jotka yrittäisivät estää heitä hakkaamasta kaskea haluamalleen paikalle (Falk 1921, 269, Fryksände). Ylipäättään kaskenpolttoa koskevat kiistat loppuivat vasta 1800-luvun lopulla, kun kaskenpolttokin loppui (Gothe 1950, 512; Femårsberättelser 1881–1885, 18. Widmark 1887).

6. Karjanhoito

Karjanhoidon harjoittaminen oli edellytys myös peltoviljelylle, koska pellot vaativat lannoittamista. Jotta peltoalaa voitiin lisätä, se puolestaan vaati karjamäärän lisäämistä, mikä taas oli sidoksissa saatavissa olevan rehun määrään. Metsäsuomalaisten viljelemät peltoalat olivat useimmiten pieniä, mutta heidän omistamansa karjamäärät saattoivat olla suuriakin. Ylipäättään rehun saatavuus oli Värmlannin metsäseudulla hyvä, sillä niin metsä- ja suoniityt kuin entiset kaskialakin kasvoivat hyvin heinää (Esim. EU 4369, Gräsmark).

Karjanhoito oli tärkeä elinkeino metsäsuomalaisille jo asutusvaiheessa ja 1700-luvulla siitä tuli myös monien pääelinkeino (Bladh 1995, 153). Suomalaiset omistivat suuria karjamääriä, joista esimerkkinä voidaan mainita Kvarntorpissa asuneen Anders Olofssonin karja, joka käsitti vuonna 1620 yhdeksän lehmää, kaksi hevosta, kaksi mullikkaa, kaksi härkää, kolme hiehoa, kymmenen vuohta, kahdeksan lammasta ja neljä sikaa (Gribing 2001, 234). Myös Hasselan suomalaisilla oli jo 1600-luvun alkupuolella suuria karjoja. Karjamäärät Hasselassa kasvoivat tavallista voimakkaammin vuosina 1622–1641. (Gothé 1942, 87.) Karjanhoidon merkitys kasvoi erityisesti 1700-luvulla, mistä kertoo myös suomalaistalo, jossa 1780-luvulla oli peräti 30 lehmää (Bladh 1995, 203). Metsäsuomalaisten karjanhoitoon kiinnitti vuonna 1762 huomiota myös Värmlannin maaherra Mörner, joka mainitsi läänin tilaa koskevassa kertomuksessaan metsäsuomalaisten voinalmistuksen ja myös sen, että he maksoivat siitä saaduilla tuloilla veronsa (Nordmann 1888, 70). Luonnollisesti metsäsuomalaisten joukossa oli myös niitä, jotka omistivat ehkä vain muutaman vuohen, ja löysäläiset vain työpanoksensa. Huolimatta siitä, että karjahoito oli monille metsäsuomalaisille merkittävä elinkeino jo varhain, se on metsäsuomalaiskuvauksissa jäänyt usein kuitenkin kaskiviljelyn varjoon. Huomionarvoinen on myös metsäsuomalaisten suosima pienikokoinen ja vähään tyytyvä lehmärotu eli ”suomalaislehmä” (*finnekor*) (Bladh 1995, 203).

Metsäsuomalaisten harjoittaman karjanhoidon merkityksen voi katsoa jopa korostuvan myös siinä mielessä, että Ruotsissa karjatalouden kehittämiseen alettiin kiinnittää enemmän huomiota vasta 1700-luvun lopulla. Yksi edelläkävijä tässä oli P. A. Gadd, joka kirjoitti vuonna 1770 niin karjanhoidon kehittämisen kuin karjanjalostuksenkin tarpeista (Niemelä 1998, 255, 261). Edellytykset karjanhoidolle olivat Värmlannissa hyvät, ja todennäköisesti karjanhoidon painoarvo metsäsuomalaisten keskuudessa kasvoi siitäkin syystä, että kaskenpolttoa alettiin rajoittaa jo varhain. Tosin nämä rajoitukset vastaavasti vähensivät heinäniittyjä ja lehdesmaina käytettyjen entisten kaskialojen määrää, mikä heikensi karjanhoidon edellytyksiä. Heinää oli mahdollista korjata joka vuosi vain heinäniityiltä, mutta esimerkiksi suoniityt olivat jo niin heikottuottoisia,

että niiltä heinää voitiin korjata vain joka toinen vuosi (Falk 1921, 257; Boethius 1917, 68–69). Ylipäätään talvirehun hankinta oli suoritus, joka vaati suuren työpanoksen ja siihen kului huomattava osa kesästä. Niityt myös saattoivat sijaita hyvin kaukana, jopa kymmenien kilometrien päässä (Boethius 1917, 43). Yleensäkin sitä, miten aiempi niittytalous vastasi rehuntarvetta, voi vain arvailla, sillä olosuhteet olivat hyvin erilaiset eri puolilla Värmlantia. On laskettu, että luonnonniitty tuotti hehtaarin alalta keskimäärin 400 kiloa rehua ja yhden lehmän talvikauden rehuntarve oli noin 1360 kiloa (Talve 1990, 77).

On selvää, että kaikki eivät aina kaikkina vuosina ole kenneet kokoamaan riittävästi talvirehua, ja karja sai loppukeväästä nähdä suoranaista nälkää. Köyhemmän väen tilanne oli kaikkein huonoin, sillä sen oli usein tyydyttävä muutenkin kaikkein huonoimpiin heinämaihin. Kuten jotkut muistavat, niin ”vähävaraiset saivat niitteä kehnompia paikkoja soilla ja mehissä, vaan ei kotona kylässä” (ULMA 12423, ker. s. 1859, Östmark) tai ”köyhä väk sai niitteä ihelleen seittysiä kivikoita ja suoniittyjä, joiss vähä kasvoi” (ULMA 12423, ker. s. 1879, Nyskoga). Osa suoniityistä saattoi olla myös yhteisiä. Kuten sanotaan: ”niil oil yhteisiä soita, ne välillään jakoi minkä passin kukin ihelleen sai. Ne sitten löivät kepin mitä myötä kuhin sai ja niitti sitten. Se oil sama petäinen (*stykke*) joka vuoss, kun ne tahtoi, vaan välistä ne sai vaihtoa, välistä ei” (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Gräsmarkista tunnetaan myös käsite ”puolikorjuu” (*hälftenslag*), mikä tarkoitti sitä, että heinäntekijä sai toiselle tekemistään heinistä puolet palkakseen (EU 4369, Gräsmark).

Rehuongelman ratkaisi sittemmin kylvöheinän tuleminen, mikä paransi ruokintaa ja lisäsi radikaalisti myös maidontuotantoa. Suuremmissa taloissa heinää alettiin viljellä (*på vall*) 1800-luvun alkupuoliskolla, ja heinäviljelyn omaksuivat melko pian myös Värmlannin metsäsuomalaiset (Talve 1953, 50). Ilmeisesti metsäsuomalaiset oppivat ruotsalaisilta jo varhain myös niittyjen vesittämisen (*övertvättning l. översilningsmetoden*), mikä paransi merkittävästi heinäkasvua (Frödin 1952, 38–46). Ylipäätään mahdollisuudet hankkia luonnonheinää vaikeutuivat 1800-luvun loppupuolella, sillä sen kokoaminen luonnonniityltä kiellettiin pian sen jälkeen, kun metsien arvo alkoi nousta. Katsottiin, että tällainen niittytalous tuhosi puuntaimet (ULMA 12423, Östmark). Tällainen asiantila haittasi erityisesti sellaisia pieneläjiä, joilla oli jonkun verran karjaa, mutta vain vähän peltoa.

6.1. Niittyjen valtaus ja maankäytön mahdollisuudet

Koska karjanhoito perustui aiemmin pääasiassa luonnonniityltä saadun heinän varaan, niittyjen valtaus oli elintärkeä kysymys. Tätä todistaa myös se, että niittyjen omistuksesta käytiin usein kovaa kilpailua, mikä puolestaan johti monenlaisiin kiistoihin niiden käyttöoikeudesta (Palmqvist 1940, 13–14, Äppelboskogen 1693; Boethius 1917,

46; myös Nilsson 1950, 48). Niittyjen tärkeydestä kertoo myös se, että niitä on paikoin vartioitu. Esimerkiksi vuodelta 1785 löytyy maininta niittyvahdista (*ängsvaktare*) (Bäckvalls samlingar bd 29, 26–30, Eldfalsarkivet, Nordiska museet).

Kun metsiä ei ollut vielä jaettu eikä aiottu niittyala ollut kenenkään valtaama, sen sai periaatteessa vallata itselleen mistä halusi. Riitti, että alkoi tehdä alalta heinää, eli oikeus sen käyttöön perustui ensimmäisen käyttäjän oikeuteen. Suoniityn omistuksia on myös kilpailutettu. Esimerkiksi Taalaimaan Transtrandissa tämä tapahtui sovittuja sääntöjä noudattaen, eli niittyjä tarvitsevien oli tultava sovittuna sunnuntaina kirkkoon ja osallistuttava ensin jumalanpalvelukseen, minkä jälkeen tapahtui kilpasoutu niityille. Se, joka ensiksi ehti tavoittelemalleen niitylle ja alkoi niittää sitä, sai niityn haltuunsa. Kilpailu niityistä oli usein kovaa ja siinä turvauduttiin joskus kyseenalaisiinkin keinoihin kiinnittämällä kilpailijoiden veneeseen esimerkiksi painoja. Niittyjen suuresta tarpeesta kertoo sekin, että niittyjen valtauksen tultiin pitkienkin matkojen takaa. (Olsson 1916, 14–15, Dalarna, Transtrand.) Vallattuja niittyjä on myös myyty eteenpäin, kuten tapahtui Rämenissä vuonna 1760. Niityllä on voinut olla myös suomalainen nimi. Yleensä nimen niitylle antoi sen ensimmäinen käyttäjä. Jos nimi oli esimerkiksi riitasuo, niin se viittaa niitystä käytyihin riitoihin. (Talve, 1953, 46-47, 51.)

Niittyjen suuri merkitys näkyy isojaon aikaan siinä, että sen vallanneen oikeus niittyyn säilyi vielä 20 vuotta jaon jälkeenkin, vaikka maa muutoin kuului jo seuraavalle omistajalle. Vasta kun tämä aika umpeutui, niitty siirtyi maanomistajan käyttöön. (Bannbers 1930, 281.) Isojaon yhteydessä heinäsuot merkittiin myös jakokarttoihin (Bladh 1995, 205). Kun rajat oli vedetty, metsälaitumia eli hakoja alettiin myös aidata. Yleensä tällaiset haat sijaitsivat kuitenkin talon lähetyvillä ja niitä käytettiin muun muassa vasikoiden laiduntamiseen. Läheinen sijainti oli tärkeää, sillä vasikat oli juotettava päivittäin (EU 19066, Gräsmark). Myös suoniittyjen merkitys oli suuri, vaikka niiltä ei heinää kaikkina vuosina saatukaan. Tosin saattoi käydä niinkin, että suoniityiltä saatiin suurin osa talon talvirehusta.

Metsien käyttäminen laitumena oli puolestaan lähes rajoittamaton resurssi, sillä jokaisella talonpojalla oli oikeus siihen. On selvää, että tämä oikeus johti myös kiistoihin, joiden ratkaisemiseksi oli laadittu omat sääntönsä. Esimerkiksi jos kahden talon laidunmaat kohtasivat, kummankin talon karjan tuli saada hyödyntää koko laidunalaa (Myrdal 2000, 81). Kuten todettu, myös laitumina käytetyt aidatut kaskialat oli määrätyn ajan kuluttua luovutettava kaikkien käytettäväksi (EU 19066, Gräsmark). Vaikka erämaat olivat vielä 1600-luvulla periaatteessa jakamattomia yhteismaita, niin käytännöt tässä ovat kuitenkin vaihdelleet. Esimerkiksi Värmlannissa lähes kaikki erämaat oli 1700-luvun alussa jo jaettu eri kylien ja pitäjien kesken. Erämaat olivat kylien ja pitäjien yhteismaita, minkä lisäksi olivat olemassa vielä läänin yhteismaat. Tämä käy ilmi myös 1600-luvulla annetuista metsämääräyksistä, joissa oli ohjeita siitä, miten nämä alueet tuli erottaa muista maista. Kullakin yhteismaatyypillä oli siis omat rajatut omistajaryhmänsä, joilla oli oikeus nauttia kyseisistä maista. Kylän talonpojilla oli yksinoikeus kylän yhteismaihin, ja pitäjän talonpojat saivat vastaavasti käyttää hyödykseen pitäjän

yhteismaita. Esimerkiksi Taalainmaan ja Norrlannin metsäalueilla yhteismaakäsité oli toisenlainen, ja niillä rajanvetoja eri ryhmien oikeuksista alettiin käydä vasta 1800-luvulla. Kylien lähellä olevia metsiä oli voitu jakaa kylien kesken jo aiemminkin, mutta etäämpänä olevien metsien jakaminen toteutui viiveellä. (Gadd 2000, 139-140.)

6.2. Heinänteon aloittaminen ja työjärjestys

Käytettävissä olevaan kyselyaineistoon tukeutuen myös tässä luvussa kuvataan lähinnä 1800-luvun loppupuolella vallinneita käytäntöjä, joiden voi olettaa kuvaavan hyvin myös vanhempaa rehutaloutta. On myös niin, että metsäsuomalaisen käyttämät rehunkäsitelmät olivat vielä ennen kylvöheinän tuleamista Värmlannissa paljolti samoja kuin mitä ne ovat olleet perinteisesti esimerkiksi Savossa. Kun heinänteko aloitettiin, siinä noudatettiin yleensä järjestystä, jossa ensin on niitetty suoniityt, seuraavaksi kovan maan niityt ja viimeksi pellonpientareet. Kuten myös Östmarkista olevasta kuvauksesta käy ilmi, ensin niitettiin ”yhen viikon ajan viien kuen miehen kanssa” suoheinää, ja sen jälkeen vuoroon tulivat ”kedot”. Mikäli kesä oli sateinen, heinänteko myös pitkittyi eli ”vaarais jopa kuus viikkoa”, kun poudalla ”se männ kolmes viikos” (ULMA 12423, Östmark). Yleensä suoheinää alettiin tehdä 2–3 viikkoa juhannuksen jälkeen (ULMA 517, Södra Finnskoga; 20325 Östmark; EU 4369, Gräsmark; VFMA 3789, Råmen; Hedren 1811, 15). Esimerkiksi Östmarkin Juhoilassa se aloitettiin ”kolt viikkoa” jälkeen missumarjan, muutamat aloitti viikkoa ennenki. Ku ne näk, jotta otrat rupeis ampumaan³⁶, ne sanoi, nyt pitää alkaa niittämään”. Sanottiin myös, että ”ku on lämpöiset kesät, niin otra tulee putkestaan (*kommer i ax*) varain, vaan kun kylmät kesät, se tulee myöhemmin” (ULMA 12423, Östmark). Luonnollisesti järjestys myös jousti, ja heinänteko voitiin aloittaa ensin lähimailla (*inågor*) ja sen jälkeen mentiin suoniityille. Ruotsalaisia esikuvia noudattaen metsäsuomalaiset alkoivat rakentaa suuremmille suoniityille myös heinälatoja, joita Savossa ei vielä 1600-luvulla tunnettu. (Talve 1990, 57.) Metsäniittyjä myös aidattiin, jotta karja ei päässyt syömään niillä kasvavaa heinää (EU 18365, Råmmen). Yleensä heinänteko isoilla etäniityillä kesti useita viikkoja, mikä edellytti varautumista pitkäaikaiseen oleskeluun niillä. Mukaan etäniityille oli työvälineiden lisäksi otettava myös niin ruuan tekemiseen tarvittavat välineet kuin tarveaineetkin. Joskus varustukseen kuuluivat myös kalanpyydykset (ULMA 21439, Norra Finnskoga).

Heinänteon katkaisi viljankorjuu, jonka jälkeen heinätoita jatkettiin syksyn hallaöihin saakka (ULMA 12423, Östmark; Nordmann 1888, Branzell XXIV). Tosin sanotaan, että heinän tuli olla tehty elokuun 16:een eli Brynolfin päivään mennessä, jonka jälkeen ”viikatetta ei ollut enää hyvä hioa”, eli katsottiin, että heinä kelpasi enää huonosti rehuksi (EU 4369, Gräsmark). Vaikka kylvöheinän viljely yleistyikin, niin sellaisissa

³⁶ ”Otrats rupeis ampumaan” tarkoittaa sitä, että jyvät alkoivat kehittyä.

karjatalouksissa, joissa peltoa oli vähän, luonnonheinää tehtiin vielä 1900-luvullakin (ULMA 21425, G. Adolf). Suoheinän lisäksi tehtiin myös järviheinää, joka yleensä tapahtui parin miehen voimin lautalta käsin siten, että toinen niitti ja toinen kokosi haravalla heinät yhteen. Yleinen työnjako myös heinänteossa oli, että miehet niittivät ja naiset haravoivat. Esimerkiksi Savossa haravoiminen on ollut myös nuorten poikien työtä (Räsänen & Räsänen 2008c, 406–407).

Niitto aloitettiin aina aikaisin aamulla, jolloin heinä oli kasteen pehmittämää ja katkesi helpommin. Varhain aloitettu niitto jatkui aamupäivään, jolloin pidettiin tauko. Kun niittoa iltapäivällä jatkettiin, se lopetettiin vasta iltamyöhällä. Heinänteko oli kaskenpolton tavoin suuri työ, johon kaikkien siihen kykenevien oli osallistuttava (ULMA 20325, Östmark). Jonkinlaisen käsityksen heinänteosta antaa myös seuraava kuvaus, jossa sanotaan kuinka ”ne nous ylös kello kolt ne slumppimiehet (tilapäiset niittomiehet), niil ei ollu päiväpalkkoa, vaan ne muut männ kello viis. Oil tässä seihtemän kaheksan miestä, joka niitti. Ne niitti puolpäivään, vaan välistä ne niitti jälkeeki. Kuin kaste oil männny kello kaheksan tai yheksän aikaan, ne löi niitä hajalleen (kääntelivät karheille haravoituja heiniä), ja sitten kello kakstoista ja yksi ja kaksi se oll sen jälkeen ku oil hyvä sää, ne rupeis niitä korjaamaan. Ja jotka aamuisel oil niitetty ne pantiin rukoihin (kasoihin yön ajaksi), ja sitten ne niitti iltaan, puolyheksään ja yheksään”. Sanotaan myös, että silloin ”ku ne pann suolaa [heiniin] pitt puolyöhön korjata”. Palkaksi niittomies sai talosta yleensä ruuan, huoneen ja rahaa. 1800-luvun lopulla rahapalkka oli ”ruunu päivältä” (ULMA 12423, Östmark).

6.3. Välineet ja korjuutekniikka

6.3.1. Viikate, hiomatikku ja kovasin

Tavallisesti heinä niitettiin viikatteella, mutta kivikoissa ja kannokoissa on käytetty myös sirppiä tai heinä on revitty irti käsin (ULMA 12423, Östmark; VFMA 3825, ker. s. 1851). Ilmeisesti metsäsuomalaiset käyttivät ainakin alkuaikoina lyhytvartista viikatetta, joka tunnetaan myös Savosta. Sillä lyötiin kumarassa puolelta toiselle ja se soveltui erityisen hyvin juuri mättäisten luonnonniittyjen niittämiseen. Monet Värmlannissa 1700-luvun lopulla käytetyt viikatteet olivat Taalainmaan viikateseppien valmistamia pitkävartisia viikatteita, jotka oli varustettu kahdella kädensijalla (käytetty mm. Södra Finnskogassa, Lekvattnetissa, Gräsmarkissa, Vitsandissa ja Nyskogassa) (mm. ATLAS 29494, Lekvattnet). Tämä viikatetyyppi tunnetaan myös Pohjois-Ruotsista (*stångorv*) ja Pohjanmaalta, mutta ei Savosta. (Talve 1990, 78.)

Kansatieteessä viikatetyypit on erotettu toisistaan lähinnä varren kädensijojen lukumäärän mukaan, joten tähän erotteluun tukeutumalla voidaan jonkinlaisena

yleistyksenä sanoa, että Värmlannin pohjoisosissa on käytetty yhdellä (*enkelknaggade*) ja eteläosissa kahdella kädensijalla (*dubbelknaggade*) varustettua viikattea. Viikatesepät takoivat tarpeen vaatiessa myös lyhyitä ja leveitä viikatteenteriä, jotka soveltuivat hyvin luonnonheinän niittämiseen. Kylvöheinän niittämiseen ne soveltuivat huonosti ja niiden tilalle alettiin hankkia muun muassa pitkiä amerikkalaisvalmisteisia viikatteenteriä, joita alkoi olla kaupan 1800-luvun loppupuolella. (Gadd 2000, 251–252; Stark 1961, 121.) Ylipäättään tehdastekoiset viikatteenterät yleistyivät sitä mukaa, kun alettiin viljellä peltöheinää. Tunnettuja ruotsalaisia teriä olivat mm. Hedemorán, Jon Nilssonin (Taalainmaa), Lijendalin ja Tyforsin terät (ULMA 2764, Ljusnarsberg; 12423, Östmark; EU 18365, Rämmen).

Metsäsuomalaisten Ruotsissa omaksuma tapa, jota Suomesta ei tunneta, oli vaihtaa viikatteeseen niiton kestäessä uusi terä tylsyneen tilalle. Niittäjällä oli näin ollen oltava mukanaan useita teriä, joita hän kuljetti erityisessä viikatekotelossa. (Talve 1953, 49.) Suomessa oli tapana teroittaa viikatteenterää aina niiton välillä. Terän purevuuteen pyrittiin vaikuttamaan myös magian keinoin, kuten lyömällä viikatteella käärmeeltä pään poikki (EU 4369, Gräsmark; 18365, Rämmen; ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark).

Viikatekotelo jäi pois käytöstä 1900-luvun alussa (Valonen 1952, 164–168, kartta 130). Sanotaan, että ”viikatekontti oil aina ennen, ku ne männ tuonne mehtiin niittämään, vaan nyt ei viime vuosina (1930-luvulla) oo ollu, niit ei taija ykskään tehä. Se (viikatekotelo) oil ennen joka tuvassa. Puusta ei ollut, se oil tuohesta”. Talvella viikatekontti toimi myös terien säilytyskotelona. Terät oli voitu panna talven ajaksi myös tuvan seinään lyötyjen tappien varaan (ULMA 12423, Östmark).

Viikatteenterän kiinnityksessä oli otettava huomioon myös se, missä viikattea käytettiin eli ”viika pit olla vähän alakeossa, vaan soilla se pitt olla yllä”. Viikatteenterään voitiin kiinnittää myös oksa, joka kokosi heinät yhteen. Kun niitettiin kivikossa, käytettiin hieman lyhyempää viikatteenterää kuin tasaisempia niittyjä niitettäessä. Mikäli suoniitty upotti, apuvälineinä käytettiin riukuja tai suksia, joiden päällä seisottiin (ULMA 12423, Östmark). Suolla käytettyjä apuvälineitä olivat myös kuusipuusta ja koivunvitsoista tehdyt suokengät eli karpuset (ULMA 20325, Vitsand). Suomesta käsite karpunen tunnetaan Hämeestä (Helminen 1931b, 201), mutta on todennäköistä, että tällaisia suokenkiä on käytetty jo varhain myös Savossa. Heinänteossa käytetyt jalkineet olivat tuohivirsut. Niistä sanotaan myös, että ”ne eivät kestännä monta päivää, vaan ku männ rikki, ne parsivat niitä” (ULMA 20325, Nyskoga).

Aiemmin viikatteenterän hiomiseen käytetty väline oli hiomatikku, joka tunnetaan laajalti Itä-Euroopassa ja jota myös Värmlannin metsäsuomalaiset käyttivät (Sirelius 1921, 292; Vuorela 1949, 11). Hiomatikku (*listek*, *liesticka*) oli usein itsetehty, mutta se oli voitu ostaa myös markkinoilta tai kiertävältä kauppiaalta (ULMA 21425, G. Adolf). Tikku oli kaksipuolinen, (esim. 34x4 cm) ja sen hiomapuoleen oli levitetty pikeä (tai joskus myös pihkaa), johon oli lisätty joko hiomakivestä jauhettua kiviainesta tai hienoa järvihiekkää (NM 87698, Gunnarskogs; ULMA 12423, Nyskoga; EU 4369, Gräsmark). Käytetty pihka oli tavallisesti kuusesta otettua ”räkäpihkoa”, jota notkistettiin pannulla

lämmittämällä. Niitettäessä hiomatikkua pidettiin tavallisesti housun takataskussa tai se oli voitu kiinnittää myös viikatteenvarteen ("viikatevarress oil kaks rengast, ylä ja alapäässä ja siinä se oil se tikku") (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Tikun käyttö oli 1800-luvun lopulla kuitenkin jo vähäistä, mikä käy ilmi myös seuraavasta sitaatista, jossa sanotaan, että "Kalle ei oo ikään tikkua pruukannu, sill on kovasin. Muistaa yhden, jolla oli viikatetikku" (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Hiomatikun korvanneita kovasimia ostettiin niin Östmarkista kuin Norjan Trysilistäkin (NEG 2129, Trysil). Kovasimen käyttö erosi hiomatikun (tai -kiven) käytöstä siinä, että sillä "ei tikuttu", vaan "hiottiin" tai "stryykättiin" (ULMA 12423, Östmark).

Kovasinta pidettiin niitettäessä puolestaan erityisessä kotelossa (*brykont*), joka riippui tavallisesti niittäjän vyötäisillä (NM 7266; 86667, Södra Finnskoga; VM 2375, Nyskoga). Kuten seuraavassa sitaatissa todetaan: "se oil yks skogvaktar tuoss Matti-lassa, sill oil tuppi, ja siinä oil vettä ja sillä oil kovasin aina siinä vesstupeessa, ku se niitti. [...] sill oil ysö nappi kupeessa, jossa se tuppi oil. Se oil noin passi pitkä (15 cm) ja puusta se oil. Parikymmentä vuotta siten. Toista en ole nähnyt. Se oli norjalainen, Solörista" (ULMA 12423, Östmark). Puinen kovasinkotelo on edustanut skandinaavisia perinnettä, ja Suomesta tunnetaan vastaavasti kotelo, joka oli punottu tuohesta (Valonen 1952, 168). Värmlannista tunnetaan myös tuohipunoksella päällystetty puinen kovasinkotelo, joten tässä mallissa yhdistyvät niin skandinaavinen kuin savolainenkin perinne. Ruotsista kovasinkotelo tunnetaan ainakin Värmlannista, Ångermanlandista, Hälsinglandista, Uplannista, Härjedalenista ja Taalainmaalta. Kotelo oli voitu tehdä myös häränsarvesta (*brynhorn*), eli "niil oil häränsarv, joss oil vettä. Se riippui takapuolell, niin on nähny monta" (ULMA 12423, Nyskoga). Tapoihin kuului myös, että kovasimeen sylkäistiin ennen kuin sillä alettiin hioa viikatteenterää. Kovasinta ei saanut myöskään ottaa vastaan toiselta niittäjältä ennen kuin se oli kuivunut (NEG 320, Grue).

6.4. Heinän niittäminen, haravoiminen ja kuivattaminen

Heinäntekijöitä on kuvattu sanalla "niittoväkk" (ULMA 12423, Östmark), joka tulee rajata kuitenkin niin, että niittäminen oli nimenomaan miesten työtä, johon naiset ryhtyivät vain poikkeustapauksissa. Pojat alkoivat niittää kun täyttivät 10–12 vuotta (EU 4369, Gräsmark). Kun niitettiin tasaisella pellolla, niittäjät etenivät yleensä rivissä, mikä esimerkiksi kivikkoisilla luonnonniityillä ei enää onnistunut; "ku ne niitti seittystä, jota ne sanoi valliks, ne kulk rivissä. Se oil valli, jos oil paksu heinä. Ku ne ketoa niitti, niin yks oil tuolla ja toinen tuoll" (ULMA 12423, Östmark). Myös risukkoa kasvavien niittyjen niittäminen oli hankalaa, eli "risukoissa ne niittää yksnään, ne ei oo hyvät kulkemaan ratissa" (*i rad* eli rivissä). "Ku ne löi leveältä, ne sanoi ottoa leveän skåårin" (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark).

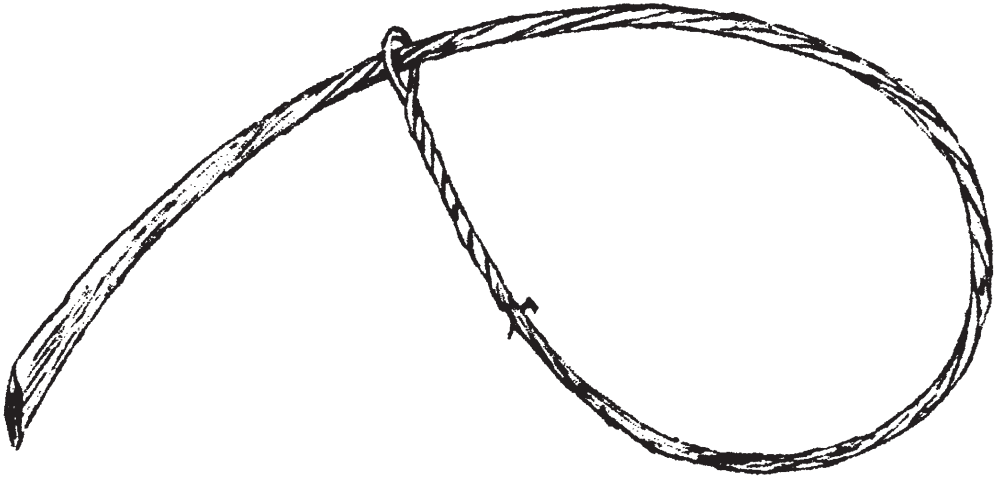
Heinän niittäminen "skåårille" tarkoitti sen niittämistä luokoon, joka jonkun ajan kuluttua "pitt lyyä hajati" (hajottaa), jotta heinät kuivuivat paremmin. Jos paikka oli märkä, niin "ne vett skåårin kuivempaan paikkaan, niin vett heinän eller ne sai maata siinä". Kun niitettiin, on myös sanottu, että "ne niitti ensimmäisen skåårin, vaan kun ne eis taas niitti, ne sanoi, jotta ne löi vastaan. Ne skåårs perätyksin (*skårade i rad*) sanoivat, ku yks männ eeltä ja toinen tull perästä, jälestä, ja ne sanoivat, jotta se kulkoo eillä siitä ensmäisestä". (ULMA 12423, ker. s. 1859s Östmark.) Kun niitettiin edestakaisin, niin sanottiin myös, että ne "männ ja löi vastaan, niin se tull kakspäällynen skåår" eli kasinkertainen luoko (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Hyvä niittomies tunnettiin myös siitä, että hän osasi niittää maan pintaa myöten. "Se oil kanta (*stubb*) joka jäi, ku ne niitti. Se oil hyvä niittomies, joka lyhyttä kantoa otti" (ULMA 12423, ker. s. 1872, Östmark). Poudalla luokoja ei tarvinnut hajottaa, vaan heinä koottiin rukoihin eli kasoihin tai kannettiin suoraan latoihin, joiden käytön metsäsuomalaiset omaksuivat Ruotsissa. Eli "ku oil hyvä seä, ne ei ruonunna vaan kantoi sisään, niin kuiv ne oil". (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark.)

Harava oli tärkeä työväline heinänteossa. Värmlannissa on esiintynyt parikin eri haravatyyppiä. Niistä toisessa, joka tunnetaan myös Suomesta ja Ruotsin yläosista, oli yksinkertainen suora varsi (Sirelius 1921, 292), ja toisessa, Värmlannin länsiosissa esiintyneessä tyypissä varren lavan puoleinen pää oli halkaistu (Mangskog, Gräsmark ja Fryksände). Jotta haravasta saatiin kestävä ja tarkoituksenmukainen työväline, sen valmistamiseen käytettiin myös useita eri puulajeja. Tavallisesti haravan teräosa oli koivua, varsi leppää tai saarnia ja piikit joko pihlajaa, koivua tai saarnia (ULMA 12423, Östmark). 1800-luvun lopulla tällaisen perinteisen haravan korvasi kuitenkin jo yhä useammin tehdastekoinen harava (ULMA 2764, Ljusnarsberg).

Kun heinä oli niitetty luokoihin, oli seuraava työvaihe haravoida se pitkänomaisiksi karhoiksi (*strånger*), joita tarpeen mukaan aina välillä käännettiin, jotta heinä kuivui paremmin (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Menetelmä on vanha ja tunnetaan myös kaikkialta Suomesta (Hirsjärvi 1934, 10, 16–17). Kun niitetty heinä jätettiin yön ajaksi niitylle, karhot koottiin yleensä yökasteen vuoksi pieniin kasoihin (*såtar eller volmar*), jotka hajotettiin aamulla. Heinien kääntelemistä jatkettiin niin kauan, että ne olivat "haasiakuivia" tai niin kuivia, että ne voitiin viedä suoraan latoon. (ULMA 12423, ker. s. 1872, Nyskoga.) Heinät oli koottava kasoihin myös sateen sattuessa ja hajotettava taas poudan tullessa.

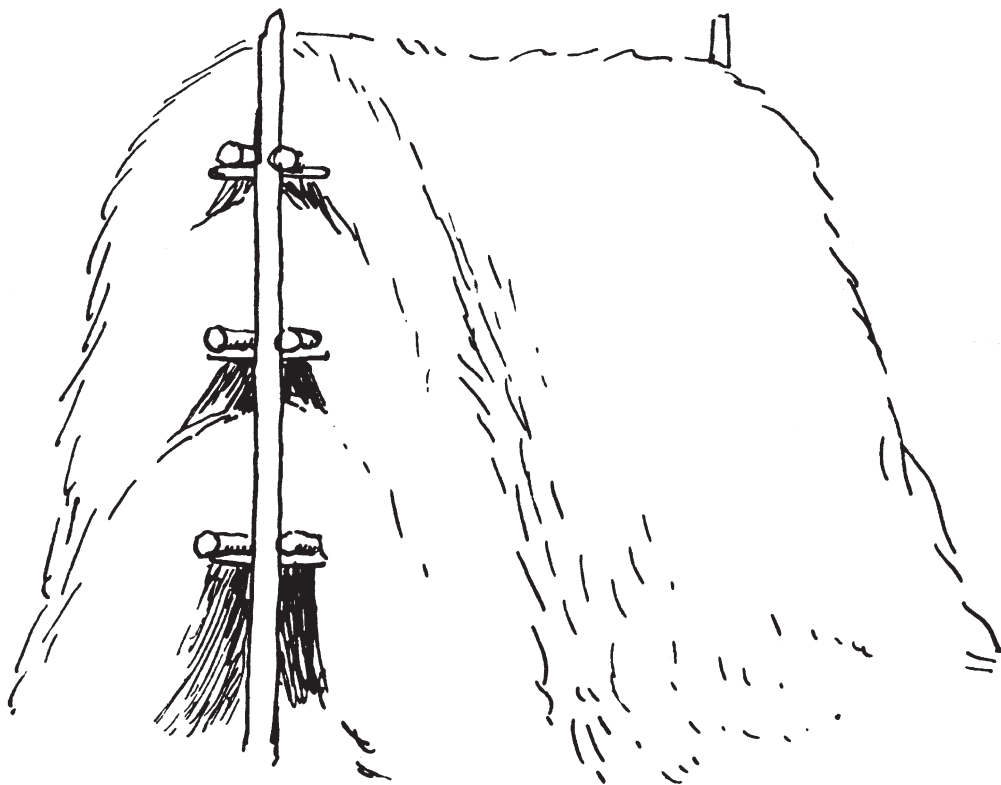
Kun haravoitiin, niin tavallista oli, että yksi nainen haravoi aina kahden tai kolmen niittomiehen "jälestä". Mikäli niitty oli sellainen, että sillä voitiin haravoida rivissä, saattoi tällaisessa rivissä haravoida viisikin naista, joista kukin kulki hieman toisen jäljessä (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Kasat eli rukot tehtiin niin, että "yks vett yheltä, toinen toiselta puolen ja sitten lykkäis haravan lavalla kokoon". Haravalla tehtiin myös kämpoja (*kämna*) eli heinäkantamuksia, jotka kuljetettiin haravanlavan päällä olalla rukoihin tai latoon (INST 14118:1, Lekvattnet; Talve 1953, 49). Kantamiseen voitiin käyttää myös nuoresta koivunvitsasta tehtyä takkavitsaa tai köyttä (ULMA, 20325). Värmlannissa

takkavitsasta esiintynyt nimitys ”hösvölk” tulee norjan kielestä. Käsite kämma (*kämpa*) tunnetaan myös Länsi-Suomesta ja on omaksuttu sinne Ruotsista (Vilkuna 1935, 118; Hirsjärvi 1934, 29, 33, 49, 52). Takkavitsan lisäksi tyypillisiä heinän kantovälineitä olivat myös irralliset tangot ja ”puarit”, joissa tangot oli yhdistetty toisiinsa poikkipuilla. Sanotaan myös, että kantajista ”se oil vahvemp, joka eistä kantoi ja heikomp, joka jälestä kantoi” (ULMA 21425, G. Adolf; 21301, Ölme). Nämä olivat kantolaitteita, jotka tunnetaan kaikkialta pohjolasta (Talve 1953, 53).

Kuva 3. Takkavitsa, Södra Finnskoga. (Bromander 1901).

Kun heinää vietiin latoon, niin ”se oil miehen puol, jok oil sisällä, ja vaimo antoi. Se pitt puristaa kokoon jaloilla, jotta sai paljo sissään” (ULMA 12423, ker. s. 1872, Östmark). Mikäli käytössä ei ollut latoa, (suo)heinä voitiin varastoida myös haasioille (EU 8023, Fryksände). Kuten seuraavasta sitaatista käy ilmi, haasia tehtiin niin, että ”ne pann maahan kaks tolppaa, sitten ne vikastettiin (vidja eli sitoa pajunvitsoin) ja pantiin riuku päälle. Viis riukua pantiin. Ne riut oil kuusesta. Tolppia pantiin yseämmät molemmin puolen ensimmäisen parin, sen jälkeen ku tull leveä haasia. Ne sanoi tuota talvhaasio. Riuku oil niin pitkä, jotta se ylötty piähän, siin ei ollu mitään jatkoa. Sitten ne pönkkäisivät pönkillä (*stöttor*) sen haasion. Ja sitten ne tekk aijan ympäriis” (ULMA 12423, ker. s. 1872, Nyskoga). Yleensä aita haasian ympärille tehtiin karsimattomista puista (ULMA 2764, Ljusnarsberg). Isommat haasiat saattoivat olla jopa 9–10 jalkaa korkeita ja ne oli varustettu esimerkiksi kuudella 20–24 jalkaa pitkällä tangolla (EU 4369, Gräsmark). Haasian päälle pantiin painoksi myös irtonainen salko, joka peitettiin joko ruoholla (*bladgräs*) tai puunjuurilla toisiinsa sidotuilla tuohilevyillä (ULMA 20325, Nyskoga, Östmark, Grue; 12423, Östmark, ”suohaasio”).

Kuva 4. Heinähaasia, Kōla. (Ernvik 1951, 227).

Pieles on samoin haasiaa muistuttava latomus, joka tunnetaan muun muassa Savosta. Siinä ei kuitenkaan ollut riukuja, mutta sen molemmissa päissä oli latomusta tukevat pääpuut ja sivutukina toimivat vinosti maahan lyödyt seipäät (Vuorela 1976, kartta 17; Räsänen & Räsänen 2008c, 403; Hirsjärvi 1934, 50). Suova oli puolestaan pyöreä ja ylöspäin suippeneva heinäkeko, jonka pohjana oli yksinkertainen lavarakennelma. Tällaista heinäkekoa tehtäessä sanottiin, että ”kaks-kolt varvi pantiin ensti heineä ja sitten viskattiin suoloja, ja sitten taas pantiin varvittain”. Myös nämä latomukset voitiin aidata ja peittää ruoholla (ULMA 12423, Östmark; Hirsjärvi 1934, 62). Kun niistä haettiin heinää, apuvälineenä käytettiin muun muassa heinäkoukkua, jolla tiukkaan pakkautunut heinä vedettiin ulos (EU 26129, Säfsnäs; 26257, Gräsmark).

Savossa, Karjalassa ja Pohjois-Suomessa heinälatoja alettiin rakentaa vasta 1700-luvulla (Vuorela 1975, 377–378), joten esimerkiksi Albert Hämäläisen esittämä käsitys siitä, että metsäsuomalaisten heinäladot olisi rakennettu lähtöalueen mallin mukaan, ei voi pitää paikkaansa (Hämäläinen 1947, 170; ks. myös Hämäläinen 1930, 215–216; Talve 1953, 53). Ruotsissakin heinälatoja rakennettiin aluksi vain isommille niityille (ULMA 12423, Nyskoga; EU 8023, Fryksände). Heinäladot olivat heinänteon aikaan myös hyviä yöpymispaikkoja (ULMA 20325, Östmark). Suoniityille heinälatoja rakennettiin kuitenkin

kin harvemmin, ja esimerkiksi haasiat saivat korvata ne heinien varastointipaikkoina (ULMA 21439, Norra Finnskoga; 12423, Östmark). 1920-luvulla heinää tehtiin suoniityiltä muutoinkin jo vähän. Säilytyspaikoista heinä kuljetettiin kotiin yleensä tammi- tai helmikuun aikana. Mikäli käytettävissä oli hevonen, kuljetus tapahtui rekeä käyttäen. Hevosettomat käyttivät kuljetuksiin muun muassa kelkkaa ja joskus säkkiäkin (ULMA 2764, Ljusnarsberg; NEG 44, Elverum; 11778, Trysil).

6.5. Etäniityt ja niiton lopettaminen

Vaikka heinänteko oli raskasta työtä, monille se oli myös eräänlainen vuoden kohokohta, jota odotettiin ja johon valmistauduttiin huolella. Etenkin yhteisille etäniityille lähdettiin mielellään, koska niillä oli mahdollista tavata muita suomalaisia ja naapureitakin. Monelle tämä oli myös ainoa kerta vuodessa, kun tällaisiin tapaamisiin oli tilaisuus, sillä torpat ja talot sijaitsivat monesti kymmenienkin kilometrien päässä toisistaan eikä tapaamisiin muina vuodenaikoina ollut mahdollisuutta. (Bromander 1901, 138.) Etäniityillä työskenneltäessä yöpyminen tapahtui yleensä kodassa, eli kuten sanotaan ”ne tek havuista kotan, ja siellä myö magasimme kuin koirat” (Nordmann 1888, Branzell XXIV, Södra Finnskoga).

Etäniityilläkin työnteko jaksottui ruokataukojen mukaan. Yleensä heinänteko aloitettiin auringonnousun aikaan, ja se jatkui aamulla noin kello kuuteen saakka, jolloin syötiin aamiainen. Tämän jälkeen työtä jatkettiin noin klo kymmeneen saakka, jolloin syötiin pikkupäivällinen (*dageln*). Varsinainen päivällinen (*middag*) syötiin kello 13, jonka jälkeen nukuttiin päiväunet. Tämän jälkeen työ jatkui kello 17 saakka, jolloin syötiin illallinen (*aftonvard*) ja jonka jälkeen työpäivä jatkui aina klo 21–22 saakka. Lopuksi syötiin vielä yksi ateria (VFMA 3824, Dalby). Aamiaisella (*fördageln*) on syöty esimerkiksi leipää, voita, perunaa ja puuroa, pikkupäivällisellä leipää, silliä ja velliä, päivällisellä läskiä, leipää, voita ja muttia ja ilta-aterialla leipää, silliä ja velliä. Kun kahvi tuli kuvaan mukaan, se juotiin yleensä aterioiden päätteeksi (Bromander 1901, 137–138). Ehkä tyypillisin eväsrुoka oli jauhoista kuumaan veteen tehty mutti (*näfgröten*), johon palataan vielä ruokakulttuuria käsittelevässä luvussa (ULMA 20325, Grue Finnskog; IT, muistiinpanot E.K. 23.7.1949, Södra Finnskoga).

Kaskiviljelyn tavoin myös heinänteko oli työ, joka vaati paljon työvoimaa ja jossa pyrittiin auttamaan aina myös naapureita. Niiton loppumista oli tavallista juhlistaa niin, että järjestettiin kaikille siihen osallistuneille ”kalaasit”, joissa syötiin ja juotiin (VFMA 3344, ker. s. 1867, Bogen; 3141, ker. s. 1870, Mangskog). Esimerkiksi Östmarkissa oli tapana, että niiton loputtua niittäjät nousivat mäen päälle ja huusivat sieltä toisiin taloihin, että ”nyt on täällä niitto kaikki, joutua, joutua” (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Tähän juhlimiseen liittyi myös uskomus, että hyvin syöminen ja juominen paransivat heinäntekoa tulevalla vuonnalla. Juhlintoja kuvaavat myös seuraavat lainaukset, jotka ovat samalla eläviä

esimerkkejä käytetystä värmlanninsuomesta: ”niitä tuil paljo imeisiä niihin keikkeisiin, ne laittoi kaikenlaista, oil leipeä ja lihoa”. Myös ”viilhuttua” keitettiin. ”Ne pann ryytaan voita ja antoi sen ruveta kiehumään ja pann jaahoja, otrasia jaahoja. Sitä viilhuttua ammennettiin ryyästä lautaiselle, ja se oil niin rasvaista, jotta rasva pyrk yltä lautaisen menemään”. Myös ”olta tehtiin rukiisist maltaist ja se tull niin vahva, jotta minä Juhoilassa join literin ja juovuin. Naiset pann kesäpyhävaatteisiin”. (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark; 11097, Östmark.) Juhlan tarjoamisista on mainittu myös heinäntekopuuro (*slåttergröt*) ja -pullat (*slåtterbullar*) (EU 4369, Gräsmark). On vaikea sanoa, missä määrin tämäntyyppisellä juhlinnalla on ollut yhtymäkohtia esimerkiksi 1600-luvun Savon tapakulttuuriin.

6.6. Kylvöheinän tuleminen

Rehunpuute oli alituinen ongelma, joka ratkesi vasta 1800-luvulla, jolloin alettiin viljellä kylvöheinää. Sen viljely kohtasi kuitenkin aluksi vastustusta, sillä monien oli vaikeaa hyväksyä sitä, että muokattuun peltoon kylvettiin heinää (Nilsson 1950, 112). Kun heinäniljely kaikesta huolimatta alkoi vallata alaa, johti tämä siihen, että myös lähistöllä olevia luonnonniittyjä alettiin raivata heinäpelloiksi. Osaltaan heinäniljelyn yleistymiseen Värmlannissa vaikutti myös rautatien valmistuminen. Kun yhteydet paranivat, parani myös heinänsiemenen saatavuus (EU 18365, Råmen). Apila ja timotei olivat kylvöheinälajikkeita, joita Värmlannissa viljeltiin 1800-luvun lopulla jo yleisesti. Esimerkiksi Norjan puolella Elverum oli pitäjä, jossa heinänsiementä muistetaan kylvetyn peltoon ensimmäisen kerran vuonna 1889 (NEG 2908, Elverum). Myös virna oli pellossa viljelty rehukasvi 1800-luvun lopulla (ULMA 18123, Fryksände; 18124, Nyskoga).

Kylvöheinän tuleminen myötä myös heinäkorjuu muuttui, sillä tällöin alettiin käyttää koneita. Yleensä ensimmäisenä koneena hankittiin hevosvetoinen niittokone. Esimerkiksi Mangskogin Tobysta mainitaan 1890-luvulta niittokone, jonka oli valmistanut Arvika Verkens (ULMA 19797, Mangskog). Toisaalta monet Värmlannin pellot olivat niin kivisiä ja jyrkkiä, ettei niittokonetta voitu niillä käyttää. Toinen heinäntekoa helpottava kone oli haravakone, jollaisia isommille tiloille alettiin hankkia 1890-luvulla. Tosin sekin soveltui kivisille pelloille huonosti. Alkuaikoina se oli myös niin kallis, että läheskään kaikilla ei ollut varaa sen hankkimiseen. (Bromander 1901, 142.)

6.7. Lehdekset, puunlehdet, sammal, jäkälä ja kanerva

Oksista riivittävät lehdekset eli lehtikerput ja puunlehdet ovat olleet oleellinen osa rehutaloutta karjan talviruokinnassa (Boethius 1917, 69; Keyland 1911, 101–109; Bro-

mander 1901, 144). Pääasiassa lehdekset tehtiin lähimetsissä ("se oil kylän päässä le-hikkö") ja erityisen hyviä lehdesmetsiä ovat olleet entiset kaskialat. Heinää kasvavien suoniittyjen tavoin myös "lehdesmaat" olivat aiemmin vapaasti vallattavissa. Tosin lehdesmaa on voinut olla myös yhteinen tai vuokrattu (ULMA 7822, Fryksände). Vallat-tuun lehdesmaahan viittaa esimerkiksi siitä käytetty nimitys "Mackåsenlähtå" (Södra Viggen) (Mägiste 1966–1970, 380).

Sen jälkeen, kun metsät oli jaettu (esimerkiksi Gräsmarkissa ja Dalbyssa vuonna 1842), lehdeksiä sai tehdä vain omilta mailta (EU 5335, Gräsmark; ULMA 19917, Dalby). Lehdeksiä tehtäessä osa lehdespuita myös kaadettiin ja tehtiin lopulta polttopuiksi. Esimerkiksi raita ja pihlaja olivat kuitenkin sellaisia puita, joita ei mielellään kaadet-tu (Keyland 1911, 101–109; Bromander 1901, 146–147). Lehdestenteko aloitettiin pian juhannuksen jälkeen ja se kesti 2–3 viikkoa, jonka jälkeen alkoi heinänteko (ULMA 11097; 12423; 20325, Östmark). Heinänteon päätyttyä jatkui lehdestenteko ja erityisen intensiivinen vaihe siinä oli elokuun loppu, jota kutsuttiin myös "lehdesajaksi" (*lövän-na*) (ULMA 18123–24, Fryksände, Nyskoga).

Pääasiassa lehtikerput on syötetty lampaille ja vuohille, ja puun lehdistä tehty ape oli vastaavasti lehmien ruokaa (EU 5335, Gräsmark). Ape (*lag*) tehtiin lämpimään veteen petkeleellä pilkotuista kuivista lehdistä, joiden sekaan lisättiin tavallisesti myös jauhoja ja suolaa (ULMA 3402:2; 3420:4, Ljusnarsberg). Erityisen hyvin appeeksi kelpasivat raidan-, haavan-, pihlajan- ja pajunlehdet (EU 5335, Gräsmark; Matson 1908, 105). Myös lepän lehdet kelpasivat, mutta koivusta tehtiin yleensä vain "lehterppoja" (ULMA 20325, Östmark; Mörner 1762, 68). Kesällä vasikoille ja lehmille on syötetty myös tuoreita puunlehtiä (EU 5335, Gräsmark).

Suomessakin kerppujen ja puunlehtien syöttämisen eläimille on ollut tunnettu käytäntö, mitä värmlanninsuomessa käytetty käsite "kerppu" ilmentää. Siitä kertovat myös kerppujen tekemisessä käytetyn veitsen nimitykset "kassar" (Östmark), "kassari" (Nyskoga) ja "lethakka" (Östmark), jotka tunnetaan Suomestakin (ULMA 20325, Öst-mark). Joskus lehdesveitsen on voinut tosin korvata katkennut viikatteenteräkin, jon-ka kärki oli taottu kaarevaksi (EU 5335, Gräsmark; VM 2515, Vitsand; ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Lehdesveitsi oli käyttökelpoinen työväline myös kaadettujen puiden karsimisessa (Levander 1943, 337–338, Bingsjö).

Kerppujen tekeminen oli naisten työtä, ja hyvä kerpuntekijä teki päivässä noin kak-sisataa kerppua, mikä oli sama määrä, jonka lammas söi talven aikana (ULMA 20780, G. Adolf; EU 5335, Gräsmark). Heinän tavoin myös kerput oli kuivatettava. Poutasäällä se kesti 2–3 viikkoa. Yleensä kuivattaminen tapahtui poudalla niin, että kerput asetettiin nojalleen joko toisiaan tai seinää vasten. Sateisina kesinä kerppuja voitiin hätätilassa kuivattaa myös asuintupien katonrajassa olevien tankojen päällä. (EU 5335, Gräsmark; Keyland 1911, 104.) Tyypillisiä kerppujen kuivatus- ja säilytyspaikkoja olivat myös haasi-at, joiden tangoille ne asetettiin pareittain tyvipäät ylöspäin (ULMA 19917, Dalby; 20780, G. Adolf; Matson 1908, 105). Yleensä tällainen kerppuhaasia oli heinähaasiaa korkeampi ja siinä saattoi olla jopa 15 tankoa. Ylimmät tangot olivat niissä jo niin korkealla, että

kerput oli nostettava niille tikkailta seisten (ULMA 20780, G. Adolf). Apuvälineenä tässä työssä käytettiin myös hankoa (*gaffel*) (mm. Bromander 1901, 146).

Toinen vaihtoehto oli latoa kerput aumoihin (*skylar*), joihin ne pantiin latvapuolet sisäänpäin käännettyinä joko maahan lyödyn tolpan, karsitun puunrungon tai kannon ympärille. Auma muistutti isoa sokeritoppaa, joka saattoi olla halkaisijaltaan 2–3 metriä ja korkeudeltaan jopa kolme metriä (ULMA 12423, 20325, Östmark; Matson 1908, 105). Auman ylimmät kerput sidottiin yhteen vitsaksilla, ja auman katoksi laitettiin joko kuusenhavuja, tuohia tai iso ”kattokerppu” (ULMA 20325, Östmark). Isossa aumassa saattoi olla jopa 800 kerppua (NEG 1842, Grue; ULMA 12423, ker. s. 1872, Östmark). Keskekokoisen talon talven kerppuvaranto oli 2000–3000 kerppua, jotka riittivät 10–15 lampaan ruokkimiseen (ULMA 7822, Fryksände; Keyland 1911, 104).

Myös puunlehtien riipiminen oli työ, joka aloitettiin heti juhannuksen jälkeen, jolloin lehdet olivat parhaimmillaan. Myös tämä työ keskeytyi heinänteon ajaksi ja jatkui sen jälkeen aina lehtien kellastumiseen saakka (EU 5335, Gräsmark; Keyland 1911, 101). Lehtien riipiminen rehunhankintakeinona tunnetaan jo varhain myös Savosta (Räsänen & Räsänen 2008c, 401). Puiden lehdisissä oli myös eronsa, ja esimerkiksi raidan lehtiä on voitu ottaa talteen vielä myöhään syksylläkin. Koivunlehdet sitä vastoin eivät kelvanneet ravinnoksi enää elokuun jälkeen (Hammarström 1811, 28, Ljusnarsberg). Kuten kerppujen tekeminen, myös lehtien riipiminen oli naisten työtä. Apuvälineinä tässä työssä käytettiin sekä tikkaita että puu- tai rautakoukkuja, jolla oksaa taivutettiin alaspäin (EU 5335, Gräsmark). Tärkeä varuste oli myös nahasta tehty sormisuojaus (ULMA 19917, Dalby). Lehtien riipimisen jälkeen seuraava työvaihe oli niiden kuivumaan levittäminen. Tässä vaiheessa lehdet levitettiin maahan, missä niitä käänneltiin haravalla (ULMA 7822, Fryksände). Sateisina kesinä lehtiä on voitu levittää kuivumaan myös luuvan eli puimahuoneen lattialle (EU 5335, Gräsmark). Kun lehdet olivat sopivan kuivia, ne vietiin säilöön latoihin heinien sekaan. Lehtien käyttö rehuksi oli 1900-luvulla kuitenkin jo suhteellisen vähäistä, mihin oli syynä niin työvoimapula kuin heinäviljelyn yleistyminenkin. Viimeksi lehtiä ovat keränneet enää pieneläjät (NEG 1852, Elverum; ULMA 20780, G. Adolf).

Tyypillistä vanhalle rehutaloudelle oli, että lähes kaikki rehuksi kelpaava pyrittiin hyödyntämään. Lehmille kelpaavaa syötävää olivat myös karhunsammal ja jäkälä, joiden keruu ajoittui myöhäiseen syksyyn (ULMA 20325, Östmark; Nordmann 1888, Branzell XXIV, Södra Finnskoga). Tähän työhön osallistuivat naisten lisäksi yleensä myös miehet ja isommat lapset. Kerätty sammal ja jäkälä varastoitiin pakkaamalla ne riu’uista tehtyihin kehikoihin (*mosskar*), joissa ne saivat jäätyä möykyiksi, jotka sitten kuljetettiin kotiin reellä. Kotona niiden paikka oli navetan seinustalla, missä niistä lohkottiin palasia appeen tekoon. Palaset pantiin lämpimään veteen, johon lisättiin usein myös jauhoja, ruumenia, hevosenlantaa ja suolaa tai virtsaa (ULMA 2424:1, Ljusnarsberg; 19917, Dalby; EU 5335, Gräsmark; ULMA 20325, Östmark). Lehmät söivät apetta mielellään, ja sitä on tehty niille paikoin vielä 1930-luvullakin (ULMA 3402:2; 3420:4, Ljusnarsberg; EU 5335, Gräsmark). Etenkin jäkälästä tehty ape oli hyvää ravintoa (ULMA 20325, Östmark).

Nälkävuosina jäkälästä jauhettua jauhoa on käytetty myös ihmisravinnoksi. Tavallisesti sitä lisättiin viljasta jauhettuihin jauhoihin.

Vuohille jäkälä ja sammal syötettiin kuivana, minkä lisäksi niille syötettiin myös männynkuorta, havunneulasia ja kanervaa. Talvella vuohet saivat etsiä ravintoa myös itse (ULMA 20325, Östmark; Nilsson 1950, 114–115; Nordmann 1888/ Branzell XXIV). Myös kanerva otettiin talteen myöhään syksyllä ennen lumien tulemistä. Karjalle kanervasta syötettiin vain sen latvaosat, jotka leikattiin irti sirpillä. Talteen otettu kanerva kerättiin kasoihin ja kuljetettiin kotiin yleensä jo ensimmäisten lumien aikana. Vaikka kanervaa pidettiin enemmänkin hätäravintona, se vastasi ravintoarvoltaan kuitenkin luonnonheinä. Enemmänkin hätäravintoa olivat puunkuori, havunneulaset, koivunvarvut ja naava (EU 19066, Gräsmark; 46690, Östmark; NEG 11781, Trysil; 2439, Elverum; Matson 1908, 105) Eräänlaista hätäravintoa oli myös hevosenlanta, jota syötettiin eläimille akanoihin sekoitettuna. Lypsäville lehmille sitä ei kuitenkaan voitu syöttää, sillä se antoi maidolle pahan maun. Lehmänlanta oli puolestaan sikojen ruokaa (EU 46678, Gräsmark).

Rehuvarojen niukkuus johti myös eläinten eräänlaiseen priorisointiin. Parhaiten ruokittiin hevonen, jota pidettiin arvokkaimpana kotieläimenä (VFMA 4690. Övre Fryksdalen; Stark 1961, 138–139). Tosin tämä käsitys on ristiriidassa maaherra H. A. Widmarkin laatiman kertomuksen kanssa, jossa hän toteaa, että suomalaiset kohtelivat hevosiaan huonosti pitämällä niitä nälässä ja kylmässä. Yleistystä tästäkään voi tuskin tehdä, mutta on myös tosiasia, että monessa tapauksessa eläinten huonoon kohteluun pakotti köyhyys. Hevosen jälkeen seuraavana tärkeysjärjestyksessä olivat lypsävät lehmät, ja niiden jälkeen tulivat ummessa olevat lehmät, joita ruokittiin jo selvästi edellä mainittuja kotieläimiä huonommin. Ratkaisevaa lopulta oli, että kotieläimet saatiin ylipäättään pidettyä hengissä talven yli. (Wirilander 1960, 696–697.) Voidaan sanoa, että rehunpuute oli aiemmin normaali olotila ja selviytymisen kannalta kriittisin aika oli loppukevät.

On luonnollista, että metsäsuomalaiset oppivat jo varhain käyttämään hyödykseen myös ruotsalaisia rehunhankintamenetelmiä ja -välineitä. Ruotsissa suomalaiset oppivat hyödyntämään paremmin muun muassa suoheinää. Yleensäkin heinäntekoon liittyvät yhteiset piirteet ovat niin Suomessa, Ruotsissa kuin Norjassakin kuuluneet vanhaan pohjoisten alueiden kulttuuriin (Talve 1953, 53).

6.8. Karjanhoidon merkitys ja kotieläimet

Karjanhoidolla oli jo varhain suuri merkitys metsäsuomalaisten toimeentulolle. Suomesta Ruotsiin tulleista tuskin monikaan toi karjaansa kuitenkaan mukanaan Suomesta, vaan myi sen ja osti Ruotsissa tilalle uudet eläimet (Wedin 2007, 15). Toisaalta esiintynyt käsite *finnkor* voisi viitata myös Suomesta tuotuihin lehtiin, mutta on ilmeisen usein tarkoittanut eläimiä, jotka ylipäättään kuuluivat vanhaan skandinaaviseen lehmärotuun. Karjanhoidon merkityksestä kertovat myös 1600-luvun karjaluettelot,

joista käyvät ilmi myös monien metsäsuomalaistalojen suuret karjamäärät. 1700-luvulta vastaavia luetteloita ei enää ole saatavissa, mutta monet muut lähteet osoittavat, että karjanhoidon merkitys varsinkin metsäsuomalaisille oli kyseisellä vuosisadalla suuri. (Talve 1953, 53.) Esimerkiksi Gräsmarkissa vuosina 1770–1790 laadituista perunkirjoista (11 kpl) voidaan nähdä niin kotieläinten lukumäärät kuin niiden vaihtelukin. Lehmien lukumäärät niissä vaihtelivat kolmen ja kolmentoista välillä, vuohien yhden ja kymmenen välillä (kolmessa perunkirjassa vuohia ei mainittu lainkaan), lampaita oli 2–25 ja sikoja 1–4 (kolmessa perunkirjassa sikaa ei ole mainittu). Arvokkain kotieläin hevonen mainitaan vain joka toisessa perunkirjassa. (IT, muistiinpanot, Gräsmark, perunkirjat 1770–1790.)

Karjanhoidon merkitys käy ilmi myös Värmlannin maaherra Adolph Mörnerin vuotta 1762 koskevasta kertomuksesta, jossa hän korosti sen tärkeyttä erityisesti suomalaisille. Kertomuksessa todetaan myös peltoviljelyn vaikeus ja epävarmuus etenkin läänin pohjoisosissa, missä pellot olivat kivisiä ja hallayöt alkoivat jo elokuussa. (Nilsson 1950, 111; Nordmann 1888, 70). Sitä vastoin karjanhoidolla, joka suomalaistaloissa ja -torpissa perustui suuressa määrin entisten kaskien jäljiltä jääneiden hyvien laidun- ja heinämaiden varaan, oli jo selvästi paremmat onnistumisen edellytykset. Voimakkaammin karjanhoidon voi katsoa kehittyneen Värmlannin pohjoisosissakin 1700-luvun lopulla, sillä esimerkiksi vuodelta 1626 olevien karjaluetteloiden mukaan Pohjois-Värmlannin suomalaistaloissa oli tänä aikana keskimäärin vain kolme lehmää (Bladh 1995, 153). Tosin oli suomalaistaloja, joissa oli tuolloin esimerkiksi vain kaksi lehmää, kaksi vuolta ja neljä lammasta, tai talossa oli hevonen, neljä lehmää, viisi vasikkaa, kolme vuolta, yhdeksän lammasta ja kaksi sikaa. Karja oli jo melko suuri, jos siihen kuului esimerkiksi hevonen, viisi lehmää, neljä vasikkaa, neljä vuolta, kymmenen lammasta ja yksitoista sikaa, kuten jossakin talossa saattoi olla. (Furuskog 1918, 56–57.) Esimerkiksi Värmlannin Sjundsjösta oleva suomalainen Lång Christoffersson omisti vuonna 1641 peräti seitsemän lehmää, 11 lammasta ja kolme vuolta (Nordmann 1888, 71).

Erityisesti Värmlannissa karjamäärät alkoivat kasvaa 1800-luvun loppupuolella, jolloin rehutilanne heinäviljelyn myötä parani ratkaisevasti. Esimerkiksi Pohjois-Värmlannissa lehmien ja hevosten lukumäärä ajanjaksolla 1805–1880 lähes kaksinkertaistui (Nilsson 1950, 188). Kasvu olisi kaiketikin ollut vielä tätäkin suurempaa, mikäli ruotsalaisten karjan laiduntamiseen käyttämä karjamajalaitos ei 1800-luvun lopulla olisi alkanut taantua ja karjamäärät sen myötä vähetä (Nilsson 1950, 204–205). Metsäsuomalaisten talouteen sen taantuma ei kuitenkaan kovin paljoa ole vaikuttanut, sillä he käyttivät karjamajoja vähän. Karjamajalaitosta tässä esityksessä tarkastellaan vielä lähemmin myöhemmin.

Karjanomistuksesta on 1800-luvulta saatavissa tietoa myös papiston vuosina 1805–1820 laatimista tilastoista (*prosteritabeller*), joita ei tosin ole pidetty kovinkaan luotettavina (Nilsson 1950, 111). Joka tapauksessa karjanhoito oli Värmlannissa 1800-luvulla tärkeä elinkeino. Kuten kirkkoherra Emanuel Branzell toteaa, se oli 1830-luvulla ”Etelä-Finnskogan” suomalaisten tärkein elinkeino (Nordmann 1888 / Branzell XXIII). Kehitys 1800-luvun lop-

pupuolella johti toisaalta myös siihen, että köyhemmän väen mahdollisuudet laiduntaa karjaansa heikkenivät merkittävästi. Kun rehun kerääminen lisäksi vaikeutui, rajoitti se karjan pitämistä. Parhaita maidontuottajia näissä niukoissa oloissakin olivat kuitenkin vähään tyytyvät pienikokoiset suomalaislehmät (*finnkor*) (Femårsberättelse 1881–85, 19 / Widmark; Björkman 1842, 102). Yleinen nautarotu Värmlannin keski- ja pohjoisosissa on ollut myös tunturirotu. Kun karjaa 1840-luvulla alettiin jalostaa, edellä mainittuja vanhoja lehmärotuja risteytettiin uudenpiin rotuihin. Tällainen uusi rotu oli Ayshirenauta, joka oli perinteisiä rotuja parempi maidontuottaja. (Ingerström, 1918, 261–262.)

Karjan uudistuminen oli kuitenkin hidas prosessi, sillä metsälaitumet olivat Ayshirerodulle liian laihoja. Uusi karjarotu edellytti heinän viljelyä. Kehittyneintä karjanhoito Värmlannissa on ollut ylipäättään rautateiden ja ruukkien läheisyydessä. Rautatiet helpottivat kuljetuksia ja ruukit työntekijöineen lisäsivät maidon ja voin kysyntää. (Magnusson 1908, 20.) Maitoa on sellaisenaan käytetty aiemmin kuitenkin vähän, sillä se kirnuttiin pääasiassa voiksi. Ruotsissa voinalmistus on vanhaa perua ja täällä siihen on käytetty jo 1100-luvulla pystykirnua, jota savolaiset eivät ehkä vielä 1600-luvulla ole tunteneet (Orman 2003, 104). Voin valmistukseen tarvittava kerma kuorittiin matalissa puuastioissa seisotetun maidon pinnalta ja kirnuttiin voiksi (Anttila 1974, 137). Menetelmä oli käytössä aina 1800-luvun lopulle saakka, jolloin sen korvasi käsikäyttöinen separaattori, joka erotti kerman maidosta. Värmlannin talousseura vaikutti myös merkittävästi karja- ja maitotalouden uudistamiseen. Suurta edistysaskelta merkitsi meijereiden perustaminen, mikä johti siihen, että maidosta saatava hinta kohosi, ja kasvaneet tulot antoivat aiempaa paremmat mahdollisuudet myös uudistaa maitotaloutta. Värmlannissa karjanhoito uudistui nopeimmin läänin eteläosissa, jossa sitä vauhditti erityisesti juuri meijereiden perustaminen. Kuten todettu, perinteisessä karjataloudessa maidontuotanto oli huonoa, koska eläinten ruokinta oli niukkaa. Lehmät olivat lähes koko talvikauden ”ummessa”, ja usein tilanne oli keväällä vielä se, että ne olivat hädin tuskin hengissä. Maud Wedinin toteamus siitä, että suomalaislehmät lypsivät koko vuoden ajan, ei vanhemman maitotalouden kohdalla täysin vastaa totuutta (Wedin 2007, 153).

Erityisesti voin myynnillä oli suuri merkitys vielä 1800-luvun lopullakin, sillä se oli monille talouksille lähes ainoa keino ansaita rahaa. Värmlannin metsäsuomalaiset olivat jo 1700-luvulla kuuluisia myös hyvistä juustoistaan, ja varsinkin kuminajuustoa myytiin esimerkiksi herraskartanoihin. (Segersted 2006, 380.) Juuston valmistuksen useimmat metsäsuomalaiset oppivat Ruotsissa sillä ternimaidosta tehtyä uunijuustoa lukuun ottamatta Savossa ei ole valmistettu muita juustoja. Kuten tiedetään, Suomessa juustojen valmistus keskittyi maan länsiosiin.

Yleensäkin vanhakantainen karjatalous on ollut monimuotoinen kokonaisuus, joka tähtäsi lähinnä vain omien tarpeiden tyydyttämiseen, mikä selittää sitä, että talouksissa pidettiin monia eri eläinlajeja. Kun markkinat 1800-luvun lopulla alkoivat ohjata tuotantoa, karjatalouden rakenne muuttui ja se alkoi vähitellen painottua alueille, joilta saatiin suurin hyöty. Muutos ei kuitenkaan ole ollut kovin nopea, sillä monet elivät vielä pitkään 1900-luvullakin omavaraistaloudessa.

Kuten on jo todettu, arvokkain kotieläin oli hevonen, jonka erityisasema näkyi myös siinä, että se sai enemmän ja parempaa rehua kuin muut kotieläimet. Sinänsä pienikokoinen norjalainen tai pohjoisruotsalainen hevonen tuli vähällä toimeen. Pieniruokaisuus vaikutti paljon myös siihen, että kyseiset rodut säilyivät aina 1800-luvun loppupuolelle saakka, jolloin Värmlantiin alettiin tuoda uusia hevosrota, joihin vanhat hevosrodut vähitellen sekoittuivat. (Gadd 2000, 318.) Hevosesta teki kalliin myös se, että sitä voitiin alkaa käyttää työhön vasta kun sillä oli ikää neljä vuotta, ja täysin työkykyinen se oli kuuden vuoden ikäisenä (mt. 165–166). Tämä selittää myös sitä, miksi moni osti hevoseensa mieluummin markkinoilta kuin kasvatti sen itse (EU 19066, Gräsmark). Jos hevosten laiduntaminen tapahtui Norjan rajan läheisyydessä, ne oli tarpeen myös merkitä polttomerkillä siltä varalta, että ne päätyivät rajan väärälle puolelle. Mikäli näin tapahtui, yleinen käytäntö oli, että eläin otettiin tavattaessa kiinni ja siitä ilmoitettiin omistajalle. Joskus hevonen saattoi myös kadota metsään niin, että sitä ei koskaan löydetty. (EU 7195, Gräsmark.)

Hevosen tavoin myös härkä on voimakas vetojuhta, mutta metsäsuomalaiset eivät ole käyttäneet sitä kovinkaan yleisesti (Hammarström 1811, 31, Ljusnarsberg). Enemmänkin suomalaiset kasvattivat vetohärkiä myyntiin, sillä niillä oli kysyntää tasankokyläien ruotsalaistaloissa. Ruotsissa vetohärkäalueen pohjoisraja noudatti 1800-luvulla jokseenkin samaa linjaa karjamaja-alueen kanssa. Pääasiassa vetohärkiä on käytetty vetohärkäalueellakin vain isoilla tiloilla, jotka nekin luopuivat vetohärkien käytöstä 1800-luvun loppupuolella. (Szabo 1971, 64.)

Pieneläjän ehkä tärkein kotieläin vielä 1880-luvullakin oli vuohi, joskin esimerkiksi Värmlannin itä- ja eteläosissa niitä pidettiin tuona aikana enää harvoissa paikoissa (Gadd 2000, 172). Kun puulla alkoi olla arvoa ja metsänhoito kehittyi, vuohia alettiin pitää puunntaimia syövinä vahinkoeläiminä. Värmlannin pohjois- ja länsiosissa vuohia pidettiin kuitenkin vielä pitkään, etenkin pienemmissä torpissa, joissa ei ollut omaa lehmää. (Talve 1953, 55.) Vuohet alkoivat kuitenkin vähetä jyrkästi 1920- ja 1930-luvuilla Pohjois-Värmlannissakin (Nilsson 1950, 201). Vuohen vahvuus kotieläimenä oli, että se tuli toimeen vähällä. Vuohesta saatiin maitoa yleensä kerrallaan vain litran verran, parhaimmillaankin 2–3 litraa (VFMA 3888, ker. s. 1855, Norra Finnskoga; EU 26260, Gräsmark). Vuohenmaidosta tehtiin pääasiassa juustoa, joka oli kysytty elintarvike. Kun vuohi teurastettiin, siitä voitiin hyödyntää lihan lisäksi sen nahka, josta tehtiin muun muassa sänkyjen aluslakanoita, laukkuja ja käsineitä. Sen karvasta kehrättiin lankaa, josta on kudottu esimerkiksi sukkia (EU 34568, Hjulsjö; 26132, Säfnsnäs; ULMA 20325, Östmark). Vuohennahat olivat kysyttyä kauppatavaraa myös markkinoilla.

Yleensä vuohia pidettiin talvella lehmien kanssa samassa navetassa, mutta köyhemmissä paikoissa niiden karsina saattoi olla asuintuvassakin (ULMA 20325, Östmark). Kuten lehmille, myös vuohille on ollut tapana antaa nimet, joita olivat muun muassa Docka, Klocka, Bella, Sara, Lisa ja Disa. Pukin nimiä ovat olleet puolestaan esimerkiksi nimet Jöns, Jakob ja Hornpelle. Sanotaan, että paimenpojalle vuohen silmä oli eräänlainen kello; kun silmän mykiö oli vain kapea viiva, silloin elettiin puoltapäivää. (EU 26132, Säfnsnäs.)

Toinen vähällä pärjäävä kotieläin oli lammas, josta saatiin lihaa, villaa ja vuotia. Aiemmin sitä myös lypsettiin (Myrdal 2000, 88). Talossa lammaskatras oli myös elävä lihavarasto, sillä pienikokoisena eläimenä se oli mahdollista käyttää kokonaan ravinnoksi pian teurastuksen jälkeen (Gadd 2000, 170). Myös lampaanhoidon merkitys alkoi 1800-luvun loppupuolella vähentyä, kun villavaatteiden valmistus kotona väheni ja lampaita alettiin vuohien tavoin pitää puuntaimia syövinä vahinkoeläiminä. Lampaiden laiduntaminen kruunun metsissä kiellettiin 1800-luvun lopulla. (Nilsson 1950, 201; Stark 1961, 137.)

Sika oli puolestaan kotieläin, joka muistutti vielä 1700-luvulla enemmänkin villisikaa kuin nykyajan sikaa. Sitä ei myöskään varsinaisesti hoidettu, vaan se sai kuljeskella pihoilla jokseenkin vapaasti ja etsiä itse ruokansa. Sika oli kaikkiruokainen ja sille kelpasivat niin juuret ja madot kuin raadotkin. Talvella sioille annettiin myös hevosen- ja lehmänlantaa, johon lisättiin muun muassa ruumenia. Koska siankin ravinnonsaanti oli huonoa, se kasvoi hitaasti ja kesti tavallisesti vuosia ennen kuin se kannatti teurastaa. Sikakannat myös vaihtelivat, sillä etenkin katovuosina sikoja teurastettiin tavallista enemmän. (Saloheimo 1990, 260; Hammarström 1811, 31–32, Ljusnarsberg.) Sianlihan tuotanto kasvoi sittemmin radikaalisti, kun sikoja alettiin ruokkia jauhoilla ja separeidulla maidolla (EU 44490, Gustav Adolf).

6.9. Paimentaminen

1300-luvulla paimen oli yleensä täysikasvuinen mies, 1400-luvulla nuori poika ja keskiajan lopulla paimenessa kävivät niin miehet kuin naiset ja lapsetkin. Hankaluuksia paimentamisen järjestämisessä aiheutti vuonna 1680 annettu laki, joka kielsi poikien ja nuorten miesten käytön paimenina. Syynä kieltoon oli tarve estää heitä sekaantumasta eläimiin. Petojen vuoksi nuorten miesten käytöstä paimenina oli kuitenkin vaikea luopua. (Gadd 2000, 174–175.)

Karjamajalta käsin paimennettaessa paimenet asuivat yleensä karjamajalla. Tavallisesti majalla asui heidän lisäksi myös vanhempi nainen (*säterkulla*), joka lypsi lehmät ja valmisti voin ja juuston. Apuna hänellä tässä työssä oli yleensä nuori tyttö (INST, 708, Sunne; 61604, Gräsmark; EU 15206, Ängen). Paimenen tehtävä oli suojella eläimiä kaikenlaisilta vaaroilta, ajaa ne hyville heinämaille ja tuoda eläimet illalla kotiin. Paimenen tavanomaiseen varustukseen kuuluivat keppi, tuppipuukko, kirves, tulentekovälineet, paimentorvi, eväskontti tai -laukku (*fesäck*) ja kukkaro (*sleketaska*), jossa oli eläinten houkuttelemiseen käytettyä jauhoseosta (NM 88145, Mangskog; VM 9804, Södra Finnskoga; Oldeberg 1950, 39–40). Paimenkoiraa ei suomalaismetsissä tiedetä käytetyn (EU 19066, Gräsmark; Talve 1953, 54).

Paimenen eväsruokaa on ollut leipä, voi, maito, juusto, silli ja puuro, jota yleensä kuljetettiin pienessä kannellisessa puurasiassa. Useimmat paimenet kulkivat paimenessa ollessaan avojaloin tai tuohivirsuissa (EU 7195, Gräsmark; 12220, Säfsnäs). Paimenessa

ollessaan paimenet hyödynsivät aikansa tekemällä myös käsitöitä. Tytöt muun muassa kutoivat ja pojat tekivät vispilöitä ja monia muitakin kotitaloudessa tarvittavia välineitä (VFMA 4690, Övre Fryksdalen). 1800-luvun loppupuolella paimenet olivat usein 10–16 vuotiaita tyttöjä tai poikia, jotka tulivat köyhistä kodeista. Monet olivat orpoja ja joukossa saattoi olla jopa kahdeksanvuotiaita tyttöjä (ULMA 9624, 11097, Östmark; INST 12800. Lekvattnet; Myrdal 2000, 133–135). Täysin lasten varassa paimentaminen ei kuitenkaan voinut olla, sillä petojen uhatessa siihen tarvittiin myös aikuisia miehiä pyssyineen ja koirineen (EU 3064, 7195, Gräsmark).

Kun paimentaminen 1800-luvun lopulla alkoi vähentyä, johti tämä myös siihen, että metsälaitumille päästettäviä eläimiä alettiin merkitä (EU 18024, Gräsmark; Atl. 12800; Gadd 2000, 55). Kokonaan paimenista ei kuitenkaan voitu luopua, sillä eläinten joukossa oli aina niitä, jotka eivät pysyneet laumassa ilman paimenta. Myös ensi kertaa laitumelle päästettäviä vasikoita oli yleensä paimennettava muutamana päivänä ennen kuin ne uskallettiin jättää yksin laitumelle (ULMA 21761, G. Adolf). Rajaseudulla eläimiä oli paimennettava paikoin myös Norjan puolelta tulleiden karjavarkaiden vuoksi (EU 7195, Gräsmark). Yleensä laidunkausi päättyi Mikkelinpäivään, mutta saattoi joissakin tapauksissa jatkua aina lumien tulemiseen saakka. Paimenen kesän palkka 1800-luvun loppupuolella oli esimerkiksi puku ja kengät tai rahapalkka, joka määräytyi paimennettavien eläinten lukumäärän mukaan. Maksu kesältä yhdestä lehmästä saattoi olla 12 äyriä. Rahapalkan lisäksi paimen sai talosta aina myös ruuan. (VFMA 3825, ker. s. 1847, Dalby; EU 12220, Säfsnäs.)

6.10. Karjamajat

Karjamajojen synnyn taustalla oli tarve hyödyntää etäällä olevilta metsälaitumilta saatava rehu. Suomen itäosista Ruotsiin muuttaneet metsäsuomalaiset eivät niiden käyttöä aluksi kuitenkaan tunteeneet. Joitakin Etelä-Pohjanmaalla olevia alueita lukuun ottamatta karjamajat olivat Suomessa vielä 1600-luvulla tuntemattomia. Vaasan eteläpuoliselta rannikkoalueeltakin tunnetut karjamajat olivat niin kutsuttuja kotikarjamajoja, joilta maito tuotiin kotiin päivittäin. 1700-luvulla jonkinlaisia karjamajoja alettiin ottaa käyttöön myös Pohjois-Savossa, mutta Etelä-Savosta niitä ei tunneta. (Talve 1990, 82.) Haja-asutus ja riittävät metsälaitumet mahdollistivat sen, että niitä ei tällaisilla alueilla ole tarvittu. Myöskään monien Värmlantiin asettuneiden metsäsuomalaisten ei ole tarvinnut turvautua niihin samalla tavoin kuin jokilaaksojen tiiviissä kylissä asuneiden ruotsalaisten. Värmlannissa, Taalainmaalla ja Härjedalenissa karjamajasta käytetty nimitys on ollut *säter*.

Tosin myös metsäsuomalaisissa on ollut niitä, jotka käyttivät karjamajoja. Tästä löytyy maininta muun muassa Taalainmaan Orsasta 1660-luvulta (Gothé 1950, 518; Montelius 1962, 78–79). Varmuudella ei kuitenkaan tiedetä, ovatko esimerkiksi Värmlannin etelä-

osiin asettuneet metsäsuomalaiset niitä käyttäneet (Talve 1953, 54, 56). Olosuhteet Värmlannin eri osissa ovat luonnollisesti vaihdelleet, ja esimerkiksi Glaskogin (Länsi-Värmlanti) metsäsuomalaiset ovat niitä käyttäneet. Suomalaiset asuivat kyseisellä alueella niin lähellä toisiaan, että laidunmaasta alkoi olla pulaa ja ongelma ratkaistiin turvautumalla karjamajoihin ja niiden ympärillä avautuviin laidunmaihin. Kun suomalaiset asettuivat Glaskogissa ruotsalaisten vanhoille karjamajamaille, he joutuivat näin kosketuksiin myös paikallisen karjamajalaitoksen kanssa. Voi olla, että myös kaskimaiden väheneminen pakotti suomalaisia paikoin kokeilemaan karjamajoja. Värmlannin pohjoisosissa tilanne oli kuitenkin toinen, eikä tarvetta karjamajoille ole ollut (Ernvik 1951, 190–191). Ylipäättään metsäsuomalaisten karjamajakulttuurista muodostunut kuva perustuu suuressa määrin hajatiedoille, joiden pohjalta ei voi tehdä kovinkaan pitkälle meneviä yleistyksiä. Kysymyksiä on herättänyt myös oletamus, jonka mukaan suomalaisten asettuminen Värmlantiin olisi vaikuttanut karjamajalaitoksen etelärajan määräytymiseen (Nyman 1952, 93–95). Se kulki 1800-luvulla Uplannin pohjoisosista Bergslagenin ja Värmlannin eteläosien kautta Bohuslänin pohjoisosiin (Lidman 1963, 21–22).

Joka tapauksessa karjamajat mahdollistivat kauempana olevien metsälaitumien hyväksikäytön, ja viime kädessä niiden tarpeen määritti käytettävissä olevien laidunmaiden riittävyys (EU 7195, Gräsmark). Laajat laidunmaat mahdollistivat myös suurempien karjamäärien pitämisen. Sellainen kehittynyt karjamajalaitos, jossa karja ja ihmiset yöpyivät kaukana kotoa, tunnetaan Taalainmaalta ja Hälsinglandista jo keskiajalta, ja 1500-luvulta se tunnetaan myös Värmlannista (Myrdal 2000, 294). Tällaisten karjamajojen yhteyteen raivattiin jo varhain myös pieniä pelloja (Nilsson 1950, 49).

Värmlannissa karjamajojen tarvetta selittää osaltaan Klarjokilaakson vaikeakulkuinen maasto. Jokilaakson kyliä ympäröivät rantapenkereet olivat niin jyrkkiä, että karja pääsi yhden päivän aikana kulkemaan vain lyhyen matkan eikä laiduntaminen etäämpänä olevilla niityillä onnistunut tästä systä enää kotoa käsin, joten ainoa vaihtoehto oli karjamajojen rakentaminen. Useimmat karjamajat olivat alkuaikoina myös yhteisiä. Yksittäiset talot alkoivat rakentaa niitä mailleen enemmän vasta sen jälkeen, kun maat oli jaettu. Tosin maininta yksittäisen talon rakentamasta karjamajasta löytyy jo vuodelta 1648. (Nilsson 1950, 119, 191.) Vaikka yksittäisten karjamajojen määrä maanjakojen jälkeen kasvoikin, yhteisiä karjamajoja oli 1800-luvun alussa kuitenkin vielä enemmän kuin yksittäisten talojen rakentamia. Isommilla taloilla saattoi olla useampiakin karjamajoja (Waern 1816, 111).

6.11. Muutto karjamajoille

Joissakin Länsi-Värmlannin pitäjissä joka toisella ja joissakin joka kolmannella tai neljännellä talolla oli karjamaja, ja viime kädessä karjamajojen ja talojen väliset etäisyydet määritti käytettävissä oleva maa-ala. Esimerkiksi Länsi-Värmlannin pohjoisosissa

tilaa on ollut käytettävissä enemmän kuin sen eteläosissa, missä karjamajojen väliset etäisyydet ovat olleet lyhyemmät. Luonnollisesti karjamajojen sijoitteluun vaikutti myös laidunmaiden laatu (Lundholm 1942, 68–71). Kilpailu laidunmaista oli paikoin kovaa ja suomalaisten ilmestyminen ruotsalaisten käyttämille laidunmaille johti myös moniin konflikteihin. (Lundholm 1942, 73.)

Useimmiten karjamaja sijaitsi joko järven lähetyvillä tai mäen rinteellä. Bengt Lundholmin tekemä tutkimus osoittaa, että kartoitetuista 175 karjamajasta 64 sijaitsi järven lähetyvillä, 21 lähellä suota, 15 puron lähetyvillä, 60 rinneilla ja 15 tasaisella metsämaalla. Ilmeisesti ensiksi valloitettiin rantojen sedimenttimaat ja sen jälkeen hakeuduttiin muille sopiviksi katsotuille maille. Joskus matkaa talosta karjamajalle oli jopa yli kaksikymmentä kilometriä. (Lundholm 1942, 72.)

Kun karja keväällä päästettiin ulos, se sai laiduntaa yleensä ennen karjamajoille lähtöä talojen lähellä olevilla laidunmaille. Muutto karjamajalle oli suuri tapahtuma, ja muuton aloituspäivänä koko kylä oli liikkeellä (Kårberger 1954). Esimerkiksi Köllassa muuttopäivä oli 16. toukokuuta, joka oli myös Peregrinuksen päivä. Tästä alkoi ensimmäinen karjamajaperiodi (*sommarsätern*), joka kesti heinäntekoon saakka. Heinänteko kesti kolmisen viikkoa, jonka jälkeen alkoi toinen karjamajaperiodi (*höstsätern*) ja se kesti Mikkelinpäivään eli 29. syyskuuta asti. (Nilsson 1950, 121–122.) Joissakin tapauksissa karjamajalla voitiin laiduntamiskauden aikana olla jopa 16 viikkoa, mutta oli myös taloja, jotka jättivät ensimmäisen karjamajaperiodin väliin ja asettuivat karjamajoille vasta heinänteon jälkeen (Lundholm 1942, 80). Mikäli etäkarjamajalta siirryttiin heinäntekoajaksi karjan kanssa lähemmäs kotia, se edellytti kahden karjamajan eli etä- ja kotikarjamajan käyttöä. Koska heinänteko vaati kaiken työvoiman, karjasta kotikarjamajalla huolehtivat tavallisesti nuoret tytöt. (Frykholm 1946, 54.)

Muuttoa etäkarjamajoille ohjattiin myös määräyksin. Esimerkiksi 1640-luvulta olevan määräyksen mukaan kaikkien Klarjokilaakson talojen oli aloitettava muutto karjamajoille samana päivänä. Myös karjan kotiin tuomista syksyllä ohjattiin määräyksin (Dalby, Norra Ny). Karjamajasysteemi ei kaikkialla ole ollut kuitenkaan samanlainen, vaan eroja on ollut niin sen organisaatiossa, omistussuhteissa kuin muuttokäytännöissäänkin (Lidman 1963, 22).

Sigurd Erixon jakoi karjamajat kolmeen päätyyppiin eli tavallisiin karjamajoihin, kotikarjamajoihin ja puolikarjamajoihin. Ensiksi mainitusta on käytetty myös nimitystä etäkarjamaja, jolla karjaa laidunnettiin koko kesän ajan. Etäkarjamajalla valmistettiin myös maito voiksi ja juustoksi. Monesti nämä työt hoiti yksi ainoa henkilö, joka oli yleensä joko talon tytär tai piika (*fäbodpiga*). (Gadd 2000, 175; INST, 843, Sunne; EU 7195, Gräsmark.) Työ etäkarjamajoilla oli kovaa, mutta monet muistavat niillä viettämänsä kesät myös romanttisena aikana (Frykholm 1946, 54). Kotikarjamaja (peltokarjamaja) erosi edellä kuvatussa tyylistä siinä, että sinne muutti kesän ajaksi koko talon väki, joka hoiti sieltä käsin talon kaikki työt. Maito kotikarjamajalta kuljetettiin taloon ja valmistettiin siellä voiksi ja juustoksi (EU 7195, Gräsmark). Kotikarjamajan etäisyys

talosta oli tavallisesti 2–5 km (INST 843, Sunne) ja etäkarjamajan, joka edustaa myös karjamajalaitoksen vanhinta kerrostumaa, peräti 10–20 km (Berg & Svensson 1969, 63; ks. myös Nilsson 1950, 115–17). Kotikarjamajoilla on loppuaikoina viljelty myös perunaa ja vihanneksia (EU 7195, Gräsmark; Lundholm 1942, 68–87). Lanta viljelysten lannoittamiseen saatiin paikan päältä. Lopulta monista kotikarjamajoista tuli myös pysyviä asumuksia (Gadd 2000, 175).

Myös puolikarjamaja sijaitsi niin lähellä taloa, että maito oli mahdollista kuljettaa sieltä päivittäin kotiin ja sittemmin myös meijeriin. Eräänlainen karjamajatyyppeä oli vielä ”talvikarjamaja”, jossa oltiin niin kauan syksyllä kuin rehua riitti, joskus jouluunkin saakka. Tämä oli askel myös siihen suuntaan, että karjamajoista tuli pysyviä asumuksia. Esimerkkejä tästä löytyy jo isojaon ajoilta ja 1700-luvun lopulta, jolloin karjamajoista tehtiin torppia. (Nilsson 1950, 118.) Tiedetään, että karjamajoille asettui pysyvästi myös metsäsuomalaisia (Älgå, Sillerud, Järnskoga) (Talve 1953, 55). Kylien ja karjamajojen välimaille perustettiin asutustoiminnan ansiosta sittemmin myös uusia metsätorppia (Lundholm 1942, 68–87). Osaa karjamajoista on käytetty hakkuiden aikana myös metsätyömiesten asumuksina ja viimeksi metsästysmajoinakin (INST. 843, Sunne; Nilsson 1950, 200).

Karjamajarakennukseen kuului yleensä isompi ja pienempi huone, joista ensiksi mainittu oli eräänlainen tupa, jossa oli tavallisesti tulisija, puulattia, ikkuna, sängyt, pöytä ja penkit. Pienempää kamaria kutsuttiin maitokamariksi, jossa säilytettiin maito ja valmistettiin voi ja juustot. Maidon säilytyspaikkana on käytetty myös kylmää lähdetä (Frykholm 1946, 53). Karjamajan pihapiiriin kuului usein myös navetta, lato, puuvaja, talli ja aitta. Joskus navetan korvasi pelkkä katos tai aitaus, jossa karja sai olla yön yli. (Nordmarker 1973, 4; Lundholm 1942, 68–87.)

Kun metsät 1800-luvun alussa jaettiin (*laga skiftet*), karjamajoille kuuluneiden niittien käyttöoikeus säilyi entisellään, vaikka ne olisivat sijainneetkin toisten omistamilla mailla (Nilsson 1950, 114). Esimerkiksi Pohjois-Värmlannissa karjamajojen käyttö oli huipussaan 1870- ja 1880-luvuilla, ja monissa pitäjissä (mm. Ekshärad, Norra Ny ja Norra Finnskoga) niitä käytettiin vielä 1900-luvullakin (Nilsson 1950, 195; myös Nordmarker 1973, 3). Sitä vastoin läänin länsiosissa niiden käyttö alkoi vähetä nopeasti jo 1800-luvun puolivälissä ja vuonna 1900 niitä oli käytössä enää muutama. Tähän kehitykseen vaikutti paitsi laidunmaiden väheneminen myös työvoimapula. Työ karjamajoilla oli kovaa, ja kun nuorille avautui muita työmahdollisuuksia, heitä oli enää vaikeaa saada lähtemään karjamajoille. (Lundholm 1942, 83–84.) Kun 1800-luvun puolivälissä alettiin puhua modernin maanviljelyn puolesta, karjamajojen käyttöä alettiin pitää epärationaalisenä ja -taloudellisenä systeiminä. Kehitykseen vaikuttavia tekijöitä olivat myös rehukasvien viljelyn yleistyminen ja meijereiden tuleminen.

Pohjois-Värmlannin viimeisiä merkittäviä karjamajapitäjiä oli Dalby, jossa vuonna 1929 oli käytössä vielä 62 karjamajaa, eli noin 25 prosenttia Värmlannin kaikista karjamajoista (Nilsson 1950, 199). Tätä on selitetty muun muassa sillä, että karjamajoja käytettiin täällä vielä erityisesti nuorten eläinten laiduntamiseen. Ruotsin keskiosissa

yleistyivät 1800-luvulla myös kesänavetat (*sommarfähus*), joissa lehmien lypsäminen tapahtui. Kesänavetta sijaitsi lähellä taloa paikalla, josta eläimet oli helppo päästää metsälaitumille (EU 19066, Gräsmark; Talve 1953, 55,59).

6.12. Karjatarha

Värmlannista on ollut käytössä myös pellolle tehty karjatarha (*kyor*), eli siirrettävä aitaus, johon lehmät ajettiin laitumilta yön ajaksi, ja jossa ne lypsettiin aamuin illoin. Tällaisen aitauksen ensisijainen tarkoitus oli pellon lannoittaminen (mm. ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark; myös Grangärde, ”kior”). Karjatarha tunnetaan myös Bohusläänistä, Länsi-Göötanmaalta, Västmanlandista ja Norjasta. On mahdollista, että norjalaiset omaksuivat sen käytön Englannista, ja Norjasta se levisi Ruotsin länsiosiin. (Erixon 1933.) Sitten siirrettävän aitauksen käytön omaksuivat myös monet metsäsuomalaiset, ja esimerkiksi Järnskogassa sitä on käytetty vielä 1890-luvullakin (Ernvik 1944, 136). Paikoin aitauksen korvasi kesänavetta, joka sekin alkoi jäädä pois käytöstä 1800-luvun lopulla (EU 32010, Brunskog). Yleensäkin karjatarhaa on käytetty eniten siellä, missä laitumet levittäytyivät laajalle alueelle (EU 19066, Gräsmark, Lekvattnet, Östmark; ks. myös Hämäläinen 1947, 167).

Jonkinlaisen käsityksen karjatarhan käytöstä antaa myös seuraava kuvaus, jossa sanotaan, että ”ne otti vallin jossa ei kasvatt mitään ja sii pann lehmät ja (kärpästen ja hyttysten karkottamiseksi) valkean tekk keskelle tarhoa ja pann sammalta siihen piälle (jotta syntyi savua), ja siinä savussa ne lyps niitä. Ja kun se satoi kovasti, niill oil tolppia siinä tarhass ja kuusenkorkuisia päällä, ja siinä seisoivat ala lehmät, ku satoi. Se oil vähän ennen missumarjaa, ku se tul lämpönen, ku ne pan tarhaaseen lehmät. Syksyllä kylvetiin ruista siihen, joka tarhana oil ollu”. Vaikka tässä kuvauksessa mainitaankin vain lehmät, on tarhoissa normaalisti pidetty myös muita kotieläimiä, jotta lantaa saatiin talteen mahdollisimman paljon (ULMA 12423, ker. s. 1859, Östmark; Stigum 1949, 1–20).

Länsi-Suomesta tunnetaan myös aitaus, joka sijaitsi karjapihalla eikä pellolla kuten Värmlannissa (Talve 1953, 53). Siirrettävä aitaus mainitaan 1700-luvulta puolestaan Satakunnan pohjoisosista. Sen ikää on kuitenkin vaikea määritellä, joten voi olla, että se on ollut alueella käytössä jo 1500-luvulla (Gadd 1946, 115; Talve 1953, 55). Metsäsuomalaisen voi joka tapauksessa olettaa omaksuneen karjatarhan käytön Ruotsissa. Itä-Suomesta tämän menetelmän käytöstä ei ole löytynyt mainintaa.

Eläimen antaminen maksua vastaan ruokolle, eli jonkun ruokittavaksi, oli sitä vastoin käytäntö, joka on ollut tunnettu kaikkialla Pohjolassa jo keskiajalla (Erixon 1935, 357). Siihen turvauduttiin, kun omat laidunmaat eivät riittäneet eläimen ruokkimiseen. Tavallisesti eläin oli ruokolla koko talven ajan. Myös monet metsäsuomalaiset ottivat mielellään karjaa ruokolle, koska heillä oli kaskien jäljiltä käytettävissä tavalista enemmän laidun- ja heinämaita (Hülpers 1762, 142). Korvaukseksi ruokolleotosta

Kuva 5. Kesänavetta, Lekvattnet. Kuva Ilmar Talve. (Ilmar Talve 1953, 63).

saatiin esimerkiksi viljaa (kauraa) tai juustoa (Nordmann 1888, 71). Yksi korvausmuoto oli eläimen talven aikana tuottama lanta (Saloheimo 1990, 254). Vasikan ruokollaolo voitiin korvata puolestaan niin, että ruokkija sai pitää sitä myöhemmin sovitun ajan lypsylehmänään, tai hän sai lypsää vasikan omistajan lehmää kesän ajan (Burman. 1990, utg. av J. Nordlander, 1894, 89). Vuohesta maksettu korvaus oli yleensä sovittu määrä vuohenjuustoa (IT, muistiinpano, Södra Finnskoga, Kindsjön, Mattesstuga, 1949). Värmlantiin tuotiin kotieläimiä ruokolle myös Norjasta. Tämä käy ilmi muun muassa asiakirjasta (Älvdal, 1815), joka koski Norjasta Värmlantiin tuotujen eläinten levittämää karjatautia (Bäckvall, Elfdals arkiv bd 29, 74; Talve 1953, 55). Erityisesti karjataudit olivat laiduntamiskauden vitsauksia. Myös K. A. Gottlund on kuvannut päiväkirjassaan (1821) sitä, kuinka Östmarkin köyhät ottivat Norjan puolelta härkiä ja lampaita laidunnetta-vakseen (Gottlund 1986a, 239–241). Joskus syynä eläimen ruokolleantoon saattoi olla myös navetan ahtaus (Boethius 1917, 67–68; EU 19066, Gräsmark).

6.13. Laiduntaminen

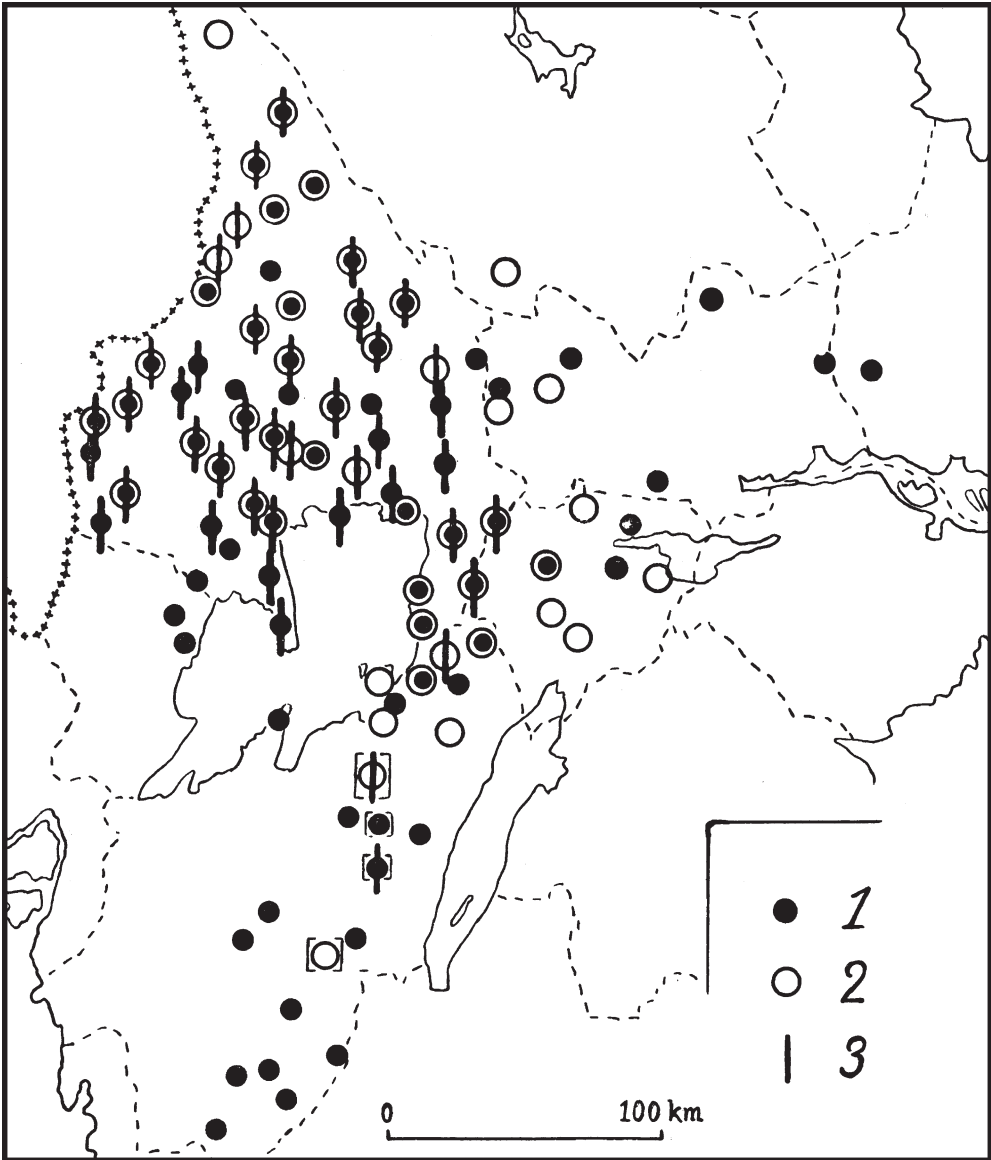
Kotieläimet olivat aiemmin usein ennen laiduntamiskauden alkamista nälkäkuoleman partaalla. Tämän vuoksi moni päästi eläimet keväällä ulos heti, kun tarjolla oli vähän-

kin syötävää (EU 19066, Gräsmark). Ensimmäisten joukossa ulos pääsivät lampaat ja vuohet, jotka olivat joutuneet syömään ehkä jo kuukausiakin pelkkää kanervaa (ULMA 12423, Östmark; EU 12220, Säfsnäs). Aikana, jolloin laidunmaat olivat talojen yhteisiä, on talojen eläimet olleet tapana päästää ulos laitumelle samana päivänä. Yleensä tämä päivä määräytyi kevääntulon mukaan. (Ejdestam 1944, 105–110.)

Toisaalta laiduntamiskauden alkamiseen on yhdistetty myös tietyt kalendaarisesti määräytyneet päivät, joihin on mainittu 1.5., 3.5, (Korsmässadagen) ja 16.5. eli Peregriuksen päivä (ULMA 12423, Östmark; EU 19066, Gräsmark; VFMA 3630, Nyskoga; Stark 1961, 123). Käytännöt näyttäisivät siis vaihdelleen, mutta jonkinlaisena laiduntamiskauden alkamisen rajapyykkinä voisi kuitenkin pitää Peregrinuksen päivää. Tähän viittaisi myös sanonta, jonka mukaan eläimiä ei saanut päästää ulos ennen Peregrinuksen päivää (Ejdestam 1944, 92; Ejdestam 1948, 78–80).

Myös kolmas toukokuuta on päivä, jolla on ollut jonkinlainen merkitys karjan ulospäästämispäivänä, joskin lähinnä vain Värmlannin länsiosissa. Ilmeisesti kyseinen päivä tässä merkityksessä on täällä ollut kuitenkin suhteellisen nuori ilmiö. Päivä tunnetaan karjan ulospäästämispäivänä myös Norjassa, josta se todennäköisesti on omaksuttu Värmlantiin (Ejdestam 1944, 105–110). Sitä vastoin Peregrinuksen päivän vietto tunnetaan vain Ruotsista. Peregrinus oli karjan suojelija, jolle oli nimetty oma päivänsä erityisine tapoineen. Kyseisenä päivänä oli tapana nousta korkealle mäelle, sytyttää siellä valkeat ja huutaa Peregrinukselle, että se ei veisi enempää karjasta kuin mitä ”sillä on kultoo poloviensa peällä” (SS, Martti Rapola 1929, Östmark). Niin tulien polttamisen kuin metelöimisenkin tarkoitus oli pelottaa sudet pois metsistä, joissa karja laidunsi. Julius Ejdestam on luonnehtinut tätä myös eräänlaiseksi maagiseksi sudenajoksi. Korkeille paikoille sytytetyt tulet näkyivät pimeässä kauas ja symboloivat samalla kevään tuloa ja laidunkauden alkua. (Ejdestam 1944, 92.) Ennen kuin alettiin huutaa, miehillä oli tapana ”selvittää” kurkkuaan ensin viinalla ja sen jälkeen kokeilla, kuka huusi kovimmin. Uskottiin, että karja oli turvassa pedoilta niin pitkälle, kun huuto kuului. (Frykholm 1946, 47–48.) Petojen karkottamiseksi Peregrinuksen päivänä ammuttiin myös pyssyillä ja kalisteltiin padankansia (VFMA 3141, Mangskog). Päivän vietto muuttui sittemmin niin, että siitä tuli enemmänkin nuorten huvittelupäivä. Värmlannin lisäksi Peregrinuksen päivää on vietetty myös esimerkiksi Taalainmaan Säfsnäsissa, Västmanlandin länsiosissa, Närkeissä ja Länsi-Göötanmaan pohjoisosissa.

Suomesta Peregrinuksen päivän viettoa ei tunneta. Tätä käsitystä tukee myös se, että sitä ei tunneta myöskään Norjasta niiltä paikoilta, jonne suomalaisia 1600-luvulla asettui. Richard Broberg katsoo, että myös sosiaaliset erot ruotsalaisten ja suomalaisten välillä olivat niin suuret, että tapaa ei siitäkään syystä olisi voitu omaksua suomalaisilta. (Broberg 1942, 100–101; myös Ejdestam 1944, 92.)

Kuva 6. Peregrinustraditio Värmlannissa. 1. Kuljetaan Peregrinuksen päivänä metsässä ja metelöidään 2. Peregrinuksen tulet 3. Huudetaan "Peregrinus, sido koirasi". (Ejdestam 1944, 220).

Metsäsuomalaisten karjan laiduntamiskauteen kuului kolme eri vaihetta eli pihamailla ja lähiniityillä tapahtunut kevätlaiduntaminen, metsissä tapahtunut kesälaiduntaminen ja sadonkorjuun jälkeen pelloilla ja niityillä tapahtunut syyslaiduntaminen (esim. EU 19066, Gräsmark; 28329, Nyskoga; VFMA 4690, Östmark). Vasikoiden ja poikivien lehmien laiduntaminen kuitenkin poikkesi tästä vaiheistuksesta, sillä ne saivat laiduntaa koko ajan lähihaassa (Talve 1990, 81). Syksyllä eläimiä pidettiin joissakin tapauksissa

ulkona aina lumentuloon saakka, vaikka toisaalta sanotaankin, että laidunkausi päättyi Mikkelinpäivään (29.9.). Savossa puhutaan tässä yhteydessä myös rajapäivästä, jolloin karja siirtyi sisäruokintaan ja lehmät alkoivat vähitellen ehtyä (Räsänen & Räsänen 2008b, 350, 359). Paikannimet Getnäs, Nötön, Kalvholmen ja Hästholmen kertovat siitä, että eläimiä laidunnettiin myös saarissa, mikä oli yleinen käytäntö Suomessakin. Mikäli eläin oli tarpeen merkitä, niin merkki voitiin tehdä esimerkiksi lampaan korvaan, tai merkinä oli eläimen kellon remmiin kiinnitetty puutikku, jossa oli omistajan nimi tai puumerkki (EU 19066, Gräsmark; ULMA 20837, Dalby). Eläinten karkaamisen estämiseen oli käytettävissä myös monia eri keinoja. Esimerkiksi eläimen kaulaan voitiin laittaa koukku, joka tarttui aitaan, jos eläin yritti hypätä sen yli. Vuohen ja lampaan karkaaminen estettiin siten, että eläimen kaulaan pantiin side, jonka toinen pää sidottiin takajalkaan. (Myrdal 2000, 85.) Hevosella etujalat voitiin puolestaan sitoa yhteen puukapulalla, jonka päissä olivat jalkojen ympäri menevät vitsalenkit. Sian kaulaan pantiin vastaavasti kehikko (*svinsula*), joka esti sen pääsemisen aidan läpi (KM 5161:109 Östmark). Kaikki edellä mainitut ovat myös menettelytapoja, jotka tunnetaan kaikkialta Pohjolasta.

Hevosen tavoin myös lehmä vaati useita vuosia kestävän hoidon ennen kuin se alkoi hyödyttää omistajaansa. Lehmällä oli oltava ikää neljä vuotta ja sen oli oltava poikunut ennen kuin sitä alettiin lypsää. Lehmä oli kuitenkin tämän jälkeenkin niukka resurssi, sillä maidontuotanto oli huonon ruokinnan vuoksi yleensä vähäistä. Esimerkiksi vuoden 1800 vaiheilla tavallinen lehmä tuotti maitoa noin kuusisataa kiloa vuodessa. Se on vähemmän kuin kymmenesosa nykylehmän tuotosta, joka on noin kahdeksantuhatta kiloa vuodessa. (Gadd 2000, 167–168.) Karjanhoito kehittyi 1800-luvulla kuitenkin nopeasti ja 1870-luvulla lehmä tuotti keskimäärin jo runsaat tuhat kiloa vuodessa, eli lisäys vajaassa sadassa vuodessa oli 65–70 prosenttia. Ennen kaikkea maidontuotannon kasvuun vaikutti parantunut rehutus (kylvöheinä), mutta myös karjanjalostus ja meijereiden perustaminen. (Gadd 2000, 316–317.) Värmlannin talousseura palkkasi ensimmäisen lääninmeijeristin vuonna 1886, ja kymmenen vuotta myöhemmin läänissä oli 92 meijeriä, joista tosin useimmat olivat pieniä kartanomeijereitä. 1900-luvulle tultaessa alettiin perustaa myös isompia osuusmeijereitä, ja niitä oli Värmlannissa vuonna 1918 jo 22 kappaletta. (Ingeström 1918, 266.) Karjanhoidon kehitykseen ja luonteeseen vaikuttivat merkittävästi myös karjasuojat, joita tarkastellaan erikseen rakennuskulttuuria käsittelevässä luvussa.

6.14. Uskomuksista

Koska elämä oli epävarmaa ja karjaonneenkin liittyi monia pelkoja, arkea pyrittiin kontrolloimaan ja hallitsemaan myös magian keinoin. Näihin keinoihin turvauduttiin niin Suomessa kuin Ruotsissakin. Erilaiset uskomukset ja magia kuuluivat arkeen ja

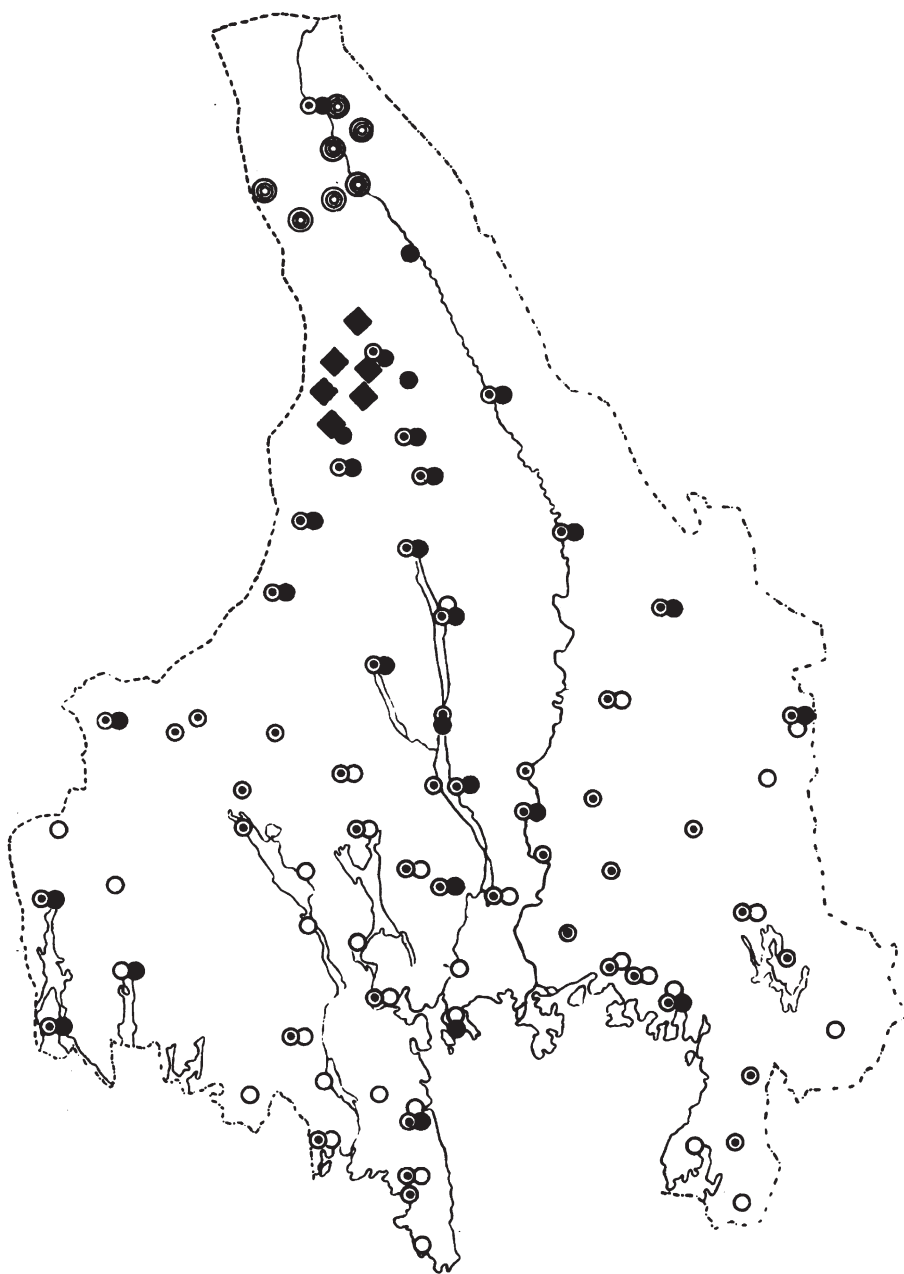
vaikuttivat joissakin tapauksissa siihen vielä 1900-luvullakin. Yliluonnolliset olennot ja taikuu hallitsivat elämää ja näkymättömien kanssa haluttiin olla väleissä. Laidunkauden alkaessa pyrittiin ennen kaikkea turvaamaan karjan selviytyminen elävänä laidunajasta. Tällainen keino karjaonnan takaamiseksi oli päästää karja keväällä navetasta ulos aamupäivän aikana. Sen päästäminen ulos iltapäivällä tai illalla olisi tiennyt onnettomuutta. Karjaonnan takaamiseksi lehmille oli kyseisenä päivänä tapana antaa myös joulupöydässä ollutta leipää. (Nilsson 1952, 122.)

Karjan ulospääsyn merkitystä hyvän onnen takaajana kuvaa myös se, että talon emäntä pukeutui tapahtuman kunniaksi pyhävaatteisiin. Emännän tehtävä oli asettua navetan ovelle hajareisin niin, että pienempien eläinten kuten lampaiden oli kuljettava ulos hänen jalkojensa välistä. (VFMA 3630, Nyskoga; 4079, Södra Finnskoga; 3663, Norra Ny.) Huonoksi enteeksi tulkittiin jo se, jos eläin ulos tullessaan sattui kaatumaan. Uskottiin, että joku oli ”pilannut” sen (VFMA 3665, Vitsand). Navetan kynnykselle oli tapana panna myös jotakin teräksistä, kuten esimerkiksi viikatteenterä tai veitsi. Kun eläin astui tällaisen esineen yli, niin teräksen uskottiin suojaavan eläintä vaaroja vastaan. Kun kynnykselle pantiin veitset ristiin, niiden tarkoitus oli suojata eläintä erityisesti noituudelta ja pedoilta. (Nilsson 1952, 123.)

Myös navetan oven yläpuolelle lyödyllä kirveellä uskottiin olevan suojelevaa voimaa (VFMA 5624, Gräsmark; 3344, Bogen; Brodin 1923, 13). Kirves voitiin suojaamistarkoituksessa heittää myös navetan yli, kun eläimet vielä olivat navetassa. (VFMA 4079, Södra Finnskoga). Samassa tarkoituksessa navetan kynnykseen voitiin porata reikä, johon pantiin käärmeenpää (VFMA 3630, Nyskoga; 4079, Södra Finnskoga; 3825, Dalby). Myös ristinmerkin uskottiin suojaavan pahalta. Niitä maalattiin tervalla niin eläinten otsaan, navettojen oviin kuin sisäseiniin lehmien parsien kohdalle (VFMA 3344, Bogen; 3349, Gräsmark).

Eläimen laitumeltapaluun varmistamiseksi sen karvoista voitiin leikata tupsu ja kiinnittää se navetan kattoon eläimen kytken kohdalle (VFMA 3630, Nyskoga). Jotta eläin pysyisi talossa, sille on voitu syöttää myös tuvan juhannuskoristeina käytettyjä haavan- ja pihlajanlehtiä (ULMA 12423, J. J. [Juhoila] s. 1859, Östmark). Kun taloon tuotiin toisesta talosta uusi lehmä, sille syötettiin tuvan liedestä otettua tuhkaa, jotta se ei kaipasi aiempia hoitajiaan. Uusi hevonen talutettiin puolestaan suoraan tupaan, jossa sen annettiin haistaa tuvan uunia (VFMA 3350, ker. s. 1861).

Kotieläinten noituminen oli myös jatkuva pelon aihe. Pelättiin esimerkiksi sitä, että joku saisi päähänsä noitua talon hevosen siihen jamaan, ettei se pystyisi enää vetämään kuormaa tai syömään. Lehmä on voitu noitua puolestaan niin, että se ei enää lypsänyt maitoa tai että sen kimppuun hyökkäsi karhu. (Segersted 2006, 210.) Eläimen äkillisen sairastumisen selitys oli usein noidannuoli (Stenman 2001b, 172–173). Tunnettu niin Ruotsissa kuin Suomessakin oli pahantahtoisen ihmisen toisen navettaan lähettämä maitoa varastava olento, josta Värmlannissa on käytetty nimityksiä *mjölkhare*, *puke*, *pukhare*, *tuss* (Norra ja Södra Finnskoga) ja *parra* (Broberg 1942, 111). Sanotaan, että olento oli tehty seitsemän sortin langasta, jalkoina sillä olivat tikut ja eläväksi olennoksi se muuttui erinäisten taikojen ja ”lukujen” vaikutuksesta (Brodin 1923, 11, Östmark ja Lekvattnet).

**BENÄMNINGAR PÅ
TJUVMJÖLKANDE VÅSEN**

○ Mjölkhare	⊙ Pukhare
(även trollhare)	⊗ Tuss
● Puke	◆ Parra

Kuva 7. Maitoa lypsävän olennon nimitykset. (Broberg 1942, 111).

Lehmien poikiminen ajoitettiin yleensä joko syksyyn tai talveen. Kesäaika soveltui tähän huonosti, sillä lehmät olivat kesäajan laitumella metsissä (EU 19066, Gräsmark). Poikiminen oli myös tapahtuma, jonka katsottiin olevan täynnä vaaroja. Erityisesti pelättiin sitä, että vasikka ”pilattaisiin”. Keino suojautua tätä vastaan oli muun muassa heittää lantaa siihen kohtaa kattoa, jonka alapuolella eläimen kytke oli. Lehmälle on samasta syystä voitu syöttää heti poikimisen jälkeen leivänpala, joka oli kastettu sen omaan maitoon. Pilaamisen pelossa lehmän poikiminen pyrittiin aina myös salaamaan. Mikäli vasikka kaikesta huolimatta sairastui, niin uskottiin, että joku oli onnistunut sen pilaamaan. (Nilsson 1952, 115, 117–119.) Kun lehmä oli poikanut, sille oli tapana antaa lämmintä juotavaa, johon oli lisätty sen vahvistamiseksi joko viinaa, kahvia, jauhoja, suolaa tai sipulia (VFMA 3742, ker. s. 1857, Vitsand). Maagiseksi tämän toimituksen teki se, että juotava oli sekoitettava veitsellä, haistatettava veistä lehmällä ja lyötävä se sen jälkeen navetan kattoon lehmän parren kohdalle (VFMA 3665. Ber. f. 1854. Vitsand). Vaihtoehtoisesti veitsi voitiin panna myös lehmän juottoastiaan (VFMA 5655, Mangskog).

Metsäsuomalaisten vasikoilleen antamia nimiä olivat esimerkiksi Kultta (Kulta) tai Poniko (Punikki), jotka määräytyivät emon värin mukaan (VFMA 5655, Mangskog; 5624, Gräsmark). Suomenkielisiä lehmännimiä ovat olleet puolestaan Molika (Mullikka), Sallu, Linnu, Pirjakka, Tostikki, Kerstikki, Lehikki, Nuutikki, Kaunikki ja Kukkanen (SS Helmi Helminen 1931). Ruotsinkielisiä nimiä olivat vastaavasti Rölinda, Silkesdocka, Docka, Stjärna, Krona, Lilja, Vitthöva, Hjärtros, Blenda, Rosa, Svana ja Bruna (Nilsson 1952, 121).

7. Metsästys

Kyky hyödyntää erämaita eri tavoin on ollut keskeinen edellytys niin Suomen 1500-luvun asuttamiselle kuin Ruotsin metsäsuomalaisasutuksen synnyllekin. Oma merkityksensä näille asutusliikkeille oli myös metsästyksellä, joka osaltaan auttoi selviytymään. Turkkiset olivat myös käypiä veroparseleita. (Nilsson 1950, 28; Falk 1921, 231.) Elinkeinojen kehittyessä metsästys menetti luonnollisesti merkitystään, joskin jotkut metsäsuomalaiset saivat vielä 1800-luvullakin merkittävän osan toimeentulostaan metsästyksestä.

Majava, näättä, sauikko, kärppä, karhu ja kettu olivat arvokkaita turkiseläimiä. Erityisen haluttu turkiseläin 1600- ja 1700-luvuilla oli majava, jota pyydettiin niin ansoilla, verkoilla, ahraimella kuin ampumallakin. Kuten tuomiokirjoissa esiintyneistä oikeustapauksista (1647, 1655) käy ilmi, niitä pysyivät myös Värmlannin metsäsuomalaiset. (Vendel 1910, 14.) Majavien pyynti Värmlannissa oli 1700-luvulla niin aktiivista, että sen majavakanta lähes tuhoutui. Jossakin määrin majavia metsästettiin kuitenkin vielä 1800-luvullakin, mistä kertoo esimerkiksi muistitieto Östmarkissa vuosisadan puolivälissä ammutusta majavasta (EU 16934, Östmark). Erityisen tuhoisa pyyntin menetelmä 1700-luvulla oli verkkopyynti, jossa majavat ajettiin koirien avulla pesistään verkkoihin ja tapettiin niissä (Widen 1932, 37). Majavan pyynti näkyy myös Värmlannin paikannimistössä, jossa tunnetaan sellaiset nimet kuten Bjurviken, Bjurdämman ja Bjurdämsmyren (Ernvik 1944, 133).

Majavaakin tärkeämpi riistaeläin oli kuitenkin hirvi, koska siitä saatiin kerralla suuri määrä lihaa ja arvokas nahka, josta on tehty muun muassa housuja (Matson 1908, 102; Falk 1921, 259). Värmlannin hirvikanta oli vielä 1600-luvulla hyvä, mitä todistaa tuomiokirjassa vuodelta 1600 oleva kuvaus, jonka mukaan suomalaismies oli metsällä ollessaan kohdannut (Sundsjö) 11 hirven lauman ja kaatanut siitä viisi hirveä (Björkman 1842, 110). Hirvi oli arvokas riistaeläin myös valtiolle, joka kielsi rahvaalta jo varhain sen metsästämisen rangaistuksen uhalla. Juhana III:n aikana kahdesta kiinnijäädystä salakaadosta selvisi sakoilla, mutta kolmannelle sai jo kuolemantuomion. (Nordmann 1888, 64.) Ruotsin pohjoisosia ja Bergslagenia lukuun ottamatta talonpoikien metsästysoikeutta alettiin 1600-luvulla rajoittaa myös muiden riistaeläinten osalta. Vuonna 1647 kiellettiin ampuma-aseen käyttö lintujen ja jänisten metsästyksessä ja vuonna 1664 kiellettiin myös niiden ansapyynti. (Erixon 1935, 385 viite 1.) Kyseisiä pyyntitapoja saivat kuitenkin käyttää ne, jotka olivat saaneet erioikeuden (privilegion) metsästykseseen. Nämä kiellot ja rajoitukset olivat voimassa pienin muutoksin aina 1700-luvun lopulle saakka. Sinänsä niillä ei ole ollut kuitenkaan kovin suurta merkitystä, sillä kansa ei ole niitä kovinkaan kuuliaisesti noudattanut. Rikkomuksiin houkutti myös se, että niistä jäi harvoin kiinni, sillä kieltoja ei pystytty valvomaan. (Nilsson 1950, 50–51.)

Köyhimälle kansanosalle salametsästys saattoi olla jopa elinehto. Tuomituissa tätä kansanosaa ovat edustaneet niin hirven salametsästyksestä kiinni jäänyt löysäläinen ("*lösfinner faller olofliga älg och fogel*") kuin lintuja laittomasti ansoilla pyytänyt leskivaimokin (IT, tuomiokirjamuistiinpano, elokuu 1695, Fryksände).

Varsinkin Värmlannin pohjoisosissa hirven salametsästys on ollut yleistä ja sitä ovat harjoittaneet niin ruotsalaiset, suomalaiset kuin norjalaisetkin (Samuelsson 1917, 239). Salaa kaadettujen hirvien lukumäärä saattoi olla hyvinkin suuri, mikä käy ilmi esimerkiksi Östmarkista olevan Knut Mackan tunnustuksesta (1670), jonka mukaan hän oli muutamana muun suomalaisen kanssa kaatanut talven aikana salaa peräti yhdeksän hirveä (Falk 1921, 268, Östmark). Salakaadot eivät aina rajoittuneet myöskään vain Värmlantiin, vaan niitä käytiin tekemässä myös Norjan puolella (mt. 262). Kun hirvi oli kaadettu, se paloiteltiin metsässä ja osa lihoista pantiin säilytykseen esimerkiksi lähteen kylmään veteen, josta ne haettiin myöhemmin (EU 8804, 12387, Gräsmark; myös Matson 1908, 102).

Liikkuminen erämaissa oli aiemmin kaikkea muuta kuin vaaratonta, sillä väkivallanteot ja ryöstöt olivat todellinen uhka. Esimerkiksi Fryksdalenissa tapahtui vuonna 1649 väkivallanteko, jossa metsällä liikkuneet ruotsalaiset tappoivat erämaassa kohtaamansa suomalaisen Peder Pederssonin ja hänen koiransa. Pedersonin mukana oli myös kaksi muuta suomalaista, jotka hakattiin ja joilta vietiin hirven- ja nääännahat, kaksi pyssyä, kaksi kirvestä, kolme veistä, kattila ja ruutisarvi. (Nordmann 1888, bil. 4, XV–XVIII; myös Talve 1953, 47) Vuodelta 1641 löytyy puolestaan tapaus, jossa Peder Finne -niminen mies syytti joitakin henkilöitä siitä, että he olivat varastaneen häneltä neljä hirvennahkaa, viinapannun ja kolme kirvestä (IT, tuomiokirjamuistiinpano, 1641). Erityistä huomiota tässä tapauksessa herättää viinapannu, joka kertoo siitä, että kansa harjoitti viinankeittoa jo tuona aikana.

Metsästys on ollut myös elämänalue, jolla konflikteilta ei ole voitu välttyä. Kiistoja syntyi niin metsästysmaista kuin saaliista, ja onnettomuuksiakin sattui (Nordlander 1942, 27; Falk 1921, 259–263; Boethius 1917, 71). Esimerkiksi vuonna 1654 sattui Viggenissä onnettomuus, jossa Mats Isaksson -niminen mies ampui oravametsällä vahingossa sisarenpoikansa (IT, tuomiokirjamuistiinpano, 1654, Vigen).

Sinänsä kansa ei ole pitänyt salametsästystä kovinkaan tuomittavana toimintana, koska se puhui siitä verraten avoimesti ja koki sen pikemminkin osaksi normaalia elämää (VFMA 3825, ker. s. 1851, Dalby). 1700-luvulla harjoitetun (sala)metsästyksen laajuudesta kertoo myös se, että Värmlannin hirvikanta supistui kyseisellä vuosikaudalla voimakkaasti. Läänissä oli pitäjiä, joista hirvet olivat käytännöllisesti katsoen jo hävinneet. Ilmeisesti hirvikannan hupenemiseen vaikutti merkittävästi myös hirven ajometsästys (*drevjakten*), jossa hirvet ajettiin hautoihin, jotka oli tehty johdeaitojen aukkoihin. (Berg 1971, 75; Talve 1953, 47.) Toinen tunnettu pyyntimenetelmä oli hirvenajo, joka tapahtui hiihtäen ja koiran avustamana. Sitä on pidetty myös suomalaisena spesialiteettina, joka tunnetaan Savostakin. Värmlannin hirvikanta alkoi elpyä 1870-luvulla, mutta oli edelleen niin pieni, että esimerkiksi vuonna 1874 Västra Emtervikissä tapahtunut hirven kaato oli seudulla suuri tapaus. (Brodin 1948, 255.)

Metsästysoikeus muuttui merkittävästi vuonna 1789, jolloin veromaanomistajat saivat rajoittamattoman oikeuden metsästää maillaan (Berg 1971, 73). Seuraava suuri lakimuutos, joka koski kaikkia, astui voimaan vuonna 1808. Tämän lain voimaantulon myötä metsästys lakkasi olemasta eräänlainen säätyläisprivilegio, ja myös maattomat saivat oikeuden metsästää kylän yhteismailla, tosin kylälle maksettua korvausta vastaan. (Nordmann 1888, 68.) Kovinkaan suurta merkitystä tällä uudella oikeudella ei kaikille kuitenkaan ole ollut, sillä kylän yhteismaat sijaitsivat joskus niin kaukana, että niille ei kannattanut lähteä (EU 8804, Gräsmark). Esimerkiksi 1870-luvulla sallittu metsästysaika oli hirveä lukuun ottamatta 11.8.—15.2. ja vuodesta 1895 lähtien 1.9.—15.2. välinen aika (Ernvik 1951, 149).

Metsästys oli 1900-luvulle tultaessa yhä useammalle enää harrastus, mutta vielä 1800-luvun alkupuolella metsälintujen ja jänisten pyynti oli varsinkin Värmlannin pohjoisosissa monille vielä tärkeä ansaitsemiskeino; saaliseläimet vietiin kaupunkeihin ja sittemmin niitä ostivat myös maalaiskauppiaat (EU 12387, Gräsmark; Femårsberättelser 1829, 124; Talve 1953, 35—36; myös Nordmann 1888, 68; Åhrman 1861, 257). Ahkeralla pyyntimiehellä saattoi olla satojakin ansoja, joista hän sai talven aikana satoja lintuja ja jäniksiä (Keyland 1906, 5).

7.1. Hauta-, ansa- ja loukkupyynti

Erilaisista pyyntimenetelmistä on mahdollista saada enemmän tietoa vasta 1800-luvulta, mikä selittyy paljolti sillä, että metsästysoikeus laajeni koskemaan koko kansaa vasta kyseisellä vuosisadalla. Toisaalta pyyntimenetelmät ovat aikojen kuluessa muuttuneet vain vähän, sillä ne ovat olleet aina sidoksissa niin vallitseviin luonnonoloihin kuin eläinten käyttäytymiseenkin. Voidaan sanoa, että tavallisimmat pyyntimenetelmät ovat kaikkialla Pohjolassa olleet jokseenkin samanlaiset.

Pyyntimenetelmät on ollut tapana jakaa aktiivisiin ja passiivisiin menetelmiin, joista viimeksi mainittuihin on luettu muun muassa haudat, ansat ja loukut. Hirvenhauta oli polkuhauta, jolla hirviä pyydettiin vielä 1870-luvulla. Hauta oli noin kaksi metriä syvä ja halkaisijaltaan 3—4 metriä. Tavallisesti hauta sijoitettiin niin, että se kaivettiin joko hirvien kulkureitille tai aukkoon, joka oli jätetty johdeaitaan. Hauta peitettiin ohuilla puilla, havuilla ja sammalella, joiden päälle astuessaan eläin putosi hautaan. (EU 20325, Östmark; myös Lloyd 1946, 241.) Haudan pohjalle oli voitu pystyttää myös päistään teroitettut seipäät, jotka lävistivät putoavan eläimen (Lagercrantz 1933a, 75). Johdeaita tehtiin kaadetuista puunrungoista (ULMA 21519, Dalby; Segersted I, 546. Bogen, 1887). Aidassa olevaan aukkoon oli voitu asettaa myös viritetty keihäs, josta kertovat sellaiset paikannimetkin kuin Spjuttjärn, Spjutmossen tai Spjuthedhöjden. Savosta tähän viittavana paikannimi oli esimerkiksi Keihäsjärvi (Visulahti). Sittemmin tällaisen aukkon voitiin virittää myös itsestään laukeava ampuma-ase.

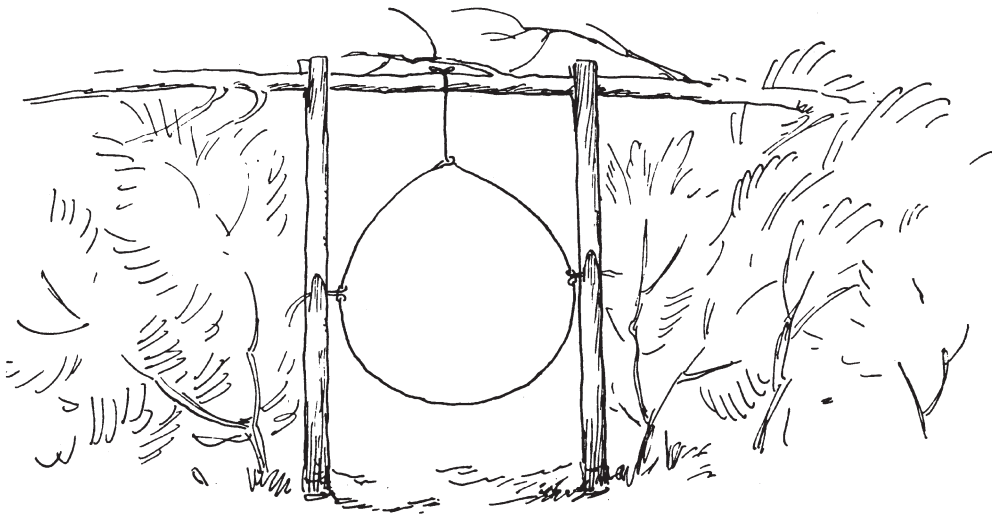
Haudoilla pyydettiin myös susia, mikä käy ilmi jo Ruotsin keskiajan maakuntalaeista, jotka määräisivät rahvaan kaivamaan sudenhautoja (Lagercrantz 1933a, 76). Sitten tätä velvoitetta tarkennettiin vielä niin, että vastuu yhden haudan kaivamisesta jaettiin useamman talon kesken (Talve 1953, 47). Yhteisvastuun periaate näkyy myös vuoden 1734 Ruotsin valtakunnan laissa, joka velvoitti maanomistajat vastaamaan yhdessä niin sudenhautojen kaivamisesta kuin susien pyyntiin tarkoitettujen sudentahojen tekemisestäkin (Vuorela 1975, 42). Sudenhauta erosi hirvenhaudasta siinä, että se kapeni yläpäästään ja sen seinämät oli vuorattu halkaistuilla puunrungon puolikkailla tai laudoilla (Talve 1953, 47). Sudenhauta oli syöttihauta, eli haudassa käytettiin houkuttimena syöttiä, joka oli esimerkiksi haudan pohjalle pantu lihanpala. Vaihtoehtoisesti haudan keskelle oli voitu pystyttää myös tolppa, jonka päässä oli alusta ja sen päällä liekaan pantu syöttieläin (porsas tai ankka). Kun susi yritti tavoittaa syöttieläimen, se putosi hautaan. (Ernvik 1951, 149.) Sudenhausdat olivat vaaraksi myös ihmisille, jos he eivät tienneet niiden sijaintia (Brodin 1948, 253; EU 15, Malung). Tavallisesti hautaan pudonnut susi tapettiin keihäällä, mutta se voitiin kuristaa kuoliaaksi myös köydellä. Ampuma-asetta ei käytetty, koska ampuminen jätti hautaan ruudinhajun, jonka susi helposti haistoi. (EU 8804, Gräsmark; Nilsson 1933, 19, 22, 24; myös Lagercrantz 1933a, 1–8; myös Vuorela 1975, 41.)

Ketunpyyntiin käytetty hauta oli samantapainen kuin sudenhausdakin, mutta pienempi. Siinä oli lautavuoraus, joka varmisti sen, että kettu ei päässyt kiipeämään ylös haudasta. Yleensä ketunhausdat kaivettiin lähelle karjasuojia, joiden vaiheilla ketut mielellään kuljeskelivat (mm. ULMA 19802, Norra Ny). Ketunhausdan syöttinä käytettiin tavallisesti tolpan päässä olevan alustan eli ”rikan” päälle sidottua kanaa. Hautaan pudonnut kettu nostettiin haudasta ylös yleensä köydestä tehdyllä silmukalla, jonka jälkeen se löytiin kuoliaaksi nuijalla. (ULMA 19925, Brunsborg, 20325, Södra Finnskoga.) Kettuja pyydettiin Värmlannissa haudoilla vielä 1880-luvullakin (Ernvik 1951, 149).

Myös ansapyynti on ollut kaikkialla Pohjolassa ikiaikainen pyyntikeino. Yleisesti käytetty ansatyyppejä oli kaula-ansa, johon eläin jäi kiinni kaulastaan. Sillä pyydettiin niin metsälintuja, jäniksiä, hirviä kuin karhujakin. (Vuorela 1975, 60.) Linnun kaulaansaan tarvittava punos valmistettiin vanhastaan sekä hevosen häntäjouhista että jouhia vahvistavista pellava- tai hamppusäikeistä (EU 8804, Gräsmark; Keyland 1954, 38). Jäniksen pyytämiseen tarkoitettu ansalanka tehtiin puolestaan joko pellava- tai hamppulangasta. Tällainen ansalanka oli vielä ennen käyttöönottoa ”savustettava” (”pärmiä piti tulittaa”), jotta se mustui ja pehmeni (EU 16934, Östmark; ULMA 20325, Östmark). Kyseisiä pellavasta- tai hampusta punottuja ansalankoja käytettiin paikoilla vielä 1900-luvullakin, kunnes messinki- tai teräslangat korvasivat ne (ULMA 19802, Norra Ny; 18599, Råmen). Metallista tehdyn langan suuri etu oli, että se pysyi pyyntikunnossa huonollakin säällä, eikä lankaan tehtyä silmukkaa tarvinnut enää kiinnittää tukikeppiin, koska se pysyi oikeassa asennossa itsestään. Hirven- ja karhupyyntiin käytetyt järeät kaula-ansat oli tehty puolestaan hamppuköydestä, joka sidottiin kiinni isoon puuhun. (Keyland 1954, 34, 39.)

Yhdenlainen pyyntiväline oli vielä vipuansa (*vippsnaran*), jolla pyydettiin muun muassa jäniksiä. Kyseisen ansatyyppin idea oli, että ansalanka siinä oli kiinnitetty kaarelle taivutettuun nuoreen puunrunkoon, joka ansan lauettua tempaisi saaliin ylös maasta (*gillerkvist*). (Segersted 2006, 256.) Ansan suuri etu oli, että esimerkiksi kettu ei pystynyt sieppaamaan siihen mennyttä saaliseläintä (ULMA 18976:2, Gräsmark; EU 8804, Gräsmark). Samantapainen pyyntiväline on ollut myös Nils Keylandin mainitsema *sprättsnara*, jota käytettiin harvemmin, koska sen virittäminen oli hankala toimenpide (Keyland 1954, 39). Muutoin vipuansa on ollut pyyntiväline, joka tunnetaan kaikkialta Pohjois-Euraasiasta (Vuorela 1975, 70). Ansapyyntiin on liittynyt myös käsite ansapolku, joka on voinut olla kymmeniäkin kilometrejä pitkä ja käsittää satoja ansoja (ULMA 19925, Brunskog; myös Lagercrantz 1933b, 1–8).

Metsäsuomalaisten ansalangasta käyttämiä nimityksiä ovat olleet ”bermi” ja ”snära”. Kuten sanotaan ”sill ol baljon Bermiä mehässä linduja varten” tai ne ”pidivät snäroja mehässä siellä jolla ne ottivat linduja ja jäniksiä” (Nyskoga) (Mägiste 1948a, 24, 34). Suomessa permi-nimitys tunnetaan Hämeestä, mutta voi olla, että se on ollut tunnettu 1600-luvun alkupuolella myös Keski-Suomessa ja ehkä Savossakin (Vuorela 1975, 68).

Kuva 8. Linnun ansalanka, Älgå. (Ernvik 1951, 159).

Lintujen ansapyynti onnistui parhaiten marjoja kasvavilla kangasmailla, karjapoluilla ja lintujen rypemispaikoilla. Ansa oli voitu asettaa myös kuusenhavuista tehtyyn pieneen katokseen, jossa oli syöttinä esimerkiksi katajanmarjoja ja koivunurpuja (ULMA 19925, Brunskog; EU 12387, Gräsmark; SS, Maija Juvas, 1932). Katokseen saattoi johtaa myös kuusenhavuista tehty kuja, joka johdatti linnun ansaan (ULMA 20325, Södra Finnskoga; EU 8804, Gräsmark). Parasta lintujen ansapyyntiaikaa olivat kevään soidinaika ja syksy ennen lumen tuloa (EU 8804, Gräsmark; ULMA 21519, Dalby; Matson 1908, 102).

Jänis puolestaan meni helpoiten lankaan paritteluaihana (Ekman 1910, 163). Syksy oli hyvää pyyntiaikaa myös siksi, että ansaan kuolleet eläimet säilyivät kylmänä vuodenaikana pitempään pilaantumatta. Kun lintuja on saatu kerralla enemmän, niitä on pakkasten tultua säilötty myös jäädyttämällä, mikä tapahtui yleensä niin, että linnut ladottiin maakuoppaan kerroksittain siten, että väliin jäi aina havukerros ja painoksi latomuksen päälle pantiin kiviä. Tällaisessa kuopassa linnut säilyivät viikkojakin. (SS Maija Juvas, 1932.) Kettu ja näätä olivat puolestaan eläimiä, joiden pyynti aloitettiin joulukuussa, jolloin niiden turkki oli parhaimmillaan (Ernvik 1951, 149).

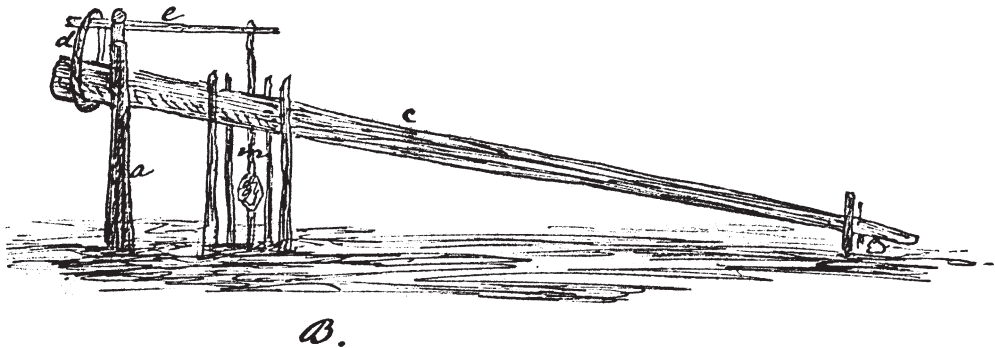
Pyyntikulttuuriin liittynyt hyvä tapa oli, että myös toisen virittämään ansaan mennyt eläin nostettiin puunoksaan, jotta kettu ei päässyt sitä sieppaamaan. Ihminen, joka varasti toisen ansaan jääneen eläimen ja jäi siitä kiinni, tuomittiin samoin perustein kuin mistä tahansa varkaudesta. (EU 8804, Gräsmark.) Tästä huolimatta näyttäisi kuitenkin siltä, että ansoista varastaminen on ainakin paikoin ollut lähes maan tapa. Esimerkiksi Södra Finnskogan sanotaan 1800-luvulla olleen pitäjä, jossa toisten asettamien loukkujen ja ansojen koskemattomuus oli jokseenkin tuntematon periaate. Varastaminen oli jopa sitä luokkaa, että ensimmäinen, joka huomasi ansaan jääneen eläimen, otti sen. Lähes aina kuitenkin tiedettiin, kuka varas oli, ja odotettiin vain tilaisuutta varastaa puolestaan häneltä. (Ernvik 1951, 148.)

Turvautuminen magiaan kuului oleellisesti myös pyyntikulttuuriin. Tällainen keino vaikuttaa pyyntionneen oli esimerkiksi tapa kietoa ansalangat niitä metsään vievän kaulan ympärille. Kuten sanotaan ”se oll yks kestkupp Niipassa, joka oll mehtämies. Ja kun se männ liinalle niin sillä oll jäniksenlankoja kieriny ympäri kaulaan, jotta sillä ois parempi mehtälykky” (ULMA 9624, Östmark; 21519, Dalby). Tämän saman asian ajoi myös, jos ansalangat sitoi kranssiksi lakin sisälle (EU 16934. Lekvattnet). Kun ansalankoja oli enemmän, ne voitiin kuljettaa metsään käyttämällä erityistä kantopuuta eli ”ansapihtejä” (KM 5161:123, Nyskoga; NM 88375, Lekvattnet; EU 8804, Gräsmark).

Passiivisia pyyntivälineitä ovat olleet myös erilaiset loukut, joilla ansojen tavoin on pyydetty niin pien- kuin suurriistaakin (EU 8804, 12387 Gräsmark; myös Lagercrantz 1934, 211–214). Suurriistan loukkupyynnin harjoittaminen käy ilmi muun muassa vuonna 1652 kuvatusta oikeudenkäynnistä, jossa miestä syytettiin siitä, että hän oli varastanut hirven toisen loukusta (*giller*) (Bäckvall, Elfdalsarkivet, bd. 31, 6). Erityisen järeä loukku oli hirrestä tehty karhunloukku. Siinä oli kolme seinää ja raskas kansi tai tukki (*fallstock*), joka loukun lauetessa putosi eläimen päälle ja surmasi sen (Mägiste 1961, 14). Kuten seuraavassa todetaan, tällaista loukkua käytettiin myös sudenpyynnissä: ”*en sådan wild vlff bleff och uthi Wisnum widh Upsjön dödad vnder en gildrat Stäck j Diurehager*” (Gyllenius 1962, 317). Loukku oli ilmeisen tehokas pyyntiväline, sillä esimerkiksi Vitsandiin, jossa oli 1800-luvun puolivälissä paljon karhuja, kutsuttiin Glavasta Olof Jansson -niminen karhunpyytäjä opettamaan pitäjän miehille karhunloukkujen tekoa (Karlstads Tidning 26.10.1933).

Ketunloukun erityispiirre oli, että se oli varustettava puulattialla, jotta kettu ei päässyt kaivautumaan loukusta ulos. Myös tämä loukku laukesi, kun eläin tarttui siihen

asetettuun syöttiin. (EU 8804, 12387, Gräsmark; ULMA 18976:2, Gräsmark.) Värmlannissa yleisesti käytetty ketunpyydys oli myös käpälälauta, joka vietiin tavallisesti ansapolun tuntumaan, jonne kettuja houkuttelivat muun muassa ansoihin jääneet linnut ja jänikset (Berg 1971, 88; Keyland 1954, 36). Jäniksiä pyydettiin ansalankojen lisäksi myös loukulla, joka pantiin jäniksen käyttämälle polulle. Jotta jänis päätyi loukkuun, polun vierustat voitiin vielä aidata oksista tehdyllä johdeaidalla. Loukku toimi niin, että pölkky putosi eläimen päälle, kun se oli purrut syöttivitsan poikki (EU 8804, Gräsmark).

Kuva 9. Jäniskoukku sivulta. (Segersted samling).

Linnunloukussa oli puolestaan kynnyspuu, joka laukaisi herkän mekanismin, kun lintu astui kynnyspuun päälle (ULMA 20325, Östmark). Teerenpyyntiin kehitetty erityinen pyyntiväline oli vielä kaha, jonka suomalaiset todennäköisesti toivat tullessaan Värmlantiin (Lagercrantz, 1933a, 84, 86). Kaha oli maahan lyödyistä seipäistä tehty pyöreäseinäinen rakennelma, joka sijoitettiin syksyllä kaurapellolle. Kun teeri tavoitteli rakennelman päälle aseteltujen lyhteiden jyviä, se putosi pyydykseen, josta se ei päässyt enää lentoon. Suomesta kaha tunnetaan muun muassa Hirvensalmelta, Rautalammilta ja Viitasaarelta, eli pitäjissä, joista on muutettu Värmlantiin. (Kohtamäki 1935, 162–168.)

Isojen loukkujen käytöllä oli myös vaaransa, sillä ne saattoivat koitua niin karjan kuin ihmistenkin kohtaloksi. Esimerkiksi vuonna 1664 tapahtui onnettomuus, jossa talon renki laukaisi vahingossa karhunloukun ja kuoli (IT, tuomiokirjamuistiinpano, Fryksdals Härad, 1664). Sittenkin karjalle vaarallisten loukkujen käyttö laiduntamiskautena kiellettiin. Kokonaan ansa- ja loukkupyynti kiellettiin Ruotsissa Norrlantia lukuun ottamatta vuonna 1891 (ULMA 18599, Råmen; EU 8804, Jakt I, 569). Tätä kieltoa rikottiin kuitenkin toistuvasti, usein vielä 1920-luvullakin (Karlstads Tidning 19.11.1931).

Pyyntivälineiden moninaiseen joukkoon kuuluivat vielä myös raudat (*saxar*), joilla on pyydetty pääasiassa turkiseläimiä (ULMA 19925, Brunslog; Nilsson 1933, 19–24). Tyypeiltään raudat ovat olleet joko jalka- tai kaularautoja. Ensiksi mainittuihin kuuluivat esimerkiksi karhunraudat, jotka kiinnitettiin ketjulla puuhun (EU 8804, Gräsmark; ULMA 21519, Dalby; 20325, Östmark). Rautoja on käytetty yleisesti myös Suomessa, joskaan esimerkiksi ketunrautoja ei kaikin paikoin maassa ole tunnettu vielä 1700-luvun

lopullakaan. Rautoja pidettiin tehokkaina pyyntivälineinä ja niiden käyttöä suositteli 1700-luvulla myös Ruotsin tiedeakatemia. (Vuorela 1975, 47.)

Pyyntivälineiden käyttö edellytti myös hyvää luonnontuntemusta. Oli tunnettava eläinten kulkutavat ja osattava asettaa pyydykset niiden mukaan. Esimerkiksi kettu astui lumessa kulkiessaan aina entisiin jälkiinsä, ja ketunraudat oli osattava asettaa niin, että sen laukaisin osui tarkoin lumeen jääneen jäljen kohdalle. Ennen käyttöä raudat oli vielä savustettava ja hangattava pihkaisilla havuilla, jotta niistä hävisi ihmisen haju. (ULMA 18599, Rämen.) Rautoihin ei savustuksen jälkeen saanut paljain käsin enää koskea. Ketunpyynnissä käytetty houkutin oli kissanraato, jota vedettiin narun päässä pitkin lähimetsiä ja jäätiin sen jälkeen odottamaan, että kettu hajua seuratesaana näyttäytyisi (EU 8804, Gräsmark). Kettuja pyydettiin vielä 1800-luvun loppupuolella myös myrkyllä, jonka käyttö ja myyminen Ruotsissa sittemmin kiellettiin (Talve 1953, 48). Myrkyn käyttö ei tähän kieltoon kuitenkaan loppunut, vaan sitä alettiin hakea Kööpenhaminasta (Stark 1961, 156).

Koska monien eläinten nahoista sai hyvän hinnan, turkiseläinten pyynti priorisoi-
tui korkealle. Isommista petoeläimistä alettiin maksaa jo varhain myös tapporahaa. Esimerkiksi vuonna 1647 täysikasvuisesta karhusta maksettiin tapporahaa neljä ja sudesta kaksi taaleria ja karhun- ja sudenpennusta kummastakin yksi taaleri. (Nils-
son 1940, 112.) Vuodesta 1734 alkaen tapporahaa alettiin maksaa myös ketuista ja pe-
tolinnuista (Erixon 1935, 389). Tämä johti myös siihen, että petolintu tapettiin yleensä
aina, kun siihen vain oli tilaisuus. Haukkoja poikasineen ammuttiin pesiin ja pesien
reunoille viritettiin myös ansalankoja. (EU 8804, Gräsmark.) Tapporahan maksaminen
vaikutti ratkaisevasti myös siihen, että karhut, sudet ja ilvekset hävisivät Värmlannis-
ta 1800-luvun kuluessa lähes kokonaan. Esimerkiksi 1870-luvulla läänissä ammuttiin
enää muutama petoeläin. Petoeläinten häviäminen vaikutti puolestaan taas siihen,
että Värmlannin hirvikanta alkoi elpyä. (Talve 1953, 47.) Kun petoeläimiä oli enää ni-
meksi, koettiin tapporaha tarpeettomaksi ja siitä luovuttiin kokonaan vuonna 1893
(Brodin 1948, 10).

7.2. Ampuma-aseet

Pyssysepät valmistsivat ampuma-aseita Suomessa jo 1500-luvulla (Vuorela 1975, 33),
mutta jokamiehen omaisuutta niistä tuli vasta paljon myöhemmin. Ampuma-asetta on
voitu käyttää myös niin aktiivisena kuin passiivisenakin pyyntivälineenä. Passiivinen
pyyntiväline se oli silloin, kun se asetettiin viritettynä esimerkiksi haaskalle. Ase laukesi,
kun eläin, kuten karhu tai kettu, tarttui syöttiin ja laukaisi aseensa. (EU 8804, Gräsmark;
myös Nordmann 1888, XXVIII–XXIX, Branzell 1830–1836.) Menetelmä oli ilmeisen teh-
okas, mutta samalla vaarallinen, sillä tällainen ase tappoi vahingossa myös kotieläi-
miä ja ihmisiä (Talve 1953, 48). Viritetyn aseensa käyttöä alettiin tästä syystä rajoittaa jo

1600-luvulla, ja sittemmin tällaisen aseiden paikka oli ilmoitettava lähiseudun asukkaille (1832) (Svenska Jägarförbunds Nya Tidskrift 1863, 12). Takaaladattavat kiväärit alkoivat Ruotsissakin yleistyä 1800-luvun loppupuolella, jolloin niitä käytettiin vielä rinnan nalilukkoisten kivääreiden kanssa. Erityisen suosittu ase Värmlannissa oli vuoden 1831 armeijakivääri eli kruununkivääri, jota on käytetty pääasiassa hirvenmetsästykseseen. (ULMA 21519, Dalby; Stark 1961, 156–157.) 1800-luvun puolivälissä se oli jo eräänlainen jokamiehen ase (Ernvik 1951, 150).

Ampuma-aseiden tehokkuus näkyi erityisesti ammuttaessa metsoja ja teeriä niiden soidin- ja syömäpaikoilta (ULMA 19802, Norra Ny). Soidinmetsästys ajoittui huhti-toukokuun vaihteeseen, jolloin linnut kerääntyivät suurina parvina soidinpaikoilleen ja olivat havukatoksiin piiloutuneille pyssymiehille helppoja saaliita. Metsästystapa verotti lintukantaa kuitenkin liiaksi ja lintujen ampuminen soitimelta kiellettiin. Muu linnustus ajoittui pääasiassa syystalveen, ja siihen kuului muun muassa latvalinnustus eli teerien ampuminen koivunlatvoista, kun ne suurina parvina kerääntyivät puihin syömään norkkoja. Houkuttamina latvalinnustuksessa käytettiin mustasta kankaasta tehtyjä linnunkuvia (pulvaaneja), joita vietiin puunlatvoihin. Suomessa kuvilta ampuminen oli 1600-luvulla kuitenkin vielä tuntematon linnustustapa. (Vuorela 1975, 64–65.) Pyynnemetsästyksessä käytetty houkutin oli puolestaan pyypilli, jolla matkittiin linnun ääntelyä ja houkuteltiin se näin ampumaetäisyydelle (ULMA 18599, Råmen; 19925, Brunsö; 21519, Dalby). Parhaiten houkuttelu tehoi pyyhyn sen soidinaikana (EU 12387, Gräsmark).

Koira oli myös suuri apu linnustuksessa. Se piti haukunnallaan puussa istuvan linnun niin kauan paikallaan, että metsästäjä ehti ampumaetäisyydelle (ULMA 18599, Råmen; 21519, Dalby). Värmlannin pohjoisosista tunnetaan vanhastaan myös pyyntinemetelmä, jossa lumeen kaivautuneita teeriä pyydystettiin haavilla (Eriksson 1928, 22–39; EU 8804, Gräsmark). Keväisin ravinnoksi on käytetty myös kana- ja vesilintujen munia, joita käytiin keräämässä niiden pesistä (Vuorela 1975, 74). Lisäksi vesilintuja munitettiin pesimäpöntöissä, joita ripustettiin rannoille puihin (EU 8804, 12387, Gräsmark).

7.3. Petojen torjunta ja ajometsästys

Rahvaan velvollisuuksiin kuului myös petojen torjunta, josta oli määräyksiä jo keskiajan maanlaeissa (Mäkelä-Alitalo 2003, 199). Erityinen pelonaihe olivat sudet, joita pyrittiin hävittämään eri tavoin. Esimerkiksi vuonna 1688 annettiin määräys, joka koski suden-tarhojen eli eräänlaisten ansoina toimineiden paalurakennelmien rakentamista (Lagercrantz 1933, 79, 81–82). Myös vuonna 1734 annettu laki velvoitti kansalaiset petojen torjuntaan ja määräsi kaikki karjanomistajat osallistumaan pedonajoihin (Vuorela 1975, 35). Laki velvoitti jokaisen talon hankkimaan määrämittaisen hamppulangasta tehdyn susiverkon. Kun talojen verkot yhdistettiin toisiinsa, saatiin niin pitkä verkko,

että sillä oli mahdollista sulkea esimerkiksi sola, johon sudet ajettiin ja tapettiin keihäin ja ampumalla. (EU 12387, Gräsmark; Erixon 1935, 384–385.) Tosin tämä keihäs saattoi tarkoittaa myös päästään teroitettua seivästä tai vaikkapa seipään päähän kiinnitettyä katkennutta viikatteenterää (Nilsson 1940, 118–119).

Värmlannissa yleisiä pedonajoja järjestettiin muun muassa Kaarle IX:n aikana (1550–1611), jolloin metsäsuomalaiset alkoivat asuttaa lääniiä (Halila 1985, 36; Nilsson 1940, 111). Yleiset pedonajot olivat hyvin organisoituja tapahtumia, joita johti aina jahtivouti, joka saattoi olla esimerkiksi kokenut ja ajon taitava talonpoika (Dalby, Ny) (IT, tuomiokirjamuistiinpano, 1684). Viranomaiset järjestivät ajot aina, kun petoja alkoi olla liikaa, ja ne organisoitiin joko kihlakunnittain, pitäjittäin tai useamman pitäjän yhteisinä ajoina (Ejdestam 1944). Esimerkiksi Eda ja Köla olivat pitäjiä, joissa oli 1770-luvulla erityisen paljon susia. Pitäjissä oli myös paljon karhuja, jotka aiheuttivat suurta vahinkoa tunkeutuessaan navettoihin ja tappaessaan karjaa. Karhujen paljoudesta kertoo myös se, että Dalbyssa tapettiin vuonna 1875 tammi- ja helmikuun aikana peräti 19 karhua (Ernvik 1951, 144). Monet talot lähettivät sudenajoihin (*skallgången*) myös piikansa ja renkinsä, jotta väkeä saatiin kokoon riittävästi. Sudenajo oli tapahtuma, joka kuului kauas, koska ajossa pidettiin kovaa meteliä, jota tehostettiin vielä torvin ja jänisräikin (EU 4344, 14915, Gräsmark). Ajot olivat yleensä suuria tapahtumia. Esimerkiksi Fryksdalissa vuonna 1812 järjestettyyn sudenajoon osallistui yli 1 000 ”ajomiestä” (Brodin 1923, 48). Yleensäkin 1800-luvun puoliväli oli aikaa, jolloin kaikkialla Värmlannissa kuljeskeli suuria susilaumoja ja Östmarkissa järjestettiin tänä aikana ”suurajo”, johon osallistui useita tuhansia ihmisiä (ULMA 12423, Östmark; Brodin 1948, 252–253). Kuten todettu, uuvutusajo (*hetsjakt*) oli ilmeisesti jonkinlainen suomalainen spesialiteetti, joka tapahtui hankikelien aikaan hiihtämällä ja koiraa apuna käyttäen (Nordmann 1888, XXVII–XXVIII, Branzell 1830–1836). Sanotaan, että savolaiset ja karjalaiset metsämiehet pystyivät hyvien hankikelien vallitessa hiihtämään suden väsyksiin (Bonsdorff 1782; Vuorela 1975, 37).

Värmlannissa oli 1800-luvun alussa myös runsas ilveskanta, mitä todistaa se, että vuosina 1827–1839 läänissä ammuttiin peräti 497 ilvestä (Nilsson 1933, 10). Kehitys johti pian kuitenkin siihen, että ilveskanta alkoi 1800-luvun loppupuoliskolla nopeasti vähetä. Esimerkiksi Fryksändessä viimeinen ilves muistetaan ammutun 1880-luvulla (Karlstads Tidning 30.1.1943). Ilves oli vihattu peto, jota pelättiin jopa enemmän kuin sutta. Sitä pidettiin silmittömänä tappajana, joka navettaan päästyään teki selvää jälkeä pienkarjasta. (Brodin 1948, 254.) Värmlannin eläimistöön on kuulunut myös ahma eli metsäkamppi, joka 1840-luvulla oli läänissä jo harvinainen (Widen 1932, 34).

Kuten todettu, myös metsästys oli elämänavalue, jolla ajaututtiin helposti erilaisiin ongelmatilanteisiin. Niihin pyrittiin varautumaan myös etukäteen sopimalla yhteisistä menettelytavoista. Kun esimerkiksi jäljitettiin haavoittunutta eläintä, jonka joku toinen metsästäjä kaatoi, keskeinen kysymys tässä oli saaliin omistaminen (Berg 1971, 73). Esimerkiksi Värmlannista tunnetaan menettelytapa, jonka mukaan eläin tällaisessa jäljitystilanteessa oli jaettava metsästäjien kesken tasan. Jos eläin

kuoli haavoihinsa, se kuului sille, joka oli sitä haavoittanut ja sitä jäljitti. (EU 8804, Jakt I, 569, Gräsmark.)

Yleensäkin haudat, ansat, loukut, viritetyt keihäät ja pyssyt ovat olleet pyyntivälineitä, jotka ovat kuuluneet pohjoiseurooppalaiseen pyyntikulttuuriin jo vuosisatojen ja -tuhansienkin ajan. Ruotsissa tähän vanhaan suomalaisten mukanaan tuomaan pyyntikulttuuriin liittyivät myös esimerkiksi värmlanninsuomen käsitteet ”permi” (ansalanka) ja ”virkamies” (metsästäjä). Kuten on käynyt ilmi, metsäsuomalaiset (savolaiset) tunsivat Ruotsiin tullessaan jo esimerkiksi rautojen ja myrkyn käytön, mutta eivät lintujen ampumista kuvilta. Uutta metsäsuomalaisille olivat myös viranomaisten järjestämät suuret pedonajot (*skalljakten*). (Talve 1953, 48.)

7.4. Karhunpyynti

Kunnioitetuin metsäneläin oli karhu, jonka menestyneimmät kaatajat olivat paikallisia kuuluisuuksia. Suomalaissyntyinen kuuluisuus oli Dalbysta kotoisin oleva Per Jonsson (Pekka Huuskoinen), joka ampui kaikkiaan 67 karhua, mistä syystä Värmlannin talousseura palkitsi hänet vuonna 1823. Kuuluisuuksia olivat myös Jan Andersson eli Jan Finne ja Daniel Veteläinen, joista ensiksi mainittu kaatoi 65 (useimmat Fryksändessä) ja jälkimmäinen 50 karhua. (VFMA 966, Fryksände; Gottlund 1986b, 357, 374.)

Yleensä karhu ammuttiin joko talvipesältä tai haaskalta (Talve 1990, 83–86). Talvipesän löydyttyä se vallattiin, eli pesän löytäjä merkitsi sen itselleen lyömällä pesän lähellä olevaan puuhun pilkan eli merkin (Schröder 1891, 97–104; Lönnberg 1929, 4). Löytäjän tuli myös kiertää pesä, mikä oli uskomuksen mukaan osattava tehdä oikein. Jos ”kiers vastapäivään karhun, niin se ei päässy pois kierroksest, vaan ku myötäpäivään kiers, niin se pääss. Kierroksen pit tehdä umpinaisen”. (EU 16934, Östmark.) Yleensäkin monet metsäsuomalaisten karhunpyyntiin liittämät tapaoikeudelliset piirteet ovat suomalaista perua. Tosin Värmlannissa karhunpesän löytäjä saattoi merkitsemänsä pesän myös myydä. Se oli tapa, jota Savosta ei tunneta (Talve 1953, 48).

Ennen karhun tappamista se oli ajettava ulos talvipesästä, mikä tapahtui tammi-kuun 20. päivän tienoilla. Tänä ajankohtana karhu oli jo puoliksi hereillä ja tuli ulos pesästä, kun sitä häirittiin. (EU 8804, Gräsmark.) Metsäsuomalaiset tuntevat myös sanonnan, jonka mukaan karhu kääntää helmikuun puolivälissä kylkeään (EU 12387, Gräsmark). Suomessa tämä sanonta on yhdistetty Matinpäivään (Vuorela 1975, 38). Myös Värmlannissa karhukanta oli vielä 1600- ja 1700-luvuilla suuri. Esimerkiksi vuosina 1648–1649 karhunkaatajat toivat Filipstadin kihlakunnanoikeuden nähtäväksi peräti 27 karhunnahkaa (Fernow III 1779, 643). Karhukannan suuruudesta kertoo myös se, että karhut tappoivat vuonna 1770 Nyn ja Dalbyn pitäjissä peräti 47 hevosta (Carstads veckotidning 26.4.1777). Karhukanta oli suuri vielä 1800-luvun puolivälissäkin, sillä esimerkiksi vuosina 1856–1860 Värmlannissa kaadettiin kaikkiaan 44 karhua. Muiden pe-

toeläinkantojen tavoin myös karhukanta alkoi pian tämän jälkeen pienetä, sillä vuosina 1866–1870 niitä kaadettiin enää 15 ja vuosina 1871–1875 vain neljä (Femårsberättelser 1861–1865, 19; Lönnberg 1929, 4). Joidenkin tietojen mukaan Värmlannin viimeinen karhunkaato tapahtui 1890-luvulla (Värmlands Folkblad 2.1.1943; myös Ernvik 1951, 143). Östmarkissa tapahtuneeseen viimeisen karhun kaatoon liittyy puolestaan kuvaus, jossa kerrotaan kaadon vaiheista ja onnistumisesta. Kuvauksen mukaan: ”Kärry-Matti... ol kerran karhua ampumass. Se löi maahan lehmän iltella, ja ne tekivät ensin lavan, jossa ne vahtasivat, mutta ei ne saanee. Sitten ne tekivät pienen skallan, se länsmanni oll kanssa, ja ne ampuivat sen sitte. Se oll viimeinen karhu jonka ne ampuivat täällä mehistä”. (EU 16934, Östmark.)

Karhunpyynnissä oli myös vaaransa, mitä kuvaa Johan Olssonin (Lekvattnet) kertoma, osin ehkä kuvitteellinenkin tapaus, joka on täynnä yllättäviä käännteitä. Kerrottu tapahtumasarja alkoi siitä, kun metsästäjä ampui karhua, mutta onnistui vain haavoittamaan sitä, mikä sai pakenevan karhun raivon valtaan. Kun metsästäjä lähti seuraamaan hiihtäen karhua, niin se äkkiarvaamatta yllätti miehen, nousi hänen suksiensa päälle, repäisi pyssyn miehen kädestä, heitti sen metsään ja puri miestä kasvoihin ja kaulaan. Tämän jälkeen karhu asettui makaamaan miehen päälle ja tämä vapautui karhun puserruksesta vasta kun muut metsästäjät ehtivät paikalle ja ampuivat karhun. Kun mies tämän jälkeen vietiin lähimpään taloon virkoamaan, paljastui se uskomaton seikka, että hänen kaulassaan oleva avonainen haava oli niin syvä, että tarjottu viinaryppy valui haavasta ulos. (VFMA 1541, Lekvattnet.)

Kun karhu oli kaadettu, vanhan tapaoikeuden mukaan kaikilla sen kaatopaikalle tulleilla oli määrätyin edellytyksin oikeus saada karhusta osansa. Esimerkiksi Suomessa noudatetun tavan mukaan tähän oli oikeus kaikilla niillä, jotka saapuivat paikalle ennen kuin karhulta oli ehditty leikata pois turparengas (Vuorela 1975, 40). Värmlannissa esiintynyt tapa erosi tästä siinä, että karhusta saivat osansa ne, jotka ehtivät paikalle ennen kuin karhu oli kokonaan paloitetu (SS, Maija Juvas, 1932).

Keskeinen karhunkaatoon liittyvä tapahtuma olivat peijaiset eli pyynninedistämisriitti, joka seremonioineen kesti useita päiviä ja tunnetaan kaikkialta arktiselta alueelta. Karhu haluttiin näin johdattaa matkalle sen alkuperäiseen kotiin, josta se on tullut metsästäjien riistamaille. Riitin tarkoitus oli myös vakuutella metsästäjän syyttömyyttä karhun kuolemaan. (Vuorela 1975, 40; myös Haavio 1967.) Seuraava 1800-luvun loppupuolelle ajoittuva lainaus kuvaa elävästi Östmarkissa järjestettyjä ”karhunkeikkeitä” eli -peijaisia: ”kaikki jock oll läsnä käskettiin sinne. Siellä keitettiin kaikke laija, ne keitti karhusta ja tekk leppäleipää. Siihen pantiin piparia ja nelkoita ja kanelparkkia ja läskiä ja keskuunissa pitt paista sen, kun reunalla paistais niin mistais karhunlykyn. Olta juotiin ja viinoa, vaan ennen ei ollut kun olta. Se olu tehtiin maltaista, tekk niin vahvoa että ne juopui. Ne sanoi että karhunkeikkiötä pitää tehdä ja juua jotta hyvä lykää kotiin vaan ei mehtään, sanottiin kun olta tehtiin. Karhunpuron Matti lauloi karhunlaulun kun se sai karhunlihoa”. (EU 16934, Östmark; myös Mörtberg 1938.)

7.5. Magia ja metsästysonni

Kun metsästysonneen pyrittiin vaikuttamaan, magia kohdistettiin niin pyyntivälineisiin kuin itse pyyntitapahtumaakin (Keyland 1954, 32). Ilmeisen yleinen vaikuttamiskeino on ollut metsästäjän mukaansa ottama maaginen "varustus", johon saattoi kuulua esimerkiksi palanen elohopeaa, pajankuonaa ja ehtoollisleipää. Metsästyskauden alkaessa myös uhrattiin. Tapiolle "pitt ensimmäisestä linnusta uhrata, ja sitten sai paljon lintuja kuin uhrais. Tapion poiijalle se pantiin linnusta jotain. Se on tasainen kuus, päältä on se tasainen, se on Tapion pöytä. Siitä kävv Tapio hakemassa" (EU 16934, Östmark). Uhri voitiin osoittaa myös puussa asuvalle Köyrylle. Puun, jossa se asusti, tunnistettiin siitä, että se narisi tuulessa. (Mörtberg 1938, 120.) Sääntöjen rikkomisen uskottiin puolestaan pilaavan metsästysonnen. Jos esimerkiksi varasti linnun toisen ansasta, menetti linnustus-onnen. Varkauden kohteeksi joutunut saattoi kostoksi myös kirotta varkaan, joka sai tämän seurauksena esimerkiksi kaatumataudin tai sairastui niin pahasti, että kuoli. (Keyland 1954, 41–42.)

Ylipäättään ulkopuolisen henkilön uskottiin voivan pilata metsästysonnen helposti. Hänen tarvitsi vain astua toisen asettaman ansan yli, niin se oli jo pilattu. Jos tämän teki vielä nainen, niin ansa ei sen jälkeen pyytänyt kerrassaan mitään (VFMA 4080. N. J. s. 1863, Södra Finskoga). Metsästysonnen pilaamiseen riitti myös se, että laukauksen kuultuaan toivoi ampujalle epäonnea (VFMA 3631. H. M. f. 1866. Nyskoga). Pyssyn puolestaan pilasi se, jos ampui sillä kissan, harakan tai tikan (EU 16934 Östmark). Pyssy ei pilaamisen pelossa saanut myöskään lainata kenellekään toiselle (VFMA 3631. H. H. s. 1886, Nyskoga). Keino suojautua pyssyn pilaamista vastaan oli panna sen perään koverrettuun pieneen koloon vähän elohopeaa, lyijyä, linnunhöyheniä, nahanpalasia tai käärmeenpää (EU 16934, Lekvattnet; Mörtberg 1938, 116).

Karhun ampumiseen tarkoitettua luotia valettaessa oli sulan metallin joukkoon raaputettava myös hiukan hopeaa, sillä aivan tavallisen luodin ei uskottu karhuun tehoavan (VFMA 3663, ker. s. 1856, Norra Ny; EU 725, Glava; 8804, Gräsmark; 16934, Lekvattnet). Mikäli kävi niin, että tällainen luoti ei tappanut karhua, sen tai karhun uskottiin olleen noiduttu (VFMA 3631, Nyskoga). Karhuun osunut luoti otettiin myös talteen, jotta siitä voitiin ottaa pala valettavaksi uuteen karhulle tarkoitettuun luotiin. Uskottiin, että tällainen luoti tehoaisi itse paholaiseenkin (VFMA 3825, Dalby).

Myös veren ja etenkin ihmisveren uskottiin parantavan metsästysonnea. Kun Vitsandissa vuonna 1832 mestattiin mies vaimonsa ja tyttärensä myrkyttämisestä, mestauspaikalle tuli joukko metsästäjiä, jotka mestauksen tapahduttua sivelivät pyssynsä kuolleen verellä (EU 16934, Joh. Öster s. 1844, Vitsand). Myös ansalanka oli tapana pyyhkiä siihen ensimmäisenä menneen linnun verellä. Kun lintu otettiin pois ansalangasta, se oli pujotettava lankaan tehdyn silmukan läpi kolmasti pää edellä, jotta lanka pyytäisi hyvin myös vastaisuudessa. Mikäli ansaan oli jäänyt sellainen eläin, jonka ei olisi pitänyt siihen mennä, eläin pujotettiin silmukan läpi päinvastoin kolmasti takaperin. Jos ansa ei pyytänyt, selityksenä tähän voitiin pitää maahisia (*underjordiska*), jotka eivät

hyväksyneet valittua ansan paikkaa (VFMA 3631, Nyskoga.). Jotta ansalangat pyytäisivät paremmin, ne voitiin panna myös tuvan kynnyksen alle, jos tiedettiin, että taloon oli tulossa ”huorahtava” nainen. Tämä perustui analogiaan, jonka mukaan langat, joiden yli nainen astui, pyytäisivät yhtä monta lintua kuin naisella oli ollut rakastajia. (VFMA 1184, Södra Finnskoga.)

Metsästysonnen takaamiseksi on metsälle lähdetessä voitu ryömiä pyssyn tai ansalankojen kanssa myös talon kynnyksellä seisovan vaimon jalkojen välistä. Tämä toimitus vaati tarkkuutta, sillä mikäli metsämies ryömiessään sattui koskettamaan vaimonsa haarojen väliä ja vaimo tähän reagoi, metsästysonni oli mennyt (VFMA 3631, Nyskoga). Metsälle lähdetessä sai taakseen katsoa vasta, kun taloa ei enää näkynyt (VFMA 3825, R. N. < J. H. s. 1871, Dalby). Huonoa onnea tiesi sekin, jos ensimmäinen vastaantulija oli nainen. Matkaa ei tämän jälkeen kannattanut enää jatkaa, vaan oli parasta kääntyä takaisin kotiin, panna pyssy seinälle ja lähteä jonkun ajan kuluttua uudelleen. Aikeesta lähteä pyyntimatalle ei myöskään saanut kertoa kenellekään. (Keyland 1954, 41.) Mikäli ansalangat pyysivät jatkuvasti huonosti, tätä asiantilaa pyrittiin korjaamaan siten, että käytiin ansalangat kaulassa kolmasti ehtoollisella ja ”voideltiin” ne ehtoollisleivällä (VFMA 3631, Nyskoga; Keyland 1954, 124). Ylipäätään magia vaikuttamiskeinona on ollut yleismaailmallinen ilmiö, ja Värmlannissa siihen turvauduttiin vielä 1900-luvullakin (Mörtberg 1938, 121).

8. Kalastus

Värmlantia on luonnehdittu ”tuhansien järvien maaksi”, ja järvillä on ollut suuri merkitys asuinpaikkoja valittaessa (Samuelsson 1917, 56). Järvistä ja joista saatiin kalaa, millä on varsinkin erätaloudessa ellessä voinut olla suurikin merkitys. Tosin kalastuksen tärkeys on vaihdellut asuinpaikan ja muuttuneiden olosuhteiden mukaan, ja sen suhteellinen merkitys elinkeinojen kehittyessä on luonnollisesti vähentynyt. Värmlannissa kalastuksen merkitys väheni esimerkiksi 1800-luvulla paikoin myös kalakantojen heikkenemisen myötä (IT, muistiinpanot O. P., Nyskoga). Monin paikoin Värmlannissa kalastusta alkoivat haitata myös lisääntyneet puutavaran uitot (Keyland 1954, 43–49). Sittenkin kalastuskin muuttui lähinnä vapaa-ajan harrastukseksi, josta saatu hyöty oli lähinnä satunnainen.

Varsinkin metsäsuomalaisasutuksen alkuaikoina kalastus oli luontainen elinkeino myös siitä syystä, että savolaiset olivat jo vanhastaan tottuneet saamaan ”suuren osan särpimestään vedestä”. Kalastusta suosittiin myös siksi, että sen avulla syötävää saatiin suhteellisen vähällä vaivalla. (Pirinen 1982, 385.) Metsäsuomalaisten kalastus ei rajoittunut myöskään vain Värmlantiin, vaan kalastamassa voitiin käydä Norjankin puolella, missä saalis suolattiin pyttyihin ja kuljetettiin kotiin joko hevosella tai kantamalla. Tärkeitä saaliskaloja Värmlannissa olivat Klarjoen lohi ja järvitaimen. Lohen merkitys näkyy myös siinä, että hyvistä lohenpyyntipaikoista käytiin kovaa kilpailua, joka johti usein konflikteihinkin. (Talve 1953, 41, 49.) Myös muikku oli arvokas kala, mutta sitä ei kaikista järvissä ollut. Esimerkiksi Lekvattnetin järvissä sitä oli, mutta Gräsmarkin vesistä se puuttui (EU 21829, Gräsmark). Ilmeisesti kalattomiin järviin ja lampiin istutettiin jo vuosisatoja sitten kaloja, muun muassa ahvenia (Matson 1908, 103).

Pyynnin huippu ajoittui kevään kutuaikaan, jolloin kevätkalaa pyydettiin niin verkoilla, katiskoilla, merroilla kuin rysilläkin (ULMA 21431, 24411, G. Adolf). Pääasiallinen saalis koostui särjistä, ahvenista ja hauista, joita vielä 1900-luvullakin kuivattiin talven varalle. Yleensä tämä tapahtui ulkona auringonpaisteessa, mutta joskus myös takkatulen lämmössä. Kuivatut kalat varastoitiin aittoihin, joissa isommat kalat yleensä ripustettiin naruille ja pienemmät pantiin tynnyreihin. Kalan säilöminen kuivattamalla on menetelmä, joka tunnetaan kaikkialta Pohjolasta. Toinen tärkeä pyyntikausi ajoittui syksyyn ja se jatkui vesien jäätymiseen saakka. Syyskalaa ei kuitenkaan kuivattu, vaan se suolattiin. (Saloheimo 1990, 183.)

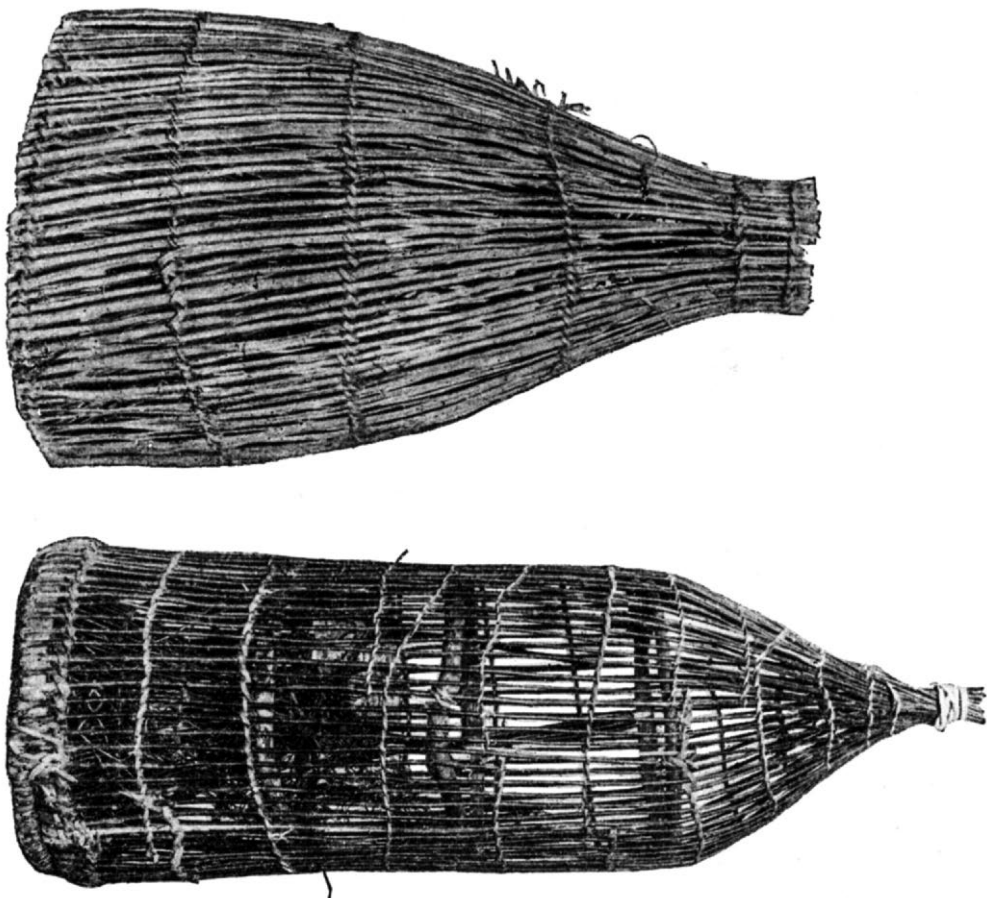
Tehokkain pyyntiväline oli verkko, joka saattoi olla joko perinteisempi yksikerroksinen verkko, useampikerroksinen riimuverkko tai nuottaa muistuttava tarpo- eli porkkaverkko. Nämä kaikki ovat verkkoja, joita on käytetty jo varhain myös

Suomessa (Talve 1979, 74; Vuorela 1975, 112). On ilmeistä, että metsäsuomalaiset tunsivat ne jo Ruotsiin tullessaan. Vanhemmista verkkotyypeistä on mahdollista saada tietoa lähinnä perunkirjoista, joissa on lueteltu vainajan jälkeensä jättämä omaisuus. Esimerkiksi Lekvattnetissa vuonna 1795 kuollut Jons Nilsson jätti jälkeensä muun muassa kuusi verkkoa ja yhden rysän. Verkkotyypit eivät tässä tapauksessa käy ilmi, mutta esimerkiksi samana vuonna kuolleen Jan Anderssonin perunkirjassa ne on yksilöity. Andersson omisti peräti kymmenen verkkoa, joista kolme oli lueteltu nimikkeellä *stint nät för siklör*, kolme nimikkeellä *skott nät* ja neljä nimikkeellä *grofre nät*. Ilmeisesti nämä viimeiseksi mainitut verkot (*grofnät*) olivat riimuverkkoja (*grimnät*). (Almqvist 1987, 473.) Käsite *skottnät* viittaisi puolestaan tarpomaverkkoon, johon kalat peloteltiin vettä polskuttelemalla (Talve 1990, 90; myös EU 21829, Gräsmark; SS, Maija Juvas, 1932). Tähän kalastustapaan viittaa myös järvenlahdesta käytetty nimitys *Porkaviken* (Pettersson 1906, 17). Tarpomaverkkoa on käytetty jo 1520-luvulla muun muassa kuninkaankartanoissa ja se oli tunnettu pyyntimenetelmä jo varhain myös Savossa, jossa siitä on käytetty nimitystä käestäminen (Vuorela 1975, 113). Perunkirjan *stint nät* on kaiketi tarkoittanut pienisilmäistä salakkaverkkoa, joilla on pyydetty syöttikaloja. Riimuverkko erosi tavallisesta yksikerroksisesta verkosta siten, että siihen kuului pienisilmäinen pääverkko ja yksi tai kaksi isosilmäisempää ulompaa verkkoa (Talve 1990, 90; Erixon 1935, 394). Vuodelta 1688 olevassa Fryksdalin kihlakunnan tuomiokirjassa on esiintynyt myös käsite *laggnät*, jonka merkitys jää kuitenkin epäselväksi. Se mainitaan asiayhteydessä, jossa suomalaisia Örjan Larssonia ja Josef Josefssonia syytettiin kahdentoista tällaisen verkon varastamisesta. (IT, muistiinpanot, Fryksdals härads domböcker 5—9/10 1688, bd 31, 170.) Verkkojen talokohtaiset ja monesti suuretkin lukumäärät osoittavat, että kalastuksen merkitys ravinnon hankinnassa on näissä taloissa ollut ilmeisen suuri.

Yleisesti käytetty pyydys oli myös katiska, joka kalaverkon tavoin tunnetaan jo esihistorialliselta ajalta. Katiska oli alkuaan kuitenkin kiinteä pyydys, joka tehtiin matalaan veteen kapeista liisteistä tai säleistä (EU 21375, Gräsmark). Katiskan seinämät ulottuivat vedenpinnan yläpuolelle ja kalat otettiin siitä talteen haavilla (Talve 1990, 90). Wärmlanninsuomessa tästä pyydyksestä käytettyjä nimityksiä ovat olleet muun muassa ”kattiska” (Lekvattnet) ja ”katsa” (Fryksdalen) (Mägiste 1966—1970, 194). Parhaimmillaan katiskapyyntikin oli keväällä, mutta toisin kuin verkkopyynti, se jatkui koko kesän ja syksyn aina jäiden tuloon saakka. Sittemmin tämän kiinteän pyydyksen korvasi siirrettävä rautalankakatiska (Talve 1953, 50).

Vanhoihin kalanpyydyksiin kuului myös vitsamerta, jolla pyydettiin pääasiassa vain kutukalaa (Keyland 1954, 44). Pullomaisen muotonsa ansiosta se soveltui hyvin myös puropyyntiin (EU 1867, Fisket I, Gräsmark).

Kutukalojen houkuttelemiseksi mataliin vesiin aseteltiin kuusen- tai katajanokista tehtyjä turoja, joiden vierelle merrat aseteltiin. Lahdenpohjukkaan voitiin tehdä risuista myös johdeaita, jonka päähän merta pantiin (ULMA 21431, G. Adolf). Esimerkiksi Östmarkissa ja Vitsandissa mertoja tehtiin myös männyn ”ohusista liistoista” ja

Kuva 10. Mertoja, Taalainmaa. (Fataburen 1918, 87).

niinestä (*bastmjärde*) (ULMA 20325, Östmark; 8837, Fryksände). Kutukalaa pyydettiin myös rysällä, jonka tunnusmerkkejä olivat puusta taivutetut vanteet, verkkomaiset seinämät, yksi tai useampi nielu ja kaksi tai kolme johdeaitaa (Vuorela 1975, 118; Talve 1990, 92). Värmlannin järvissä rysillä on pyydetty muun muassa lahnaa ja haukea ja Klarjoella myös ankeriaita. Vänernin kaltaisilla suurilla järvillä rysillä pyydettiin kuhaa ja jokiin nousevaa madettakin (Talve 1953, 43). Järvipyyntiin kehitetty neljällä nielulla varustettu kupolimainen *mörtstuga* oli jo rysää uudempi pyydys Värmlannissa (IT, muistiinpanot 1949, Nyskoga, Viggen).

Onkiminen oli myös suosittu pyyntimenetelmä ja harrastus. Se on ilmiönä kiinnostava siksi, että siihen liittyi erityispiirteitä, jotka olivat tunnusomaisia vain metsäsuomalaisille. Tällainen erityispiirre oli esimerkiksi tuohesta tehty matolaatikko tai -purkki (*maskburk*, *masklåda*, *maskdåsa*, "onkmatoloota", "lierokopsa"), jota ruotsalaiset eivät olleet käyttäneet. (Talve 1953, 49.) Tavallisesti onkivarustukseen kuului myös pieni puinen rasia, jossa säilytettiin ongenkoukkuja ja jonka reunoihin oli tehty lovet

helpottamaan varasiiman kelaamista rasian ympärille. Ongensiima tehtiin aiemmin hevosen häntäjouhista ja pellavalangasta, ja koukut puolestaan joko katajasta tai leh-mänsarvesta (KM 5161:124, Nyskoga; ULMA 20325, Östmark). Syöttinä käytettiin matoa, perhosta, kärpystä, paarmaa, kiiltomatoa tai kalansilmää. Särkien ongintaan soveltui myös metsäkanan höyhen. Kun onkireissulta oli palattu kotiin, jäljelle jäänet madot oli päästettävä takaisin maahan samaan paikkaan, josta ne oli löydettykin (VFMA 3825, Dalby).

Koukkupyynti (*ståndkrok*) oli puolestaan menetelmä, jossa käytettiin apuna jär-venpohjaan työnnettyä haarapäistä keppiä, jonka haaraan koukkusiima oli kelattu. Syöttinä koukussa käytettiin elävää kalaa, joka oli kiinnitetty siihen selkävästään. Kun esimerkiksi hauki iski syöttiin, haaran ympärille kelattu siima purkautui, mikä oli kalastajalle merkki siitä, että kala oli tarttunut koukkuun (EU 1867, Fiske I, Gräsmark). On mahdollista, että metsäsuomalaiset omaksuivat tämän pyyntitavan vasta Ruotsissa. Esimerkiksi Porin seudulla se yleistyi vasta 1880-luvulla (Vuorela 1975, 96). Tähän rin-nastuva pyydys on ollut pitkäsiima, jolla Klarjoesta pyydettiin syksyisin muun muas-sa mateita. Pyydyksen teho perustui siihen, että sen pitkään ainaan voitiin kiinnittää siimoistaan satojakin koukkuja, joissa oli syöttinä joko mato tai elävä särki tai ahven. Kovinkaan suosittu pyydys se ei näyttäisi kuitenkaan olleen, mikä johtunee siitä, että pyydyksen pyyntikuntoon saattaminen oli suuritöinen toimenpide (EU 1867, Fiske I, Gräsmark; 21829, Gräsmark). Esimerkiksi Suomessa pitkäsiimaa alettiin Päijännettä lukuun ottamatta käyttää vasta 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa (Vuorela 1975, 96).

Joki- ja purokalastukseen kuuluivat myös erilaiset patorakennelmat. Yksinkertai-simmillaan tällainen rakennelma saattoi olla puroon havuista tai puunoksista tehty risuaita, jonka aukkoihin merrat asetettiin. Aukkoon voitiin asettaa myös ontto tukki, jonka toisessa päässä oli tuohisuppilo, johon kalat jäivät. (Nordlander 1894, 105–106.) Yksinkertainen pyyntiväline oli myös virtaavaan puroon aseteltu kangassäkki. Isompiin jokiin rakennetut kiinteät patorakennelmat pyyntilaitteineen oli tarkoitettu jo vael-luskalan (lohen) pyyntiin ja ne tunnetaan niin Ruotsista kuin Suomestakin jo ainakin keskiajalta. Värmlannissa tällainen lohenpyyntiin käytetty pyyntilaitte oli ”kalahuusa” (*fiskhus*), jollainen esimerkiksi Östmarkissa oli vielä 1900-luvun alussakin lähes joka purossa (ULMA 9942, Övre Fryksdalen; 20325, Östmark; Talve 1953, 49). Laitte oli helppo rakentaa ja se pyysi kalaa hyvin. Varsinainen pyydysosa oli ohuista puunrungoista tehty, muutaman metrin pituinen ränni, joka oli sovitettu padossa olevaan aukkoon. Virtaava vesi pääsi rännin läpi, ja ränniin uineet lohet jäivät sen peräosaan. (ULMA 20325, Södra Finnskoga; Schröder 1888, 61.)

Myös nuotta oli vuosisatoja käytetty pyyntiväline, jonka erityisominaisuudet mää-räytyivät sen mukaan, mitä sillä pyydettiin ja millaisissa olosuhteissa sitä käytettiin (Vuorela 1975, 101). Toisaalta nuotta oli kuitenkin niin kallis hankinta, että usein oli tyy-dyttävä yhteisomistukseen, jolloin yhteinen saalis jaettiin omistussuhteiden mukaan (Talve 1953, 50; Saloheimo 1990, 180). Nuotta valmistettiin vanhastaan pellavalangasta, jonka puuvillalanka korvasi 1800-luvulla. Pellavalangasta tehdyn nuotan suuri heikkous

oli, että se mätäni nopeasti. (ULMA 8837, Fryksände; Gothe 1942, 117, Malungen, Bergsjö, 1750.) Nuottaa vedettiin jo varhain myös talvella ja on ilmeistä, että metsäsuomalaiset tunsivat talvinuottauksen jo Värmlantiin tullessaan (Talve 1990, 90). Esimerkiksi Karlsta-
dista tieto talvinuotan vetämisestä löytyy vuodelta 1663 (Gyllenius 1962, 265 - 13 huhtik. 1663 "the drogo ijssnoott hvar dagh"). Kaikissa vesissä nuotanveto ei kuitenkaan onnis-
tunut, mihin syynä oli useimmiten joko järvenpohjan kivisyys tai pohjaan uponneet
puut ja risut. Klarjoki oli kuitenkin vesistö, jossa nuottaa saattoi vetää.

Tuulastus oli puolestaan pyyntikeino, jota on harjoitettu pääasiassa elo-, syys- ja
lokakuussa ja jossakin määrin myös keväällä, jolloin hauki ja lahna nousivat mata-
liin rantavesiin kutemaan (Nordlander (utg.)1894, 105—106). Tuulastuksessa käytettiin
ahrainta, eli varrellista pitkäpiikkistä pyyntivälinettä, jolla iskettiin isompia kaloja.
Tuulastus tapahtui syyspuolella iltapimeällä, aiemmin joko tuohuksen tai tervastu-
len valossa (SS, Maija Juvas, 1931). Yleisesti käytetty vesikulkuneuvo metsäammilla
liikuttaessa oli lautta, joka oli helppo tehdä paikan päällä (Talve 1953, 50). Isommilla
järvillä liikuttaessa on käytetty ruuhta, jonka kantovoimaa voitiin lisätä tukeilla, jotka
kiinnitettiin ruuhan sivuille (Keyland 1954, 49).

Jonkinlainen poikien huvi oli puroihin kutemaan nousevien haukien ja taimenien
"hirttäminen", mikä tapahtui niin, että matalassa vedessä uiva kala tempaistiin maal-
le kepin päähän kiinnitetyllä lankasilmukalla. Kun järvet jäätyivät, toinen samanta-
painen huvitus oli mateiden ja haukien nuijapyynti eli ohuen jään alla näkyvä kala
tainnutettiin lyömällä sen kohdalla jäähän nuijalla (EU 1867, Gräsmark; 1383, Sunne).

Kalastuksen merkityksestä kertoo sekin, että kilpailu kalapaikoista oli kovaa ja
johti myös moniin kiistoihin. Tällaisen kiistan aiheena saattoi olla esimerkiksi jonkun
toisen maalle rakennettu "lohihuusa" tai vesimylly, jonka katsottiin haittaavan kalojen
nousua joen latvavesille (IT, tuomiokirjamuistiinpano, Fryksdals härads domböcker
1638). Joskus kiistat johtivat kärjistyessään myös vahingontekoihin, kuten pyydysten
rikkomisiin (Falk 1921, 263). Kalastusoikeus määräytyi maanomistuksen mukaan eli
maanomistajalla oli oikeus kalastaa sekä hänen maihinsa rajoittuvilta rantavesiltä
että yhteisiltä kalavesiltä. Maanomistajalle kuului aina myös osakkuus jokiin raken-
nettuihin yhteisiin kalastuslaitteisiin. Maattoman oli puolestaan maksettava vuokraa
oikeudestaan kalastaa tai sitten hän kalasti niin kutsuttua maanosaa vastaan, joka oli
puolet saaliista. (Talve 1990, 88.)

Metsästyksen tavoin kalaonneenkin pyrittiin vaikuttamaan magian keinoin, jollai-
nen oli esimerkiksi "vesskuville" annettu uhri. Sanottiin, että "suoloa pitt olla taskussaan
[...] ja ku ensimmäisen kalan sai, sen pitt ottoa ja panna pinnaan ja ottaa uumenet pois
ja panna suoloa, ja paistoa kalan ja puolen antoa, pääpuolen, vesskuville, jotta se antais
paljo kaloja". Tähän samaan toiveeseen tähtäsi myös se, että "ku oll lohkala niin ne söi
pään ensin, päässä oll paras lykky, sanoivat ja kalakidukset ne söivät ja silmät". (ULMA
11097, Östmark.) Myös kalastuksen alku keväällä tuli huomioida. Ensimmäinen saatu
kala oli "kasvokala", joka oli heitettävä takaisin veteen, jotta kalaonni jatkuisi hyvänä
(SS, Maija Juvas, 1930). Sanotaan myös, että ensimmäinen kala oli annettava kissalle. Jos

kalan heitti pois, heitti samalla pois myös kalaonnen (VFMA 3889, Södra Finnskoga). Jotta ongenkoukut pyytäisivät hyvin, ne voitiin ottaa myös mukaan kirkkoon, kun mentiin ehtoolliselle (VFMA 3825, Dalby). Onkimiehen rituaaleihin kuului myös tapa sylkäistä koukkuun pantuun syöttiin kolmasti ennen sen heittämistä veteen (VFMA 3631, Nyskoga).

Kalaonnen pilasi puolestaan se, jos astui pyyntivälineen yli. Huonoa onnea tiesi yhtälailla se, jos kalaan lähdettyään unohti jotakin kotiin eikä kääntynyt takaisin. (VFMA 3916, Dalby.) Pyydysten veteen panemiseen vaikuttivat myös omat uskomuksensa. Esimerkiksi ”ku oll lautta tai ku oll venekki, niin oikeallen puolelle pitt viskata merran, niin sai paljo kaloja. Jos vasemmallen puolelle viskais, ei saanu paljoa” (ULMA 12423, Östmark). Myös sään ja kuun vaihtelut yhdistettiin kalansaantiin. Parhaimmillaan kalaonnen uskottiin olevan uudenkuun aikana ja huonoimmillaan mätäkuun aikana. Uskottiin myös, että tuulensuunta vaikutti kalansaantiin. Kun tuuli pohjoisesta, kalan uskottiin pysyttelevän paikallaan pohjassa, ja sadesäällä se otti puolestaan hyvin onkeen. (Broberg 1953, 89–90.)

Kuvatuista kalastusmenetelmistä ja -välineistä voidaan lopuksi todeta, että kalastaminen koukulla, ahraimella, katiskalla, verkoilla ja nuotalla ovat olleet jo varhain käytettyjä pyyntimenetelmiä niin Suomessa kuin Värmlannissakin. Erityinen kalastukseen liittynyt suomalainen ilmiö Värmlannissa on ollut ehkä vain matolaatikko, joka ei ruotsalaisen onkimiehen varustukseen ole kuulunut (Talve 1953, 50).

9. Peltoviljely

Myös metsäsuomalaisten 1600-luvun peltoviljelystä tiedetään vähän. Kun rautaruukkien merkitys kasvoi ja kaskiviljely monin paikoin kiellettiin, metsäsuomalaisten oli turvauduttava yhä enenevässä määrin karjanhoitoon ja peltoviljelyyn. Pellot olivat varsinkin alkuaikoina usein kuitenkin niin pieniä, että ne eivät yksin pystyneet antamaan riittävää elantoa. (Wedin 2007, 292.)

Peltoviljelyä harjoitettiin uuden ajan alussa myös Savossa, mutta se oli siellä vielä 1600-luvullakin vasta vakiintumassa (Pirinen 1982, 362). Johtopäätösten tekemistä Savossa harjoitetun peltoviljelyn laajuudesta vaikeuttaa se, että maantarkastusasiakirjoissa esiintynyt käsite pelto on voinut tarkoittaa myös kaskialaa (mt. 213). Joka tapauksessa tiedetään, että Savon pelloissa, joista useimmat olivat enintään yhden tynnyrinalan (noin yhden hehtaarin) kokoisia, viljeltiin tänä aikana vuodesta toiseen pääasiassa ohraa. Tällaisen yksivuoroviljelyn mahdollisti kesannoinnin ohella myös peltojen hyvä lannoittaminen. Voi olla, että pelloissa on viljelty jonkin verran myös ruista (mt. 370). Savossa rukiin osuus syömäviljana kasvoi lähinnä siellä, missä asutettiin uusia alueita. Savon alueista ruista viljeltiin eniten pellossa 1600-luvulla Hankasalmella, Haukivuorella, Kangasniemellä ja Pieksämäellä. Jonkin verran sitä on viljelty tänä aikana myös Juvalla, Leppävirralla ja Varkaudessa. Tavanomaisia peltoviljelykasveja Savossakin olivat hamppu, pellava ja humala, joista viimeisimmän viljelyyn velvoitti jo maanlakikin. (Saloheimo 1990, 225–227, 371.) Värmlannin metsäsuomalaiset viljelivät pelloissaan ensi alkuun pääasiassa kuitenkin ohraa. Kauraa ja sekaviljaa niissä alettiin viljellä enemmän vasta 1700-luvulla, ruista 1800-luvun alkupuolella ja vehnää vuosisadan loppupuolella. (Nilsson 1950, 104–107.)

Värmlannissa peltoalaa pyrittiin kasvattamaan jo varhain myös valtiovallan toimesta niin, että uudisasukkaan oli raivattava tietty ala peltoa ja rakennettava määrätyt rakennukset, jotta hän sai torppansa verolle ja näin vakiinnutettua sen hallinnan (Bladh 1995, 138; Wedin 2001c, 50). Kaarle-herttua jatkoi 1570-luvulla isänsä työtä kehittämällä hallussaan olevista linnoista ja kartanoista mallitiloja, joilla kokeiltiin uusia viljalajikkeita ja viljelymenetelmiä. Kuitenkin siitä, missä määrin tämä vaikutti kansan viljelytapoihin, tiedetään vähän (Lähteenmäki 2002, 138). On ilmeistä, että metsäsuomalaisten peltoviljely on alkuaikoina ja usein myöhemminkin ollut verraten vaatimatonta. Kun tilanne 1800-luvulla muuttui vielä niin, että metsäyhtiöt alkoivat ostaa viljelijöiltä heidän talojaan ja torppiaan ja vuokrata niitä entisille omistajille, tämä johti siihen, että monet viljelijät alkoivat uudessa asemassaan suorastaan laiminlyödä viljelemiään peltoja (Segersted 2006, 229).

Metsäsuomalaisten voi olettaa viljelleen peltojaan alkuaikoina jokseenkin samalla tavalla kuin miten niitä oli viljelty Savossakin. Tosin uudessa elinympäristössä kaikkien viljelyyn ovat vaikuttaneet paikalliset tekijät, kuten ilmasto, maaperän laatu ja ravinnevarat, jotka viime kädessä ovat määränneet sen, mitä peltoon on kylvetty ja mitä viljelymenetelmiä käytettiin. Ylipäätään erot Värmlannissa ovat olleet suuret sillä läänin pohjoisosissa ilmasto oli ankara ja maaperän kalkkipitoisuus vähäinen, mikä asetti rajat viljelymahdollisuuksille. Myös kevät tuli pohjoisosissa myöhään ja halla-öitä alkoi olla jo syyskuun alussa, joten kevätilja ei täällä ehtinyt aina kypsyä. Värmlannin pohjoisosissa maa oli lumen peitossa 160–180 päivää vuodessa, kun se läänin eteläosissa oli enää 80–100 päivää. (Nilsson 1950, 6.) Koska Vänern-järvi oli jäässä vielä huhtikuussa, se piti ilmat läänin eteläosissakin kylminä, ja kylvötyöt voitiin aloittaa vasta toukokuussa. Esimerkiksi läänin lounaisosia vaivasi usein myös kuivuus. Onkin sanottu, että missään muualla Ruotsissa paikalliset ilmastolliset vaihtelut eivät ole olleet niin suuret kuin Värmlannissa. (Ingeström 1918, 240.)

Vaikka useimpien metsäsuomalaisten torppien peltoalat olivat pieniä, 1580-luvulta tunnetaan myös suomalaistorppa, jossa oli peltoa peräti neljä tynnyrinalaa. Toista ääripäätä ovat edustaneet torpat, joissa ei ollut peltoa lainkaan, mutta niillä oli vastaavasti suuret niittyalat, jotka mahdollistivat tavallista suurempien karjamäärien pitämisen. (Nordmann 1888, 12–13.) Pääasiassa Värmlannin peltoalaa kasvatti 1600-luvulla uudisasutustoiminta ja ehkä jossakin määrin myös 1600-luvun puoliväliin ajoittuneet metsämääräykset, jotka rajoittivat kaskenpolttoa (Myrdal 2000, 234). Luonnollisesti viljelyalan kasvattaminen oli sidoksissa myös lannan saantiin eli taloissa ja torpissa olevan karjan määrään. Vaikka peltoala vähitellen kasvoikin, niin kaskiviljely, kuten jo on todettukin, oli vielä pitkään tärkeä elinkeino, mikä käy ilmi myös rukiina maksettujen viljakymmenysten määrästä. Kuitenkin siellä, missä oli asuttu pitemmän aikaa (30–40 vuotta), ohrakymmenysten suhteellinen osuus rukiiseen verrattuna on kasvanut asumisen aikana selvästi (Bladh 1995, 178). Esimerkiksi Gräsmarkissa pellonviljan osuus maksetuista kymmenyksistä saavutti 50 prosentin tason jo 1660-luvulla, Fryksändessä 1670-luvulla ja Älvdalissa 1700-luvun alussa (mt. 345). Tosin on muistettava, että tiedot maksetuista kymmenyksistä koskevat vain sitä kansanosaa, joka ylipäätään kykeni maksamaan veroa. Köyhemmän väen elämästä ei tältä osin eikä muutenkaan tiedetä paljoa (Myrdal 2000, 221).

Uusien peltujen raivaaminen väheni Värmlannissa selvästi 1600-luvun lopulla, jolloin uudistilojen perustamista alettiin jarruttaa (Bladh 1995, 178). Uudisasutustoiminta vilkastui jälleen 1700-luvulla, kun uudisviljelmät vuonna 1743 saivat verovapauden. Myös vuonna 1757 annettu isojakoasetus edisti tilojen lohkomista. Lisäksi asutustoimintaa aktivoi vuonna 1762 tehty päätös, joka salli mäkitupien perustamisen. Isojakoa-asetuksen antaminen mahdollisti myös viljelymenetelmien uudistumisen. Kaiken tämän taustalla vaikutti 1700-luvulla Ruotsissakin herännyt mielenkiinto agraarikysymyksiä kohtaan (Bladh 1995, 188).

9.1. Metsäsuomalaisten pellot

Niin Savossa kuin Värmlannissakin pelto raivattiin mielellään mäen etelä- tai länsirinteelle. Tällaisen rinnepellon hyvä puoli oli, että lumi sulii siltä keväällä tavallista nopeammin, eikä liika kosteus haitannut viljelyä. Tällainen pelto oli myös hyvää moreenimaata ja antoi yleensä paremman sadon kuin mitä ruotsalaiset saivat viljelemistään jokilaaksojen savimailta. Tosin rinnepeltoilla oli huonojakin puolia. Esimerkiksi voimakkaiden sadekuurojen synnyttämät vesivirrat saattoivat kuluttaa tällaisen pellon multakerrosta liiaksi. (Nilsson 1950, 104.) Joskus pelto oli myös niin jyrkkä, että se voitiin kyntää vain yhteen suuntaan. Lisäksi moreenimaiden raivaaminen pelloiksi oli suuri ponnistus. Todisteena tästä ovat muun muassa peltoilla olevat suuret kiviröykkiöt. (Björkman 1842, 138.)

Suomalaisten osaaminen käy ilmi esimerkiksi vuodelta 1685 olevasta oikeuden pöytäkirjasta, jossa Dalbyn ruotsalaisia moitittiin siitä, että he eivät osanneet viljellä kivisiä pellojaan yhtä hyvin kuin suomalaiset (Segerstedt I, 418). Rinnemaille raivatut moreenipellot sijaitsivat usein kuitenkin hajallaan ja olivat pinta-aloiltaan pienempiä kuin jokilaaksojen pellot. Esimerkiksi Pohjois-Värmlannissa metsäsuomalaistalon keskimääräinen peltopinta-ala 1700-luvun alussa oli noin yksi hehtaari, kun se Klarjokilaakson ruotsalaistaloissa jo vuonna 1644 oli 5–6 hehtaaria³⁷ (Nilsson 1950, 32, 92). Viljelyä haittasi Värmlannin pohjoisosissa myös se, että sato ei aina ehtinyt kypsyä ajoissa. Ylipäättään kivisten peltujen viljeleminen oli vaikeaa ja sato saattoi erilaisista syistä johtuen jäädä katastrofaalisenkin huonoksi (Olovsson 1960).

Uudempi viljelymuoto Ruotsissa oli soiden polttoviljely (*brännodling*), joka alkoi yleistyä 1700-luvun toisella puoliskolla. Sitä alettiin ensin harjoittaa Ruotsin länsiosissa ja Värmlannissa, jossa uuden pellon tarve oli erityisen suuri. Tähän viljelytekniikkaan kuului, että maa ensin kuokittiin, turpeet koottiin kasoihin ja kun ne olivat kuivuneet ne poltettiin ja tuhka levitettiin suopeltoon (NM 88541, Gräsmark; ULMA 20325, Östmark). Tuhkan määrää voitiin vielä lisätä polttamalla pellolla esimerkiksi lehtikerppuja ja risuja (ULMA 12423, ker. s. 1868). Tällaiseen peltoon kylvettiin kaura.

Viljelyalaa on lisätty myös järvenpintoja laskemalla, jolloin vesijättömaasta saatiin tehtyä uutta peltoa (Bringeus 1963, 78). Valtiovalta edisti soiden viljelykseen ottoa myös verovapauksin (Bladh 1995, 188). Kaikin paikoin suoviljely ei hallojen vuoksi kuitenkaan onnistunut, ja osa suopelloista jäi ajan myötä niityiksi (Mörner 1952, 66).

Yleensäkin peltoviljelyn merkitys Ruotsissa alkoi kasvaa voimakkaammin 1700-luvulla, ja tästä kertoo se, että maan peltotala kasvoi vuosina 1700–1870 peräti 250 prosenttia (Gadd 2000, 232–234). Aktiivisinta pellonraivaus oli 1800-luvulla ja erityisen aktiivista se oli Värmlannissa. Esimerkiksi Fryksdalenissa peltopinta-ala kasvoi vuosina 1789–1880 peräti 501,7 prosenttia. Merkillepantavaa tässä on myös se, että suuren osan

³⁷ 5,7 tynnyrinalaa, jonka keskiarvo oli laskettu viiden ruotsalaiskylän talojen peltalojen mukaan (Nilsson 1950, 32, 92).

näistä pelloista raivasivat metsäsuomalaiset, joiden panos pellonraivauksessa on ollut muuallakin läänissä merkittävä (Nilsson 1950, 173). Tämä käy ilmi myös Värmlannin maaherran viisivuosisikertomuksesta, jossa todetaan, että etenkin suomalaiset torpparit ja pienviljelijät olivat ahkeria raivaamaan uutta peltoa (Femårsberättelser 1829, 25–26). Viljelyalaa saatiin myös niin, että niityiksi jääneistä entisistä kaskialoista tehtiin peltoa (Nilsson 1950, 173). Tosin niittyjen muuttaminen pelloiksi vaati suuren työpanoksen. Suoniityt oli ensin käännettävä lapiolla, minkä jälkeen alalle kerättiin kasoihin puita ja risuja, jotka poltettiin ja saatu tuhka levitettiin keväällä peltoon. Tämän jälkeen ala vielä kuokittiin ja äestettiin, ja siihen kylvettiin useimmiten kaura. Tavallisesti pelto oli vasta kolmantena vuotena niin kova, että sitä voitiin kyntää ja äestää hevosella. (Ernvik 1951, 226.)

Lekvattnet ja Östmark olivat Värmlannin raivaajapitäjiä, joissa vuosina 1853–1861 raivattiin uutta peltoa noin 415 tynnyrinalaa. Lisäksi pitäjissä raivattiin 139 tynnyrinalaa uutta niittyä, mikä puolestaan mahdollisti karjamäärien lisäämisen. (Bladh 1995, 301; Segersted 2006, 269; myös Nordmann 1888, 191.) Peltojen ja niittyjen raivaamista tuettiin tähän aikaan myös raivauslainoin. Uutta peltoa ja niittyä tarvittiin kipeästi, sillä väkiluku kasvoi voimakkaasti. Värmlannin väestö muodosti 1800-luvulla verraten homogeenisen kansanosan, johon kuului vain vähän rikkaita. (Segersted 2006, 204–205, 480.) Valtaosa sai viljelemistään pelloistaan vain oman leivän, ei sen enempää. Monet joutuivat vähäisestä sadostaan vielä myymään osan, jotta saivat maksettua veronsa. Tämä johti helposti myös velkakierteeseen, mikäli joutui ostamaan keväällä kallista siemenviljaa. (VFMA 4333, Råmen; Samuelsson 1917, 254.) Kun vilja loppui eikä uutta saatu mistään, lähes ainoa keino selviytyä hengissä oli turvautua hätäravintoon. Monien oli syötävä sitä niin sanottuina normaaleina vuosinakin.

9.2. Viljelyskasvit

Ruotsissa jo keskiajalla viljeltyjä kasveja ovat olleet ohra, ruis, kaura, vehnä, nauris, hamppu ja pellava (Myrdal 2000, 39). Tärkein niistä oli ohra, jota viljeltiin sekä pellossa että kaskessa. Esimerkiksi Värmlannin pohjoisosissa, kuten Fryksändessä ja Dalbyssä, ohraa viljeltiin kuitenkin vähän, koska se ei menestynyt näillä seuduilla kovin hyvin maaperän kalkinpuutteen takia. (ULMA 18123:15, Fryksände; 20159, Dalby.) Ruotsin länsiosissa ohra sitä vastoin menestyi jo paremmin. Viljelty perinteinen ohralajike oli kuusirivinen (*sexradig*) ohra, joka oli leipäviljaa. Siitä leivottiin muun muassa ohutleipää (EU 1376, Gräsmark; Gadd 2000, 131–133).

Ruotsissa viljellystä peltorukiista tunnetaan kaksi eri lajiketta, joista toinen oli kevät- ja toinen syysruis. Nämä lajikkeet erosivat toisistaan esimerkiksi siinä, että ensiksi mainittu menestyi paremmin Ruotsin länsi- ja jälkimmäinen sen itäosissa. Syynä tähän oli se, että syyskylvö vaati suojakseen lumipeitteen, jota maan länsiosissa ei aina

saatu. (Myrdal 2000, 239.) Eniten peltoruista on viljelty Skånessa ja paljon myös Ruotsin itäosissa, jossa sen läpimurto tapahtui jo 1500-luvulla (Gadd 2000, 131–133). Esimerkiksi huhtakaskessa viljelty juureisruis ei pellossa ole menestynyt, vaan se menetti siinä versomisominaisuutensa parissa vuodessa (Niemelä 1998, 247).

Metsäsuomalaiset alkoivat viljellä peltoruista usein siinä vaiheessa, kun kaskiviljelystä luovuttiin (myös Mörner 1952). Alueelliset erot näkyvät myös siinä, että Värmlannin eteläosassa peltoruista viljeltiin yleisesti jo 1800-luvun alussa (kuudes- tai seitsemäsosa pellosta), mutta esimerkiksi läänin pohjoisosaan kuuluvassa Norra Nyn pitäjässä sitä ei tänä aikana viljelty vielä lainkaan, vaan pääviljalajit kyseisessä pitäjässä olivat edelleen kaura ja ohra (ULMA 18794, Norra Ny; 19794, Norra Ny). Värmlannin länsiosassa sijaitsevassa Kölan pitäjässä rukiin peltoviljely yleistyi puolestaan 1800-luvun lopulla. Pitäjässä tuona aikana viljellystä ruislajikkeesta käytettiin nimitystä juhannusruis (*midsommarråg*), jonka Kölaan toi pappi Bengt Liden vuonna 1850. (EU 668, Köla, Eda, Järnskog.) Kehitys oli samantapainen myös Gräsmarkissa (EU 5210, Gräsmark), mutta esimerkiksi pohjoisempana sijaitsevassa Lekvattnetissa sama lajike ei menestynyt (IT, muistiinpanot, 1949). Voi olla, että Suomessa juureis- eli kaskiruista tarkoittaessa siitä on joissakin yhteyksissä käytetty virheellisesti nimitystä juhannusruis, koska se kylvettiin peltorukiin tavoin kaskeen juhannuksen aikoihin (Räsänen & Räsänen 2008c, 395). Rukiin kylvöaikaan viittaa myös käsite *larsmessorug*, joka juhannusrukiin tavoin tarkoittanee nimenomaan peltoruista.

Ruotsissa kauraa on viljelty hevosten rehuksi jo varhain, mutta Värmlannissa sen viljely oli vielä 1500-luvulla vähäistä. Ilmeisesti metsäsuomalaiset alkoivat viljellä kauraa enemmän 1700-luvulla, jolloin sen viljely lisääntyi maan keskiosissa voimakkaasti. Erityisesti sen viljelyä lisäsi edellä mainittu suopeltojen viljelykseenotto. Kaurasta tuli ajan myötä myös tärkeä leipävilja (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 340; myös Berg-Svensson 1969, 16). Kauranviljelyn yleistymisestä kertoo myös 1800-luvun alkuun ajoittuva pitäjänkuvaus, jonka mukaan Visnum-Kilissä ”kokotalon” kylvöistä keskimäärin 25 tynnyriä oli kauraa, viisi ruista, vajaa tynnyri sekaviljaa, tynnyri herneitä, 2–3 tynnyriä perunoita ja vähän vehnää (Hedren 1811, 9). Myös satomääristä tehdyt laskelmat todistavat kauranviljelyn lisääntymisestä. Esimerkiksi Fryksdalin kihlakunnassa 1850-luvun lopulla saatu sato jakautui niin, että vehnän osuus siitä oli 0,4 prosenttia, rukiin 15,8 prosenttia, ohran 4,6 prosenttia, kauran 71,1 prosenttia ja rehuviljan 8,1 prosenttia. Luonnollisesti pitäjäkohtaisia erojakin oli. Esimerkiksi Lekvattnetissa rukiin osuus saadusta sadosta oli 6,9 prosenttia, ohran 8,2 prosenttia, kauran 65 prosenttia ja sekaviljan 19,9 prosenttia, mutta Södra Finnskogassa ohran osuus sadosta oli peräti 34,7 ja sekaviljan 65,3 prosenttia. (Nilsson 1950, 179.) Kauran suuri suosio selittyy viime kädessä sillä, että se menestyi kohtalaisen hyvin Värmlannin ilmastossa ja laihoissa suopelloissa. Yleensäkin kauraa on viljelty eniten alueella, joka ulottuu Ruotsin länsiosista Norjaan ja edelleen aina Skotlantiin saakka (Myrdal 2000, 239).

Ruotsissa viljellyistä perinteisistä kauralajikkeista valkokauraksi kutsuttu lajike (*svenskhavre*) oli leipä- ja mustakauraksi nimitetty lajike rehuviljaa (ULMA 20159, Dalby;

Gadd 2000, 131–133). Molemmat lajikkeet olivat kuitenkin sellaisia, että ne eivät aina ehtineet kypsyä ajoissa, ja ne korvattiin 1900-luvulla uusilla kauralajikkeilla. Mikäli kaurasato ei ehtinyt kypsyä, tämä ei aina ollut kuitenkaan totaalinen menetys, sillä kaura voitiin syöttää eläimille viherrehuna. Edellä mainittu käsite ”sekavilja” tarkoittaa puolestaan kylvöä, jossa oli noin puolet kauraa ja puolet ohraa. Pääasiassa sekaviljaa viljeltiin pelloissa, joissa muu vilja ei kunnolla menestynyt. Erityisen paljon sitä viljeltiin Pohjois-Värmlannissa, jossa vuonna 1820 sen ja kauran osuus koko viljasadosta oli peräti 80–90 prosenttia. Rukiin osuus kyseisellä alueella oli vastaavasti noin 10–20 prosenttia, ohran 0–10 prosenttia ja vehnän 0–5 prosenttia. (Gadd 2000, 134.) Peltoon on voitu kauran seassa kylvää myös ruista tai hernetä (suhteessa 1:3), mutta esimerkiksi tattaria on lisätty sekaan vain satunnaisesti (EU 1376, Gräsmark; 10189, ker. s. 1847, Dalby). Itä-Suomessa tattaria viljeltiin pääasiassa kaskissa, mutta sen viljely väheni alueella sitä mukaa kun kaskiviljelykin (Räsänen & Räsänen 2008 c, 394).

Vehnää viljeltiin koemielessä Värmlannin mallitiloilla jo 1500-luvulla (Myrdal 2000, 241). Esimerkiksi Asphyltanissa sitä kokeiltiin vuonna 1571 (Furuskog 1919, 83). Savossa sitä ei kyseisellä vuosisadalla viljelty vielä lainkaan. Vehnä menestyi Värmlannin länsiosissa kuitenkin huonosti ja pohjoisosissa vielä tätäkin huonommin (Nilsson 1950, 179). Esimerkiksi Gräsmark, Östmark ja Lekvattnet olivat pitäjiä, joissa etenkin kevätehnä ei hallojen vuoksi ehtinyt aina kypsyä (EU 41842, Gräsmark; 45000, Östmark). Paremmin menestyi jo syysvehnä, jonka viljely kuitenkin rajoittui lähinnä vain Vänern-järveä ympäröiville tasankopelloille. Myös herneen viljely oli vähäistä, sillä se vaati kalkkipitoisen savimaan, jota ei aina ollut käytettävissä. (Ingeström 1918, 255.)

Mikäli maaperä soveltui herneen viljelyyn, hernemaa aidattiin usein kesantopeltoon. Yleensä herneistä jauhettiin jauhoa, jota lisättiin muun muassa puuroihin, velleihin, pannukakkuihin ja kastikkeisiin. (EU 10877, Gräsmark.) Itä-Suomessa hernetä viljeltiin aiemmin vähän, koska se menestyi huonosti kaskissa (Räsänen & Räsänen 2008c, 393). Nauris, jota Värmlannissa viljelivät pääasiassa suomalaiset, viihtyi sitä vastoin kaskissa hyvin.

Erityisen tärkeä uudempi viljelyskasvi oli peruna, jonka viljely yleistyi kaikkialla Värmlannissa 1800-luvun kuluessa (Matson 1908, 101; Nilsson 1950, 177). Esimerkiksi Lekvattnetissa sen viljelyä kokeiltiin niinkin varhain kuin jo vuonna 1789 (Segerstedt 2006, 327). Perunasta saatiin hyviä satoja ja sen viljelyn tärkeyttä korostivat vielä usein toistuvat katovuodet, jolloin viljasato saattoi tuhoutua kokonaan. Toisaalta peruna oli vielä 1800-luvun alkupuolella niin kallis viljelykasvi, että kaikilla ei ollut varaa siemenperunoihin. Perunan kalleudesta kertoo esimerkiksi vuodelta 1828 oleva perunkirja, jonka mukaan perunatynnyri maksoi peräti 16 riikintaaleria kun tynnyri ohraa maksoi vastaavasti kuusi ja tynnyri kauraa kolme riikintaaleria. (Brodin 1948, 49–50.) Värmlannin länsiosissa perunaa alettiin viljellä enemmän jo 1840-luvulla. Ilmeisesti sen viljelyä täällä nopeutti erityisesti 1830-luvun nälänhätät (Ernvik 1951).

Perunanviljelyn aloittaminen oli sikäli helppoa, että sitä voitiin harjoittaa kuokkaviljelynä, ja sadon varastoimiseen riitti pelkkä maakuoppa (Bladh 1995, 219). Erityi-

sesti perunanviljelystä hyötyi köyhempi kansanos, jota moni metsäsuomalainenkin edusti (Gadd 2000, 256–257). Kun kiertoviljely otettiin jossakin vaiheessa käyttöön, sopi perunanviljely hyvin myös osaksi tätä järjestelmää. Esimerkin tästä käy vuodelta 1828 oleva kuvaus, jossa todetaan kuinka peltoon kesannointijakson jälkeen kylvettiin ensimmäisenä vuotena peruna, toisena ohra, kolmantena sekavilja (ohra ja kaura) ja neljäntenä jälleen peruna (Segerstedt I, 157, Flode, Taalainmaa). Erään tiedon mukaan peruna istutettiin lannoitettuun sänkipeltoon (EU 1624, Sunne).

Koska peruna soveltui hyvin myös viinankeiton raaka-aineeksi, perunanviljelyn yleistyminen merkitsi myös viinankeiton merkittävää lisääntymistä. Kun viinan kotitarvevalmistus Ruotsissa vuonna 1787 vapautettiin, rakennettiin viinanpolttimo ansaitsemismielessä lähes jokaiseen suurempaan taloon. Viinanjuonnin radikaali lisääntyminen johti lopulta kuitenkin siihen, että valtiovallan oli alettava rajoittaa viinanvalmistusta ja viimeiset viinapolttimot lopettivat 1860-luvun puolivälissä. (Ingeström 1918, 255.)

Sinänsä viinakeittoon ja kansan kovaan juomiseen kiinnitettiin huomiota jo varhain. Esimerkiksi vuoden 1686 valtiopäivillä todettiin, että viinanpoltto kulutti huomattavan osan siirtä viljasta, joka olisi tarvittu leipään. Kielloilla ja viinanpolton rajoituksilla ei kuitenkaan ollut sanottavampaa merkitystä, vaan ne päinvastoin johtivat salapolton lisääntymiseen. Esimerkiksi 1820-luvulla, jolloin viinanpolttimot olivat vielä toiminnassa, viinan kulutus henkeä kohden oli peräti 40 litraa vuodessa. (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 345–346.) Myös oluen kulutus oli suurta, sillä sitä valmistettiin joka talossa. Oluen valmistuksesta kertovat myös talojen suuret humalatarhat, joista tarvitsemansa humalan saivat ottaa myös ne, joilla ei omaa humalatarhaa ollut (ULMA 15304:4, Östmark). Humalatarha, jossa saattoi olla satojakin humalatankoja, sijaitsi yleensä navetan ja lantapatterin lähetyvillä (Gothe 1945, 205, 217, 239).

Metsäsuomalaisten pellavan- ja hampunkasvatuksesta kertovat puolestaan sellaiset paikannimet kuten Likolamp ja Hampelamp, jotka tunnetaan Mangskogista (Segersted 2006, 379–380). Myös kaalin kasvatusta tunnettiin jo 1500-luvulla, mutta varsinaisista ryytimaista voidaan puhua vasta 1800-luvun lopulla, jolloin niitä alettiin perustaa etupäässä kartanoihin, pappiloihin ja isompiin taloihin (Segersted 2006, 373; Myrdal 2000, 241–242; myös EU 45 000, Östmark). Tavallinen kansa alkoi tehdä ryytimaita enemmän vasta 1900-luvulla. Puutarhaviljely Värmlannissa oli ylipäänsä vaikeaa, sillä siellä menestyivät vain muutamat lajikkeet, joita myös Värmlannin talousseura viljelijöille välitti. Puutarhaviljely otettiin seuran ohjelmistoon vuonna 1807, mutta tältä osin seuran toiminta aktivoitui kuitenkin vasta puoli vuosisataa myöhemmin. Talousseura palkkasi vuonna 1884 lääniin myös puutarhamestarin, joka neuvoi viljelijöitä ilmaiseksi. (Kjellin 1939, 319, 321.) Uusien viljelykasvien ja -menetelmien leviämiseen alkoivat myöhemmin vaikuttaa myös maanviljelyskoulut ja maamiesyhdistykset, joita Värmlannissa oli vuonna 1915 jo 97 (Ingeström 1918, 267–268, 271–276).

9.3. Peltojen lannoitus

Peltoviljelyn suuri ongelma ennen keinolannoitteiden aikaa oli peltojen riittämätön lannoitus, mikä koski luonnollisesti myös monia metsäsuomalaisviljelijöitä. Vähäisin tämä ongelma oli taloissa, joissa oli suuri karja. Varsinkin yksivuoroviljely oli menetelmä, joka edellytti pellon hyvää lannoittamista (Talve 1990, 70). Ruotsalaistalojen lannan saantia heikensi vielä sekin, että karjamajoilla paimennetun karjan lanta jäi paljolti laidunmetsiin. Kun laiduntaminen tapahtui lähimetsissä, lanta saatiin jo paremmin talteen kun karja tuotiin yön ajaksi pellolle tehtyyn aitaukseen (*kvej*) tai suojakatokseen, jonka paikkaa vaihdettiin siten, että mahdollisimman suuri peltoala saatiin lannoitettua. Savolaistaustaiset metsäsuomalaiset omaksuivat tämän menetelmän, kuten todettu, Ruotsissa. (ULMA 12423, Östmark; Brodin 1923, 156 — *kvedjning*, Östmark; Borgström 1915, 15 — *quidja*.) Tätä lannoitusmenetelmää käytettäessä on ainakin paikoin noudatettu myös tiettyä kylvöjärjestystä eli ensimmäiseksi lannoitetulle alalle ("torr hotti") on kylvetty esimerkiksi nauris, toiseksi lannoitetulle ohra ja kolmanneksi lannoitetulle kevätruus, joka voitiin kylvää alalle vielä seuraavana keväänäkin (Brodin 1923, 156; Borgström 1915, 15; myös ULMA 12423, Östmark).

Pääosa pelloille levitettävästä lannasta saatiin kuitenkin navetoista. Tapaan, jolla lanta otettiin talteen, vaikutti navettatyyppi. Savolaisten perinteisesti käyttämästä sekasontanavetasta lanta luotiin ulos vain kerran vuodessa keväällä sen jälkeen kun sisäruokintakausi päättyi. Ruotsissa käytetty, edellä mainitusta eroava navettatyyppi oli luontinavetta, joka isommissa metsäsuomalaisaloissakin korvasi jo varhain perinteisen sekasontanavetan. Keskeinen ero näiden navettatyyppien välillä oli se, että luontinavetasta lanta luotiin ulos päivittäin. Ruotsalaiset uudistajat pitivät sekasontanavettaa 1700-luvulla alkukantaisena ja katsoivat, että siinä navettaan kertynyt lanta pilasi navetan sisäilman, mikä sinänsä on toisarvoinen väite, sillä sekasontanavetalla oli myös hyvät puolensa. Tällainen oli esimerkiksi se, että "palava" lanta piti navetan talvella lämpimänä. Koska lannan riittävyys oli tärkeää, tällaisessa navetassa on lannan joukkoon pilkotu myös kuusenhavuja, jotka toimivat sekä karjan alusina että kyllästyivät lannalla ja virtsalla. Havujen lisäksi lannan joukkoon voitiin lisätä myös sammalta ja turvetta, joihin etenkin virtsa imeytyi hyvin. Navetan ovipieleen oli tuotu myös pölkky, jonka päällä havut ja oksat pilkottiin pieniksi erityisellä hakokirveellä (*barrhacka*, *rishacka*). (ULMA 12423, 12493, Östmark; Keyland. Nordiska museets handllingar I, 189—191, Mangskog.) Joskus lantaa voimistettiin vielä niin, että tunkioon lisättiin tuhkaa tai tuhka kylvettiin suoraan peltoon. Erityisen hyvin tuhka soveltui suopeltojen lannoittamiseen. Sanottiin, että "porojaki ne pann peltoon ennen, vaan nyt myö panemme niitä suollen, se kasvattaa paremmin kuin sonta" (ULMA 12423, Östmark).

Lanta ajettiin pelloille kevättalvella erityistä lantarekeä ("sont rek") käyttämällä (ULMA 3059, Ljusnarsberg; 12423, Östmark; EU 668, Köla, Eda, Järnskog). Kuormat tyhjennettiin lumen päälle, ja keväällä kun lumet alkoivat sulaa, lantakasat käytiin "lykkimässä" eli mättämässä uusille paikoille, jotta kasojen alle jäänyt lumi pääsi sulamaan.

Sääntö oli, että lumen päälle lantaa ei saanut levittää, vaan vasta sulaan peltoon. Lannanajo pellolle, lantapaakkujen rikkominen joko lapiolla tai hakulla ja lannan levittäminen olivat kaikki niin kutsuttuja naisten töitä. Sanottiin, että "ne hajoitti (lannan) ku ne rupeis kylvämään, ne takoivat ne annalta, jotta tul hienoa, ne kuokilla pieks, ne sanoivat jotta pitää piekseä sontia" (ULMA 12423, Östmark). Pienemmille pelloille lanta on voitu viedä myös kantamalla. Kantovälineenä käytettiin joko tavallista pärekoria tai vitsoista ja laudoista tehtyä erityistä lantakoria (ULMA 6324b, Bogen). Varsinkin pehmeille suopelloille lanta oli lähes aina kuljetettava kantamalla (EU 29077, Råmen). Jotta lanta ei tulevana vuonnakaan loppuisi, uskomuksen mukaan oli aina huolehdittava myös siitä, että kaikkea navetan ulkopuolelle luodussa kasassa olevaa lantaa ei viety pellolle (Nilsson 1952, 91).

Kun lantaa levitettiin eli "luotiin sontoa", työvälineenä käytettiin joko puulapiota tai puista tadikkoa ("sont krepa", "grepe"). Jälkimmäistä on piikkien lukumäärän mukaisesti voitu nimittää myös "kolthaaraiseksi" (ULMA 7559, Fryksände; 12423, G. P. s. 1868; Lekvattnet; EU 9682, Dalby). Kun taloihin 1800-luvun loppupuolella alettiin hankkia rautalapiota ja -tadikkoja, ne olivat aluksi yleensä joko amerikkalais- tai englantilaisvalmisteisia, kunnes niitä alettiin valmistaa myös Ruotsissa (ULMA 12423, Östmark; NM 88536, Gräsmark).

Eri viljalajien lannoittamiseen käytettiin eri eläinten lantaa siten, että ohrapeltoon levitettiin mielellään lehmän-, kaurapeltoon sian-, perunapeltoon hevosen- ja herneelle lampaanlantaa (ULMA 12423, Östmark). Hevosenlanta soveltui hyvin myös kevätviljan lannoittamiseen (EU 32136, A. Bryntensson, "gödsla på såningen"). Kuten seuraavassa lainauksessakin todetaan "pieneläinten sontoa ne pann harjupeltoihin, se oil vahvempaa, kasvatti kovasti. Hevosen sontoa ne pann potismailla. Ne kasvatti hyveä potisia. Lehmänkusen myö loimme tunkiohoon. Sitä sontavettä ne pann juntille (lantulle) ne ennen pruukais niitä kovast ku ei ollu putisia, ja nauriita ne pruukais, ne kylv junttia ja naurista rukiin sekaan aholle [...] ne kantoi sontavettä ja ruiskutti (pien kulppi jolla ne viskoi) sitä (myös) ympäri kaurapeltoa" (ULMA 12423, Östmark).

Metsäsuomalaisten käyttämässä kielessä käsite "sonnittaminen" on tarkoittanut lannoittamista ja lannoitettu peltö oli "sonnikko" eli "ne sanoivat sonnittaa tai göslata ja sonniks ne sanoivat peltöä, kun ne ajoi sontaa päälle ja hajoitti" (ULMA 12423, Östmark). Sana "lanta" on värmlanninsuomessa tuntematon. Kun sonta oli levitetty, niin tämän jälkeen peltö kynnettiin ja äestettiin tai pelkästään äestettiin ennen ja jälkeen kylvön (SS, Astrid Reponen, 1932, Östmark). Pellon kylvämistä kuvaa myös Kaisa Henriksson: "kun sonta ol hajoitettu, ne aatrala keäns ja karhittivat, jotta se tull tasainen, ja ku oil turvetta, ne kuokalla löi hajalleen. Sitten ne kylv ja karhitti siemenen muohan, ristiin jotta se män (maan) sisään" (ULMA 12423, Östmark).

Keinolannoitteita alettiin käyttää enemmän sen jälkeen, kun talot alkoivat vaurastua muun muassa puunmyynnillä niin, että pystyivät ostamaan niitä (Magnusson 1908, 209). Ensimmäisiä keinolannoitteita oli perunguano, jota alettiin tuoda Englannista Ruotsiin 1800-luvun loppupuoliskolla. Värmlannissa käytetty eräänlainen keinolan-

noite oli myös Karlstadissa ulosteista, jätteistä ja turvepehkusta valmistettu ”pudretti” (EU 31519, Ber. f. 1867). Yhdenlainen lannoite oli myös luujauho (*benmjöl*) ja uudempia lannoitteita olivat superfosfaatti ja kali, joilla Värmlannin peltoja lannoitettiin jo 1870-luvulla (ULMA 12923, Sunne; EU 31529, Gräsmark; Brodin 1948, 57). Keinolannoitteiden saantia paransi Värmlannissa merkittävästi 1800-luvun loppupuolella valmistunut rautatie. Tosin karjanlanta oli tärkein lannoite vielä 1900-luvun alkupuolellakin, ja erityisen tärkeä se oli pieneläjille (Nilsson 1950, 175–176). Kun lannoitettiin karjan lannalla, merkitsi tämä toisaalta myös sitä, että käyttöön ei voitu ottaa uudempia viljelymenetelmiä, jotka edellyttivät keinolannoitteiden käyttöä. Kun peltoja alettiin 1800-luvun loppupuolella kalkita, myös se paransi merkittävästi viljelymahdollisuuksia ja saatuja satomääriäkin. (Stark 1961, 122, Nyed; ULMA 18123:25, Fryksände.)

9.4. Peltotyövälineet

Keskeinen peltotyöväline on aura, jonka tutkimus kansatieteessä on kohdistunut paljolti erilaisten auratyyppeihin ja niiden historian selvittämiseen. Auralla on ollut myös monia eri funktioita, sillä sitä on käytetty niin pellon kuohkeuttamiseen, kylvetyn siemenen peittämiseen kuin rikkaruohojen hävittämiseenkin. Yleensä aurat on luokiteltu kahteen eri pääryhmään eli maata vakoaviin ja sitä kääntäviin tyypeihin. (Myrdal 2000, 51.) Vakoavan auran käyttöön liittyy myös kyntämistä tarkoittava verbi ”ärja” (*med årder*), jonka esiintyminen kuvauksissa määrittää kyseisen auratyypin. Tosin vakoava aurakin on jonkin verran kääntänyt maata, kun sitä pidettiin kynnettäessä vinoasennossa (Anttila 1974, 74). Tämän auratyypin syrjäytti sittemmin kääntösiipi-aura (*plogen*). Sen historia Länsi-Euroopassa palautuu jo keskiajalle, mutta Ruotsissa sitä alettiin käyttää todennäköisesti vasta 1500-luvulla. Muutoksen tutkimuksen näkökulmasta huomionarvoista on, että se mainitaan kyseiseltä vuosisadalta myös Ruotsin keskiosista. (Myrdal 2000, 291.)

Kovinkaan tehokas kyntöväline kääntösiipiaura ei aluksi ollut, sillä sen heikkous oli niin auraosan keveys kuin suoraa lautaa muistuttava kääntösiipikin, joka seuraavassa kehitysvaiheessa päällystettiin rautapellillä. Tällaisen auran kynnöksen syvyys oli vain noin 10 senttimetriä, joten kynnös kuivui helposti ja siemenen itäminen viivästyi. Merkittävä parannus tapahtui, kun kääntävä laudankappale korvattiin kokonaan raudasta tehdyllä kaarevalla kääntösiivellä. Tämä oli myös edellytys uudenlaisten viljelymenelmien käytölle. (Jirlow 1970, 127.) Esimerkiksi Taalainmaalta tällainen rautasiivellä varustettu aura tunnetaan vuodelta 1734 (Bringeus 1962, 17). Värmlannissa se oli 1700-luvun lopulla jo ilmeisen yleinen peltotyöväline ja soveltui hyvin jokilaaksojen tasaisten sedimenttipeltojen kyntämiseen (Gadd 2000, 146).

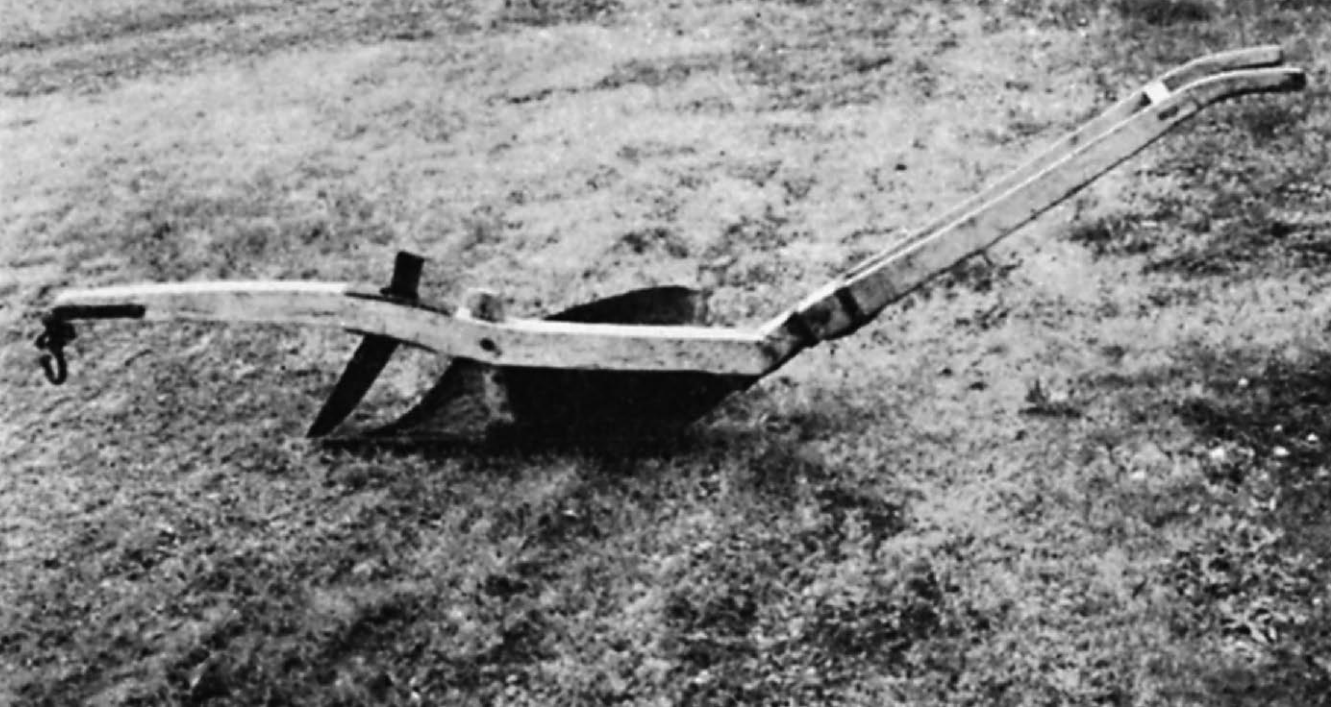
Värmlannissa valmistettiin myös omasta takaa kahta eri kokoa olevaa kääntösiipiauraa. Niistä suurempaa (*qvistplog* l. *vallplog*) veti kaksi vetojuhtaa ja pienempää (*stån-*

dplog l. *åkerplog*) yksi, joko hevonen tai härkä. Tätä pienempää käytettiin pääasiassa Värmlannin sisäosissa, mutta sen käytöstä luovuttiin kuitenkin 1800-luvun kuluessa. Luonnollisesti kääntösiipiauran rinnalla on käytetty pitkään myös sitä vanhempia auratyyppejä, joista yksi oli jo keskiajalla tunnettu neliöaura (*fyrkantsårder*), jota Värmlannin länsiosissa on käytetty viimeksi muun muassa perunapeltojen muokkaamiseen. (Erixon 1957, 19, 21.)

Ensimmäiset kokonaan raudasta tehdyt kääntösiipiaurat saatiin Ruotsiin 1700-luvun puolivälissä Hollannista ja Englannista. Nämä tuontiaurat toimivat myös malleina, kun Ruotsissa alettiin valmistaa omia rautaisia kääntösiipiauroja. (Bringeus 1962, 27, 32.) Ruotsissa alettiin 1840-luvulla valmistaa teollisesti myös amerikkalaismallista kääntösiipiauraa, joka soveltui erityisen hyvin pienviljelijöiden tarpeisiin. Esimerkiksi Åkersin ruukki Södermanlandissa valmisti niitä. Kyseinen aura oli sekä halpa että helppo käsitellä pienillä pelloilla. Englantilaismallisia auroja Ruotsissa valmistivat muun muassa Överrumin ja Norrahammarin ruukit. (Jirlow 1970, 128.) Vuonna 1877 perustettu Norrahammarin ruukki oli yksi maan johtavia auratehtaita, jossa valmistettiin vuonna 1881 neljäätoista ja vuonna 1891 peräti 22 erilaista auramallia (Bringeus 1962, 34).

Auroja valmistivat aiemmin myös paikalliset aurasepät. Ehkä tunnetuin värmlantilainen auraseppä oli Kölassa asunut Daniel Knutson, jonka tekemiä auroja käytettiin kaikkialla Ruotsin keskiosissa (Waern 1816, 119, 123). Myös Taalainmaan Hedemora oli kuuluisa hyvistä aurasepistään, joiden tekemät aurat olivat tunnettuja Värmlannissa. Paikallista tekoa olivat puolestaan Västerdalin ja Fryksdalin aurat, joista viimeksi mainittua on nimitetty ”Värmlanninauraksi”. Peltotyövälineenä se soveltui monia muita auroja paremmin Värmlannin kivisten peltojen kyntämiseen. (Bringeus 1962, 19, 22, 24, 46–47.) Tämän tyyppisten aurojen suosiosta kertoo myös se, että auraseppä Johannes Jonsson valmisti niitä Bada Sättrassa vielä 1870-luvullakin (ULMA 7559, Fryksände). Paikallista auranvalmistusta edustaa myös Sunnen auraksi nimitetty aura (ULMA 12923, Sunne). Erilaisten aurojen kirjo oli 1800-luvun lopulla Värmlannissa todella suuri, kun lukuun otetaan seppien tekemien aurojen lisäksi myös ruukkien tuottamat aurat. Esimerkiksi vuonna 1852 perustettu Överrumin ruukki valmisti vuonna 1860 noin kolmetuhatta auraa ja vuonna 1870 peräti kahdeksantuhatta auraa. Ruukkien valmistamien aurojen läpimurrosta kertoo sekin, että vuonna 1872 Ruotsin viisi suurinta rautaruukkia tuotti yhteensä yli kymmenentuhatta auraa. (Bringeus 1962, 35–37, 41–42.)

Askel rautaisen kääntösiipiauran käyttöönottoon on monessa tapauksessa ollut pitkä. Rautaista auraa monet pitivät liian kalliina ja epäilivät myös sen käyttökelpoisuutta. Kiviset pellot oli lisäksi raivattava, jotta kääntösiipiauraa oli mahdollista käyttää. Aluksi sitä käytettiin usein vain kesantopeltojen kyntämiseen. (Bringeus 1962, 78.) Esimerkiksi Älgån suomalaistaloit hankkivat ensimmäiset rautasiipiset kääntöauransa vasta 1880-luvulla. Ne herättivät seudulla aluksi myös suurta mielenkiintoa, ja niitä käytiin katsomassa pitkienkin metsätaipaleiden takaa. (Ernvik 1951, 249.) Esimerkiksi Råmenistä mainitaan tällainen aura 1870-luvulta, ja 1890-luvulla sitä on käytetty myös joissakin Fryksänden ja Ljusnarsbergin metsäsuomalaistaloissa (EU 18616, 29077, Rå-

Kuva 11. Tyypillinen värmlanninaura 1800-luvun loppupuolelta. Kuva. R. J. 1957. (Schoultz 1957, 53).

men; ULMA 7559, Fryksände; 3059, Ljusnarsberg). Kääntösiipiauraa paremmin metsä-suomalaisten kivisten peltojen kyntämiseen soveltui kuitenkin hankoaura (Segersted 2006, 380). Kun rautaiset kääntösiipiaurat yleistyivät, niin suosituimpia niistä ovat olleet Norrahammarin, Överrumin ja Forsbackan aurat (ULMA 20614, Dalby; EU 31519, Gräsmark). Norjassa suosittuja olivat esimerkiksi Badalin ruukin valmistamat rautasiipiset puuaurat (NEG 14013, Hedmark, Trysil).

Rautaisen kääntösiipiauran käyttöönotto oli merkittävä uudistus erityisesti siinä mielessä, että se mahdollisti kiertoviljelymenetelmän käyttöönoton. Kyseisen menetelmän käyttö edellytti nimenomaan sitä, että pelto oli muokattu riittävän syvältä. Kun taloudelliset mahdollisuudet paranivat, niin 1910-luvulla rautainen kääntösiipiaura alkoi olla jo pienemmilläkin tiloilla, mikä mahdollisti myös niillä kiertoviljelymenetelmän käyttöönottoon. Tätä viljelymenetelmää tekivät tunnetuksi erityisesti maanviljelysseurat, jotka järjestivät sen edistämiseksi muun muassa kyntökilpailuja. (Ingeström 1918, 249.)

Sen lisäksi, että rautainen kääntösiipiaura kynti syvemmältä, sen toinen hyvä ominaisuus oli auran alhainen maanvastus, joka nopeutti kyntämistä ja mahdollisti rehua kuluttavien vetoeläinten määrän vähentämisen (Gadd 2000, 245–246). Uudemmissa auroissa kääntösiiven eteen oli lisätty kyntämistä helpottava leikkaava veitsi. Sen saattoi korvata myös hevosen vetämään aisaan kiinnitetty veitsimäinen rauta (risten), jolla tehtiin peltoon kyntämistä helpottavat viillot (ULMA 12923, Sunne). Skånea lukuunottamatta tämä peltotyöväline oli käytössä kaikkialla Ruotsissa vielä 1800-luvullakin (Myrdal 2000, 292). Tunnettu on myös sen kaksiaisainen variaatio, jonka Värmlantiin toivat kiertävät maataloustyöläiset (Erixon 1957, 19). Monikaan ei tätä työvälinettä kuitenkaan 1930-luvun alussa enää muistanut.

9.5. Hankoaura peltotyövälineenä

Erityisen käyttökelpoinen peltotyöväline Värmlannin moreenipelloilla oli savolainen hankoaura (*finnplog*), jonka käytön myös monet ruotsalaiset omaksuivat (Bladh 1995, 218). Se on auratyyppejä, joka soveltui hyvin niin pellon muokkaamiseen, kylvön peittämiseen kuin rikkaruohojen hävittämiseenkin. Myös Carl von Linne on kuvannut Skånen matkakertomuksessaan (1749) sitä, kuinka hankoauraa käytettiin juolavehnän hävitykseen kyntämällä pelto sillä useampaan kertaan. (Linne 1920, 51.) On tärkeää huomata, että hankoauraa Värmlannissakin käytettiin pääasiassa pelto- eikä kaskityövälineenä. Sitä pidettiin aikanaan niin hyvänä peltotyövälineenä, että sen käyttöä suosittelivat myös 1700-luvun valistusmiehet, ja se oli kyseisellä vuosisadalla tieteellisen tutkimuksen kohteenakin (Berg-Svensson 1969, 21; Jirlow 1950, 77–78). Hankoauran käytöstä ja merkityksestä peltotyövälineenä kertoo sekin, että sitä on käytetty myös siellä, missä kaskiviljelyä ei ole harjoitettu (Kortesalmi 1969, 348). Kuten todettu, Värmlannissa hankoauraa on käytetty viimeksi perunan mullittamisessa. (esim. NM 88406, 88423, Gräsmark; 88422, 88425, Mangskog; 88426, Lekvattnet; 88430, Gunnarskog; NEG 2568, Hedmark, Trysil; 1474, Hedmark; Hedin 1949, 68.) Tosin sen saattoi tässä tarkoituksessa korvata kaksisiipinen mullitusaura eli *drillplog* tai *åderplog*, jota voitiin vetää ihmisvoiminkin (Jirlow 1950, 89, 92, Lekvattnet). Kääntösiipiaura ei perunapellolle enää soveltunut, sillä sen jättämä vako oli niin kova, että peruna ei siinä kunnolla kasvanut (Lingis 1953, 24).

Metsäsuomalaisien hankoaurasta käyttämä nimitys oli "oatra" tai "aatra". Se on germaanis-skandinaavinen lainasana, joka tunnetaan myös Savosta. Työvälineen savolaisista kytkennöistä kertovat myös auran eri osista käytetyt murteelliset nimitykset kuten esimerkiksi "kärk" (haaran päät), "aattran perä" (takaosa) ja "tyyty" (ohjain) (ULMA 12423, Östmark). Suomen itäosissa hankoaurasta on 1600-luvun loppupuolella käytetty myös nimitystä sahra (venäjäksi *socha*), joka kertoo työvälineen itäisistä kytkennöistä (Vilkuna 1971, 44). Ruotsin kielessä hankoaurasta käytettyjä nimityksiä ovat puolestaan olleet *gaffelårder*, *gaffelplog* ja *finnplog*.

Suomesta tunnetaan jo keskiajalta kaksi eri hankoauratyyppeä: toisessa olivat korkeat kädensijat ja toisessa auran takaosaan sovitettut suorat kädensijat, jotka osoittivat sivuille (Orrman 2003, 105). Korkeilla kädensijoilla varustettu tyyppi oli nimenomaan peltohankoaura (sahra, virokseksi *sahk*), joka omaksuttiin Suomeen Pohjois-Virolta. Sen vanhinta esiintymisaluetta Suomessa oli Uusimaa, josta se levisi Hämeeseen, Satakuntaan ja Etelä-Pohjanmaalle. Auran erityisominaisuuksiin kuului myös säädeltävä luottin. (Talve 1990, 71.) Suorilla kädensijoilla varustettua hankoauraa käyttivät puolestaan Novgorodin slaavit, joilta karjalaiset omaksuivat auratyypin todennäköisesti 1100-luvulla (Vuorela 1975, 34). Karjalaisten mukana tai välityksellä se levisi edelleen Savoan ja sieltä savolaisen asutusliikkeen mukana aina Skandinavian keskiosiin saakka (Falk 1921, 249 - Älvdalsdombok 1660).

Sikäli kun hankoauraa on käytetty kaskilla, kysymys on ollut monivuotisista kaskista, joita ylipäätään on voitu kyntää (Nilsson 1950, 107). Ruotsissa hankoauraa

modifioitiin ja savolaisen kaksiaisaisen tyyppin lisäksi alettiin käyttää myös hankoauraa, jossa oli vain yksi hieman alaspäin kaartuva lyhyt aisa. Kuten todettu, savolaisen kaksiaisaisen tyyppin esiintymisaluetta Ruotsissa oli Länsi-Värmlanti, Västmanland, Taalainmaa, Gästrikland ja Hälsingland. Yksittäisiä mainintoja siitä löytyy myös Medelpadista, Jämtlandista ja Ångermanlandista. Edellä kuvattu lyhytmaisainen Ruotsissa kehitetty tyyppi on esiintynyt puolestaan Taalainmaan eteläosissa, suuressa osassa Västmanlandia, osassa Bergslagenia ja Värmlannin itäosissa. Tämä niin kutsuttu Bergslagenin aura oli savolaisesta hankoaurasta ja ruotsalaisesta peltoaurasta kehitetty konstruktio. (Erixon 1957, 19.)

Metsäsuomalaisten käyttämissä kaksiaisaisissa hankoauroissa aisat ovat voineet olla myös kaksiosaiset siten, että osat oli kiinnitetty toisiinsa joko rautarenkailla tai ketjuilla, jolloin aisojen pituutta voitiin säädellä (KM 5161:99, Grue finnskog; EU 750, Nyskoga).

Kaksiaisaista tyyppiä on voitu käyttää myös useamman polttokerran kaskilla, mutta yksiaisainen tyyppi on ollut nimenomaan peltotyöväline. Siihen kuului yleensä myös lastamainen luotin, joka sekä vakosi että käänsi maata. Luotin voitiin kääntää myös sellaiseen asentoon, että se käänsi kynnettäessä maan aina halutulle puolelle kynnöstä. Hankoaurat ovat olleet yksityiskohtiensa puolesta myös enemmän tai vähemmän yksilöllisiä kyntövälineitä, sillä ne olivat joko omatekoisia tai paikallisten kyläsepan tekemiä (esim. Hülphers 1771, 108, Medelpad).

Monet ruotsalaiset eivät pitäneet hankoauraa kovinkaan tehokkaana kyntövälineenä, koska se ei kääntänyt maata riittävän syvältä. Hankoauralla kyntämistä verrattiin jopa "sian tonkimiseen" (Nordenström 1923, 6). Monet pellot olivat kuitenkin niin kivisiä, että mikään muu aura ei voinut korvata hankoauraa tällaisilla pelloilla (ULMA 12423, Östmark; Nordmann 1888, 74; Mörner 1952, 77 Ekshärad). Hyvä puoli hankoauran käytössä oli myös se, että siemen voitiin kylvää suoraan sen jättämään kynnöksen. Kääntösiipiauran jäljiltä kynnös oli ennen kylvöä rikottava joko hakulla tai äestettävä, mikä merkitsi huomattavaa lisätyöpanosta (NM 27; EU 1376, Gräsmark). Hankoauraa on käytetty kylvön peittämiseen yleensä vain silloin, kun peltoon oli levitetty lanta. Jos pelto oli lannoittamaton, siihen kylvetyn siemenen peittämiseen riitti äes (ULMA 20325, Ljusnarsberg). Joustavan rakenteensa vuoksi hankoaura soveltui hyvin myös uudis- ja kesantopeltojen muokkaamiseen (VFMA 3915, Dalby; ULMA 12423, Östmark). Työvälineen monikäyttöisyydestä kertoo myös se, että sitä käytettiin Värmlannin länsiosissa "kaikkein kyntöön" vielä 1800-luvun lopullakin (Widmark 1950, 62; EU 10189, ker. s. 1847, ker. s. 1887). Myös Värmlannin maaherra mainitsee hankoauran viisivuotiskertomuksessaan 1881–1885. Hän piti hankoauraa useiden muiden ruotsalaisten tavoin kuitenkin alkeellisena työvälineenä (Femårsberättelse 1881–1885, 19, Widmark).

Yleensä hankoauraa veti hevonen mutta olosuhteiden pakosta sitä ovat vetäneet myös ihmiset (*dragplog*) (NM 88429, Mangskog). Kun auraa vedettiin ihmisvoimin, niin sen aisoihin oli yleensä kiinnitetty vitsa tai köysi, joka helpotti vetämistä. Köyden veto-

Kuva 12. Hankoaura, Vitsand, Monka. Kuva Astrid Reponen 1932. (Østberg 1978, 171).

päähän oli voitu kiinnittää myös puukoukku, joka sovitettiin vedettäessä olkapäähän. (Jirlow 1950, 92.) Ehkä eniten hankoauran häviämiseen vaikutti kiertoviljelyn käyttöönotto, joka edellytti syvemmältä kyntävää auraa (Segersted 2006, 216).

Jonkinlaisen käsityksen Gräsmarkin ja Lekvattnetin (metsäsuomalais)taloissa 1700-luvun loppupuolella käytetyistä peltotyövälineistä ja niiden yleisyydestä antavat seuraavat perunkirjamerkinnät. Ne osoittavat muun muassa sen, että hankoaura oli vielä tuona aikana yleinen kyntöväline. Perunkirjoissa huomiota herättää myös viikatteenterien suuri lukumäärä. Samoin äes mainitaan usein, joskaan sen tyyppi ei merkinnöistä käy ilmi. (IT, muistiinpanot.)

Perunkirjamerkinnät:

Lars Jönsson 7.4.1795. Lekvattnet, Örtjärnshöjden: 9 kirvestä, 1 piilukirves, 8 viikatetta, 4 sirppiä, 1 vanha aura (*plog*) ja 2 äestä.

Margareta Olofsdotter. 6.6.1786. N. Granbäckstorp, Gräsmark: 1 sontareki (*dyngryss*), 2 auraa (*plog*), 3 äestä, 1 rautakanki ja 1 kylvökori.

Britta Olofsdotter. 6.4.1789. ?torp, Gräsmark: 4 hakkuukirvestä, 1 piilukirves, 7 viikatetta, 4 haraa (*jordegräff*), 1 ruotsalaisaura (*svensk plog*), 1 hankoaura (*finneplog*), 1 äes ja 2 sontarekeä.

Jonas Nilsson 5.3.1795. S. Lekvatnet: 2 isoa rautakankea, 12 viikatetta, 6 kirvestä, 3 piilukirvestä, 1 ruotsalaisaura (*svensk plog*), 1 äes, 1 hankoaura (*finn plog*), 1 jäätuura, 6 sirppiä ja 1 äes.

Anders Andersson 23.10.1797. S. Granbäckstorp, Gräsmark: 1 aura (*plog*), 1 äes, 1 rautakanki, 1 vanha lapio ja 2 kirvestä.

Maria Pålsson, 5. 7. 1799. Kåketorp, Gräsmark: 2 sontarekeä, 1 vanha hankoaura (*finn-plog*), 1 rautakanki, 3 hakkuukirvestä, 2 haraa (*graf*), 6 viikatetta, 5 sirppiä, 1 heitokauha (*kast skovel*) ja 1 kylvökori.

K. Jansson, 2.1.1801. Tiskartjärn, Gräsmark: 1 hankoaura (*finnplog*), 1 äes, 1 sontareki, 1 äes, 1 rautakanki, 1 hiomakivi (*slipsten*), 4 hakkuukirvestä ja piilukirves.

Andersson 15.6.1795. Fäbacken, Lekvatnet: 1 "klf sadel", 1 ratsastussatula (*ridsadel*), 1 rautakanki, 4 hakkuukirvestä, 1 aura (*plog*), 1 hankoaura (*finnplog*), 1 äes, 9 viikatetta, 5 sirppiä ja 1 hiomakivi.

Jan Andersson 24.3.1795. Gräsmark: 1 iso rautakanki, 1 rautakanki, 1 vanha äes, 1 ruotsalaisaura (*svensk plog*), raudoitettu heitokauha (*järnskodd sköfvel*) ja 2 valjaat.

Jan Anderssons hustru. 4.3.1791. Gräsmark, Mörtkärn: 1 rautatanko (*järnstör*), 2 rautakankea (*järnspekt*), 6 hakkuukirvestä, 10 viikatetta, 6 sirppiä, 2 sontarekeä, 2 ruotsalaisauraa (*svenska plogar*), 1 hankoaura, äes, 4 valjaat, yksi miesten ja yksi naisten satula ja kuljetuskaukalo (*drifte tråg*).

Hindrik Persson 13.10.1800. Gräsmark, Långnäs: 1 hankoaura (*finplog*), 1 ruotsalaisaura (*svensk plog*), 1 äes, 1 sontareki (*dygnryss med slipa*), 1 rautakanki, 6 viikatetta ja 1 kylvökori.

9.6. Kyntöaika ja kyntökerrat

Pellon kyntäminen vakoavalla auralla tapahtui yleensä keväällä. Kääntösiipiauraa käytettäessä pelto kynnettiin yleensä syys-lokakuun vaihteessa. Sillä kynnetessä riitti yleensä yksi kyntökerta, ja keväällä pelto vain äestettiin. (Keyland 1954, 17; Myrdal 1988, 32.) Tosin silloin kun maa syksyllä jäätyi tavallista aikaisemmin, syyskyntö saattoi jäädä kevääseen (ULMA 20614, Dalby). Rinnepeltoja ei myöskään kynnetty mielellään syksyllä, koska sulavien lumien pelättiin keväällä aiheuttavan virtoja, jotka kuluttivat liiaksi peltöjen multakerrosta (Segersted 2006, 270).

Vakoavaa auraa, jollaiseksi luetaan myös hankoaura, käytettäessä pelto oli kynnettävä useampaan kertaan. Kyntökertojen määrästä annettiin ohjeita jo 1500- ja 1600-luvuilla. Näiden mukaan sopiva määrä oli kaksi tai kolme kyntökertaa, joista ensimmäinen tuli ajoittaa kevääseen ja muut kesään (Myrdal 2000, 284). Kyntökertojen määrään vaikutti tosin myös se, mitä peltoon kylvettiin: sekavilja vaati kaksi, kaurapello kolme ja kesantopello, johon kylvettiin syysruis, neljä kyntökertaa (Mörner 1952, 44). Syysru-

kiille tosin saattoi riittää kaksikin kyntökertaa (toukokuussa ja loppukesästä), jos pelto ensimmäisen kyntökerran jälkeen oli äestetty (mt. 99).

Esimerkiksi Visnumin ja Kilin pitäjäkuvauksesta käy ilmi, että ruispelto kynnettiin kahteen kertaan niin, että ensimmäinen kyntökerta ajoittui kesäkuun alkuun ja toinen heti juhannuksen jälkeiseen aikaan, jolloin pelto myös lannoitettiin. Se äestettiin toistamiseen vielä elo-syyskuun vaihteessa, kun pelto oli jo kylvetty (Hedren 1811, 14–15). Kevättöiden tekemiseen on liittynyt myös käsite *ploganna*, jolla tarkoitetaan periodia, jonka aikana pellot kynnettiin, lannoitettiin, äestettiin ja kylvettiin (ULMA 6324b, Bogen). Koska metsäsuomalaisten peltoviljely työtapoineen kehittyi pääasiassa Ruotsissa, he omaksuivat siellä myös useimmat viljelymenetelmät, joskin uuden omaksuminen tapahtui usein viiveellä. Moreenipellot olivat usein myös niin kivisiä, että ne oli raivattava ensin ennen kuin niitä voitiin viljellä.

9.7. Äkeet, lata ja peltojyrä

Äestä käytettiin mahdollisesti alun alkaen vain rikkaruohojen poistamiseen. Kylvön peittämiseen sitä alettiin käyttää vasta sen jälkeen, kun äes varustettiin rautapiikein. Tällainen rautapiikkiäes eli raamiäes tunnetaan Ruotsista jo keskiajalta. (Myrdal 2000, 61, 166, 285.) Muodoltaan se oli neliskulmainen, ja sen palkkeihin oli lyöty suorat rautapiikit, joskin monet pienviljelijät käyttivät äkeissään puupiikkejä vielä 1800-luvullakin (EU 1624, Sunne). Yksinkertainen rautapiikkiäes saattoi olla myös halkaistu puupölkky, johon oli lyöty piikit ja jota vedettiin pölkyn päihin kiinnitetystä aisoista (ATLAS 3739, Fryksände).

Metsäsuomalaisten tuntema äestyyppi on ollut myös halkaistuista pölleistä tehty risuäes, josta luovuttiin kuitenkin siinä vaiheessa, kun peltoja alettiin kyntää kääntösiipiauralla, sillä risuäes oli liian kevyt väline kääntösiipiauran jättämän kynnöksen äestämiseen (ULMA 63246, Bogen). Risuäes oli 1800-luvun lopulla Värmlannissa jo harvinaisen, mikä kertoo samalla kääntösiipiauran yleistymisestä (Bladh 1995, 218). Risuäestä tiedetään käytetyn peltotyövälineenä vielä 1700-luvulla, mutta sitä ei enää tiedetä, kuinka yleinen peltotyöväline se on ollut. Esimerkiksi Södra Finnskogasta se (*finnharf*) mainitaan vuodelta 1783 (Jirlow 1950, viitteet 8, 95). On mahdollista, että risuäestä on käytetty myös useampaan kertaan poltettujen kaskien äestämiseen.

On ilmeistä, että metsäsuomalaiset käyttivät jo varhain peltojensa muokkaamiseen raamiäestä, joka oli käyttökelpoinen työväline erityisesti siinä suhteessa, että se on voinut olla kooltaan isompi tai pienempi riippuen siitä, kuinka tasaisilla tai kivisillä pelloilla sitä käytettiin. (Myrdal 2000, 285.) Yleensä tätä äestä vedettiin yhdestä sen kulmasta ja painona sen päällä oli kiviä. Äkeen takakulmaan oli usein kiinnitetty myös köydenpätkä, josta sitä välillä nosteltiin, jotta piikkeihin tarttuneet roskat saatiin pudotettua pois (EU 1376, Gräsmark; ULMA 12923 I, ker. s. 1871). Äkeen nostelu oli naisten

työtä, samoin kuin sen vetäminenkin silloin, kun käytettävissä ei ollut vetojuhtaa (ULMA 19519, V. Emtervik; Keyland 1954, 17). 1800-luvun äkeitä edusti jo tätä isompi raamiäes (*djupharv*), jossa oli taivutetut rautapiikit ja jota käytettiin kääntösiipiauran rinnalla (Gadd 2000, 247; myös ULMA 12423, ker. s. 1872, Östmark; EU 1624, Sunne).

Ruotsin keskiosissa käytössä jo 1600-luvulla oli myös niveläes, joka oli kivikkoisten ja epätasaisten peltojen äestyyppi (Myrdal 2000, 286). Se koostui puupalikoista, jotka oli yhdistetty toisiinsa rautatangolla. Tavallisesti siinä oli kaksi niveltä, mutta myös useampinivelinen variaatio tunnetaan. Se on ollut käytössä muun muassa Smålannissa, Länsi-Göötanmaalla ja myös Norjassa. Suomesta se tunnetaan pääasiassa Keski- ja Etelä-Pohjanmaalta ja paikoin myös Hämeestä ja Uudenmaan itäosista, mutta ei Savosta. Suomeen äestyyppi on omaksuttu Ruotsista. (Erixon 1957, 17.) Värmlannissa niveläkeen käyttöyhteys käy ilmi myös seuraavasta lainauksesta: ”ku oil kivikko, ne käyttivät suomenaaran ensti ja sitten silotti jälestä nivelkarhilla” (ULMA 12423, Nyskoga; Widmark 1950, 63). Värmlannin pohjois- ja itäosissa niveläes kuului myös isonpien talojen peltotyövälineisiin (Erixon 1957, 17; myös EU 3206 I, Köla; 4028, Säfsnäs; ULMA 12840, Mangskog, Brunsbog).

Ruotsin länsiosien tasaisilla savimailla alettiin 1700-luvun lopulla käyttää puolestaan kolmionmuotoista hanhenjalkaäestä (*gåsfotharv*), joissa oli kiinteä ohjaustanko (Gadd 2000, 151, 247). Nimensä tämä äes sai hanhenjalan muotoisiksi taotuista piikeistä³⁸. Äes oli monikäyttöinen ja soveltui niin lannan sekoittamiseen ja kylvön peittämiseen kuin rikkaruohojen hävittämiseenkin (EU 668, Köla, Eda; 1376, Gräsmark; 7973, Ny; ATLAS 3739, Fryksände; ULMA 12923, Sunne). Hanhenjalkaäes oli myös peltotyöväline, joka oli sidoksissa kiertoviljelyyn, ja sen käyttö yleistyi kiertoviljelyn yleistymisen myötä. Muita tämän myötä yleistyneitä äkeitä olivat myös kápälä-äes (*labbharven*), joka yleistyi 1870-luvulla, ja koukkupiikkiäes (*krokharf*), jossa piikkien kulmaa voitiin säätää niin, että äes saatiin kulkemaan halutussa syvyydessä. (Jirlow 1951b, 28–51.) Maatalouden modernisoitumisen yhtenä mittapuuna on pidetty myös tehdastekoisten rautaäkeiden yleistymistä. Taloihin tällaisia äkeitä alettiin hankkia 1800-luvun lopulla ja 1920-luvulla niitä käytettiin yleisesti jo pienemmissäkin torpissa. Tyypiltään nämä äkeet olivat useimmiten jousi- (*ffäderharv*), spiraali- (*spiralharv*) tai lautasäkeitä (*tallriksharv*) (EU 18616, Råmen; 9077, Råmen; 31529; ULMA 3059, Ljusnarsberg; Stark 1961, 125).

Yleensä pelto oli äestettävä useampaan kertaan ja äestyskertojen määrään vaikutti se, mitä peltoon kylvettiin ja millainen pelto oli. Se voitiin äestää neljäkin kertaa siten, että kaksi kerroista tapahtui ennen kylvöä ja kaksi kylvön jälkeen. (ULMA 20614, Dalby.) Tavallisesti ensimmäinen äestyskerta ajoittui aikaan, jolloin koivunlehti puhkesi hii-renkorvalle, ja viimeinen kerta siihen, kun oras nousi pintaan (VFMA 3789, ker. s. 1855, Råmen; EU 1376 N, Gräsmark). Suopellon viljely erosi tavallisen pellon viljelystä siinä, että suopelto äestettiin ja kylvettiin jo ennen roudan sulamista (ULMA 20614, Dalby).

Myös lata oli monilla metsäsuomalaispelloilla käytetty peltotyöväline (ULMA 3059, Ljusnarsberg; 12923 I, Sunne; EU 31519, Gräsmark). Samoin jyrä, jolla jyrättiin peltoon

³⁸ Äkeestä käytetty myös nimityksiä *billharv* ja *klösharv*.

jääneet multapaakut rikki. Pienemmillä pelloilla paakkujen rikkomiseen käytettiin myös puunuijaa. Paakkujen rikkominen oli naisten työtä samoin kuin jyrän vetämisenkin (ULMA 3059, Ljusnaberg; 6296, Mangskog; 19138, Norra Finnskoga; Berg-Svensson 1969, 22). Tavallisesti tällainen naisvetoinen jyrä oli pelkkä puutukki, jonka päihin oli kiinnitetty vetoaisat. Isompiin taloihin alettiin 1800-luvun lopulla hankkia jo myös rautaisia rullajyriä, joiden vetämiseen käytettiin hevosta. Ylipäättään hevonen oli aiemmin kallis hankinta, johon kaikilla ei ollut varaa. Härkää Värmlannissa on käytetty vetoeläimenä lähinnä vain Klarjokilaakson herraskartanoissa. (Keyland 1954, 51; EU 1624, Sunne.) Pienemmissä torpissa vetoeläimenä on käytetty myös lehmää, jota ohjattiin sen sarveen sidotusta vitsalenkistä (ULMA 19794, Norra Ny).

9.8. Kylvä

Pohjois-Pohjanmaata lukuun ottamatta pellon kylvi Suomessa yleensä isäntä, mikä on ollut tapana myös suuressa osassa Ruotsia. Tästä tavasta Ruotsissa poikkesivat esimerkiksi jotkut Jämtlannin ja Medelpadin pitäjät, joissa naiset kylvivät (Erixon 1957, 23). Myös Värmlannin Fryksdalen ja Sunne olivat pitäjiä, joissa kylväminen oli naisten työtä. Joissakin pitäjissä tämä tapa herätti ihmetystä, kuten esimerkiksi Mangskogissa ja Dalbyssä. Paikoin tämän työnjaon selittää kuitenkin se, että miehet olivat kylvöaikana työssä muualla ja kylvötyöt kotona jäivät naisten vastuulle. (INST 2007, Fryksdalen; 708, Sunne; ULMA 6296 d, Mangskog; 20614, Dalby; EU 3206 I, Köla; ULMA 12423, ker. s. 1855. Östmark.)

Kylvön tarkka ajankohta määräytyi viime kädessä kevään tulon ja pellon laadun mukaan. Kylvön oikeasta ajankohdasta muistutettiin myös tietyin sanonnoin. Sanottiin esimerkiksi, että karhu, mato tai toukka söisi sadon, mikäli peltoa ei kylvetty oikeaan aikaan. Tällainen rajapäivä kylvölle oli "Urbanus" (25.5.), josta sanottiin, että mikäli kylvi "Urbanin jälkeen, ei saanut satoa samana vuonna" (VFMA 3349, Gräsmark; 3630, Nyskoga; 5655, Mangskog; EU 7973, Ny). Kylvön rajapäivän määrittämisellä haluttiin taata, että kevätilja (kaura ja ohra) ehti kypsyä ajoissa. Luonnollisesti merkkejä kylvön aloittamisen ajankohdasta haettiin myös kevääntulosta. Sanottiin esimerkiksi, että kylvö oli hyvä aloittaa, kun vuorenhuipulla näkyivät viimeiset lumet, västäräkki ilmestyi pellolle, tai kun hämähäkit alkoivat tehdä seittejä (EU 1376, Gräsmark; 1624, Sunne). Värmlannin pohjoisosissa kevätkylvö ajoittui yleensä toukokuun lopulle (EU Råmen, bd 5, 655; 38290, Östmark; ULMA 12923, Sunne).

Peltoalojen kylväminen tapahtui tietyssä järjestyksessä eli "kauran ne kylv hett kun oatra oil kylvetty. Ne ei kylvännä niitä ennen Erkin päiveä" (18. 5.) (VFMA 3349, Gräsmark; ULMA 12423, Östmark). Perunan istutus esimerkiksi Östmarkin korkeudella alkoi puolestaan toukokuun loppupuolella ennen ohrankylvöä. Tätä edelsi perunan idätys, joka kesti noin kaksi viikkoa. Jotta siemenperunat riittäisivät, ne voitiin alkuaikoina myös halkaista. Tästä kuitenkin luovuttiin, kun alettiin uskoa, että perunan halkaiseminen

heikensi satoa. Kuten todettu, tärkeä peltotyöväline perunanistutuksessa Värmlannissa oli vielä 1900-luvullakin hankoaura eli "oatra" (mm. ULMA 12423, Östmark).

Nauriinkylvö tapahtui puolestaan noin viikkoa ennen juhannusta, eli "ku oil kaikki muut kylvetty, ja tul hyvä seä, niin ne kylv naariit. Pantiin siemenen sekaan hiekkoa, niin tuuliainen ei vieny naariinsiemeniä. Se kuin satoi, se löi paremmin pakkoon (jorden). Ja kun ne suollen kylv, se kasvoi hyvin, van ku ne muullen pellolle kylv, se ei tahtonna kasvoa, suolla ne keäns sammaleen ja tiikais (kaivoivat ojat), jotta vess juoks pois. Ne naarispellot oil suolla enimmiten ja sitten vuonna jälestä siihen kylvettiin ohroa". (EU 1376, Gräsmark; ULMA 12423, Östmark.) Varsinkin alkuaikoina nauriin merkitys metsäsuomalaisten toimeentulossa oli suuri. Kun asetuttiin uuteen asuinpaikkaan, tilanne oli yleensä se, että maa oli saatava tuottamaan satoa mahdollisimman pian. Tällaiseen viljelyyn soveltuva kasvi oli juuri nauris, josta sato saatiin jo samana syksynä. Esimerkiksi elokuun puolivälissä kylvetystä kaskesta sato saatiin vasta seuraavana vuonna (ULMA 12423, Östmark; 12923, ker. s. 1871; VFMA 3630, ker. s. 1866). Ainoa kaskiviljelmä, josta sato saatiin saman vuoden aikana, oli jo mainittu rieskamaa. Kovin hyvä vaihtoehto sekään ei ollut, sillä siitä saatu sato oli yleensä huono.

Pellon kylväminen tapahtui yleensä astiasta. Itä-Suomessa kylvöastiana on käytetty tuohesta punottua koria, Länsi-Suomessa haapalaudasta taivutettua vakkaa, Keski-Pohjamaalla juurikoria ja Kaakkois-Suomessa, Etelä-Karjalassa ja Kaakkois-Hämeessä pussia tai esiliinaa (Vuorela 1975, 54; Talve 1990, 74). Tuohesta punottu kylvökori (*sålkorg*) tunnetaan myös Ruotsista, jossa sen esiintymisaluetta olivat Värmlanti, Ångermanland, Hälsingaland, Västmanland, Närke, Uplanti ja Taalainmaa. Ruotsiin tämän kylvöastian toivat suomalaiset (savolaiset). (Valonen 1952, 47; Erixon 1947a, 24, 127, 139; myös ULMA 3059, Ljusnarsberg, "näverskäppor"; NM 88659, Gräsmark; INST 2007, Fryksdalen.) Värmlannissa tunnettu ja myös monien metsäsuomalaistenkin omaksuma kylvöastia oli myös haapalaudasta taivutettu pyöreä tai ovaalinmuotoinen astia, jonka pohja oli tehty joko laudoista, vasikannahasta tai juuripunoksesta. Esimerkiksi Fryksändestä mainitaan pyöreä, kahdella kädensijalla varustettu kylvövakka, josta käytettiin nimitystä *sålöpa* (INST 900, Norra Finnskoga, Dalby; ULMA 7559:17, Fryksände; 12423, Östmark; 20614, Dalby; 12923 I, Mangskog; INST 1211, Norra Ny).

Ruotsalaisten ja sittemmin metsäsuomalaistenkin käyttämä kylvöastia oli myös sangallinen kylvövakka tai -kori, joka tunnetaan Värmlannin länsiosista. Kylvö tästä astiasta tapahtui niin, että kylväjä piti astiaa vasemmassa käsivarsikoukussaan ja kylvi oikealla kädellä (EU 1376, Gräsmark; 1624 (NM 27), Sunne; 11393, Gunnarskog; myös Byberg 1928, 168; Erixon 1957, 23). Esimerkiksi Östmarkista mainitaan myös kylvövakka, johon kuulunut kantohihna "män ympäri kaalan" (ULMA 12423, Östmark; 20614, Dalby; VFMA 3915, Dalby). Paikoin hihnan korvasi puukoukku (ULMA 12423, Östmark). Sunnessa kylvöastiana käytettiin myös esiliinaa (NM 27, Sunne). Suomessa sitä tähän tähän tarkoitukseen on käytetty muun muassa Kaakkois-Hämeessä. On ilmeistä, että esiliinaa ja tuohesta punottua kylvökoria lukuun ottamatta muut metsäsuomalaisten käyttämät kylvöastiat oli opittu tuntemaan Ruotsissa.

Kylväminen aloitettiin aina samasta kohdasta kuin kyntäminenkin. Kylvöala myös merkittiin ennen kylvöä siten, että ”ne vett kuokalla peltoon, jotta ne näk miten leveästi pit kylvää”. Alan merkitsemiseen voitiin käyttää myös oksia tai keppejä (ULMA 12423, Östmark). Kylvettävän alan osuus koko peltoalasta määräytyi aina sen mukaan, mitä viljelyjärjestelmää käytettiin. Kun käytetty menetelmä oli kaksivuoroviljely, puolet peltoalasta oli vuorovuosin joko viljalla tai kesannolla, eli kylvöalan suuruus oli noin puolet koko peltoalasta. Nykyajan pinta-alamittoihin suhteutettuna on yhden tynnyrinmitan kylvö vastannut noin hehtaarin suuruista peltoalaa (Saloheimo 1990, 213). Esimerkiksi Pohjois-Värmlannissa monen suomalaistorpan peltopinta-ala oli vielä 1800-luvullakin noin yhden hehtaarin luokkaa. Kylvökoneita alettiin Ruotsiin tuoda 1800-luvun alussa, mutta niiden hankinnat eivät vielä pitkään aikaan koskeneet pientiloja (EU 18550, Gräsmark; myös Anttila 1974, 94). Ylipäätään metsäsuomalaisten konehankinnoista tiedetään vähän, mutta ne tuskin ovat eronneet kovinkaan paljon vastaavassa asemassa tai tilanteessa olevien ruotsalaisten viljelijöiden hankinnoista. Viime kädessä valintoja ovat ohjanneet niin taloudelliset resurssit ja koneiden käyttötarpeet kuin -mahdollisuudetkin.

Myös kylvöön liittyi monia uskomuksia ja rituaaleja, joita noudattamalla pyrittiin varmistamaan kylvön onnistuminen ja hyvä sato. Tätä silmälläpitäen voitiin esimerkiksi ennen kylvön aloittamista syödä pala jouluksi leivottua kylvöleipää (*såkaka*), palanen kylvöjuustoa tai kokonainen keitetty kananmuna (VFMA 3667, Norra Ny; 3824, Dalby). Sadon pilaaminen taikuudella oli myös suuri pelko, ja se pyrittiin estämään erilaisin varotoimenpitein. Jos vihamies kaikesta huolimatta onnistui pilaamaan pellon (*skämma åkern*), niin uskottiin, että siinä ei tämän jälkeen kasvaisi enää mikään (ULMA 6324b, Bogen). Analoginen ajattelu ohjasi myös kylvön aloittamista; se oli aloitettava aikaisin aamulla, jotta sato ehtisi kypsyä ajallaan (VFMA 3141, ker. s. 1841, Mangskog). Linnut olivat myös konkreettinen uhka, sillä ne söivät peltoon kylvettyjä jyviä. Jotta tämä saataisiin estettyä, kylväjä pani kylvön ajaksi suuhunsa muutaman jyvän, jotka hän kylvön loputtua istutti keskelle peltoa (ULMA 324, Bogen). Ensimmäinen kourallinen voitiin viskata myös ”Jeesuksen nimeen”, eli magian rinnalla ihmisten mielissä vaikutti myös kristinusko (VFMA 4690, Östra Fryksdalen). Nöyryyttä ja uskoa rukouksen voimaan osoittaa myös, kun sanotaan: ”lakittomin päin ol se, joka kylv ja ensin polvistui pellon päähän josta aloitti” (ULMA 6324, Bogen; SS, Astrid Reponen, 1932). Jotta kylväjää tai hänen perheenjäsentään ei kohtaisi onnettomuus, pelto oli kylvettävä myös huolellisesti. Kylvämättömiä paikkoja ei saanut jäädä (VFMA 3349, Gräsmark).

9.9. Sadonkorjuu

Perinteisen käsityksen mukaan sadon tuli olla korjattu Mikkelinpäivään mennessä. Viimeisenä leikattiin yleensä kaura, joka hallan uhatessa jouduttiin joskus leikkaamaan jo ennen kuin se oli ehtinyt kypsyä. Varsinkin Värmlannin pohjoisosissa halla oli vilje-

lijän ainainen uhka. Sitä pelättiin ja sitä pyrittiin myös torjumaan. Yksi torjuntakeino oli polttaa peltojen pientareilla kosteita olkia tai turvetta, joista lähtevän sankan savun uskottiin karkottavan hallan. Hyvänä vuotena ohra kypsyi jo Laurin messuun (10.8.) mennessä. Monet kuitenkin kärsivät jo tähän aikaan leipäviljan puutteesta, koska edellisvuoden sato oli kulutettu loppuun (EU 3646, bd I, Gräsmark). Sikäli kun viljelyksessä oli syysruista, se kypsyi elokuun alkuun mennessä. Kevätruikiin korjuu ajoittui puolestaan elokuun loppupuolelle tai syyskuun alkuun (ULMA 20159, Dalby). Sadonkorjuu oli heinänteon tavoin intensiivinen työperiodi, johon kaikkien työkykyisten tuli osallistua (VFMA 3825, Dalby). Sadonkorjuuaikaan liikkeellä oli myös työväkeä, joka kulki talosta taloon leikkaamassa ansiomielessä viljaa (SS, Astrid Reponen, 1932).

Värmlannissa sirppi oli viljankorjuussa yleisesti käytetty työväline pitkään (VFMA 3915, Dalby). Tyypiltään sirpit ovat olleet joko kamppi- (*vinkelskära*) tai koukkusirppejä (*krokskära*). Toisistaan ne erosivat sekä muodoltaan että käyttötekniikaltaan. Kamppisirpillä vilja katkaistiin niittämällä ja koukkusirpillä leikkaamalla, mihin viittaavat myös sen skandinaaviset nimitykset *sigd* ja *skära* (Myrdal 2000, 71–72). On mahdollista, että koukkusirpin käyttö oli yhteydessä kovaolksien syysruikiin viljelyyn, koska tätä sirppi-tyyppiä on käytetty pisimpään siellä, missä kyseistä ruislajiketta viljeltiin (Erixon 1957, 25). Suomesta koukkusirppi tunnetaan maan itä- ja pohjoisosista. Laatokan rannikolta siitä tehdyt löydökset ajoittuvat jo 1100-luvulle. (Vuorela 1975, 177.) Kyseinen sirppi-tyyppi tunnetaan myös Pohjois-Ruotsista, jonne sen oletetaan kulkeutuneen Pohjois-Suomesta. Värmlantiin koukkusirpin toivat melko varmasti metsäsuomalaiset, vaikka on myös mahdollista, että sitä on käytetty Ruotsin itäosissa jo 1500-luvulla. Tämä sirpityyppi soveltui hyvin myös lyhteiden tekemiseen. Lyhteet olivat puolestaan edellytys sille, että vilja voitiin puida varstoilla (ULMA 12423, Östmark). Sirpillä leikattiin rukiin lisäksi myös ohraa, mikä käy ilmi seuraavasta kuvauksesta: ”ne kulk polvilla kun ne leikkas otria sirpillä, ei ennen soanu leikata viikatteella. För det mesta akka joka leikkas” (ULMA 20325, Södra Finnskoga; myös Vilkona 1935b, 117–124). Työnjako tässäkin työssä vaihteli. Esimerkiksi Dalbysta löytyy tieto, jonka mukaan miehet leikkasivat viljan ja naiset sitoivat lyhteet (VFMA 3915, ker. s. 1847, Dalby). Hyvänä suorituksena pidettiin, jos pystyi päivässä leikkaamaan 25–30 seipäällistä kauraa tai ruista, mikä tarkoittaa noin 250–300 lyhdettä (ULMA 12423, J. Juhoila s. 1859).

Viikatteen käyttö rajoittui aluksi vain heinän niittämiseen, mutta 1700-luvulla sitä alettiin käyttää myös viljan niittämiseen (Myrdal 2000, 37). Esimerkiksi Bergslagenissa ja Norrlandin itäosissa viikatetta käytettiin kyseisellä vuosisadalla viljan niittämiseen jo yleisesti (Gadd 2000, 244). Sitä vastoin Suomessa se teki tässä käyttötarkoituksessa 1700-luvulla vasta tuloaan (Niemelä 1998, 253). Muuhun Eurooppaan verrattuna viikatteen läpimurto tapahtui Pohjoismaissa varhain. Ilmeisesti tähän kehitykseen vaikutti ainakin osittain lyhyt sadonkorjuuaika, koska viikatteella työ sujui nopeammin kuin sirpillä (Gadd 2000, 244; Myrdal 2000, 66). Viikate ei kuitenkaan soveltunut kivisille pelloille kovin hyvin, vaan sitä alettiin käyttää niillä enemmän vasta sen jälkeen, kun pellot oli saatu raivattua (Laid 1952, 5). Peltoviljasta poiketen kaskiruis on leikattu kuitenkin

aina sirpillä (ULMA 20159, Dalby; VFMA 3915, ker. s. 1847. Dalby; Östman 2004, 27; Hedren 1811, 15). Toisin kuin sirppi, viikate oli työväline, jota käyttivät ainoastaan miehet.

Viljan leikkuun ja niiton lopettamiseen liittyi myös monia uskomuksia. Esimerkiksi viimeisistä viljankorsista oli tapana sitoa onnenlyhde (*löckneck*), joka nostettiin tuvan seinälle. Se sai olla seinällä jouluaattoon saakka, jolloin se syötettiin kotieläimille niiden onneksi (VFMA 4079, Södra Finnskoga). Ennen tupaan tuomista lyhde sai olla kuitenkin jonkin aikaa riihessä, millä haluttiin varmistaa se, että riihessä olisi kuivatettavaa ja puitavaa tulevana vuonnakin (SS, Astrid Reponen, 1932). Peltoon tuli aina jättää myös viimeiset korret niille, joita ihmiset eivät näe: "*där ska di ha som en inte ser*" (VFMA 3344, Bogen). Sadonkorjuun päättymistä juhlistettiin tavallisesti kestäväällä korjuuväkeä ruualla ja juomalla (VFMA 3141, Mangskog).

9.10. Viljan ulkokuivatus

Suomessa syysvilja kuivatettiin vanhastaan kuhilailla ja kevätilja joko kuhilailla tai haasioilla (Anttila 1974, 112). Ulkokuivatusta seurasi riihikuivatus, kunnes siirryttiin kokonaan ulkokuivatukseen. Tämä tapahtui siinä vaiheessa, kun viljaa alettiin puida koneella ja lyhteiden riihikuivatus jäi pois käytöstä (Anttila 1974, 112–113).

Metsäsuomalaisten aiemmin yleisesti käyttämä viljan ulkokuivatus- ja säilytystapa olivat haasiat, jotka tunnetaan myös Savosta (mm. EU 1866, Gräsmark). Haasian asemesta on puimaton vilja voitu varastoida myös aumoihin (Räsänen & Räsänen 2008c, 410). Haasia tai auma tehtiin mielellään myös riihen lähetyville, mistä lyhteet oli helpompi kantaa riiheen. Apuvälineenä tässä työssä voitiin käyttää "ruiskarhua" (*rågbjörn*). Kantoväline oli noin 80 senttimetriä pitkä puukeppi, jonka päissä olevien reikien läpi oli pujotettu naru, jolla lyhteet kiristettiin nipuksi. Etäämmälle varastoitujen lyhteiden kuljettamiseen käytettiin yleensä jo kärryjä, kelkkaa tai rekeä (Myrdal 2000, 74). Metsäsuomalaisten käyttämä kuivatuslaite oli myös haasiaa pienempi "ruishenkä", eli teline, johon kuuluvan tangon päälle lyhteet asetettiin "kahareisin" siten, että niiden tyvipäät osoittivat ylöspäin. Telineen alle oli tapana levittää vielä matot eli "nukerit", joiden päältä varisseet jyvät oli helpompi ottaa talteen. (SS, Astrid Reponen, 1932.)

Ruotsalaisten käyttämiä viljan ulkokuivatusmenetelmiä ovat olleet erilaiset latomukset, joita myös metsäsuomalaiset alkoivat käyttää. Tällaisessa latomuksessa lyhteet asetettiin olosuhteista ja säistä riippuen toisiaan vasten joko nojalleen (*trave*) (esim EU 3216, Sunne), kehään (*skyl*) tai seipääseen. Latomus, jossa lyhteet pantiin toisiaan vasten nojalleen, tunnetaan Ruotsin eteläosista jo keskiajalta ja varhain myös Värmlannista (Erixon 1957, 27). Kehämuotoinen latomus oli myös ilmeisen vanha kuivatusmenetelmä, joka oli siitä hyvä, että useampaan kerrokseen ladotut lyhteet pysyivät siinä sateellakin kuivina. Seipäällä kuivattaminen tapahtui siten, että yhteen seipääseen pantiin tavallisesti kymmenen lyhdettä, joista alimmat lyhteet (2–6 lyhdettä) olivat jalkalyhteitä

(*fotkärvar*) (EU 12031, G. Adolf). Lukumäärä selittyy sillä, että veroyksikkönä käytettiin viljakymmenystä (Laid 1952, 50). Erilaisilla latomuksilla olivat myös omat nimityksensä. Kun seipäässä oli esimerkiksi jalkalyhde ja yhdeksän muuta lyhdettä, latomuksen nimitys Värmlannissa oli *sädeskrake*. Kun siinä oli vastaavasti viisi jalka- ja seitsemän muuta lyhdettä, sen nimitys oli *snes*. (Bringeus 1971a, 36.)

Lyhteitä seipäälle pantaessa oli otettava huomioon myös ilmansuunnat; lyhteet oli pantava seipäälle siten, että tähkápääät tulivat etelän eli auringon puolelle, mikä nopeutti kuivattamista. Yleensä kuivatus hyvissä olosuhteissa kesti noin kaksi viikkoa. (VFMA 3915, Dalby.) Suomesta vastaavanlaista seipäillä tapahtuvaa lyhteiden kuivattamista ei vanhastaan tunneta. Kun viljaa Suomessa alettiin 1800-luvun lopulla kuivattaa seipäillä, vilja nostettiin seipäille sellaisenaan (Talve 1990, 74).

Kun vilja sidottiin lyhteiksi, apuna sitomisessa käytettiin sitomakoukkua (*rågbindskrok*, *rågkrok*), jonka käytön metsäsuomalaiset oppivat Ruotsissa. Suomessa sitä alettiin käyttää vasta 1800-luvulla (NM 143132, Mangskog; EU 22039, Gräsmark; Vuorela 1975, 179). Suomen itäosissa käytetyn auman (*stack*) lisäksi toinen maan tässä osassa tunnettu viljalyhteiden varastointitapa on ollut myös pitkänominen *närte*, jota metsäsuomalaiset todennäköisesti myös käyttivät viljan varastointiin. Siinä lyhteet ladottiin kahteen pinoon niin, että latvapuolet tulivat vastakkain (Vuorela 1975, 182–184.). Kummankin varastointitavan heikkous oli, että lyhteiden säilymistä uhkasivat niin tuhohyönteiset ja jyrsijät kuin kosteuskin, joka helposti homehdutti viljan (VFMA 3915, ker. s. 1847, Dalby).

9.11. Riihikuivatus

Värmlannissa riihi on ollut eräänlainen suomalaisuuden symboli, joka erotti käyttäjänsä ruotsalaisista (esim. EU 1866, Gräsmark). Uudelle asuinpaikalle asetuttaessa riihi saattoi olla myös sen ensimmäinen rakennus. Riihen merkityksestä ja varhaisesta suomalaisasutuksesta kertovat myös monet riihi-alkuiset paikannimet kuten esimerkiksi Rilamp, Ribråten ja Rihöjden. Mikäli riihi rakennettiin ensimmäisenä, se sai näin toimia myös ensimmäisenä asumuksena (Gothé 1942, 92 — Hassela 1638; Samuelsson 1917, 223 — Pohjois-Värmlanti 1659).

Koska riihikuivattu vilja säilyi hyvin, alkoi Ruotsissa valtiovalta 1700-luvulla propagoida riihien rakentamisen puolesta. Taustalla vaikutti valtiovallan jatkuva huoli toistuvista kadoista ja tarve varautua leipäviljan pitempiaikaisempaan varastoimiseen. Pyrkimys riihien rakentamisen lisäämiseen ei kuitenkaan johtanut sanottaviin tuloksiin. Ruotsalaiset nimittäin vierastivat riihiä, koska pelkäsivät niin riihen lämmittämisestä aiheutuvaa polttopuun kasvavaa kulutusta kuin tulipalovaaraakin. Ruotsalaiset eivät myöskään olleet tottuneet riihessä kuivatun viljan savunmakuun (IT, muistiinpanot Bondeståndets Riksdagsprotokoll II, 33; Erixon 1935, 738).

Käytännössä viljan kuivatus riihessä tapahtui niin, että riihelle tuodut lyhteet nosteltiin kuivumaan sen parsille (15–18 partta) niin, että tähkäpäät jäivät ylöspäin (EU 10877, Gräsmark; Vilkuna 1935b, 117–124). Jotta lyhteet saatiin nostettua korkealla sijaitseville parsille, apuvälineenä tässä käytettiin ahdinlautaa, joka oli nojallaan seinää vasten ja jonka päälle voitiin nousta seisomaan. Kyseinen apuväline tunnetaan myös Itä-Hämeestä ja Savosta, joskin sanotaan, että Suomen itäosissa sitä olisi alettu käyttää aikaisintaan 1600-luvun loppupuolella. (Vuorela 1975, 184–195.) Todennäköisesti riihessä on kuivatettu myös keväällä peltoon kylvettyä toukoviljaa, vaikka asiasta ei täysin yksimielisiä ollakaan (Carlson 1915, 159; Marelius 1755, Östmark). Riihikuivatuksen eduista huolimatta myös metsäsuomalaiset luopuivat riihien käytöstä 1800-luvun kuluessa. Voi olla, että tähän vaikutti se, että metsäsuomalaiset eivät tältäkkään osin halunneet erottautua enää valtaväestöstä. Ruotsalaisilla oli riihen käytöstä myös monia vääriä käsityksiä. Luultiin esimerkiksi, että puiminen riihessä tapahtui samaan aikaan kuin sen lämmittäminenkin, jolloin lämpimän jyvän käsitettiin irtoavan tähkästä tavallista helpommin (Østberg 1932, 252).

Yleensä niin Suomessa kuin Värmlannissakin riihen lämmittämisestä vastasi talon vanha isäntä. Mikäli lyhteet olivat ulkokuivia, riihen lämmittäminen kesti noin vuorokauden. Märkien lyhteiden kuivattaminen vaati puolestaan 2–3 vuorokautta. Riihtä pidettiin saunan tavoin myös yliluonnollisten olentojen tyysijana, jossa oli osattava käyttäytyä oikein, jotta viljaonni säilyisi. Viimeinen lyhde oli esimerkiksi varattava riihitontulle. Tähän, kuten kaikkeen muuhunkin kuluttamiseen, liittyi ajatus, että mitään ei saa käyttää täysin loppuun, jotta jatkuvuus, kuten tässä tapauksessa uusi sato, olisi turvattu. (Räsänen & Räsänen 2008c, 414–415.)

9.12. Puiminen

Viljan puiminen ajoittui pääosin lokakuuhun. Se oli työ, joka oli saatava päätökseen viimeistään joulukuun mennessä, sillä sen jälkeen odottivat muut työt (ULMA 3187, Ljusnarsberg; 15304:1, Östmark; 21180, G. Adolf; VFMA 3344, Rogen; EU 3646 Bd I, Gräsmark). Joissakin tapauksissa puimista kiirehdiin myös siksi, että useamman talon käytössä oli vain yksi yhteinen riihi (EU 4156, Grangärde). Puimista nopeuttivat myös ammattipuijat, jotka puivat viljapalkalla, joka oli esimerkiksi kaksi kappaa viljaa puidusta tynnyrillisestä (Önneby) (ULMA 7100, Fryksände; 15304:1, Östmark). Värmlannista käytiin puimassa myös Norjan puolella (ULMA 19797, Mangskog). Tavallisesti puitavaan riihelliseen mahtui 300–400 lyhdettä, joista saatiin viljaa noin kaksi tynnyrillistä (Levander 1943, 459–462).

Koska päivät vuoden loppupuolella ovat lyhyitä, ja pakolliset ulko- ja muutkin työt oli ehdittävä tehdä ajallaan, puiminen tapahtui aamuyön tunteina. Puiminen aloitettiin viimeistään kolmen aikaan aamuyöllä ja lopetettiin kun päivä valkeni (VFMA 4079, Söd-

ra Finnskoga; 3888, Norra Finnskoga). Tämä sama käytäntö tunnetaan myös Suomesta, ja siihenkin liittyivät omat uskomuksensa. Puimisen varhaista ajankohtaa selitettiin muun muassa sillä, että ”näkymättömät” (*osynliga*) eivät pitäneet siitä, että riihessä jyskättiin illalla (VFMA 3630, Nyskoga). Puinti pimeään aikaan edellytti myös riihen valaisemista, mihin on käytetty soihtuja (*stickljus*), pärevaloa, kynttilöitä ja lyhtyjä (ULMA 15304:1, ker. s. 1872, Östmark). Koska elävä tuli aiheutti palovaaran, oli riiheen puimisen ajaksi tuotava myös vesiastia. Tulipaloja kuitenkin sattui, ja niiden aiheuttamien vahinkojen vastuukysymyksistä säädettiin jo varhain myös laeissa (Gadd 2000, 159).

Puiminen varstoilla oli raskasta työtä ja erityisen raskasta oli kauran puiminen (Myrdal 1988, 48). Puima-alustalle levitetty lyhteet voitiin myös tallata ennen puimista, jolloin osa jyivistä irtosi jo tässä vaiheessa (Räsänen & Räsänen 2008c, 413). Puimisen raskaudesta kertoo myös se, että esimerkiksi yhden viljatynnyrillisen puiminen vaati puijalta viljalajikkeesta riippuen 1–2 päivän työpanoksen (Gadd 2000, 159). Varstoilla puitaessa ryhmän ideaali koko oli neljä henkeä (EU 3646 Bd I, Gräsmark; VFMA 4079, Södra Finnskoga). Kun puitiin, niin ryhmän jäsenten oli osattava lyödä määrätahdissa ja jokaisella puijalla oli myös apulainen, joka avasi lyhteet, asetti ne lattialle kahteen riviin tähkäpää vastakkain ja huolehti niiden kääntämisestä, jotta koko lyhde saatiin puitua. Mikäli riihessä tai luuvassa³⁹ oli tilaa, lattialle voitiin asettaa puitavaksi useampikin kaksoisrivi (ULMA 12838, Brunskog; VFMA 3888, Norra Finnskoga; EU 15864, Råmen). Lyhteet voitiin asettaa myös ympyränmuotoon siten, että tähkäpää osoittivat sisälle päin. Puiminen tapahtui nyt niin, että puijat kiersivät ympyrää (ULMA 20325, ker. s. 1877). Mikäli viljelijällä ei ollut käytettävissä riihtä tai luuvaa, puiminen saattoi tapahtua myös kivipaaden päällä tai järvenjäällä (ULMA 20325, Grue; 15304:1, Östmark). Kuten todettu, Taalainmaalta tunnetaan myös tasainen kivi, josta on käytetty nimitystä *finnlogen* eli se on ollut suomalaisten käyttämä puimapaikka (Johansson 1933, 73). Puiminen oli pääasiassa miesten työtä, mutta tarpeen vaatiessa siihen osallistuivat myös naiset (EU 15440, Råmen; VFMA 3888, Norra Finnskoga). Kun metsäsuomalaiset luopuivat riihestä puimapaikkana, sen korvasi ruotsalaisilta omaksuttu luuva.

Havaituista kulttuurieroista kertovat myös erilaiset varstat, jotka on ollut tapana ryhmitellä eri tyypeihin sen mukaan, miten varstan varsi ja lyömäosa oli kiinnitetty toisiinsa. Tavallisesti kiinnitys oli tehty joko tappia tai sidettä käyttäen. (Myrdal 2000, 75.) Ehkä alkeellisimman Suomen itäosissa käytetty varsta on ollut solmu- eli närevarsta, jonka nimitys ”riusa” tulee venäjänkielestä (*priuz*) (Vilppula 1955, 122; Bromander 1902, 280). Ruotsin suomalaismetsistä sitä ei kuitenkaan tunneta. Savossa esiintynyt varstatyyppi on ollut linkku- tai tappivarsta, jonka lyömäosa oli yhdistetty varteeseen puutapilla. Todennäköisesti sitä käyttivät varsinkin alkuaikoina myös metsäsuomalaiset. Suomessa se on esiintynyt myös Etelä-Pohjanmaan järvisuudella, Keski-Pohjanmaalla ja Kainuussa, minne se levisi savolaisen asutusliikkeen mukana (Vuorela 1975, 190). Yleinen varstatyyppi Suomessa oli myös reikävarsta (*hålsлага*), joka tunnetaan kaikkialta

³⁹ Ruotsalaisilta omaksuttu puimahuone.

maasta. Se tunnetaan myös Pohjois-Värmlannista (mm. Södra Finnskoga, Dalby, Råmen), jonne suomalaiset ovat sen todennäköisesti tuoneet. Värmlannin eteläosissa yleisesti esiintynyt varstatyyppi oli silmukkavarsta (*ögleslagan*), jonka lyömäosa oli kiinnitetty varteen nahkaremmillä. Tosin se on esiintynyt myös Gräsmarkissa ja hajatietoja (Dalby) sen käytöstä on pohjoisempaakin (ULMA 19790, Dalby). Ruotsin länsiosissa on käytetty myös uurrevarstaa (*rännsлага*), jonka käytön muiden ruotsalaisten varstatyyppien tavoin myös monet metsäsuomalaiset ovat omaksuneet (ULMA 15304:1, Östmark; myös Erixon 1957, 28; Trotzig 1943, 28).

Kehittyneempiä puintimenetelmiä ovat Ruotsissa edustaneet 1700-luvulla kehitetty hevosvetoinen puimavaunu ja kartionmuotoinen puimatela. Ensiksi mainittua vedettiin edestakaisin luuvarakennuksen lattialle levitettyjen lyhteiden yli ja puimatelaa vastaavasti lattialla ympyrää kiertäen (Gadd 2000, 160). Kumpaakin näistä menetelmistä on käytetty kuitenkin vain isommissa taloissa. Valtaosa viljelijöistä pui viljansa vielä 1800-luvun lopullakin varstoilla. Kun taloihin alettiin hankkia hevoskiertoisia puimakoneita, sellainen mainitaan 1870-luvulta myös joistakin Råmenin ja Mangskogin suomalaistaloissa (EU 18616, Råmen; ULMA 19797, Mangskog; IT, muistiinpanot, Gräsmarks hembygdsgård 1955).

1800-luvun lopulla yleistyivät myös käsikäyttöiset puimakoneet (*stifttröskverk*), jotka nekin olivat monille pieneläjille liian kalliita hankintoja (Gadd 2000, 321–322, 326). Esimerkiksi Dalbysta tällainen puimakone mainitaan 1860-luvulta, Malungista 1870-luvulta ja Råmenissä 1890-luvulta (EU 9687, Dalby, Sysselbäck; 15440, Råmen). Toisaalta sanotaan, että tällainen käsikäyttöinen kone oli rakenteeltaan niin yksinkertainen, että sen pystyi valmistamaan itsekin (ULMA 19519, V. Emtervik; 21180. G. Adolf). Se oli sylinteri, johon oli lyöty 6–7 senttimetriä pitkät piikit, ja sitä pyöritettiin sylinterin päässä olevasta kammesta (EU 18654, Köla). Isompia puimakoneita on 1900-luvulle tultaessa voinut pyörittää myös höyrykone, joka oli tänä aikana myös niin kallis hankinta, että siihen pystyivät vain isot talot (Gadd 2000, 323). 1920-luvulla voimanlähteinä alettiin käyttää myös polttomoottoreita ja sittemmin sähkömoottoreita (Talve 1990, 75). Sanotaan myös, että viimeistään siinä vaiheessa, kun taloon saatiin puimakone, riihi menetti lopullisesti merkityksensä. Kun vilja alettiin puida koneella, riihikuivatusta ei enää tarvittu (ULMA 19797, Mangskog).

9.13. Viljan puhdistus

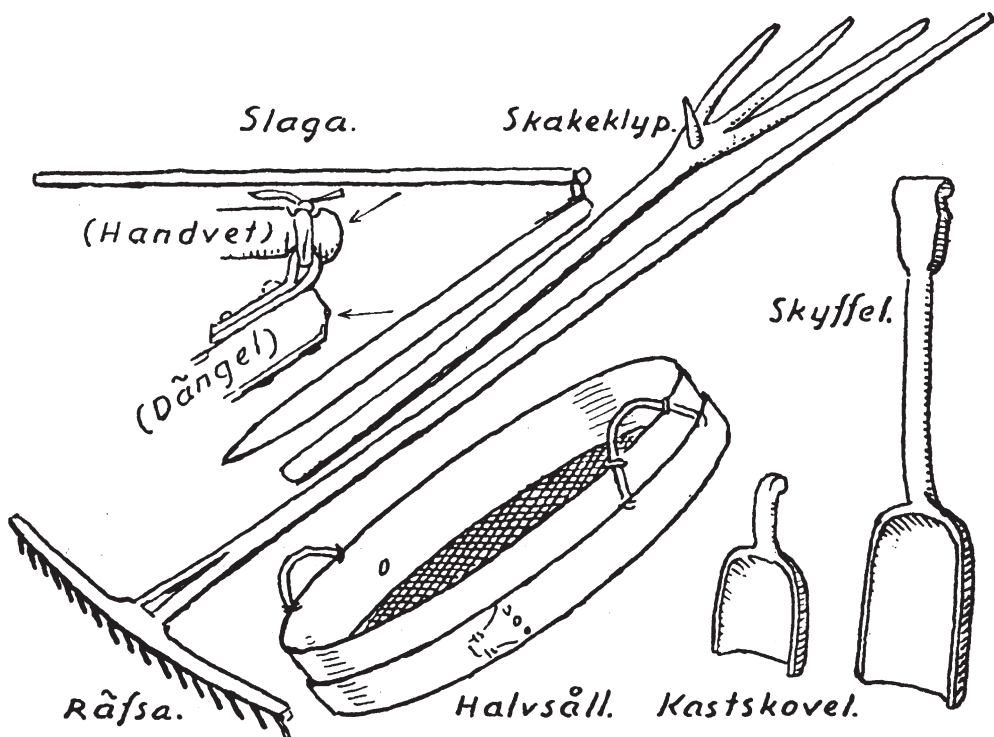
Puimista seuraava työvaihe oli viljan puhdistaminen, joka vaati myös suuren työpanoksen. Ensimmäinen työvaihe oli lattialla olevien oljenpätkien, tähkien ja jyvien koaminen kasoihin, jotka seulottiin harvasilmäisellä seulalla (*såll*). Kuvausten mukaan seulassa oli mäntysäleistä punottu harva pohja ja seulan reunat oli taivutettu ohuesta laudasta. Siinä oli myös kaksi kädensijaa (INST 6614, Sunne; ULMA 18723:7, Fryksände;

KM 5161:103; EU 15864, Rämen). Uudemmissa seuloissa pohja oli tehty jo harvahkosta metalliverkosta ja työnteon helpottamiseksi seula oli voitu ripustaa köysistä luuvan kattoon (ULMA 19790, Dalby). Käsite "seula" (*såll, hållsåll — hållsåll rissel*) on itäsuomalainen ja sen länsisuomalaista vastine on "välppä" (Vilppula 1955, 204). Sanottiin, että: "ne risloi pois oljenpahnoja, sen jälkeen viskattiin" (SS, Astrid Reponen, 1931).

Olkien pudisteluun ja nosteluun käytetty väline oli aiemmin joko koivusta, pihlajasta tai raidasta tehty hanko eli "kolthaarainen" (ULMA 12423, Nyskoga). Sen käyttötarkoituksesta kertoo myös siihen yhdistetty käsite "skakträ". Tähän viittaa myös lainaus, jossa sanotaan, kuinka: "minä haen sukken puukahvelin, jotta sinä puistelet ylös oljet kolvissa, se oil olkkolv, johon ne luvasta pann oljet" (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark). Puiset hangot jäivät pois käytöstä 1900-luvun kuluessa, jolloin "rautakahvelit" korvasivat ne (ULMA 12423, ker. s. 1859, Östmark). Kun jyvät oli puhdistettu roskista, seuraava työvaihe oli niiden viskaaminen, jossa hyvät ja huonot jyvät eroteltiin toisistaan. Tässä työssä käytetty työväline oli joko pieni puulapio tai heittokauha (*kastskovel*), jolla jyvät heitettiin kohti seinää. Erottelu tapahtui niin, että parhaat eli raskaimmat jyvät lensivät pisimmälle (ULMA 21180, G. Adolf). Ne käytettiin siemen- ja leipäviljäksi, ja huonommat jyvät syötettiin kotieläimille (INST 6497, Gräsmark). Jyvät saattoivat joskus olla myös niin kosteita, että ne liimautuivat toisiinsa kiinni. Tässä tapauksessa ne ennen heittämistä kuivatettiin esimerkiksi leivinuunissa (INST 6497, Gräsmark; EU 15864, Rämen). Jyvien viskaaminen tapahtui aamuyön tunteina joko päreen tai kynttilän valossa (EU 33:1, Rällsjön; ULMA 19797, Manskog; INST 5070, Gräsmark; Räsänen & Räsänen 2008c, 413).

Viimeinen työvaihe oli jyvien puhdistaminen pölystä. Siinä käytettiin kaksikorvaista vinolaitaista pohdinta, jossa jyviä hypitettiin (KM 5161: 104; Myrdal 2000, 76). Ruotsissa käytettiin jo 1500-luvulla myös pohtimia, jotka oli tuotu Vakka-Suomesta. Ne oli tehty ohuesta laudasta, toisin kuin Itä-Suomessa tehdyt ja Värmlannissakin tunnetut pohtimet, jotka oli punottu joko tuohesta, puunjuurista tai pajunvitsoista. (Vuorela 1975, 60; myös Vuorela 1964.) Kun jyviä hypitettiin pohtimessa eli "pohdittiin", apuna voitiin käyttää myös tuohileyhkää (tuohenkappaletta), jolla saatiin aikaan il-mavirtaus, joka vei pölyn mennessään (Erixon 1956, 189–190; myös Vilppula 1955, 224, 233). Tuulella jyvät voitiin puhdistaa myös siten, että niitä valutettiin astiasta toiseen tai maahan levitetyn kankaan päälle. Ensimmäinen mekaaninen viljanpuhdistuslaite eli käsikäyttöinen viskuri tuotiin Ruotsiin Kiinan Kantonista vuonna 1747 (Anttila 1974, 131). Ruotsin eteläosissa viskureita alettiin käyttää yleisemmin kuitenkin vasta 1800-luvun alkupuoliskolla. Muistetaan, että joihinkin värmlantilaistaloihin niitä hankittiin 1800-luvun lopulla (EU 3646, 15440, Rämen, 1890-luku; INST 5070, Gräsmark, 1870-luku). Varauksetonta suhtautuminen tähänkään laitteeseen ei ollut, sillä jotkut pitivät sitä täysin hyödyttömänä keksintönä (EU 3646, Gräsmark).

Kuten on voitu havaita, hankoauraa, risuäestä, kuokkaa, lapiota, sirppiä ja paria varstatyyppiä lukuun ottamatta muut tässä kuvatut metsäsuomalaistaloissa ja -torpissa 1800-luvun lopulla esiintyneet peltotyövälineet on omaksuttu joko ruotsalaisilta tai ne ovat edustaneet kääntösiipiauran ja rautaakeen tavoin käyttöön otettua uutta

Kuva 13. Viljanpuinnissa ja viljan puhdistuksessa käytettyjä työvälineitä: slaga = varsta; skakeklyp = hanko; räfsa = harava; halvsäll = seula; kastskovel = heittokauha ja skyffel = lapio, Köla. Piirros A. T. Byberg. (Ernvik 1951, 264).

viljelytekniikkaa. Metsäsuomalaisten Ruotsissa omaksumia paikallista ruotsalaista tekoa olevia peltotyövälineitä ovat olleet muun muassa monet aura-, äes- ja varstatyypit⁴⁰, lana, peltojyrä ja mahdollisesti sitomakoukkukin eli metsäsuomalaiset mukautuivat peltoviljelyssä verraten nopeasti paikalliseen kulttuuriin ja ajan uusiin virtauksiin. Mahdollisuudet hankkia uusia peltotyövälineitä ja ottaa käyttöön uusia viljelymenetelmiä paranivat myös merkittävästi, kun metsien arvio nousi ja puun myynnistä alettiin saada tuloja. Vaikka tehdastekoisia peltotyövälineitä ja koneita alkoi 1800-luvun loppupuolella olla jo enemmän kaupan, tilanne pieneläjien kohdalla oli usein se, että mahdollisuudet näiden koneiden hankkimiseen olivat yhä vähäiset. Myös pellot olivat usein niin pieniä, että hankintoihin ei ollut tarvetta tai ne eivät olleet järkeviä.

Uudistuminen tapahtui usein eräänlaisina hyppäyksinä tai uutuuksien komplekseina. Tästä käy esimerkiksi rautainen kääntöaura, jonka käyttöönotto edellytti uudentyyppisen rautaäkeen hankintaa. Tämä kehitys tapahtui 1800-luvulla, mutta esimerkiksi 1600- ja 1700-luvuilla tapahtunut kehitys tunnetaan jo huonommin. (Myrdal 2000, 16–17, 43, 302.) Tiedetään kuitenkin, että peltoja viljeltiin pääasiassa perinteisin

⁴⁰ Poikkeuksina tappi- ja mahdollisesti myös reikävarsta

menetelmin ja uudet vaikutteet saatiin lähinnä henkilökohtaisten kontaktien kautta. 1600-luvulla muutokset olivat vielä vähäisiä, sillä liikkuvuus rajoittui pääasiassa lähialueille ja kontaktit etäämmälle olivat vähäisiä. Käännne peltoviljelyssä tapahtui 1700-luvulla, jolloin valtiovalta alkoi kiinnittää erityistä huomiota maatalouden kehittämiseen. Keskeisiä paikallisia innovaattoreita olivat myös kartanot ja pappilat, jotka alkoivat kokeilla uusia viljelymenetelmiä. Kaikesta tästä huolimatta peltoviljely uudistui etenkin pienillä tiloilla kuitenkin hitaasti ja uusia viljelymenetelmiä alettiin monasti kokeilla vasta 1900-luvulla.

Uusien tehdastekoisten työvälineiden ja koneiden hankinnat merkitsivät myös siirtymistä uudenlaiseen raha- ja markkinatalouteen. Oli oltava rahaa, jotta hankintoja oli mahdollista tehdä. (Gadd 2000, 249–250.) Kun uudet peltotyövälineet ja viljelymenetelmät (kiertoviljely) otettiin käyttöön, tämä sekä yhdenmukaisti että resurssien eroista johtuen myös eriytti peltoviljelyä. Osalle kehitys merkitsi näin ollen edistystä ja osalle jälkeenjääneisyyttä. Uusien peltotyövälineiden hankinnat tapahtuivat usein myös tiettyä järjestystä noudattaen. Yleensä ensiksi on hankittu niittokone, sen jälkeen haravakone ja sitten moderni rautaäes (Stark 1961, 150). Nämä olivat kaikki myös hankintoja, jotka helpottivat ja tehostivat työtä merkittävästi.

9.14. ”Agraarivallankumous” ja sen vaikutukset

Ruotsissa 1700-luvun loppupuolella alkanut agraarivallankumous jatkui 1800-luvulla ja se koski niin maanomistusta, viljelyjärjestelmiä ja -tekniikoita kuin uusia kasvejakin. Kaikkea tätä ohjasi hyötyajattelu, joka sai Ruotsissa vahvan aseman. (Niemelä 1998, 60.) Maataloutta alettiin pitää valtakunnan peruselinkeinona, jonka katsottiin hyödyttävän kaikkea muutakin talouselämää. Uudistuksilla tavoiteltiin tuotannon lisäystä, mitä edellytti myös väkiluvun voimakas kasvu. Värmlannissa asutus oli keskittynyt pitkälti jokilaaksoihin, joten yksi keino lisätä viljantuotantoa oli asuttaa niistä kauempana olevia moreenimaita (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 265). Tavallaan metsäsuomalaiset olivat tässä edelläkävijöitä, sillä he asuttivat ja viljelivät moreenimaita jo 1600-luvulla. Alkususäys uudenlaiselle hyötyajattelulle saatiin Englannista, jossa hyvinvointi kasvoi uudistusten ansiosta 1700-luvulla merkittävästi. Myös Ranskassa syntyi kyseisen vuosisadan jälkipuoliskolla hyötyajattelulle rakentuva fysiokraattinen koulukunta, jonka keskeisin tavoite oli maanviljelyn uudistaminen. Kehitys Länsi-Euroopassa johti siihen, että maanviljelystä tuli erityisesti yläluokan muotielinkeino. (Gadd 2000, 211–212.)

Kun uudet ajatukset saavuttivat Skandinavian, uudistuksia alettiin ajaa asetuksin, kuninkaallisin kirjein ja talousseuroja perustamalla. Etenkin talousseurojen merkitys oli suuri, sillä pääasiassa niiden ansiosta kansa oppi viljelemään esimerkiksi perunaa ja kylvöheinä. (Gadd 2000, 340.) Värmlannin talousseura perustettiin jo vuonna 1803 ja se oli maan vanhimpia. Heinänviljelystä se edisti niin, että välitti viljelijöille timotein- ja

apilansiementä. Erityisen aktiivista seuran toiminta oli 1810- ja 1820-luvuilla, jolloin sen puheenjohtajana toimi maaherra Johan af Wingård. Seuran keskeinen tavoite oli maanviljelyelinkeinon kohottaminen, mikä johti muun muassa siihen, että seura alkoi kartoittaa läänin soita ja alavia maita, joita ryhdyttiin ojittamaan. Seura antoi torppareille ja pienviljelijöille lisäksi lainoja ja ajoi maanviljelyskoulujen perustamista. Se edisti myös karjanjalostusta. (Kjellin 1939, 312; myös Andersson 1903, 102.)

Uudistusten juurruttaminen kansaan ei ollut kuitenkaan helppoa, sillä sitä jarruttivat niin harhaluulot, taikausko ja taloudelliset syyt kuin sitkeästi eläneet vanhakantaiset viljely- ja työtavatkin (Kjellin 1939, 154). Uudistuksiin ei pienillä ja kivisillä pelloilla aina ollut edes mahdollisuuksia. Kuten todettu, monet metsäsuomalaiset olivat nimenomaan pienviljelijöitä. Ratkaisevaa uudistusten vähittäiselle toteutumiselle merkitsivät kuitenkin maanjaot, jotka vaikuttivat monella tavoin ihmisten elämään. Isojako hävitti muun muassa ruotsalaiskylien sarkajakoiset pellot ja karjan aitaamisjärjestelmän. Myös yhteisomistukset muuttuivat. (Hansson 1985.) Pääasiassa sarkajaon häviäminen ja perinteisen elämänmuodon rikkoutuminen koski kuitenkin kylissä asuvia ruotsalaisia talonpoikia, sillä useimmat metsäsuomalaiset asuivat kylien ulkopuolella, eivätkä olleet riippuvaisia kyläelämää säätelevästä järjestyksestä. Suomalaiset saivat viljellä suhteellisen itsenäisesti peltomaan. Suurin este peltoviljelyn kehittämiseksi ruotsalaiskyliä sarkajako, joka esti itsenäisten valintojen ja kokeilujen tekemisen, koska sarkanaapureiden oli tehtävä peltotyöt samanaikaisesti. Ennen kaikkea sarkajako oli este kiertoviljelyn käyttöönotolle, joka aikanaan mullisti koko peltoviljelyn.

Vuonna 1757 annettu isojakouudistus määräsi panemaan kylän kaikki tilukset ja koon, mikäli yksikin osakas sitä vaati (Karonen 2001, 357–358). Tavoite tässä oli keskittää talon pellot ja niityt isompiin lohkoihin. Kyseisen uudistuksen käytännön toteutus vaati kuitenkin aikaa ja eteni odotettua hitaammin. Uudistusten nopeuttamiseksi säädettiin myöhemmin vielä täydennysjakoja koskevat asetukset (”enskifte”, 1801, ja ”laga skifte”, 1827) (Anttila 1986, 365). Näistä ensiksi annetun tavoite oli täydentää isojakoa siten, että talon maista muodostuisi sen toteuduttua yhtenäinen alue. Asetus oli radikaali, sillä se edellytti tarvittaessa myös maiden vaihtoa ja rakennusten siirtämistä uudelle asuinpaikalle. Kylien ulkopuolella asuneiden metsäsuomalaisten elämään tämäkin asetus ei yleensä vaikuttanut. Vuonna 1827 annettu täydennysasetus oli puolestaan jonkinlainen isojako ja sitä seuranneen täydennysjaon kompromissi, jossa määrättiin myös ”ulkomaiden” jakamisesta. Värmlannissa nämä täydennysjaot ajoittuivat pääosin vuosille 1825–1850. (Kjellin 1939, 292–293, 302; myös Gadd 2000, 300.) Tosin viimeiset toimitukset esimerkiksi Lekvattnetissa tehtiin vasta 1920-luvulla (Carlson 1915, 45). Maanjaot olivat toimituksia, joihin torppareilla ja mäkitupalaisilla ei kuitenkaan ollut mitään sanomista, mikä synnytti väestöryhmien välille jännitteitä. Niitä aiheutti myös vuonna 1789 annettu asetus, joka vahvisti verotalonpoikien rajoittamattoman omistusoikeuden maahansa ja näin asetti torpparit ja mäkitupalaiset epävarmaan asemaan. Torppareita ja mäkitupalaisia myös irtisanottiin, mikä merkitsi monille taloudellista katastrofia. (Bladh 1995, 189–190, 197; Aminoff, Salminen & Kettunen 1971, 183.)

Torppien perustamisen sallimisen taustalla vaikutti ajatus edistää pellonraivausta, ja kyseinen uudistus johtikin siihen, että mielenkiinto uudisviljelyä kohtaan kasvoi merkittävästi (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 342). Keskusvalta ajoi uudistusta, ja kehotti vuonna 1757 maaherroja rohkaisemaan läänien asukkaita torppien perustamiseen. Vuonna 1762 sallittiin vielä mäkitupienkin perustaminen, mikä kasvatti huomattavasti talouksien lukumäärää. Eniten torppia ja mäkitupia perustivat nuoret, joiden oli jossakin vaiheessa lähdettävä kotitiloiltaan. (Bladh 1995, 188–189, 191.) Osa uudistorppien perustajista pärjäsi hyvin, mutta oli myös niitä, joilla oli mäkitupalaisten tavoin peltoa ehkä vain muutama aari ja navetassa yksi lehmä. Tällainen torppa ei perhettä elättänyt, vaan toimeentulo oli hankittava pitkälti muualta. (Gadd 2000, 85; Bladh 1995, 212.) Työmahdollisuuksia heille tarjosivat pääasiassa talot, kaivokset, rautaruukit ja sitemmin myös metsäteollisuus, joka työllisti suuren joukon metsätyömiehiä (Kjellin 1939, 302). Tähän joukkoon kuului moni metsäsuomalainenkin.

Köyhyys ja kurjuus on monissa kuvauksissa ehkä liiankin helposti yhdistetty metsäsuomalaisiin, vaikka ne koskivat yhtä lailla ruotsalaisiakin. Ylipäätään tilattomat pitivät suurena vääryytenä valtiovallan antamaa määräystä laillisesta vastuusta, joka pakotti heidät menemään toisen palvelukseen (Gadd 2000, 360). Tilattoman suuri pelonaihe oli, että hänet luokiteltiin irtolaiseksi ja otettiin pakolla joko armeijaan, pakkotyöhön tai suljettiin vankilaan. Viime kädessä tämän vuonna 1853 annetun lain takana oli valtion intressi saada käyttöönsä ilmaista, tai ainakin hyvin halpaa työvoimaa. Laki oli aikansa kovimpia koko Euroopassa. Koska proletariaatin määrä Ruotsissa kasvoi nopeasti, se synnytti kasvavan sosiaalisen ongelman. Kehitys oli yhteydessä väkiluvun voimakkaaseen kasvuun, joka Värmlannissa ajanjaksolla 1820–1850 oli peräti 50 prosenttia. Läänin väkiluku kasvoi tuona aikana 148 000 hengestä 222 000 henkeen. (Torpe 1939, 2.)

Jonkin verran helpotusta sosiaalisiin ongelmiin toi 1800-luvun loppupuolella alkanut teollistuminen. Tänä aikana alettiin kiinnittää huomiota myös köyhäinhoitoon, joka oli kuitenkin vielä pitkään huonoa (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 423–424). Epävarmuutta elämässä aiheuttivat myös talouden suhdannevaihtelut, joiden myötä työtilaisuudet huonoina aikoina vähenivät (Nordmann 1888, 76). Vaikka elinolot parantivatkin, köyhimpien elämä ei silti paljoakaan kohentunut. Värmlantia vaivasi koko 1800-luvun ajan suuri köyhyys ja katovuosina nähtiin suoranaista nälkää. (Bladh 1995, 211.) Myös talonpojan taloudellinen tilanne saattoi olla välillä niin huono, että hän ei aina kyennyt maksamaan verojaan. Parhaassa asemassa 1800-luvun lopulla olivat sellaiset metsänomistajat, joilla oli mahdollisuus tehdä puukauppaa.

9.15. Viljelyjärjestelmät

Vanhimpana peltoviljelymenetelmänä on pidetty yksivuoroviljelyä. Ruotsin keskiosista tunnetaan jo keskiajalta myös tätä kehittyneempi kaksivuoroviljely, jossa vilja (syys-

tai kevätilja) ja kesanto vuorottelivat vuosittain. (Myrdal 2000, 289.) Todennäköisesti Värmlannissa harjoitettiin jo 1600-luvulla myös kolmivuoroviljelyä, jossa ohra, kesanto ja (syys)ruis vuorottelivat. 1700-luvun puolivälissä harjoitettuun nelivuoroviljelyyn viittaa puolestaan Ölmen kihlakunnasta oleva tieto, jonka mukaan yksi osa peltoalasta oli kesannolla, yhdessä lannoitetussa osassa kasvatettiin ruista, toisessa ohraa tai sekaviljaa ja kolmannessa kauraa. (Mörner 1952, 24; myös Ohlmarks & Bährendtz 1999, 185.) Kaikki edellä mainitut viljelyjärjestelmät olivat yksivuoroviljely mukaan lukien Ruotsissa käytössä vielä 1800-luvullakin (Myrdal 2000, 62–63, 290–291). Uutta kyseisellä vuosisadalla oli rehukasvien (mm. juuri- ja palkokasvit) ja perunan ottaminen mukaan vuorotteluun (Berg-Svensson 1969, 15). Tästä menetelmästä on käytetty nimitystä kiertoviljely (*cirkulationsbruk*) (Bringeus 1971, 28).

Savossa 1500-luvulla käytössä olleista viljelyjärjestelmistä ei tiedetä paljoa, mutta maininnat aitauksista ja vainioista antavat aiheita olettaa, että Savossakin on harjoitettu kaksivuoroviljelyä jo varhain. Esimerkiksi Sairilan kruununkartanon pelloissa viljeltiin 1550-luvulla kevätiljaa ja jonkin verran myös syysruista. (Pirinen 1982, 365.) Voidaan siis olettaa, että savolaiset tunsivat kaksivuoroviljelyn jo Ruotsiin tullessaan. Sitä vastoin kolmivuoroviljely, jossa kevätilja, kesanto ja syysvilja vuorottelivat, levisi Savoone Etelä-Karjalasta vasta 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa (Östman 2004, 48; Räsänen & Räsänen 2008c, 408). On siis todennäköistä, että metsäsuomalaiset tutustuivat kolmivuoroviljelyyn vasta Ruotsissa. Kolmivuoroviljelyn suuri etu oli, että kesannolla oli kerrallaan vain kolmasosa viljelyalasta (Anttila 1974, 63). Niissä metsäsuomalais-torpissa, joissa peltoa oli vähän, yksivuoroviljely oli yleinen viljelymenetelmä vielä 1800-luvun lopullakin. Peltoon kylvettiin vuosi vuodelta joko ohraa tai (kevätilja) ruista, ja kun pelto väsyi, se sai olla muutaman vuoden kesannolla ja kotieläinten laitumena (mm. Torpe 1939, 4). Ylipäänsä yksivuoroviljely oli Ruotsissa 1700-luvulla suosituin viljelymenetelmä (Ohlmark & Bährendtz 1999, 342). Jotta kylvöala olisi ollut mahdollisimman suuri, pellosta jätettiin joskus lepäämään vain pieni osa (ULMA 20614, Dalby; Gothe 1945, 77, Medelpad).

Peltoviljely oli tavallista vaikeampaa Pohjois-Värmlannissa, missä se oli paljolti naisten vastuulla, sillä monet miehet kävivät varsinkin 1800-luvulla ansiotöissä kodin ulkopuolella. Peltoja alettiin myös kesannoida säännöllisemmin vasta 1800-luvun lopulla (Nilsson 1950, 175–176). Tähän kiinnitti 1800-luvun puolivälissä huomiota myös Värmlannin maaherra todetessaan, että kaikki läänissä asuneet suomalaiset eivät kesannoineet peltojaan, vaan kylvivät niihin vuodesta toiseen joko ohraa tai kauraa. Tosin maaherra totesi myös sen, että pellot antoivat yleensä hyvän sadon, koska ne oli lannoitettu hyvin (Femårsberättelse 1853, 7). K. A. Gottlund kiinnitti puolestaan huomiota viljelytapaan, jossa pelto kylvettiin kahtena, kolmena tai useampanakin vuotena peräkkäin ja jätettiin sen jälkeen 4–5 vuodeksi kesannolle ja niityksi. Gottlundin mukaan sato oli hyvä, jos esimerkiksi kahden tynnyrin kylvöstä saatiin 10 tynnyriä viljaa. Aina satomäärät eivät kuitenkaan olleet näin hyviä, vaan joskus sato jäi jopa pienemmäksi kuin kylvö. Monien pelastus oli 1800-luvulla peruna, joka menestyi Värmlannissa

hyvin. Gottlundin mukaan sitä voitiin viljellä ohran ja kauran kanssa vuorovuosina samassa pellossa. (Gottlund 1985, 112.)

Kaurapellosta oli sadonkorjuun ja kyntämisen jälkeen mahdollista saada vielä yksi sato ilman lannoittamista, mutta esimerkiksi suopelto kylvettiin yleensä vain joka kolmas vuosi (kaura, ruis tai lanttu), ja välivuodet se sai olla kesannolla (EU 1376, Gräsmark; 1624, Sunne; 29077, Råmen; 38290). Eräänlaista kaksivuoroviljelyä on vastaavasti edustanut menetelmä, jossa peltoala jaettiin kahteen osaan, joista vain toista lannoitettiin. Lannoitettuun osaan kylvettiin aina ohra ja lannoittamattomaan joko kaura tai sekavilja. Kun lannoittamaton osa seuraavana vuonna lannoitettiin, siihen kylvettiin vastaavasti ohra (ULMA 6324b, Bogen; Hammarström 1811, 28 f). Ylipäätään ksivuoroviljelyä on harjoitettu eniten siellä, missä peltoviljelyn merkitys on ollut vähäinen, eikä sen kehittämistä ole pidetty kovin tärkeänä, tai sen kehittäminen ei ole ollut edes mahdollista (Gadd 2000, 128). Monet pienviljelijät alkoivat eri syistä johtuen kokeilla uudempia viljelymenetelmiä vasta 1900-luvun puolella (Bladh 1995, 316). Merkittävin näistä menetelmistä oli kiertoviljely, jota Ruotsissa alettiin kokeilla jo 1700-luvulla. Jonkinlaiseen kiertoviljelyyn viittaa esimerkiksi vuodelta 1757 oleva kuvaus, jossa on kuvattu muun muassa kierron kestoa, jonka yhdessä vaiheessa pellon annettiin kasvaa heinää yhtäjaksoisesti niin kauan, kun se hyvin kasvoi⁴¹. Tämän jälkeen pelto lannoitettiin ja kynnettiin ja siihen kylvettiin kaura, jota viljeltiin seuraavat 4–6 vuotta. Kierron seuraavassa vaiheessa pelto jätettiin jälleen vuosiksi heinälle. Jos pelto oli hyvin lannoitettu, siinä voitiin kauran asemesta viljellä myös syysruista tai ohraa. (Risell 1921, 19–20.)

Värmlannissa kiertoviljelykokeilujen edelläkävijöitä oli Kilin pitäjässä asunut Carl Gustaf Löwenhjelm, joka kokeili jo 1700-luvun lopulla viljelymenetelmää, jossa peltoala jaettiin kymmeneen osaan, joista joka kymmenes oli jatkuvasti kierrossa. Osista yksi oli kesannolla, yksi syysviljalla (ruis tai vehnä), kolme laitumena, yksi vehnällä ja neljä kevätiljalla (kaura tai herne). Kokeilun tulos oli hyvä ja menetelmän ansiosta peltoalalta saatiin hyvä viljasato ja myös heinä kasvoi hyvin. (Kjellin 1939, 305.) Kesti kuitenkin vielä pitkään ennen kuin tämä menetelmä alkoi yleistyä. Ruotsissa se tapahtui 1800-luvun alkupuoliskolla, ja nopeinta kehitys oli maan länsiosissa. (Gadd 2000, 306.) Koska Ruotsin länsiosissa asui paljon metsäsuomalaisia, on ilmeistä, että menetelmää alettiin kokeilla näihin aikoihin myös monissa metsäsuomalaistaloissa (EU 45007, Gräsmark, 1870-luku).

Kun puhutaan koppeliviljelyksi kutsutusta kiertoviljelystä, kierron pituus on tavallisesti ollut kahdeksan vuotta⁴². Tästä ajasta pelto oli heinällä neljä vuotta peräkkäin. Ruotsiin tämä menetelmä omaksuttiin Pohjois-Saksasta ja edellytys sen käyttöönotolle oli peltoalojen uudelleenjako. Jako toteutui kuitenkin hitaasti, mikä jarrutti tämän viljelymenetelmän käyttöönottoa. (Niemelä 1998, 239; Gadd 2000, 307–308.) Myös pääoman puute hidasti kehitystä, sillä aina tarvittavia peltotyövälineitä ei kyetty hankkimaan

⁴¹ Heinä kasvoi yleensä hyvin 6–8 vuotta.

⁴² 1. kesanto, 2. syysvilja, 3–6. heinä ja 7–8. kevätilja.

(Anttila 1974, 65–66). Välttämätön hankinta oli rautainen kääntösiipiaura, jota ilman vuosia kesannolla pidettävää peltoa ei saatu riittävän hyvin kynnettyä (Myrdal 2000, 62–63, 290–291).

Kiertoviljelyn suuri etu oli, että siinä kesannon suhteellinen osuus viljelyalasta pieneni. Esimerkiksi kolmivuoroviljelyssä kolmasosa peltoalasta oli kesannolla, ja tätä pitemmässä kierrossa peltoala oli jaettu vielä useampaan lohkoon, joista vain yksi oli kerrallaan kesannolla. (Östman 2004, 45–46.) Ruotsissa alettiin 1700-luvun lopulla kokeilla myös kylvöheinän viljelyä, joka alkoi yleistyä peltoviljelynä vasta 1800-luvun lopulla (Niemelä 1998, 224). Värmlannissa heinäviljelyn kasvava merkitys näkyy myös siitä, että heinän siementä alettiin paikallisen talousseuran toimesta hankkia aina Amerikasta asti (Ljungström 1947, 235).

Kylvöheinän viljely muutti myös heinäntekoa, kun niittämiseen alettiin käyttää hevosvetoisia niittokoneita, joita 1870-luvulla oli jo keskisuurissa taloissa. Tätä kehitystä on pidetty myös osoituksena kylvöheinän läpimurrosta. (Gadd 2000, 324, 326; mm. EU 18550, Gräsmark; 18616, Råmen.) Niittokoneen yleistyessä työvoiman tarve vastaavasti väheni, mikä oli maataloustyöntekijöiden kannalta epäedullinen muutos. Haravakone oli niittokoneeseen verrattuna jo vähemmän tärkeä työväline, sillä haravoiminen oli heinänniittoon verrattuna selvästi kevyempää työtä (Anttila 1974, 107).

Kiertoviljely oli menetelmä, jota voitiin soveltaa joustavasti kulloistenkin tarpeiden mukaan. Kun kierto kesti esimerkiksi seitsemän vuotta, se saattoi jaksottua siten, että pelto oli kesannon jälkeen vuoden rukiilla, kolme vuotta heinällä ja sen jälkeen kolme vuotta ohralla. Kesannoinnin jälkeen peltoon voitiin istuttaa peruna, jonka jälkeen siihen kylvettiin kolmena vuotena ohra, seuraavat kaksi vuotta se sai kasvaa sekaviljaa ja tämän jälkeen siihen istutettiin jälleen peruna. Kun pelto perunanviljelyn jälkeen kynnettiin, se voitiin jättää muutamaksi vuodeksi heinälle. (Segersted I, 699.) Värmlannin maaherran on puolestaan maininnut viisivuotiskertomuksessa seitsemän vuoden kierron, joka on noudattanut seuraavaa järjestystä: 1. kesanto 2. syysruis 3.–5. heinä ja 6.–7. kaura. (Femårsberättelser 1851–1855, 7). Mikäli olosuhteet niin vaativat, kierto on voinut kestää myös kuusi tai neljä vuotta (Kjellin 1939, 306). Esimerkiksi Flodasta tunnetaan järjestys, jossa peltoon kylvettiin heinän jälkeen peruna, toisena vuotena ohra, kolmantena sekavilja (ohra ja kaura) ja neljäntenä jälleen peruna, jonka jälkeen peltoon kylvettiin heinä (Segersted I, 157, Floda). Bruns kogasta mainitaan vastaavasti järjestys, jossa peltoalalle kylvettiin heinän jälkeen ruis, seuraavana vuotena ohra, ja sen jälkeen vielä muutamana vuotena kaura (Granlund 1946, 286–333). Fryksändestä tunnetaan (vuodelta 1848) puolestaan järjestys, jossa alalle kylvettiin heinän jälkeen ruis ja seuraavina kahtena tai kolmena vuotena kaura (Nilsson 1950, 176). Yleensäkin peltoruista alettiin viljellä Värmlannissa enemmän vasta 1800-luvun puolivälissä (Femårsberättelse 1856–1860, 6).

Värmlannissa käytettyjen eri viljelyjärjestelmien yleisyydestä antaa jonkinlaisen käsityksen vuodelta 1929 oleva tutkimus, jonka mukaan noin 60 prosentissa taloista kierron pituus oli seitsemän vuotta (1. kesanto 2. syysvilja 3.–5. niitty ja 6.–7. kevätvilja), 18 prosentissa 6 vuotta ja 12 prosentissa 8 vuotta. Tämä osoittaa selvästi sen, että kier-

toviljely oli Värmlannissa 1920-luvulla vallitseva viljelymenetelmä. Yleisin syysviljalaji oli ruis (1927), mutta syysvehnä ei läänin pohjoisosissa enää menestynyt. Värmlannissa viljeltiin paljon kauraa, joka oli 1800-luvulla myös tärkeä vientiartikkeli. Etenkin Värmlannin pohjoisosissa rehunviljelyllä oli suuri merkitys. (Kjellin 1939, 306–307.)

Vaikka perusta maatalouden modernisoimiselle luotiin jo 1700-luvulla, riittävät edellytykset uudistusten tekemiselle olivat monessa tapauksessa olemassa vasta 1800-luvun lopulla (Niemelä 1998, 264; myös Gadd 2000, 14). Tämän voi katsoa kuvastavan hyvin myös useimpien metsäsuomalaistilojen kohdalla tapahtunutta kehitystä. Koska metsäsuomalaisten pellot olivat kooltaan usein pieniä, niin peltoviljelyn merkitys elinkeinona oli verraten vähäinen. Värmlannin pohjoisosissa peltoviljelyn merkitystä vähensi vielä pieni satoluku⁴³, joka parani etelään päin mentäessä (Gadd 2000, 155). Esteenä peltoviljelyn uudistamiselle oli monin paikoin myös peltojen kivisyys (Nilsson 1950, 178). Uusien viljelyjärjestelmien käyttöönotto edellytti myös sitä, että pellot oli oltava kunnolla ojitettuja, sillä pelloissa ei enää saanut olla kosteita paikkoja. Aiemmin nämä paikat määrittivät sen, mitä mihinkin osaan peltoa oli mahdollista kylvää. Peltojen ojittaminen ei sinänsä ollut mikään uusi asia, sillä siitä säädettiin jo keskiajan maanlaeissa ja 1500-luvulla annetuissa talon kunnossapito-ohjeissa. Nämä olivat kuitenkin säädöksiä ja ohjeita, joita laiminlyötiin yleisesti. (Myrdal 2000, 44–47, 50; Jirlow 1950b, 94.)

Sama koski myös Värmlannin peltoja, jotka olivat vielä 1800-luvulla huonosti ojitettuja. Erityisesti laiminlyötiin rinnepeltojen ojittamista, koska niiden katsottiin kuivuvan riittävästi muutenkin. (Mörner 1952, 127; Carlson 1915, 162 Fryksdalen.) Ojittaminen alensi myös koston pellon happamuutta, mikä puolestaan edesauttoi kasvua (Myrdal 2000, 287). 1700-luvulla ojitettiin jonkin verran jo soitakin, mutta suoviljely yleistyi esimerkiksi Östmarkissa vasta 1800-luvulla (ULMA 20325, Östmark). Suoviljelijöiden etujoukossa on ollut myös metsäsuomalaisia. Esimerkiksi Södra Finnskogassa on asunut suomalainen, joka ojitti soitaan jo vuonna 1762 (Bladh 1995, 208). Soiden ojittaminen oli raskasta työtä, johon tarvittiin sekä pitkäteräistä ojalapiota että leveäteräistä kirvestä (*dikesbil*), jolla kaivamista estävät puunjuuret lyötiin poikki (ULMA 92423, Östmark; 12423, Östmark; NM 88572–74, Mangskog ja Gräsmark –rotyxa). Ensimmäiset peltojen salaojat oli tehty kivistä ja risuista. Tiiliputkia alettiin Värmlannissa käyttää enemmän 1800-luvun lopulla (ULMA 20614, Dalby; 12923, Sunne; EU 32136, Mangskog 1880-luku; myös Gadd 2000, 313). Edelläkävijöitä tässäkin olivat isot tilat, joilla olivat riittävät resurssit uudistuksiin.

9.16. Työvoima, työnjako ja vuotuinen työkierto

Tyypillinen vanhaan maatalouteen liittyvä piirre oli työvoiman suuri tarve. Varsinkin aiemmin oli myös työvoimapulaa, joka alkoi 1700-luvulla tapahtuneen väkiluvun voi-

⁴³ Satoluku kertoo montako uutta jyvää yksi kylvetty jyvä voi tuottaa.

makkaan kasvun myötä helpottua. Erityisen voimakasta tämä kasvu oli Ruotsin länsiosissa, ja se jatkui 1800-luvulla (Gadd 2000, 223–225). Esimerkiksi Värmlannissa alueella, johon kuuluivat Östmarkin, Fryksänden, Lekvattnetin ja Vitsandin pitäjät, väkiluvun kasvu vuosina 1749–1805 oli 90 prosentin luokkaa (Bladh 1995, 180). Työvoiman saamisen kannalta merkittävää oli, että myös tilattoman väestön osuus väestöstä kasvoi, koska taloja ei voitu halkoa loputtomasti (Gadd 2000, 227, 230).

Taloissa ja torpissa suurimman osan töistä tekivät talon isäntä, emäntä ja heidän lapsensa. Isommissa taloissa oli palvelusväkeä ja tilapäistä aputyövoimaa saatiin juuri tilattomista, mäkitupalaisista ja torppareista. Yleensä ulkopuolisen työvoimantarpeen määrätti se, kuinka monta työkykyistä lasta talossa oli. (Gadd 2000, 51–53, 80.) Torppa oli yleensä niin pieni, että sen töistä selviydettiin omin voimin. Miesten ja naisten välinen työnjako noudatti vielä 1800-luvun lopullakin pitkälti perinteistä jakoa, josta etenkin naisten oli monesti joustettava. (Mörner 1952, 75.) Näin tapahtui varsinkin silloin, kun miehet kävivät ansiotyössä muualla, ja naiset joutuivat vastaamaan heidän töistään. Tietoja esimerkiksi 1600-luvun naisten elämästä on saatavissa kuitenkin vähän, mikä selittynee ainakin osaksi sillä, että naisten elämänpiiri rajoittui lähes kokonaan kotiin, eikä siitä ole jäänyt lähteisiin montakaan merkintää. (Myrdal 2000, 311.) On kuitenkin ilmeistä, että metsäsuomalaisten noudattama työnjako on ollut jokseenkin samanlainen kuin Suomessa. Pääpiirteissään työjaon voi katsoa noudattavan järjestystä, jonka mukaan talon isäntä teki ulkotyöt (mm. kyntö, äestys, heinänteko ja elonkorjuu) ja emäntä kotityöt (mm. ruoanlaitto, leipominen, oluenpano, vedenkanto, lastenhoito ja navettatyöt). Poikkeuksen tästä tekivät kiireiset heinän- ja elonkorjuuajat, jolloin myös emäntä joutui osallistumaan ulkotöihin (Myrdal 2000, 95).

Kuten on voitu havaita, erot miesten- ja naistentöiden välillä ovat olleet liukuvia. Esimerkiksi sirppiä ovat elonkorjuussa käyttäneet sekä miehet että naiset, mutta niittäminen viikatteella oli pääasiassa miesten ja haravoiminen naisten työtä. Työtehtävät valikoituivat osittain myös iän mukaan, ja tyypillisiä tyttöjen ja poikien töitä olivat muun muassa karjan paimentaminen ja naisten auttaminen kotitöissä. Lapset osallistuivat kotitöiden tekemiseen jo noin kahdeksan vuoden iässä. Köyhissä perheissä lapset joutuivat käymään tämän ikäisinä jo töissä myös kodin ulkopuolella. (Rosander 1971, 152.) Työnjakoa muutti sittemmin etenkin maatalouden koneellistuminen. Esimerkiksi haravakonetta ajoivat miehet, vaikka haravoiminen oli perinteisesti tyypillinen naisten työ (Östman 2004, 61–68).

Joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta työt aamulla aloitettiin yleensä kuuden aikoihin. Poikkeuksen tästä aikataulusta teki muun muassa heinänteko, jolloin työpäivä alkoi jo auringon noustessa. Myös leipominen, oluenpano ja teurastus olivat töitä, joita varten noustiin tavallista aikaisemmin, jotta ehdittiin tehdä myös päivän muut pakolliset työt. (Stark 1961, 120.) Vaikka työpäivä oli pitkä, siihen kuului toisaalta monia taukoja. Päivän katkaisivat muun muassa monet ruokailukerrat, ja keskipäivään kuului myös lepoa. Todettakoon, että tällainen päiväjärjestys tunnettiin jo varhain myös Savosta. Normaalin arjen katkaisivat vuoden aikana myös monet pyhät

ja palvelusväelle erityisen tärkeä päivä oli Mikkelinpäivä (29.9.), josta alkoi lakisääteinen muuttoviikko. Tänä aikana piiat ja rengit saivat vaihtaa taloa, jos näin halusivat. Vuonna 1891 sen alku siirrettiin kuitenkin lokakuun 24. päivään, jotta talon vaihto ei olisi osunut yksin perunannoston kanssa. Vanhassa työkalenterissa Mikkelinpäivä oli myös sadonkorjuun päätepiste ja päivä, jolloin karja otettiin sisäruokintaan. (Räsänen & Räsänen 2008c, 418.)

Uutta monien värmlantilaisten työvuodessa olivat 1800-luvulla alkaneet suuret metsänhakkuut, jotka ajoittuivat sahapuun osalta marras-, joului- ja tammikuulle ja massapuun osalta myös kesään. Vuodenkierrossa arkielämää rytmitti luonnollisesti myös maatalouden määrittämä työvuosi. Tammi-, helmi- ja maaliskuulle ajoittuvia töitä oli muun muassa heinäaajo niityiltä kotiin, ja maalisi-huhtikuulle ajoittuivat sekä polttopuiden teko että lannanaajo pellolle. Huhtikuun lopulla tai toukokuun alussa vuorossa olivat kyntötöyt ja aitojen ja peltotyövälineiden kunnostus. Toukokuun alkupuolella päästettiin karja ulos, levitettiin lanta pelloille, ja loppupuolella kuuta kylvettiin pellot ja aloitettiin kalanpyynti. Kesäkuun alun töitä olivat puolestaan rakennusten kunnostaminen, kalojen säilöminen ja perunanistutus. Tänä aikana päästettiin myös hevoset metsälaitumille, joilla ne saivat olla heinäntekoon saakka. Heinän samoin kuin lehtikerppujenkin teko aloitettiin heti juhannuksen jälkeen ja tämä työ kesti parisen viikkoa. Kesäaikaan ajoittuvia töitä oli heinänteon lisäksi myös viljan- korjuu, joka tapahtui määrättyssä järjestyksessä: ensin leikattiin ruis, seuraavina ohra ja kaura ja viimeiseksi kevätvehnä. Vilja korjattiin elokuussa ja kuun lopulle ajoittui myös syysrukiin kylvä. Syyskuun töitä olivat puolestaan puunlehtien kerääminen, perunannosto ja kyntötöiden aloittaminen. Lokakuulle ajoittui näiden syyskuussa aloitettujen töiden lisäksi vielä puinti, joka tuli saada päätökseen joulukuun mennessä. (IT, muistiinpanot, 1949.)⁴⁴

9.17. Kadot

Kadot merkitsivät lähes aina turvautumista hätäravintoon. Nälkäkuoleman uhatessa voitiin joutua teurastamaan karjakin (Nilsson 1950, 106). Yleensä kadon aiheutti halla, mutta syynä siihen saattoivat olla myös kuivuus tai tulvat. Esimerkiksi vuonna 1741 Värmlantia kohtasi kato, jonka seurauksena satoja suomalaisia lähti nälkää pakoon Suomeen Pohjanmaalle, ja heistäkin vain osa selviytyi hengissä matkasta (Salminen 1909, 47). Vaikeita olivat myös katovuodet 1771 ja 1772, jolloin kuolleisuus oli erittäin suurta ja ravinnonpuutteen lisäksi kansaa koetteli vielä punatauti, jota muun muassa kerjäläiset levittivät (Linroth 1918, 59).

⁴⁴ Lekvattnet, Ormhöjden, Lomstorp. Henning Haraldsson, 56 v. (haast. 1949 Ilmar Talve). Södra Finnskoga, Kindsjön, Mattestugan. Einar Karlsson, 60 v. (haast. 1949 Ilmar Talve).

Niin punatauti, lavantauti kuin pilkkukuumekin olivat tappavia tauteja ja turvautuminen hätäravintoon aiheutti usein vielä tappavan ripulin. Katovuosien pelko vaikutti sittemmin suuresti siihen, että uuden ajan "hätäleipä" eli peruna otettiin viljelykseen verrattain nopeasti. (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 340.) Myös vuosi 1782 oli Värmlannissa vaikea nälkävuosi, ja erityisen vaikea se oli Nordmarkin kihlakunnan metsäseuduilla. Kun vilja loppui keväällä, osalla viljelijöistä ei ollut enää mitään kylvettävää. Kyseisenä vuonna tuhoa sai aikaan myös tavallista pahempi kevättulva, joka nosti jokilaaksoissa veden pelloille, ja tuhosi senkin vähän, joka peltoihin oli saatu kylvettyä. Kun myös heinä ja oljet loppuivat, kotieläimet selvisivät hengissä kevääseen vain harvoissa paikoissa. (Hedin 1962.) Vuonna 1812 kadon aiheutti sääilmiö, jossa maahan satoi lumi toukokuussa (Hedin 1949, 54).

Myös ajanjaksolle 1830–1838 ajoittui vaikeita katovuosia ja epidemioita. Erityisen vaikeita olivat vuodet 1830–1831, jolloin monet kuolivat nälkään, ja isoenkin talojen väki joutui lähtemään kerjuulle. Tilanne oli niin paha, että kerjuumatkat ulottuivat Värmlannista aina Norrlantiin ja Göteborgiin asti. Vuonna 1834 ihmisiä tappoi myös kolera, ja vuonna 1837 Värmlannissa puhkesi influenssaepidemia, joka sekin vaati lukuisia kuolonuhreja. Talvi 1837–1838 oli suorastaan katastrofaalinen, sillä se oli kaikkialla Euroopassa erityisen kylmä ja palellutti niin ihmisiä kuin eläimiäkin kuoliaaksi. Vuonna 1838 myös kevään tulo myöhästyi, ja Vänern-järvi ja Klarjoki olivat jäässä vielä toukokuun loppupuolellakin. Kun vilja vihdoinkin toukokuun lopulla saatiin kylvettyä, sen kasvua haittasi aluksi kuivuus. Kesäkuun lopulla alkoivat puolestaan sateet, jotka jatkuivat keskeytyksettä aina elokuulle saakka. Seuraava tuhon aiheuttaja oli halla, joka elokuun 20. päivänä palellutti viljan Pohjois-Värmlannissa. Kovat sateet aiheuttivat myös sen, että perunat mätänivät monin paikoin peltoon. Onnettomuudet eivät loppuneet tähän, vaan lokakuun 8. päivä alkoivat pakkaset ja maassa oli muutama päivän päästä jo niin paljon lunta, että voitiin ajaa reellä. (Kjellin 1939, 335–337.) Frykdalia haittasi vuonna 1844 puolestaan kova kaatosade, joka huuhtoi monista rinnepelloista mullan pois ja synnytti tulvan, joka vei mennessään jopa siltoja (Brodin 1923, 128 Östmark). Kun kato vuonna 1851 kohtasi Värmlannin pohjoisosia, niin apua tarvitsevia kuntia täällä olivat muun muassa Fryksände, Lekvattnet, Gräsmark, Gunnarskog, Bogen, Eda, Vitsand, Östmark, Ekshärad, Norra Ny, Dalby ja Södra ja Norra Finnskoga (Kjellin 1939, 338).

Aikalaiskuvauksista traagisimpia ovat ne, joissa on kuvattu rääsyissä kulkevia, likaisia ja kerjääviä lapsia (Kvärre 1943, 12–13). Nälkä ajoi ihmisiä myös rikoksiin, jotka saattoivat johtaa tappoihinkin. Esimerkiksi vuonna 1852 sattui tapaus, jossa pieni tyttö löytiin kuoliaaksi hänen ollessaan palaamassa Örtmarkin Konradsforsin myllyltä kotiinsa jauhosäkki mukanaan. Tappaja oli 20-vuotias nuorukainen, joka ryösti jauhot, koska oli ollut syömättä jo viikon ajan. Hänen epätoivoaan lisäsi vielä sekin, että hänen vanhempansa olivat heikkoina nälästä. (Kårberger 1954; Finneskog 1975.) Ahdinkoon joutuneiden ihmisten elämää pyrittiin tosin helpottamaan 1800-luvulla, jolloin yhteiskunnan toimesta järjestettiin hätäaputöitä, joita olivat muun muassa soiden

ojitus- ja tietyot sekä järvenlaskut. Esimerkiksi vuonna 1851 järvenlaskuja toteutettiin Östmarkin ja Fryksändens järvissä (Flatens, Käggen ja Welen) ja käyttöön saatiin näin lisää niittyä ja peltoa. (Nilsson 1950, 171.) Katotapauksissa valtio antoi siemenviljan oston myös korottomia lainoja. Myös oma-aloitteisuudesta muistutettiin ja hädänalaisia kehoitettiin tekemään muun muassa käsitoita, joita myymällä oli mahdollista saada tuloja. Kaikesta huolimatta tilanne oli usein kuitenkin se, että ainoa pelastus oli lopulta hätäleipä. (Femårsberättelser 1856 (1851–1855), 3, 5–6; myös NWT 29.7.1953, Lekvattnet.)

Ruotsin viimeinen nälkävuosi oli vuosi 1869, joka jää aikakirjoihin myös siksi, että se käynnisti muuttoliikkeen, jonka seurauksena Ruotsista muutti esimerkiksi Pohjois-Amerikkaan noin 45 000 henkeä (Gadd 2000, 365). Tosin moni värmlantilainen sai lähteä nälän ajamana kerjuulle vielä vuonna 1902, jolloin tilanne oli erityisen paha Nyn, Nyskogan, Ekshäradin, Dalbyn, Östmarkin, Hvitsandin, Lekvattnetin ja Gräsmarkin pitäjissä (Femårsberättelse 1901–05, 21; Samuelsson 1917, 250). Avunsaantia vaikeutti etenkin aiemmin hidas tiedonkulku, mikä esti hallinnon ajantasaisen tiedon saannin. Tyypillistä ihmisten käyttäytymiselle myös oli, että vaikka katovuosien vaarat tiedotettiin ja niitä myös pelättiin, niihin oli varauduttu huonosti (Samuelsson 1917, 262). Syynä tähän ei aina ollut kuitenkaan välinpitämättömyys, vaan monesti saadut sadot olivat niin pieniä, että niistä ei riittänyt viljaa varastoitavaksi. Oli tavallista, että hätäravintoon turvauduttiin normaaleina vuosinakin.

10. Rakennus- kulttuuri

Metsäsuomalaisten 1500- ja 1600-lukujen rakentamistavoista ei paljoakaan tiedetä. Vanhemmissa lähteissä on voitu mainita ehkä vain rakennus (savutupa, aitta, navetta, riihi ja sauna), mutta esimerkiksi rakennuksen tyyppi tai sijainti pihapiirissä ei niistä yleensä käy ilmi. Mikäli rakennukset oli merkitty veroluetteloon, tiedetään kuitenkin se, että kysymyksessä on ollut pysyvä asutus. Yksityiskohtaisempaa tietoa vanhemmasta rakennuskulttuurista on mahdollista saada vain virkatalojen inventaarioluetteloista, joita on laadittu jo 1500-luvulla. Enemmän tietoa metsäsuomalaisten rakentamisesta on saatavissa 1700-luvulta, jolta on säilynyt myös joitakin rakennuksia, kuten savutupia. Tosin nämä savutuvat eivät enää edusta alkuperäistä rakentamista, vaan niitä on eri aikoina ja eri tavoin korjailtu ja muunneltu paremmin aikaansa vastaaviksi (Nesholen 2001, 97). Pääosin tämäkin luku rakentuu 1800-luvulta saadun aineiston varaan (mm. muistitietoon). Rakennuksia ja muutosta, joka tässä kytkeytyy lähinnä ruotsalaisilta omaksuttuihin esikuviin, kuvataan määrättyjä tyyppiesimerkkejä käyttäen. Tätä menettelytapaa selittää se, että kansanomaisen rakentaminen perustui lähinnä kopioimiselle, johon esikuvat saatiin ympäristöstä.

Metsäsuomalaisten rakentamisessa muutos tarkoittaa usein myös sitä, että uudet elementit on sovitettu vanhoihin raameihin, jotka ovat edustaneet perinteistä rakentamistapaa. Hyvä esimerkki tästä on savutupa, jonka metsäsuomalaiset liittivät osaksi uudentyypistä paritupaa. Kun paritupia rakennettiin, kaikki eivät halunneet luopua savutuvasta, vaan liittivät sen uuden rakennuksen toiseksi tuvaksi. Todettakoon, että tätä samaa rakentamistapaa noudatettiin myös Suomessa, jossa paritupa 1700-luvulla alkoi yleistyä. Kaskiviljelijöiden rakentamistavasta on esitetty myös käsitys, että se ei heidän liikkuvasta elämäntavasta johtuen olisi voinut olla kovin monimutkainen (Räsänen 2008, 320). Käsitys kaskiviljelijöiden liikkuvasta elämäntavasta on ylipäättään kiistanalainen kysymys, joskin tällaiseen elämäntapaan viittaisi toisaalta esimerkiksi vuodelta 1648 oleva kuvaus, jossa sanotaan kuinka suomalaiset siirtyivät aina uusille asuinpaikoille kun olivat kaskenneet lähimetsät loppuun (Magnusson 1877, 131, Fryksände). Voi myös olla, että tämän kuvauksen tarkoitus oli enemmänkin tukea valtiovallan harjoittamaa politiikkaa, joka suhtautui kielteisesti metsiä hävittäviin kaskiviljelijöihin. Joka tapauksessa kaskiviljelijöiden liikkuva elämä loppui viimeistään siinä vaiheessa, kun yhteismetsät oli jaettu ja kaskiviljely jouduttiin rajoittamaan lähinnä omiin metsiin. Kun karjanhoidon ja peltoviljelyn

merkitys kasvoi, vaikutti tämä kehitys taas omalla tavallaan niin asuinpaikan pysyvyyteen kuin rakentamiseenkin.⁴⁵

10.1. Asuinpaikan valinta

Käsitys, jonka mukaan metsäsuomalaiset olisivat valinneet asuinpaikkansa lähes aina mäkien etelärinteiltä, perustuu havainnoille, jotka Petrus Nordmann teki 1800-luvun lopulla (Herou & Holmdahl 2001, 88–90). Perusteluna paikan valinnalle käytettiin muun muassa sitä, että talot ovat sijainneet myös Savossa useimmiten mäkien rinteillä. Uudempi tutkimus kuitenkin osoittaa, että asuinpaikka on valittu usein järven tai joen lähetyviltä. Se on ollut luonteva valinta, sillä vesistöt toimivat kulkuteinä, niiden rannat kasvoivat heinää ja alavat paikat soveltuivat hyvin myös kaskiviljelyyn. Asutusliikkeen alkuvaiheessa asuinpaikka oli mahdollista valita suhteellisen vapaasti. Kun peltoviljelyn merkitys sittemmin kasvoi, tämä vaikutti nimenomaan siihen, että pellot raivattiin mielellään mäkien etelä- tai lounaisrinteille. Vilja kasvoi tällaisessa pellossa hyvin ja korkean paikan ja veden läheisyyden katsottiin vähentävän hallanvaaraa. (Räsänen 2008, 237; myös Jansson 1949, 221.) Kun Petrus Nordmann aikanaan kirjoitti metsäsuomalaisten asuinpaikan valinnasta, hän ei luultavasti osannut ottaa huomioon sitä, että juuri peltoviljely paljolti määrittä asuinpaikan valinnan.

Yleensä asuinrakennus sijoitettiin rinteelle itä-länsi suuntaisesti siten, että sisäänkäynti oli rakennuksen eteläseinällä. Karjasuojat oli puolestaan tapana sijoittaa asuinrakennuksen alapuolelle, jotta lantavedet eivät valuisi pihalle. Ilmeisesti paikanvalintaan vaikuttivat jossakin määrin myös erilaiset uskomukset. Oli pidettävä esimerkiksi huoli siitä, että taloa ei rakennettu vesisuonen päälle. Huomioon tuli ottaa myös paikan ”näkyvätömmät”, jotta niistä ei koituisi myöhemmin harmia (VFMA 3630, ker. s. 1866. Nyskoga; 3665, Vitsand). Jotta mitään pahaa ei tapahtuisi, eräs keino suojautua pahaa vastaan oli sirotella rakennuspaikalle kirkonmaalta haettua vihittyä maata (VFMA 3824, ker. s. 1851, Dalby). Rakentamisvaiheessa talon nurkkakiven tai lattian alle oli tapana laittaa myös onnenraha (VFMA 3663; 3667, Norra Ny). Jotta taloa seuraisi onni, oli sen rakentajille järjestettävä myös kestitys silloin, kun talo oli noussut harjakorkeuteen (VFMA 966, Fryksände). Toisaalta taloa ei saanut rakentaa täysin valmiiksi, sillä tämän ”säännön” rikkomisen uskottiin merkitsevän jonkun talon asukkaan kuolemaa tai joutumista onnettomuuteen (VFMA 3344, ker. s. 1855, Bogen). Kun uuteen taloon oltiin asettautumassa, tarkkailtiin samalla erilaisia ennusmerkkejä. Tällainen viestintuoja

⁴⁵ Metsäsuomalaisten rakennuskulttuuria käsittelevä perusteos on Albert Hämäläisen *Keskiskandinavian suomalaiset. I Asutuskulttuuri. II Kansanelämän varhaispiirteet*. Porvoo 1947. Hänen lisäksi tästä aihepiiristä ovat kirjoittaneet myös mm. Ludvig Mattson, Lars Bäckvall, Richard Broberg ja Ilmar Talve.

saattoi olla esimerkiksi tupaan päästetty kissa, jonka käyttäytymistä seurattiin. Jos kissa pysähtyi tuvan lattialle ja näytti tyytyväiseltä, katsottiin tämän tarkoittavan sitä, että taloa seuraisi onni (VFMA 3824, Dalby). Nämä uskomukset olivat säilyneet perimätietona aina 1900-luvulle asti, mutta harva niihin kaiketi enää uskoi, tai jos uskoi, ei sitä halunnut myöntää.

10.2. Tupien funktioista ja nimityksistä

On ilmeistä, että metsäsuomalaiset ovat alkuaikoina käyttäneet asuintupaansa tarvittaessa myös saunana ja riihenä (Hämäläinen 1947, 25). Saunaan viittaisi käsite *rökstugubastu* (savutupasauna), jonka käytön tässä muodossa voisi selittää myös se, että savutupaa ja saunaa ei ruotsalaisten laatimissa kuvauksissa ole rakennuksina ja käsitteinä osattu erottaa toisistaan (Klein 1932, 284–285). Pitävämpi todiste savutuvan monikäyttöisyydestä on kuitenkin Tukholman Skansenille siirretty Rödkullenin savutupa, jossa olivat sekä lauteet että parret. Ylipäätään se, että saunoja ja riihiä käytettiin myös asumiseen, oli yleinen käytäntö. Niitä käyttivät enimmäkseen löysäläiset, jotka saivat asua niissä työtä vastaan.

Ruotsalaisten keskiajalla käyttämä asuinhuone oli liesitupa (*eldhus*), jonka korvasi myöhemmin takkauunilla varustettu tupa (Hämäläinen 1947, 40). Kun tulisija siirrettiin asuinhuoneen keskeltä sen nurkkaan, myös liesitupaa tarkoittanut käsite *hus/eldhus* huoneen nimityksenä väistyi (Valonen 1972, 347–348; Valonen 1975, 174–175). Ruotsalaisten kirjureiden metsäsuomalaisasumuksista jo varhain käyttämiä käsitteitä ovat olleet *pörte* (pirtti) ja *stuga* (tupa) (Nordmann 1888, 12–13). Esimerkiksi Savossa käsite pirtti esiintyi 1600-luvulla enää sen pohjoisosissa. Voi olla, että ruotsalaisten kirjureiden käyttämä käsite pirtti on ollut jonkinlainen yleiskäsite riippumatta siitä, mitä nimitystä asumuksen asukkaat ovat siitä käyttäneet. Metsäsuomalaisasumuksen erityispiirteitä kuvaavat myös käsitteet ”pirti-oni” (uuni), ”ovenbanku” (uuninpäällinen), ”lakenen” (katossa oleva luukku) ja ”patastocken” (uunin nurkkapatsas), jonka synonyymeina ovat esiintyneet myös käsitteet ”pachta” (Lekvattnet) ja ”pahas” (Östmark) (Brodin 1923, 31). Huomiota herättävää on, että slaaveilta lainattu pirtti-käsite ei ole esiintynyt Värmlannin paikannimistössä (toisin kuin Savossa) (Mägiste 1966–1970; Valonen 1963, 109). Toisaalta käsite pirtti ei ole ollut tuntematon metsäsuomalaisien kielenkäytössä, mutta se on ymmärretty useammalla eri tavalla. Esimerkiksi Kaisa Vilhuinen on antanut sille kolmekin erilaista merkitystä. Hänen mukaansa pirtti on voinut olla ”kovasti pien sauna, sitä ne on kallanna pirtti” tai ”pien asuintupa” tai ”pien kammari, joka ol rakennettu tuvan kupeeseen” (SS, Astrid Reponen ja Helmi Helminen, 1932). Todettakoon, että käsite pirtti on tarkoittanut myös Varsinais-Suomessa, Etelä-Hämeessä ja Keski-Pohjanmaalla saunaa. Satakunnassa ja Pohjois-Suomessa käytetty käsite pirtti on vastannut käsitettä tupa sen jälkeen, kun pirtti sai tuvasta liesiuunin ja säilytti entiset tehtävänsä asuinhuoneena. (Valonen 1963, 333–335; Talve 1990, 45.)

Liesiuuni oli paitsi lämmönlähde myös leivinuuni, jonka umpinaisessa katossa oli savuhormi ja uuninsuun edessä keittämiseen tarkoitettu liesi. Tämä oli uunityyppi, jonka mukana asuinhuone sai edellä mainittuja alueita lukuun ottamatta myös uuden nimen tupa (*stuga*). Tämä käsite tunnetaan jo keskiajalta, ja se on esiintynyt Uplannin ja Taalainmaan maanlakien rakentamista koskevissa määräyksissä. Kun liesiuunilla varustettu savutupa levisi Ruotsista Suomeen, se yleistyi ensin Lounais-Suomessa, mistä se levisi edelleen maan itä- ja pohjoisosiin (Talve 1990, 45). Suomen keskiajan lähteissä ei kuitenkaan ole moniakaan tietoja tuvasta. Yksi niistä on Halikosta vuodelta 1456 oleva maininta rakennuksesta, josta on käytetty nimitystä ”stuw”, jolla on ilmeisesti tarkoitettu tällaista tupaa (Ojajärvi 1938, 171–172).

Parituvan yleistyttyä käsite tupa on tarkoittanut rakennuksen pääasuinhuonetta, johon on liitetty myös tuvan käyttöä ilmentäviä määreitä. Näitä ovat olleet muun muassa asuintupa, arkitupa, perheentupa tai väentupa. (Valonen 1963, 30, 37, 553.) Myös pääasuinhuonetta vastapäätä olevalla toisella tuvalla on ollut erilaisia nimityksiä. Pääpiirteissään tupa ja pirtti nimitysten välinen raja pääasuinhuoneen merkityksessä on noudattanut Pähkinäsaaren rauhan rajalinjaa: rajan pohjoispuolella noudatettiin karjalaista pirtti- ja eteläpuolella Satakuntaa ja Pohjois-Suomea lukuun ottamatta länsisuomalaista tupatraditiota (Valonen 1963, 554). Savossa pääasuinhuoneen nimitys joitakin maakunnan pohjoisosia lukuun ottamatta oli jo 1600-luvulla tupa. Tosin on myös huomattava, että tupa ja pirtti yksittäisinä erillisinä rakennuksina⁴⁶ ja nimityksinä ovat olleet vanhempia kuin paritupa, joka oli Savossa tuona aikana vielä ilmeisen harvinainen rakennus. Todennäköisesti pirtin esiintyminen pääasuinhuoneen merkityksessä esimerkiksi Satakunnassa oli seurausta siitä, että tuvan toivat Suomeen rannikon ruotsinkieliset uudisasukkaat, joiden asuttamat alueet eivät ole ulottuneet Satakuntaan, eikä kosketuksia ruotsalaisväestöön ole päässyt syntymään. Ruotsinkielisiltä alueilta tupa levisi keskiaikaisille uudisasutusalueille ja edelleen koko muuhun maahan syrjäyttäen pirtin pääasuinhuoneena (Sappinen 1985, 117). Metsäsuomalaisen Värmlannissa yleisesti käyttämän terminologian mukaan he asuivat tuvassa, jossa oli nimenomaan uuni, eikä esimerkiksi pätsi kuten Karjalassa. Tämä osoittaa myös sen, että tupa pääasuinhuoneena oli 1600-luvulle tultaessa tunnettu jo Savossa.

⁴⁶ Suuressa osassa Suomea tupa on merkinnyt myös pientä yksihuonesta erillistä rakennusta.

10.3. Rakennukset

Metsäsuomalaisten rakennuskulttuuria on tässä luvussa tarkasteltu seuraavassa järjestyksessä: asuinrakennukset, talousrakennukset (mm. kota), aitat, kellarit ja kellarituvat, karjasuojat (talli, navetta, lammassuoja, sikolätti), ladot, saunat, riihet, luuvat, myllyt ja tilapäissuojat. Jaottelu ja järjestys noudattavat pääpiirtein myös näiden rakennusten ryhmitystä pihapiirissä, jota tarkastellaan luvun lopussa erikseen. Kysymys tässä on hirsirakentamisesta, jota määrittävät myös erilaiset nurkkasalvostekniikat. Värmlannissa esiintyneitä hirsisalvostekniikoita ovat olleet muun muassa vino (*underhaksknuten*) ja suora (*över- och underhaksknuten*) salvosnurkka (Finnskogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 119).

10.4. Asuinrakennukset

10.4.1. Savutupa

Värmlantiin 1600-luvulla asettuneiden savolaisten perusasumus oli todennäköisesti pyöröhirsistä rakennettu päätyovellinen savutupa, jonka nurkassa oli uuni. Oven edessä saattoi olla myös rankapuista tai laudoista tehty tuulensuoja. (Hämäläinen 1947, 45, kuvat 26, 30, 31, Östmark.) Kuten todettu, savutupia ei 1600-luvulta ole säilynyt, mutta voidaan kuitenkin olettaa, että 1800-luvullakin rakennetut savutuvat on rakennettu pääosin perinteisellä rakennustavalla (Wedin 2007, 168). Tällaisia paremmin säilyneitä vanhoja rakennuksia ovat olleet muun muassa kotiseututalojen savutuvat, joita löytyy vielä monista pitäjistä (mm. Torsby, Karlstad ja Arvika). Todettakoon, että vuonna 2011 tehdyn selvityksen mukaan Värmlannista ja Norjan Hedemarkista tunnetaan yhteensä 62 savutupaa tai sellaiseksi tunnistettavaa rakennusta, joita Árpád Sailo on tutkimuksessaan kuvannut (Sailo 2012, 8).

Ajatusta perinteisen rakentamistavan yhtenäisyydestä tukee myös Abraham Hülphersin vuonna 1757 tekemä havainto, jonka mukaan kaikki hänen näkemänsä savutuvat niin Ruotsin suomalaismetsissä kuin Hämeessäkin olivat samanlaisia (Hülphers 1763, 310–311). Joka tapauksessa savutupa oli 1700-luvun puolivälissä metsäsuomalaisten yleisesti käyttämä asumus, mikä käy ilmi myös Taalainmaan Säfsnäsistä

vuonna 1744 laaditusta rakennusluettelosta⁴⁷, johon asuinrakennukset ja joissakin tapauksissa myös niiden haltijat oli merkitty (Falk 1950).

Savutupa käsitteenä saattoi olla joko päätyovella varustettu yksittäinen rakennus, yksinäistuparakennukseen kuulunut tupa tai parituparakennuksen asuin- eli arkitupa. Paritupa, jossa oli sekä savu- että savujohdolla tulisijalla varustettu toinen tupa, edusti Värmlannissa erityistä metsäsuomalaista rakentamistapaa. Metsäsuomalaiset ovat käyttäneet tästä savujohdolla varustetusta ”paremmasta” tuvasta nimitystä ruotsalaistupa, mikä osoittaa myös sen, että se on otettu käyttöön Ruotsissa. Tämä kertoo myös siitä, että paritupa oli Savossa vielä 1600-luvun alkupuoliskolla jokseenkin tuntematon rakennustyyppi. Sinänsä tapa yhdistellä erilaisia rakennuksia toisiinsa on ollut yleinen käytäntö niin Ruotsissa kuin Suomessakin. Tällainen kombinaatio oli esimerkiksi toisiaan vastapäätä olevat savutupa ja sauna. Yleensä tämäntapaiset yhdistelmät eivät ole olleet kuitenkaan parituvan tavoin symmetrisiä, vaan vastakkain sijoitettujen rakennusten kokoero saattoi olla suurikin (Nesholen 2001, 107).

Savutupa oli Värmlannissa vielä 1800-luvun alkupuolella verraten yleinen asuimuoto, mutta vuosisadan jälkipuoliskolla tässä tapahtui käänne, ja savutupa asumuksena alkoi käydä yhä harvinaisemmaksi. Tosin erot eri kylien ja pitäjien kesken ovat voineet olla vieläkin suuria. (Segerstedt 2006, 247.) Esimerkiksi Värmlannin itä- ja eteläosien pitäjissä asuttiin savutuvissa 1800-luvun lopulla enää harvoissa tapauksissa. Esimerkiksi Råmen oli pitäjä, jossa kukaan ei enää 1860-luvulla asunut savutuvassa (Bergslagen i ord och bild 1947, 22–23, Råmen). Värmlannin pohjois- ja luoteisosissa

⁴⁷ Luettelossa rakennuksista ja niiden haltijoista löytyvät muun muassa seuraavat tiedot: 1) seppä, savutupa 2) teräseppä, uusi tupa kamareineen 3) suutari, takkatupa kamareineen ja vanha savutupa (ilmeinen paritupa) 4) rakennusmestari, takkatupa kamareineen ja vanha savutupa 5) torppari, tupa sisustamattomine kamareineen ja vanha savutupa 6) tupa, kamari ja eteinen (ilmeinen yksinäistupa) 7) tupa ja hyvin sisustettu kamari 8) käyttämätön tupa kamareineen 9) savutupa; 10) uusi asuinrakennus, jossa oli takkatupa, savutupa, kamari ja eteinen (paritupa) 11) torppari, vanha takkatupa 12) torppari, takkatupa ja aitta 13) torppari, savutupa 14) torppari, savutupa 15) savutupa 16) tupa, kamari ja eteinen; 17) savutupa eteizrakennelmineen (förbygge) ja pieni tupa 18) autiotorppa (savutupa) 19) savutupa 20) savutupa 21) savutupa 22) savutupa, takaton tupa 23) leski, savutupa, sauna ja takkatupa (sisustamaton) 24) savutupa, vanha takkatupa ja kamari 25) takkatupa, pienellä takalla varustettu kamari 26) savutupa 27) leski, kaksi takkatupaa ja eteinen 28) torppari, savutupa 29) savutupa, takkatupa 30) savutupa, takkatupa 31) talonpoika, savutupa 32) uusi tupa, savutupa, kamari ja eteinen (paritupa) 33) leski, vanha savutupa eteizrakennelmineen (förbygge) 34) uusi sisustamaton tupa ja savutupa, johon kuului eteizrakennelma; 35) savutupa, takkatupa, kamari ja eteinen (paritupa) 36) savutupa 37) savutupa, johon kuului eteizrakennelma 38) savutupa, eteinen, kellarikuoppa ja työkaluliiteri 39) savutupa, kamari, eteizrakennelma 40) takkatupa 41) takkatupa, savutupa 42) leski, savutupa 43) takkatupa 44) takkatupa, savutupa 45) takkatupa, mädäntynyt savutupa 46) savutupa ja siihen kuuluva eteizrakennelma 47) savutupa 48) luhistunut savutupa 49) tupa 50) savutupa 51) leski, savutupa 52) savutupa 53) takkatupa 54) savutupa.

Kuva 14. Savutupa, Östmark, Multtjärn, Käst Jossi. Kuva Nils Keyland 1916. (Ilmar Talven kokoelmat).

savutupa oli sitä vastoin vielä yleisesti käytössä. Esimerkiksi Vitsandin Mangen oli kylä, jonka kaikki metsäsuomalaiset asuivat vuonna 1857 vielä savutuvissa (Brodin 1923, 61, Vitsand, Mangen). Myös Södra Finnsogan ja Nyskogan pitäjissä monet asuivat 1800-luvun lopulla savutuvissa (Nordmann 1888, 97). Kuten seuraava vertailu osoittaa, vuonna 1868 Södra Finnskogan 74 asumuksesta peräti 71 oli savutupia, vuonna 1876 vastaavat luvut olivat 80 ja 65 ja vuonna 1888 suhdeluku oli 83 ja 57 (Segersted 2006, 327; myös Aminoff 1876). Savutupa oli vielä tuona aikana yleinen asumismuoto myös Norjan ja Taalainmaan eteläosien metsäsuomalaisten keskuudessa. Esimerkiksi Grue Finnskogassa lähes kaikki suomalaiset asuivat vuonna 1868 savutuvissa. (Hämäläinen 1947, 108–109; Westling, SD 8.11.1954.)

Asuminen savutuvissakin muuttui, kun niitä alettiin ”modernisoida” ja varustaa muun muassa lasi-ikkunoin (Wiklund 1895). Todettakoon, että Värmlannissa oli vuonna 1879 peräti viisi lasitehdasta, joista Karlstadin tehdas valmisti myös ikkunalaseja. Ensimmäisenä niitä alkoi Värmlannissa valmistaa Annebergin lasitehdas, joka aloitti toimintansa vuonna 1763. (Kjellin 1939–41, 414–417.) Uusia savutupia rakennettiin 1800-luvun lopulla kuitenkin jo vähän. Esimerkiksi Petrus Nordmann teki niistä vain yhden havainnon vuonna 1887 tekemällään Värmlannin-matkalla (Mackartjärn, Nyskoga). Tällä matkallaan Nordmann vieraili myös savutuvassa, jonka kattotuoliin oli

merkitty vuosiluku 1627 (Nordmann 1888, 98). Mikäli luku tarkoittaa tuvan rakentamisaikaa, se kertoo myös rakennuksen pitkästä käyttöiästä. Lähes yhtä vanha savutupa, johon on merkitty vuosiluku 1692, tunnetaan Mangenista (Nya Wermlands Tidning 31.12.1922, Vitsand).

Lopulta savutuvan hävittivät niin modernisaatiokehitys kuin ruotsalaispaineetkin. Savutupa yhdistettiin helposti suomalaisiin, eli etniseen ryhmään, jota leimasivat niin alempi sosiaalinen kuin taloudellinenkin status. (Nesholen 2001, 115.) Siihen, että metsäsuomalaiset käyttivät savutupaa asumuksenaan niinkin pitkään, vaikutti ennen kaikkea tottumus ja se, että se oli miellyttävä asua. Savutupa oli vedoton ja lämmin, ja lisäksi sen sisäilma oli raikas, koska sitä tuuletettiin usein. Savutupaa käyttivät asumuksenaan myös varakkaat metsäsuomalaiset. Juuri tottumuksesta kertonee sekin, että esimerkiksi Lekvattnetin Ritabergissa savutuvassa asuttiin vielä 1940-luvullakin. Myös Östmarkista (Västra Mulltjärn) ja Lekvattnetista (Ormhöjden, Svartbäcken) tunnetaan kyseiseltä vuosikymmeneltä savutuvat, joita käytettiin edelleen arkitupina (IT, muistiinpanot, 1949). Kun savutuvissa ei enää asuttu, niitä ei yleensä purettu, vaan ne saivat toisen käyttötarkoituksen. Tämä käy ilmi myös Ilmar Talven vuonna 1949 tekemistä muistiinpanoista, joihin on merkitty inventoitujen savutupien käyttötarkoituksessa tapahtuneet muutokset (ks. myös Hult 1891, 236).

Lekvattnet

Södra Josefsberg. Paritupa. Savutupaa käytetty puusepänverstaana.
Kvarntorp. Paritupa. Savutuvassa asuttu edelleen.

Nyskoga

Oppigården, S. Flatåsen. Yksinäistupa. Savutupaa käytetty puusepänverstaana.
Pekkilä. S. Flatåsen. Yksinäistupa. Savutupaa käytetty työkalu- ja polkupyöräsuojana.
Nikkilä. S. Flatåsen. Sivukamarituparakennus. Kamaria käytetty pesutupana ja savutupaa puusepänverstaana.

Södra Finnskoga

Kalstan, Rickenberga. Sivukamarituparakennus. Savutupaa käytetty puusepänverstaana.
Högfallet. Yksinäistupa (tupa, ”kove” ja eteinen). Savutupaa käytetty turvelatona.

Östmark

Purastorp. Paritupa. Savutupaa käytetty puusepänverstaana
Vika. Yksinäistupa (enkelstuga). Savutupa muutettu aitaksi (visthusbod).
Juhola. Paritupa. Savutuvassa asuttu kesällä.

Savossa savutuvat jäivät pois asuinkäytöstä pääosin 1800-luvun loppuun mennessä. Mikkelin kihlakunnassa, johon kuuluivat Mikkelin pitäjä, Hirvensalmi, Ristiina ja Kangasniemi, savutupia oli vuonna 1825 vielä 91 prosenttia asumuksista, mutta vuonna

1876 enää 27 prosenttia (Wirilander 1960, 719–720). Muutos kyseisessä kihlakunnassa tapahtui siis verraten nopeasti. Kuten on voitu havaita, tilanne Värmlannissa oli jo toinen ja läänissä oli vielä 1800-luvun lopullakin pitäjiä, joissa savutupa oli yleinen asumismuoto. Voi olla, että savutuvan säilymistä selittää osaltaan myös monien metsäsuomalaisten eristäytyvä elämäntapa. Ehkä savutupa määritti jollakin tavoin myös asujiensa identiteettiä; metsäsuomalaiset halusivat savutuvan kautta samaistua omaan etniseen ryhmäänsä.

10.4.2. Savu-uuni

Tuvan savu-uuni sijaitsi säännöllisesti ovensuunurkassa ja vei tuvan lattia-alasta joskus jopa neljänneksen. Toisin kuin päältä avonainen kiuas savu-uuni oli umpinainen tulisija, joka esiintyi Värmlannissa myös leivinuunin merkityksessä (Valonen 1963, 497). Savolaiskarjalaisen savu-uunin tunnusmerkki oli uunin alusta, joka oli joko kivillä täytetty nurkkasalvottu alusta-arkku tai se oli muurattu kivistä. Savoon tämä uunityyppi omaksuttiin idästä ja se tunnetaan myös Pohjois-Venäjältä. (Valonen 1963, 531.) Uuni säilytti myös monet alkuperäiset tunnusmerkkinsä niin kauan kuin savutupia ylipäätään rakennettiin. Kyseistä tulisijaa käytettäessä keittäminen tapahtui uunin-suun edessä olevalla liedellä, jonka yläpuolella olevaan tankoon keittopata oli ripustettu. Uunin itäisiin piirteisiin kuului myös sen peräseinän puoleisen sivun laudoitus (”luvaslauat”), joka tuki uunin sivua. (Hämäläinen 1947, 89, kuva 107, Grue Finnskog, Tvängsberget; kuva 108 Nyskoga, Rosala.)

Liesipenkki eli pankko oli tärkeä uuniin kuulunut elementti. Se oli talon kunnia-paikka, jonka huoneenpuoleinen pää (*storbanken*) oli varattu joko talon isännälle tai taloon tulleelle vieraalle (EU 918, Gräsmark). Penkin tästä päästä käytettiin nimitystä ”panken” ja sen toisesta päästä käytetty nimitys oli ”grufbänken”.

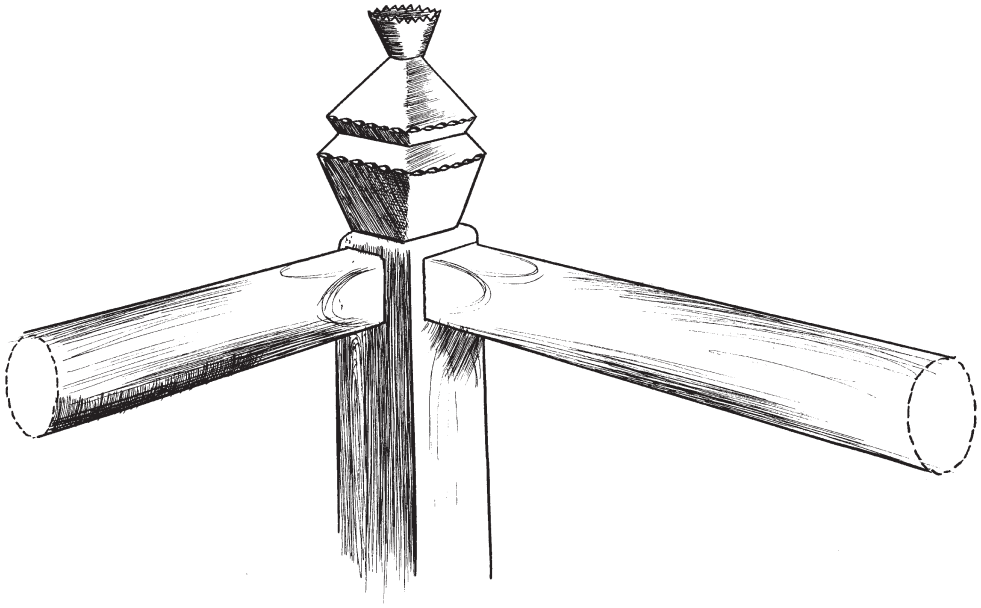
Uuniin kuului myös nurkkapatsas (”pahas”, ”patastock”), joka kannatteli tuvan sivu- ja peräseinän suuntaisesti kulkevia orsia (”pahasasorret”) ja niiden päällä olevia kuivatustankoja (NM 88465, Gräsmark⁴⁸; 88461, Lekvattet; myös Hämäläinen 1947, 90). Kun kuivatustangot jäivät pois käytöstä, menettivät myös nurkkapatsaat ja orret merkityksensä. (Hämäläinen 1947, 85, kuva 96, Östmark; Juhoila, 97, kuva 108, Nyskoga, Rosala.)

On havaittu, että metsäsuomalaisten rakennuskulttuurissa on esiintynyt myös monia sellaisia läntisiä piirteitä, jotka periytyvät jo Suomesta. Esimerkiksi käsitteet laipio (välikatto), lakka (vintti), karsina (tuvan uunin ja peräseinän välinen osa) ja pankko (uunin liesipenkki) ovat kaikki läntisiä lainasanoja ja todiste siitä, että läntinen savutupa muurattuine uuneineen ja liesipenkkeineen tunnettiin Savossa 1600-luvulla. Sitä vastoin uunin hirrestä salvottu alustarakenne oli elementti, joka oli omaksuttu

⁴⁸ Patsaassa vuosiluku 1702 tai 1762.

Kuva 15. Savutupa, Östmark, Gransjöberg, Ribråten. Kuva Nils Keyland 1916. (Ilmar Talven kokoelmat).

Kuva 16. Uunin nurkkapatsas, Lekvattnet, Örtjärnshöjden. Piirros Ilmari Talve 1949. EU 42955. (Ilmar Talven kokoelmat).

idästä ja josta oli omaksuttu myös uunin suun yläpuolelle muurattu lieskakivi (Hämäläinen 1947, 92). Albert Hämäläisen mukaan joihinkin Värmlannissa esiintyneisiin savu-uuneihin kuului myös korkea etuosa, joka leveni ylöspäin ja oli kaiketi itsenäisen kehityksen tulos (Hämäläinen 1947, 93, myös kuva 107, Grue Finnskog, Tvängsberget; kuva 108 Nyskoga, Rosala; kuva 101, Östmark, Myra; kuva 102, Sorktjärn, Lekvattnet). Uudempi tulisijaratkaisu on ollut myös savu-uunin ja avotakan yhdistelmä, jollaisen jotkut olivat muuranneet tupaansa (Nesholen 2001, 131). Perinteinen savu-uuni oli kuitenkin niin tehokas lämmöntuoja, että avotakka ei sitä korvannut, minkä totesi myös K. A. Gottlund. (Nesholen 2001, 109.) Savu-uunien yhteyteen alettiin 1800-luvun loppupuolella muurata myös rautauuneja, jotka helpottivat tupien lämmittämistä (IT, muistiinpanot 1949, Lekvattnet, Kvarntorp). Myös Värmlannin maaherra Widmark kiinnitti huomiota metsäsuomalaisten savutupiin. Hän kirjoitti vuosia 1881–1885 koskevassa viisivuotiskertomuksessaan siitä, kuinka suomalaiset eivät halunneet luopua savutuvistaan, vaan pitivät niitä monin verroin ”ruotsalaistupia” parempina (Femårsberättelser 1881–1885, 18).

Tavallisesti savu-uuni lämmitettiin talvella kerran päivässä (Wiklund 1895, 58–59). Savu tuvasta johdettiin ulos kattoon tehdystä aukosta, johon oli voitu lisätä vielä puutorvi (Hämäläinen 1947, 100). Karjalais-savolaisessa kielenkäytössä tästä aukosta on käytetty nimitystä ”räppänä” tai ”reppänä”. Ruotsalaisissa suomalaisten asuminen lämpimissä savutuvissaan herätti monenlaista ihmetystä. Tällainen ihmetyksen aihe

Kuva 17. Savutuvan uuni ja rautainen hella, Lekvattnet, Vittjärn. Kuva Nils Keyland 1916. (Ilmar Talven kokoelmat).

oli esimerkiksi suomalaisten kyky sietää suuria lämpötilaeroja. Erityisesti ihmeteltiin sitä, miten suomalaiset lämpimään tottuneina kykenivät makaamaan metsällä ollessaan lumessa ja kovassa pakkasessa tuntikausiakin (Borgström (1845) 1915, 78–79).

10.4.3. Savutuvan välikatto, lattia ja ikkunat

Todennäköisesti savutupa oli alkuaan katonharjaan ulottuva välikatoton huonetila, joita tiedetään olleen Värmlannissa vielä 1800-luvullakin (EU 918, N. Gräsmark; Härmäläinen 1947, 94). Savutupiin alettiin rakentaa jo varhain myös kaksi- tai kolmitaitteisia välikattoja, joiden esiintymisestä ja iästä on tehty päätelmiä tukeutumalla muun muassa välikaton ja sen ja ulkokaton väliin jäävästä tilasta käytettyihin nimityksiin. Jo keskiajalta tunnetaan esimerkiksi nimitys ”laipio”, joka on tarkoittanut välikattoa ja sen ja ulkokaton väliin jäävä tila on nimeltään ”lakka” (Härmäläinen 1947, 99). Nämä nimitykset ovat esiintyneet jo varhain myös Savossa (Vuorela 1975, 410). Esimerkiksi Keski-Suomesta kolmitaitteinen välikatto tunnetaan 1500-luvulta, ja sellainen tunnetaan myös Värmlannista (Härmäläinen 1947, 60–61, esim. kuva 53, Östmark, Simola; kuva 54, savutupa vuodelta 1793; kuva 55, Lekvattnet, Fäbacken, 74; kuva 83, Östmark,

Hollandstorp). Samanlainen kattotyyppi tunnetaan esimerkiksi Nyskogasta vielä 1940-luvultakin (IT, muistiinpanot, 1949, Nyskoga, Oppigårn). Tasainen välikatto on edustanut puolestaan skandinaavista rakentamistapaa, joka yleistyi sitä mukaa, kun rakennettiin savujohdollisilla tulisijoilla varustettuja tupia ja kamareita (Hämäläinen 1947, 100; myös Berg-Svensson 1969, 86; Jokipii 1961, 48–49).

Alkeellisen savutuvan lattia saattoi olla vain kovaksi poljettu maa. Puulattia tehtiin yleensä lattiaorsien päälle joko hirrenpuolikkaista tai piilutuista lankuista (Talve 1990, 41). Hirsisalvos puolestaan lepäsi joko maankamaran tai nurkkakivien päällä ja lämmöneristeinä toimivat seinän kummallekin puolelle tehdyt multapenkit (EU 918, Gräsmark; Talve 1979, 34). Rakennuksesta saatiin näin vedoton, mutta huono puoli tällaisessa rakentamisessa oli, että mullassa olevat alushirret mätänivät nopeasti ja keväällä niitä saattoi liikutella routakin (IT, muistiinpanot, 1949, Södra Finnskoga). Kun alettiin rakentaa savujohdollisella tulisijalla varustettuja taloja, niissä oli jo korkeampi kivijalka ja rossipermanto.

Tupien ikkunat olivat aluksi pieniä seinäaukkoja, jotka voitiin sulkea puuluukuin (Erixon 1952, 342). Kun tupiin alettiin laittaa lasi-ikkunoita, lasiruudut olivat aluksi pienikokoisia, väriltään vihertäviä ja ne kiinnitettiin lyijypuitteisiin. Suuremmissa ikkunoissa saattoi olla jopa 20 ruutuakin (Sappinen 1985, 105; vrt. Vuorela 1975, 417; myös VM 1999, Nyskoga – mainittu 16-ruutuinen ikkuna-aukko, joka oli kooltaan 67 x 55 cm). Hidaste lasi-ikkunoiden käyttöönotolle oli kuitenkin ylellisyysvero, jonka suuruus määräytyi ikkunaruuutujen lukumäärän mukaan (Bringeus 1971, 244). Kun käytettävissä ei ollut lasia, sen saattoi korvata myös vasikannahka (Sappinen 1985, 104). Lasi-ikkunoita metsäsuomalaisten savutupiin alettiin laittaa 1800-luvulla, mikä teki tuvista aiempaa valoisampia, mutta talviasumuksina myös aiempaa kylmempiä, sillä yksinkertaiset lasi-ikkunat eristivät kylmää huonosti (EU 918, Gräsmark; Nesholen 2001, 111–112). Koska lasiruudut olivat pienikokoisia, ne kuljetettiin taloihin tavallisesti tuohikonteissa. Esimerkiksi eri puolilla Lekvattnetia kulki 1840-luvulla myös miehiä, jotka laittoivat tupiin lasi-ikkunoita (NM EU 793, Lekvattnet). Lasi-ikkunat olivat jo sinällään statussymboleja, ja erityisesti niitä olivat vielä lasit, joihin oli maalattu jokin koristekuvio, talonmistajan nimi tai hänen puumerkinsä (Segerstedt 2006, 168, Östra Fogelvik). Myös lasi-ikkunat oli aiemmin tapana varustaa puuluukuin, joilla ikkunat peitettiin yön ajaksi.

10.5. Asuminen ja rakennustyyppit

10.5.1. Lakka

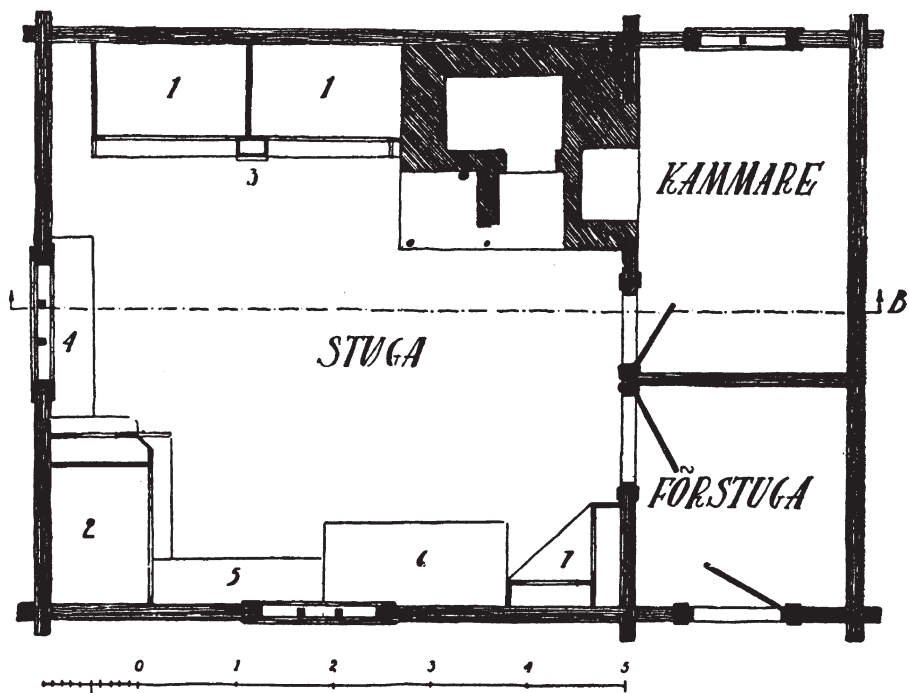
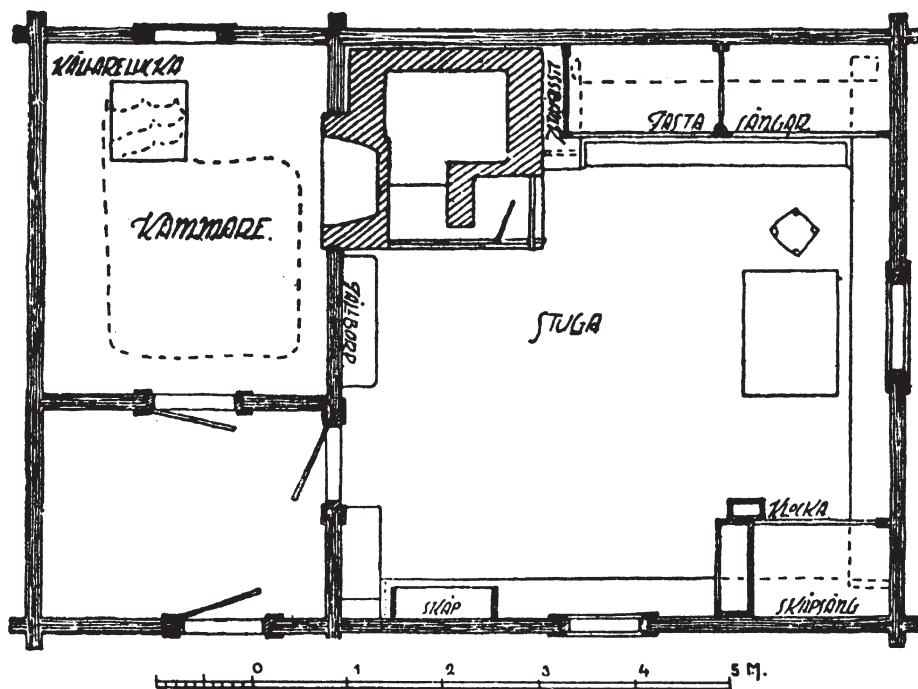
Lakka oli alkeellinen tilapäinen asumus, jota käyttivät muun muassa metsästäjät, kalastajat, hiilenpolttajat ja metsätyömiehet vielä 1800-luvullakin. Lakka mahdol-

listi pitempiaikaisen oleskelun etäällä olevilla metsästys- tai työmailla. Tyypiltään tämä asumus oli joko yksi- tai kaksipuolinen vinokatos, joka oli tehty halkaistuista puunrungoista tai kuusenoksista. Pysyvämmiksi tarkoitetuissa lakoissa oli yleensä jo kolme hirsistä salvottua seinää. Tavanomaisista hirsirakennuksista poikkeavia asumuksia olivat myös maa- eli metsäsaunat, joita rakensi pääasiassa köyhempi kansanosa. Tällainen maasauna oli puoliksi mäenrinteeseen kaivettu harja- tai vinokattoinen hirsihuone, jonka nurkassa oli avoliesi. Joissakin maasaunoissa olivat myös savella rapatut sisäseinät. (NWT 7.2.1925, Gräsmark; Ernvik 1951, 91.) Esimerkiksi Älgassa maasaunoja on käytetty asumuksina vielä 1800-luvun alussa, mutta ne hävisivät lähes täysin sen jälkeen, kun maanjaot oli saatu toteutettua (Ernvik 1951, 107). Jonkinlaisena sesonkiasumuksena on tarpeen vaatiessa käytetty myös keilakotaa (Hämäläinen 1947, 32). Suuresta köyhyydestä kertoo se, että Dalbyssä eli vuonna 1821 suomalaisperhe, joka oli asunut laudoista ja turpeesta tehdyssä kodassa jo kahdeksan vuotta (Nordmann 1888, 93).

10.5.2. Yksinäistupa

Yksinäistupa oli metsäsuomalaisten jo varhain tuntema rakennustyyppi, johon kuului tupa, eteinen ja sen perällä oleva pieni eteiskamari, joka voitiin myöhemmin muuttaa myös keittiöksi (*kåfven*). Eteiskamarin muuttaminen keittiöksi oli uudistus, jonka metsäsuomalaiset omaksuivat Ruotsissa. Sisäänkäynti eteiseen johti rakennuksen pitkältä seinältä. Yksinäistupa tunnetaan Ruotsista jo keskiajalta, ja se yleistyi maassa 1700-luvun lopulla, joka oli väestönkasvun, maanjakojen ja uusien torppien perustamisen aikaa. Yksinäistupa oli varsinkin pieneläjien suosima asumus. (Bringeus 1971, 250; Ek 1959, 13–14)

Yksinäistuvasta tunnetaan myös kaksi eri variaatiota, joista toisessa ovi eteiskamariin johti suoraan eteisestä ja toisessa tuvan puolelta. Ruotsissa tämä viimeksi mainittu variaatio tunnetaan nimellä *morastuga* (Erixon 1947b, 188, 393; myös Hämäläinen 1947, 51, kuva 34, Vitsand, 47, kuvat 48–49 Östmark ja kuvat 50–51 Fryksände). Värmlannissa variaatio, jossa eteisestä on päästy suoraan eteiskamariin tai sen tilalle myöhemmin rakennettuun keittiöön edustanee nimenomaan Suomessa esiintynyttä rakentamistapaa (Talve 1955, 66–67). Tämä tarkoittaa myös sitä, että tämä yksinäistupavariaatio tunnettiin myös Savossa jo 1600-luvun alkupuolella. Se on ollut ilmeisen yleinen rakennustyyppi myös Venäjällä, mistä sen on oletettu levinneen Suomen itäosiin (Talve 1990, 46; Hämäläinen 1930, 60–63, 111–115). Ruotsissa esiintynyttä yksinäistupaa, jonka eteiskamariin tai keittiöön päästiin ainoastaan tuvan puolelta, ei Suomen itä- ja keskiosista tunneta. Yksinäistupia on sittemmin laajennettu myös parituviksi niin, että yksinäistupaan kuuluneen eteisen ja eteiskamarin tai keittiön toiselle puolelle on lisätty toinen tupa.

Kuva 18. Yllä: suomalaistyyppinen yksinäistupa, Sollerö, Taalainmaa. Alla: Moratupa, Mora, Taalainmaa. (Hämäläinen 1945, 54).

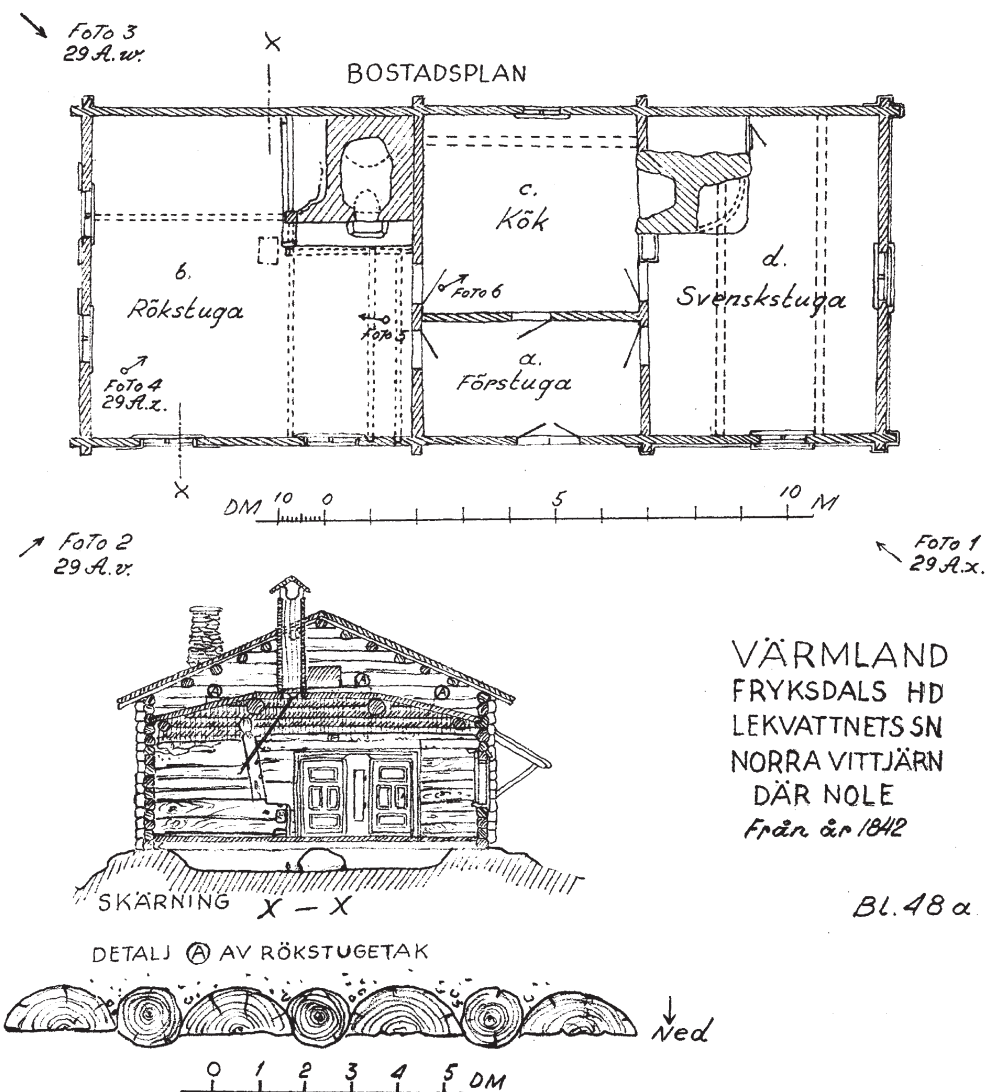
10.5.3. Sivukamaritupa

Norjan itäosista ja Värmlannista tunnetaan ainakin jo 1700-luvulta myös sivukamaritupa, joka on saanut nimensä sen mukaan, että kamari tai kamarit sijaitsivat rakennuksen pitkällä sivulla. Kamariin päästiin tuvasta ja tupaan puolestaan rakennuksen pitkällä sivulla olevasta ovesta, jonka eteen oli voitu rakentaa myös pieni ulkoeteinen. Ruotsissa tästä rakennuksesta on käytetty myös nimitystä *Skålmotugan*. (Erixon 1952, 322; 1947b, 386–; myös Arnstberg 1976, 56.) Yksinäis- ja paritupaan verrattuna sivukamaritupa on uusi rakennustyyppi, jonka omaksuivat 1800-luvulla myös jotkut metsäsuomalaiset (Hämäläinen 1947, 71, 75, Nyskoga, Viinikka; myös Erixon 1961, 62; Erixon 1947b, 386, fig 502–503, 506, 516). Sivukamaritupa mainitaan 1950-luvulta myös Taalainmaan länsiosista (Erixon 1952, 322–323).

Uudempaa aikaa edusti jo rakennus, jonka huoneet muodostivat paririvin (*dubbelradshus*). Niitä alettiin rakentaa vauraampiin taloihin 1800-luvun alkupuoliskolla ja myöhemmin myös pienemmille tiloille. Perinteisestä rakentamistavasta tämä rakennustyyppi poikkesi myös siinä, että tulisijat siinä sijaitsivat rakennuksen keskilinjalla, eikä nurkassa, kuten yksinäis- tai parituvisissa (Erixon 1961, 62, 64). Värmlannin länsiosista tunnetaan myös rakennustyyppi, jota on luonnehdittu eräänlaiseksi etukeittiötyypiksi, jossa keittiö oli sijoitettu talon pätyyn. Keittiö toimi siinä myös talon sisäntulohuoneena, jonka ulko-oven yläpuolelle oli voitu rakentaa myös katos (Erixon 1961, 63). Metsäsuomalaisten suhde tässä luvussa kuvattuihin rakennustyypeihin ja rakentamistapaan käy ilmi vain sivukamarituvan osalta (s. 122).

10.5.4. Paritupa

On ilmeistä, että metsäsuomalaiset alkoivat rakentaa myös paritupia vasta Ruotsissa, missä paritupa tunnetaan maan keskiosista 1600-luvulta (Erixon 1947b, 297). Esimerkiksi Värmlannista maininta mahdollisesta parituvasta löytyy vuodelta 1638 "*annan stuffa emot then förra*" (Granlund 1968, 120). Paritupaan viittaa myös Petrus Gylleniuksen päiväkirjamerkintä, joka on päivätty Värmlannin Fryksändessä 6. tammikuuta 1665 ja kuuluu seuraavasti: "*Effter jagh icke förmåtte uthrätta gudztiensten j kyrkian, skeddhe thet j Thoressbyn, ther tvenne store Stugar woro, och emellan them en kammar, j huilken jagh predikade [...]*" (Gyllenius 1962, 306). Nimenomaan metsäsuomalaisten rakentamaan paritupaan viittaa puolestaan vuonna 1672 laaditussa tuomiokirjassa oleva kuvaus, jossa mainitaan rakennus, jonka katolla oli sekä puinen savutorvi (savutupa) että muurattu savupiippu (ruotsalaistupa) (Bäckvall, Elfdalsarkivet, bd 35, Domb. 11.12.1672). Mahdolliseen paritupaan viittaa myös vuonna 1670 laaditussa tuomiokirjassa oleva kohta, jossa kuvataan tappoa ja siihen liittyviä tapahtumia. Kuvauksessa kerrotaan, kuinka tapettu päivämies Mårten Eriksson meni "savutupaan" ja tappoon syyllistynyt Per Povelsson poikkesi puolestaan jossakin vaiheessa "takkatupaan". (IT, Bäckvall, Elfdalsarkivet bd 35, Domb. 24–26.10.1670.)

Kuva 19. Parituvan pohjapiirros vuodelta 1842, Lekvattnet, Norra Vittjärn. (Ilmar Talven kokoelmat).

Paritupa alkoi yleistyä Ruotsissa samoin kuin Etelä- ja Länsi-Suomessakin 1700-luvulla ja Savossa hieman myöhemmin (Talve 1990, 46). Tosin Rantasalmelta mainitaan jo vuodelta 1732 rakennus, jossa oli savu- ja kakluunitupa ja niiden välissä eteinen (Hämäläinen 1947, 20–21). Ylipäätään parituvan alkuperää on pohdittu paljon ja se tunnetaan niin Skandinaviasta kuin Itä-Euroopastakin. Toisaalta rakennusten yhdistäminen on kaikkialla Skandinaviassa ollut yleinen käytäntö, ja rakennukset tai tuvat yhdisti toisiinsa yleensä joko läpikuljettava katettu käytävä tai eteinen. Rakennukset oli myös voitu rakentaa toisiinsa kiinni. Parituvasta voidaan puhua kuitenkin vasta sitten, kun rakennus oli täysin yhteen sulautunut saman katon alainen symmetrinen

kokonaisuus, jonka keskiosa muodosti suljetun huonetilan eli eteisen. (Sappinen 1985, 120; Erixon 1947b, 196, 211.) Paritupa noudatti uutta tyyliä eli uusklassisuutta, joka soveltui hyvin hirsirakentamiseen. Kuten yksinäistuvassakin, parituvan eteisen perällä oli tavallisesti joko kamari tai keittiö. Kun paritupaa laajennettiin, sen arki- ja vierastuvan päätyihin voitiin lisätä kamari tai kamarit. Huoneiden lukumäärää rakennuksessa on voitu lisätä myös väliseiniä rakentamalla.

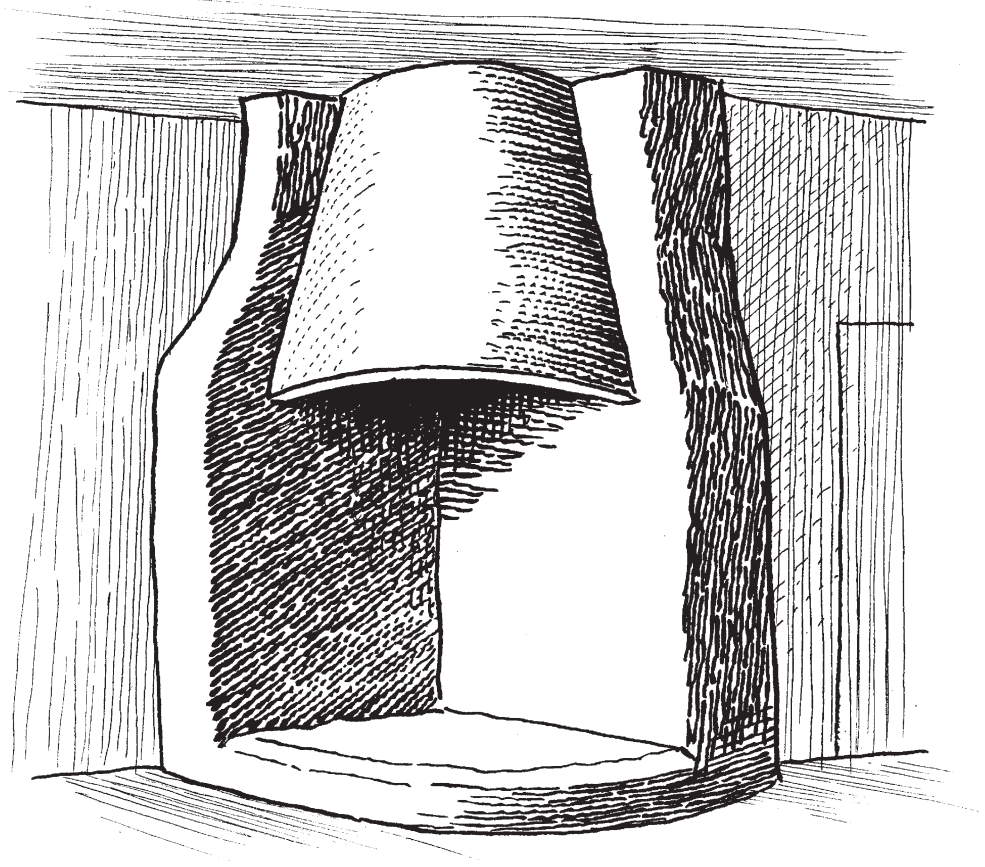
Sigurd Erixonin mukaan parituvan vahvasti normaaliksi asuntotyyppiksi vuoden 1681 talonkatselmusasetus, joka määräsi vierastuvan rakennettavaksi suurempiin taloihin. Tätä tukee myös se, että Erik Dahlberg laati pian tämän jälkeen sotilasvirkatalon piirustukset (1687: ratsumestarin ja kapteenin puustelli), jotka noudattivat määrätynlaista paritupavarianttia. (Erixon 1947b, 286, 291, 304.) Paritupa yleistyi paikoin nopeasti, mutta yksinäistuvasta tuli mainituista syistä johtuen yleisin asuntotyyppi (Olsson 1963, 148–149). On ilmeistä, että tämä kehityskulku kuvaa hyvin myös metsäsuomalaisen rakentamistapaa ja valintoja, mutta sillä erotuksella, että suomalaisten rakentama yksinäistupa tai parituvan toinen tupa olivat usein savutupia.

10.5.5. Ruotsalaistupa

Ruotsalaistupa on käsite, jota metsäsuomalaiset ovat käyttäneet savutupaa vastapäätä sijaitsevasta savujohdollisella tulisijalla varustetusta niin kutsutusta paremmasta tuvasta, jonka tarkoitus varsinkin alkuaikoina oli kohottaa omistajansa statusta. On ilmeistä, että suomalaistaloihin niitä alettiin rakentaa enemmän 1700-luvun loppupuolella. Tätä päätelmää tukee myös Taalainmaalta vuodelta 1774 oleva Tobias Westbladhin toteamus: ”ne ovat alkaneet rakentaa ruotsalaistupia, joissa ovat ikkunat ja takka” (Andersson 1895, 92).

Värmlannista (Lekvattnet) voidaan esimerkkinä mainita Pop Andersin iso savutupa, jonka jatkoksi 1700-luvun lopulla rakennettiin ruotsalaistupa, jossa oli peräti viisi ikkunaa (Brodin 1923, 22). Kuten todettu, ruotsalaistupa liitettiin tavallisesti yksinäistupaan siten, että tupien väliin jäi eteinen ja kamari (kove) (Marelius 1755/ Carlson 1915, 154–163, Östmark). Vastaavanlainen kombinaatio tunnetaan myös Norjasta. Kyseisen rakennuksen toisessa päässä oli savutupa, keskellä keittiö (*kjökken*) ja sen toisella puolella *stasstue* (Matson 1908, 109). Tätä toista tupaa voitiin kutsua myös ”uudeksi tuvaksi” (*nystuga*) tai ”ulkotuvaksi” (*ytterstuga*) (Axelsson 1852b, 110). Vastaavanlainen kombinaatio tunnetaan sittemmin myös Savosta. Tällainen ratkaisu oli luonteva, kun haluttiin kohottaa statusta, mutta ei haluttu luopua totutusta savutuvasta. Savutupa oli nimenomaan pääasuinhuone, jota käytettiin pitkään isoissakin taloissa.

Kun yksinäis- ja paritupiin alettiin rakentaa keittiöitä, erilliset keittokodit alkoivat jäädä pois käytöstä. Tosin sanotaan, että metsäsuomalaiset luopuivat keittokodistaankin hitaasti (Segerstedt 2006, 148; Talve 1990, 50). Ruotsalaistuvan statusluonteesta kertoo myös se, että sitä on käytetty pääasiassa juhlatilaisuuksien, kuten häiden ja hau-

Kuva 20. Ruotsalaistuvan avoin takka, Lekvattnet, Örtjärnshöjden, Mellangården. Piirros Ilmari Talve 1949. EU 42955. (Ilmar Talven kokoelmat).

tajaisten, pitopaikkana (Axelson 1852, 82; Wiklund 1895, 54). Lisäksi tuvassa säilytettiin arvoesineitä, ja sen seinille voitiin ripustaa näkyville isäntäväen arvokkaimmat vaatteet (Segerstedt 2006, 148, Gustaf Adolf). Yleensäkin ruotsalaistupien sisustus noudatti ruotsalaisia esikuvia ja tupia alettiin jo varhain myös tapetoida (Brodin 1923, 22. Lekvattnet).

1600-luvun uutuuksia olivat myös tupien kanssa yhtenäisiksi salvotut kamarit, jotka alkoivat ruotsalaistupien tavoin yleistyä 1700-luvulla (Sappinen 1985, 126; Talve 1979, 299; Arnstberg 1976, 56). Aiemmin "kamari" voitiin rakentaa myös tuvan seinälinjan ulkopuolelle (Valonen 1963, 35). Tuvassa elämä keskittyi paljolti lieden ympärille. Kun käyttöön otettiin toinen tupa, keittiö ja kamari, asuminen muuttui merkittävästi toimintojen eriytyessä eri huoneisiin. Mitään kovin yhdenmukaista kuvaa rakentamisesta ja asumisesta ei voida kuitenkaan antaa, sillä ratkaisut ovat aina olleet enemmän tai vähemmän yksilöllisiä. Rakentamista ovat määrittäneet niin kulloisetkin käytännön tarpeet kuin olemassa olevat rakennuksetkin, jotka ovat sanelleet pitkälti sen, miten uusi elementti on sovitettu pihapiiriin.

10.5.6. Takka

Ruotsalaistuvan, kuten keittiönkin (kove) tulisija oli savujohdolla varustettu takka, joka tunnetaan Skandinaaviasta jo keskiajalta (Strängnäs 1476, Tukholma 1479) (Sappinen 1985, 101; myös Kuusi 1935, 339). Se tunnetaan myös Savosta (Savonlinnasta) 1500-luvun lopulta, mutta rahvas sitä tuskin vielä tuohon aikaan käytti. Takka muurattiin joko harmaasta kivistä tai tiilestä. Aluksi se oli vain suora hormi, josta puuttui savupelti (Erixon 1937, 18; Sirelius 1921, 214–215; Suolahti 1912, 210–211). Skandinaaviselta pohjalta kehittynyt takkauuni oli puolestaan leivinuunin ja takan yhdistelmä (Talve 1990, 45). On todennäköistä, että sen yleistymisellä oli yhteytensä parituvan yleistymiseen, joten metsäsuomalaisten voi katsoa omaksuneen takkauunin käytön vasta Ruotsissa (Hämäläinen 1947, 100). Keittiön (kove) ja ruotsalaistuvan tulisija voitiin muurata myös yhteen siten, että tarvitsi tehdä vain yksi yhteinen savupiippu (IT, muistiinpanot, 1949, Lekvattnet, Örtjärnshöjden).

Värmlannissa esiintyneitä takkatyyppejä olivat sekä kaarevaotsainen (mm. Östmark) että tasaotsainen takka (mm. Lekvattnet) (Hämäläinen 1947, 95, kuva 110, Östmark, Myra: kuva 111, Lekvattnet, Kvarntorp). Kaarevaotsaisessa takassa oli kellomainen kupu, joka tunnetaan myös Norjasta. 1800-luvun puolivälin uutuuksia olivat Norjasta hankitut rautakamiinat, jotka olivat lähinnä lämmityslaitteita. Tällainen pyöreä tai laatikkomainen kamiina sovitetttiin yleensä tuvan tulisijan yhteyteen (EU 25072, Gräsmark). Norjasta hankittiin myös valurautaisia helloja (*fiolspis*), jotka toisin kuin kamiina, sijoitettiin yleensä keittiön takan yhteyteen (EU 19410, Köla). Norjalaisten ruukkien lisäksi rautahelloja valmistsivat myös ruotsalaiset Rottnerosin, Näveqvarkin ja Husqvarnan ruukit (EU 18616, Rämen; 18654, Köla; 25072, Gräsmark; 25338, Säfsnäs; 25447, Holmedals).

Mikäli rautahella sijoitettiin savutuvan uunin yhteyteen, muuttuivat myös arjen käytännöt siten, että ruuanlaitto siirtyi keittiöstä tai kodasta tupaan ja entisestä keittiöstä tehtiin tavallisesti kamari. Rautahella helpotti merkittävästi ruuanlaittoa, koska hellalla keitettäessä voitiin samanaikaisesti käyttää useita keittoastioita ja hellanrenkaita vaihtamalla erikokoisia astioita. (Stark 1961, 22.) Kun keittiö muutettiin kamariksi, myös tulisija vaihdettiin, ja keittiön takan korvasi yleensä joko tiilestä muurattu kakluuni tai valurautauuni, joka mahtui pieneen tilaan ja oli helppo asentaa. Jotta tällainen rautauuni olisi tavallista tehokkaampi lämmityslaitte, sen ympärille voitiin muurata lämpöä sitova tiilimuuri (Erixon 1961, 60).

10.5.7. Uudempi rakentaminen

Metsien arvon nousu merkitsi varallisuuserojen kasvamista, ja erot torppien, talojen ja suurtilojen kesken muodostuivat ajan myötä yhä suuremmiksi. Metsänomistajien rikastuminen alkoi näkyä pian myös rakentamisessa, jonka eräs ilmentymä olivat näyttävät kaksikerroksiset asuinrakennukset (Glava socken i forntid och nutid 1936, 117). Niiden läpimurto tapahtui 1800-luvun puolivälissä, ja 1900-luvulla niitä oli jo

eripuolilla Värmlantia (Stark 1961, 21; Hämäläinen 1947, 59, kuva 52, Södra Finnskoga; 76, kuva 85 Norja, Grue Finnskog, Tvängsberget; myös Brodin 1923, 24; Borgström 1915, 65). Kaksikerroksisia rakennuksia rakennuttivat myös puukaupoilla rikastuneet metsäsuomalaiset, jotka kilpailivat rakentamisellaan muiden tavoin (Gottlund 1986a, 273; Erixon 1961, 52). Hieman vaatimattomampi variaatio kaksikerroksisesta asuinrakennuksesta oli puolitoistakerroksinen rakennus, jossa ylemmän kerroksen huoneet olivat jonkin verran matalampia (Bringeus 1971, 243). Myös puolitoistakerroksinen rakennus tunnetaan eri puolilta Värmlantia (Erixon 1961, 60).

Vaikka uutta rakennettiin, rinnalla säilyi luonnollisesti vielä pitkään vanhempi ja eri tahoilta vaikutteita saanut rakentaminen. Metsäsuomalaisten rakentamisessa näkyvät eri variaatioineen usein rinnan niin ruotsalaiset kuin perinteiset suomalaiset erityispiirteetkin (Segersted 2006, 270). Uutta rakentamista Värmlannissa edustivat 1800-luvun lopulla myös norjalaisten rakennusmestarien suunnittelemaat komeat talot (mm. Medskogenissa), joita vaurastuneet värmlantilaiset metsänomistajat rakennuttivat. Ne olivat isoine lasiverantoineen sekä vuorattuine ja maalattuine seinineen näyttäviä rakennuksia. (Finnskogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 95.)

10.5.8. Ulkokatto ja rakennusten maalaaminen

Jo keskiajalta tunnettuja rakennusten kattamistapoja olivat malka-, turve-, lauta- ja olkikatto. Tyypillinen metsäsuomalaisasumukseen tehty ulkokatto oli vielä 1800-luvullakin tuohipohjainen malkakatto (mm. ULMA 20325, Östmark). Se oli jo varhain yleinen ulkokattotyyppi myös Suomessa. Muunlaiset kattamistavat metsäsuomalaiset omaksuivat todennäköisesti vasta Ruotsissa. Esimerkiksi Bergslagenissa, jossa puut haluttiin säästää hiilenpolton tarpeisiin, kateaineena käytettiin turvetta (Bringeus 1971, 240–241). Myös Glaskogenissa turve on ollut yleisesti käytetty kateaine, jota on käytetty kaikenlaisten rakennusten kattamiseen. Täällä metsäsuomalaiset kattoivat turpeella saunansakin (Ernvik 1951, 30–31, Glaskogen). Turve oli yleisesti käytetty kateaine myös Norjassa (Stigum 1942, 162).

Värmlannin eteläosissa ulkorakennusten kateaineena käytettiin myös olkea, ja läänin eteläosat olivat muutoinkin aluetta, jolla erilaiset eteläiset ja pohjoiset rakennustraditiot kohtasivat (Erixon 1961, 66). Metsäseuduilla oljenkäyttö oli vähäistä, koska pieniltä peltoaloilta olkia ei saatu riittävästi. Tyypillistä keskiruotsalaiselle olkikatolle oli, että sen olkikerros oli löyhä. Kyseinen kattamistapa esiintyi pääpiirtein alueella, joka ulottui Smålannin keskiosista Bergslagenin eteläosiin. Pohjoisempaa tunnetaan myös niin kutsuttu pohjoisruotsalainen olkikatto (Erixon 1953, 67). 1800-luvulla taloihin alettiin tehdä myös pärekattoja, ja 1900-luvulla kateaineina yleistivät pelti ja tiili (esim. NM EU 793, Lekvattnet).

Tyypiltään ulkokatot olivat harjakattoja, joiden kattorakenteet erosivat toisistaan kuitenkin siinä, että esimerkiksi savutupaan kuuluivat salvotut päätykolmiot, mutta

ulkorakennuksissa niiden päädyt olivat avoimia ja kurkihirttä pitivät paikoillaan päädyissä olevat tukipylväät. Rakennuksen ulkokatto oli usein myös sen heikoin kohta ja vaati jatkuvaa huolenpitoa. Rakennetun miljööön hallitseva väri oli harmaa aina 1800-luvun lopulle saakka, jolloin savutupiakin alettiin vuorata laudoilla ja maalata punamullalla (Stark 1961, 20). Esimerkiksi Lekvattnetissa ja Rämenissä oli jo 1850-luvulla myös punamullattuja metsäsuomalaistaloja (EU 13906, Rämen). Myös Albert Segerstedtin kokoamasta Värmlannin aineistosta käy ilmi, että monissa taloissa oli 1880-luvulla punamullattu päärakennus ja siinä usein vielä komea kuisti. Näyttävyyttä taloille antoivat myös niiden valkoiseksi maalatut räystäiden, nurkkien ja ikkunoiden vuorilaudat (EU 13859, Gräsmark; Segerstedt 2006, 379). Varsinaisesti talojen maalaaminen punamullalla yleistyi 1900-luvulla (EU 14020, Dalby). Värmlannissa taloja punamulltasivat muun muassa nuohoojat ja tattarit (IT, muistiinpanot, Östmark, Västra-Mulltjärn, 1949). Ylipäätään rakennusten ulkonäkö muuttui 1900-luvulla nopeasti ja Värmlannissa useimmat asuinrakennukset olivat 1940-luvulla jo vuorattuja ja maalattuja.

10.6. Talousrakennukset

10.6.1. Kota

Savutuvassa asuttaessa niin ruuanlaittoon kuin veden lämmittämiseen tarvittiin erillistä keittokotaa, jotta savu ei olisi haitannut asumista. Kodan tyyppin määräsivät talon tai torpan tarpeet ja resurssit (Hämäläinen 1947, 38–39). Tyypiltään kota oli joko keilakota tai hirrestä salvottu harvaseinäinen huone, jonka keskellä oli avoin tulisija (Talve 1990, 53).

Koska kodassa valmistettiin myös eläinten appeet, se oli monissa suomalaistaloissa käytössä vielä senkin jälkeen, kun savutuvasta oli jo luovuttu (Widmark 1887, 18; Femårsberättelser 1881–85). Ruotsalaisvaikutus näkyi joissakin metsäsuomalaisten käyttämissä kotarakennuksissa siinä, että liesi oli muurattu seinän ulkopuolelle. Yleensä kodan lähettyvillä sijaitsi vielä kaivo, josta vesi voitiin johtaa kotaan puista vesiränniä myöten. Kaivo oli tavallisesti joko kannella ja luukulla varustettu vinttikaivo, tai sitten vesi kaivosta nostettiin riu'un päähän kiinnitetyllä ämpärillä. Jotta kaivovesi pysyi raikkaana ja puhtaana, kaivoon oli tapana viedä kaivokala (useimmiten lohi), joka söi vedessä elävät pieneliöt.

10.6.2. Aitat

Aitan kehitys ja käyttö olivat luonnollisesti vahvasti sidoksissa talouden tarpeisiin. Koska aitoissa säilytettiin muun muassa viljaa, lihaa ja kalaa, niitä oli pihapiirissä yleensä

Kuva 21. Aitta, Vitsand, Hult. Aittatyypin on yleinen suomalaismetsissä. Segersteds samling 1888. Helsingin yliopiston kirjasto. (Østberg 1978, 85).

useita. Esimerkiksi Savossa ja Karjalassa oli tapana, että jokaisella perheenjäsenellä oli oma aitta, joten niitä saattoi olla pihassa kymmenkuntakin. Kooltaan nämä aitat olivat pieniä ja ne sijaitsivat pihalla yleensä riveissä. Tämä rakentamistapa tunnetaan myös monista Värmlannin metsäsuomalaistaloista. (Talve 1990, 55.)

Yksinkertaisimmillaan aitta oli maan tai matalan kivijalan päälle asetettu päätyovellinen rakennus. Esimerkiksi Södermanlandista mainitaan suomalaisen rakentama aitta jo 1580-luvulta, ja 1600-luvulta vastaavia mainintoja löytyy jo useita (mm. Södra Finnskoga 1685). (Hämäläinen 1947, 144.) Huomionarvoinen yksityiskohta joissakin Värmlannissa esiintyneissä aitoissa on niiden ovipäätyn tehty ulkonema eli riima. Suomesta se tunnetaan maan keskiosista, Pohjanmaalta, Pohjois-Savosta ja Pohjois-Karjalasta (Talve 1990, 55). Metsäsuomalaisten aitoissa esiintynyt toinen erityispiirre on ollut aitan sivuseinien hirret, jotka ulottuivat oviseinän ulkopuolelle. Tämä rakentamistapa tunnetaan myös Savosta, mistä se kaiketikin on kulkeutunut muuttajien mukana Värmlantiin. (Hämäläinen 1947, 144.) Suomalaiseen rakentamistapaan viittaa myös kaksihuoneinen riimalla varustettu yksikerroksinen aitta, jossa ovet olivat sivuseinällä. Tällaisen ”kaksirummaisen” aitan toisessa huoneessa säilytettiin yleensä maitoa, voita ja lihaa ja toisessa jauhoja, viljaa, leipää ja suola. (Hämäläinen 1947, 148, kuva 160.) Yleensä isoimmat pihapiiriin rakennetut aitat olivat vilja- ja jauhoaittoja.

Kuten Savossa, myös Ruotsin keskiosissa on esiintynyt vielä 1900-luvullakin kaksikerroksisia aittoja, joissa oli riima ja/tai sola. Yleensä tällaisen aitan yläkerrassa oli yksi isompi huone ja alakerrassa kaksi huonetta. Sola oli päädyssä, ja solaan ja sieltä aittaan päästiin rakennuksen ulkopuolella olevia portaita myöten. Suuremmissa aitoissa portaat oli voitu rakentaa myös aitan sisäpuolelle. Tavallisesti tällaisen aitan alakerrassa säilytettiin viljaa ja yläkerrassa lihaa. Joissakin tapauksissa kuvatonlainen kaksikerroksinen riimallinen aitta muistutti ruotsalaisaittaa siinä, että sen ylempi kerros oli alempaa korkeampi. (Hämäläinen 1947, 153, Mangskog.)

Aitat ovat olleet myös rakennuksia, jotka rakennettiin pisimpään perinteistä rakentamistapaa noudattaen. Metsäsuomalaisten kohdalla tämä näkyy myös siinä, että ruotsalaiset ja norjalaiset esikuvat eivät ole vaikuttaneet kovinkaan paljoa metsäsuomalaisten tapoihin rakentaa aittansa. Esimerkiksi norjalaisaittoihin liittynyt tunnusomainen piirre olivat niiden koristeelliset alustarakenteet, jotka erottivat ne suomalaisaitoista. Albert Hämäläinen onkin todennut, että joissakin metsäsuomalaisten rakentamissa taloissa oli vielä 1900-luvulla aittoja, jotka olisivat voineet olla yhtä hyvin Keski- tai Itä-Suomessa (Hämäläinen 1947, 143). Monesti uudempaa aikaa aitoissa 1900-luvulla ovat edustaneet vain niihin tehdyt pärekatot ja aittojen punamultaus (IT, muistiinpanot, 1949).

Oma aittatyyppinsä Värmlannissakin on ollut jalka-aitta, jota yleensä käytettiin joko vilja- tai ruoka-aittana. Suomessa siitä tunnetaan kolme eri variaatiota, eli patsas-, lankkujalka- ja salvosjalka-aitta, jotka kaikki ovat esiintyneet myös Keski- ja Pohjois-Ruotsissa. Suomesta jalka-aitta tunnetaan tosin vain Länsi-Suomesta. (Heinonen 1976, 66, kartta 27; Vuorela 1975, 360.) Ruotsissa patsasaitta (*stolpboden*) on myös yksi vanhimista tunnetuista rakennuksista, ja se mainitaan jo 1300-luvulta. Värmlannissa se on esiintynyt pääasiassa läänin länsiosissa. (Erixon 1961, 65.) Pohjois-Ruotsissa jalka-aitasta on käytetty myös nimitystä *härbren*. Nimi juontuu sanasta *härbärge* ja tarkoittaa yöpymishuonetta, ja kansan kielessä myös luhdin kesähuonetta. Käsité ”harrber” on voitu yhdistää myös kaksikerroksiseen aittaan (Vitsand), jonka alakertaa käytettiin ruoka- ja yläkertaa vaateaittana. (Samuelsson 1921, 146.)

Esimerkiksi Kölan pitäjästä tunnetaan kaksikerroksinen patsasaitta, jossa ylempi kerros oli alempaa leveämpi, ja aitan oviseinään kuului ulkonema eli riima. Alemmassa kerroksessa oli kaksi huonetta, joihin kumpaankin päästiin omista ovistaan (Ernvik 1951, 65). Luonteva paikka tällaiselle patsasaitalle oli rinnemaa. Esimerkiksi Etelä-Finnskogasta tunnetaan rinneaitta (1793), jonka yksi sivu lepäsi seitsemän patsaan ja toinen sivu kivien varassa. Tässä aitassa toiseen kerrokseen päästiin aitan sisäpuolella olevia portaita myöten (IT, muistiinpanot, 1949, Södra Finnskoga, Skråkarberga; Lagerlöf 1719, 48; Brodin 1923, 26 — mainittu patsasaitta, jossa oli vuosiluku 1763).

Jalka-aitta tunnetaan myös Taalainmaalta, ja sen esiintymisalueen eteläraja on noudattanut jokseenkin samaa linjaa kuin karjamaja-alueen etelärajakin. Taalainmaan eteläosissa aitan jalkarakenne vaihtui toisenlaiseksi siten, että siellä patsaat oli korvattu joko lankuilla tai isoilla kivillä. (Erixon 1952, 331–334.) Esimerkiksi vuonna

Kuva 22. Aitta (härbre), jossa vuosiluku 1664, Norra Finnskoga, Stenåsen. Kuva. D. Gunner. (Kjellin 1939, 94).

1953 jalka-aittoja oli vielä Norra Nyssa ja Dalbyssa, mutta Värmlannin itäosissa ne olivat jo harvinaisia. Kuuden patsaan varaan rakennettu kaksihuoneinen jalka-aitta tunnetaan vielä 1950-luvulta kuitenkin esimerkiksi Ekshäradin länsiosista. (Talve 1953, 63, Östra Värmland.)

Kuten edellä esitetystä voi päätellä, metsäsuomalaiset omaksuivat niin jalka- kuin luhtiaitankin käytön Ruotsissa. Luhtiaitta oli pihan komeimpia rakennuksia ja yleinen muun muassa Värmlannin itäosissa. Luhtiaittaan viittaa myös vuodelta 1664 oleva Petrus Gylleniuksen päiväkirjamerkintä, jossa on seuraava lause: "*Den 27. (sept) Begynte jagh låta timbra tuå boder, then ene på den andra, och ther vidh en Logh och vnder honom itt kornhuuss, jagh hade 6. Timmermän*" (Gyllenius 1962, 303, vuosi 1664). Luhtiaitan erityispiirre oli sen pitkällä sivuseinällä oleva sola, jonne noustiin aitan ulkopuolella olevia portaita myöten (Sappinen 1985, 83). Täältä päästiin puolestaan yläkerran aittoihin, joissa säilytettiin muun muassa vaatteita. Alakertaa käytettiin yleensä lihan, viljan ja jauhojen säilytykseen. Yläkerta oli kesäaikana myös suosittu nukkumapaikka (Erixon 1952, 337).

Siihen, että metsäsuomalaiset omaksuivat luhtiaitan käytön Ruotsissa, viittaisi myös heidän siitä käyttämänsä nimitys "loft" tai "luft" eikä luhti (Hämäläinen 1947, 158). Luhtiaitta esiintyi kylläkin jo keskiajalla Suomen lounaisosissa, mutta Savon osalta luhtiaitoista ei ole tietoa (Sappinen 1985, 83; Jokipii 1973, 94; Erixon 1952, 337).

Ilmeisesti luhtiaitan molemmat kerrokset ovat alunalkaen olleet yksihuoneisia, ja monihuoneisia luhtiaittoja Suomessa alettiin rakentaa enemmän vasta 1700-luvulla (Vuorela 1975, 68). 1900-luvulla tilanne Ruotsissa oli jo se, että luhtiaittoja ei enää rakennettu (Erixon 1961, 65).

10.6.3. Kellari

Yleensä jokaiseen talouteen on kuulunut jonkinlainen kellari, joka on voinut olla maahan kaivettu säilytystila, jonka seinät oli tehty joko hirrestä tai luonnonkivistä. Usein tällaisen kellarin päälle oli rakennettu vielä jonkinlainen kellaritupa tai aitta. Se oli yhdistelmä, joka tunnetaan esimerkiksi Kölan pitäjästä jo 1600-luvulta. (Bäckvall, Domb. 23.3.1697, Köla — kellaritupa; myös Erixon 1952, 341–342.) Tällaisessa kellarituvassa saattoi olla myös tulisija, jolloin tupaa voitiin käyttää asumiseen kylmänäkin vuodenaikana (Ernvik 1951, 67). Kun taloihin alettiin tehdä kivistä riittävän korkeita perustuksia, kellareita alettiin rakentaa myös asuinrakennusten alustoihin ja kulku tällaiseen kellariin tapahtui joko eteisen tai tuvan lattiaan tehdyn luukun kautta (Hämäläinen 1947, 171). Kun perunanviljely 1800-luvulla yleistyi, se lisäsi merkittävästi myös maakellareiden tarvetta (SS, Helmi Helminen, 1931).

10.6.4. Eläinsuojat

10.6.4.1. Talli

Metsäsuomalaisten käyttämä alkeellinen tallityyppi oli lantatalli eli yksinkertainen pääty- tai sivuovella varustettu rakennus, jossa oli maalattia, mutta ei pilttuuta (ULMA 20837, Dalby). Tätä edistyneempi oli jo talli, jossa oli rehuparvi. Albert Hämäläisen mukaan parvellinen talli tunnetaan myös Suomen länsi- ja keskiosista, joten on mahdollista, että metsäsuomalaisten parvellisilla talleilla on ollut jonkinlainen yhteytensä suomalaiseen rakentamistapaan. Tosin parvellinen talli tunnetaan jo varhain myös Norjasta, mistä malli on voitu myös omaksua. (Hämäläinen 1947, 159, myös kuva 175, Nyskoga; IT, muistiinpanot, 1949, Södra Finnskoga, Skråberga, Tomta.) Norjalaistalliin kuului myös ajosilta, jollainen on ollut monissa metsäsuomalaistenkin talleissa (Erixon 1961, 68).

Kehittyneemmässä tallityypissä oli jo pilttuut ja puulattia. Länsi-Suomesta tämä tyyppi tunnetaan 1600-luvulta ja tänne se omaksuttiin Ruotsista (Sappinen 1985, 86). Savossa tällainen talli oli vielä 1600-luvulla tuntematon, joten on ilmeistä, että metsäsuomalaiset alkoivat käyttää niitä Ruotsissa. Mikäli tallissa ei ollut parvea, sen korvasi tallin yhteyteen rakennettu heinälato. Samaan riviin tallin kanssa oli voitu rakentaa

myös kärryliiteri siten, että tallin ja liiterin väliin jäi läpiajettava käytävä (EU 43924, G. Adolf; Talve 1990, 55). Tällainen yhdistelmä tunnetaan esimerkiksi 1600-luvulta myös Pohjois-Ruotsista (Sappinen 1985, 84). Kun rakennuksia 1700-luvulla alettiin rakentaa riveihin, samaan riviin tallin ja kärryliiterin kanssa voitiin rakentaa myös aitta, talli, sola, luuva ja ladot (Hämäläinen 1947, 140–141). Esimerkiksi Nyskogasta tunnetaan kaksihuoneinen tallirakennus, jossa matalahko seinä erotti hevos- ja miespuolen toisistaan (Hämäläinen 1947 160, kuva 176, Vaissilan Mäkylä, Norra Viggen). Talli oli kuitenkin vielä 1800-luvun lopullakin usein matala, pimeä, ahdas ja huonokuntoinenkin rakennus. Tallin lattia saattoi olla kalteva ja pilttuut liian lyhyet.

Talli oli myös rakennus, jonka sijaintiin vuoden 1681 talonkatselmusasetus puuttui. Se määräsi tallin siirrettäväksi miespihalta muiden karjarakennusten joukkoon karjapihalle, jonne kaikki lanta oli tarkoituksenmukaista kasata. Tosin tämäkin määräys toteutui paremmin vasta 1700-luvulla. Tavallisesti lanta luotiin talleista ulos muutama kerran talvessa, mutta välttämättä ei kertaakaan (Szabo 1971, 62). Hevonen oli vielä 1800-luvullakin kallis hankinta ja sitä hoidettiin paremmin kuin muita kotieläimiä. Hevonen syötettiin useamman kerran päivässä ja ensimmäinen syöttökerta tapahtui aamulla jo kello viisi, jolloin sille annettiin kaurasta ja ohranoljista tehtyä ”hakkuhauvetta”, heinää ja vettä. Puolenpäivän aikoihin se sai toistamiseen heiniä ja illalla vielä ”hakkuu” ja vettä. Hevosen hyvästä hoidosta kertoo myös se, että ajosta tultaessa se oli tapana tuoda ensin tupaan, missä se juotettiin ennen kuin se vietiin talliin. Todetakaan, että tallinvintti toimi kesäaikana usein myös palvelusväen ja nuorten miesten nukkumapaikkana. (Räsänen & Räsänen 2008b, 343.)

10.6.4.2. Navetat

Navetta oli rakennus, joka rakennettiin ensimmäisten joukossa uudisasukkaan pihapiiriin (Nordmann 1888, 12–14). Metsäsuomalaisten käyttämä navettatyyppi oli alkuaikoina kaiketikin lantanavetta, jonka esiintymisaluetta Suomessa olivat Häme, Etelä-Savo ja Etelä-Karjala (Korhonen 2003, 431). Lantanavetan tunnusmerkkejä oli, että siitä puuttui kiinteä sisustus, ja karja sai seistä navetassa seinään kytkettynä lannan ja kuivikkeiden päällä. Lanta navetasta lanta luotiin ulos vain muutama kerran vuodessa. Usein navetan kylkiäiseksi oli rakennettu myös heinälato (Hämäläinen 1947, 164).

Lantanavetta säilyi pitkään käytössä ja oli monissa pienemmissä talouksissa käytössä vielä 1800-luvun lopullakin. Kertyneellä paksulla lantakerroksella oli myös etunsa, sillä sen ansiosta lanta ei päässyt kuivumaan liiaksi ja navetta oli talvella lämmin. Isommissa taloissa lantanavetan syrjäytti kuitenkin jo varhain sitä kehittyneempi luontinavetta, josta lanta luotiin ulos joko päivittäin tai joka toinen päivä. Ruotsista tämä navettatyyppi tunnetaan jo ainakin 1600-luvulta. Se erosi lantanavetasta myös siten, että siinä oli lattia, parret ja virtsakouru (*flor*), jota myöten virtsa valui ulos navetasta. Parret olivat navetan yhdellä sivuseinällä ja karja seisoi niissä seinään kytket-

tynä. 1700-luvun luontinavetoissa oli usein myös parvi, jonne varastoititiin heinää ja lehtikerppuja. Täältä rehu pudotettiin navettaan parven lattiaan tehdyn aukon kautta. (Myrdal 2000, 80.)

Suomesta luontinavetta tunnetaan myös jo 1600-luvulta ja täällä se esiintyi muun muassa Pohjanmaan ruotsinkielisellä rannikolla. Ehkä ruotsalaiset uudisasukkaat toivat sen alueelle jo varhain, mistä mahdollisena todisteena on se, että Suomen sisäosissa esiintynyttä lantanavettaa ei ruotsinkieliseltä rannikolta tunneta (Sappinen 1985, 87). Laajimmillaan luontinavetan esiintymisalue Suomessa on käsittänyt maan etelä- ja länsirannikon lisäksi Pohjanmaan, Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan (Korhonen 2003, 431). Etelä-Savossa luontinavettaa ei 1600-luvulla ole tunnettu, joten täältä lähteneet metsäsuomalaiset tutustuivat siihen vasta Ruotsissa.

Navetta oli aiemmin varsin pimeä suoja, sillä valoaukkoina toimivat vain pienet luukut, jotka tavallisesti vielä suljettiin, kun eläimet oli ruokittu. Oli myös navettoja, joiden ikkuna-aukon peitti joko sianrakko tai vuohennahka (EU 19066, Gräsmark). Navetta erosi muista rakennuksista siinäkin, että se oli verraten lyhytikäinen rakennus, sillä se kesti vain noin 30 vuotta. Tämä toisaalta mahdollisti sen, että navettaa voitiin uudistaa melko lyhyin aikavälein. (Vilkuna 1960, 7, 122–124; Arnstberg 1976, 65.) Oli myös navettoja, jotka oli kaivettu mäenrinteeseen. Tällainen navetta oli salvottu hirsistä ja ovisiinä lukuun ottamatta sen muut seinät olivat maan sisällä (SS, Värmlanti). Tällainen maanavetta tunnetaan myös Suomesta muun muassa Etelä- ja Keski-Pohjanmaalta (Vuorela 1975, 372).

Usein vuohilla, lampailla ja sioilla oli omat erilliset suojansa (Hämäläinen 1947, 146–166, kuvat 182–183, Nyskoga; Stark 1961, 54, Lekvattnet). Ne sijaitsivat karjapihalla ja ne oli yleensä rakennettu toisten karjasuojien kylkiäisiksi. Poikkeuksen tästä teki lähinnä vain ”sikohuone”, joka oli tapana sijoittaa hajuhaittojen vuoksi hieman etäämmälle asuinrakennuksista (Stark 1961, 53). Tosin pienemmissä torpissa sikaa on voitu pitää muiden eläinten kanssa samassa suojassa (ULMA 20837, Dalby). Usein navetassa oli oma nurkkauksensa vielä kanoille tai niitä varten oli katonrajaan tehty ”hönshjäll” eli eräänlainen kanahylly (ULMA 20837, Dalby; EU 19066, Gräsmark).

Vielä 1600-luvulla pihapiiriin oli tapana rakentaa useita yksittäisiä rakennuksia. 1700-luvulla tätä rakentamistapaa alettiin kuitenkin kritisoida, koska sitä pidettiin metsien tuhlauksena. Tilalle tarjottiin ratkaisua, jossa erillisten yksittäisten suojien asemesta oli järkevämpää rakentaa karjasuoja, joissa kullakin eläinlajilla oli oma osatonsa. (Suolahti 1912, 120.) Tämän tavoitteen toteutuminen oli kuitenkin hidas prosessi, koska mahdollisuudet uudisrakentamiseen olivat usein rajalliset. Yksi vaihtoehto oli rakentaa kivinavetta, mutta niitä kykenivät rakennuttamaan vain kartanot, pappilat ja isommat talot. (Kuusanmäki 1934, 378–379.)

Meijerien perustaminen 1800-luvun lopulla asetti uusia vaatimuksia myös navetoille, koska maidonkäsittelyltä edellytettiin nyt erityistä puhtautta ja samalla luontinavetan käyttöönottoa (EU 19066, Gräsmark). Navettoja alettiin rakentaa nyt myös tiilestä ja sementtikivestä, jolloin ne olivat yleensä myös aiempaa tilavampia ja

käytännöllisempiä (Finnsogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 32–33, 96). Myös karjan ruokinta muuttui, kun eläimille alettiin syöttää appeen asemesta kuivaa heinää ja jauhoja. Uutta olivat myös juottokupit, maitotonkat ja käsinpyöritettävä separaattori (Östman 2004, 161–162).

10.6.4.3. Navetan tulisija

Kuten Pohjois-Ruotsissa, myös Värmlannissa oli aiemmin navettoja, joissa oli lämmittämiseen tarkoitettu tulisija (ATLAS 16550:2, Fryksände). Navettojen tulisijat olivat 1800-luvun loppupuolella Värmlannissa kuitenkin jo ilmeisen harvinaisia (esim. Ölme, Köla, Karskoga ja Sunne olivat pitäjiä, joissa kukaan kyselyyn vastanneista ei muistanut nähneensä navetan tulisijaa) (ATLAS 14575, 14583, 12119, 7547; EU 7717, Ny). Esimerkiksi Norrlannissa ja Taalainmaalla tulisijoja alettiin muurata navetoihin 1700-luvulla (Sappinen 1985, 89; Arnstberg 1976, 65). Yksi selitys tulisijan käyttöönotolle on ollut luontinavetta, joka oli talvella kylmä. Kuten todettu, lantanavetassa ”palava” lanta piti navetan lämpimänä. Esimerkiksi Lekvattnetista ja Fryksändestä navetan tulisija mainitaan kuitenkin vielä 1800-luvun lopulta. Jälkimmäisessä tapauksessa se oli muurattu uuteen navettaan. Vastaava tieto löytyy vuodelta 1877 myös Nyskogasta (Syrjänen 1931, 189). Tulisijallinen navetta on esiintynyt myös Pohjois-Suomessa, jonne se levisi Ruotsista todennäköisesti 1800-luvulla (Grotenfelt 1916, 29).

Tavallisesti navetan tulisija oli muurattu tiilestä tai harmaakivestä, ja se sijaitsi ovisen oikeanpuoleisessa nurkassa. Sitä käytettiin navetan lämmittämisen lisäksi myös karjan vesien lämmittämiseen. Ylipäättään navetta toimi usein myös palvelusväen nukkumapaikkana. Tähän viittaa muun muassa vuodelta 1713 oleva tieto navettaan sijoitetusta sängystä (Bäckvall, Elfdalsarkivet, bd. 35, Domb. 1713). Esimerkiksi Lekvattnetista mainitaan vielä 1900-luvultakin perhe, joka asui ympäri vuoden navetassa (ATLAS 14845, Lekvattnet; myös 16150:2, Fryksände). Navetan käyttö nukkumapaikkana rajoitui tavallisimmin kuitenkin kesään, jolloin siellä nukkuivat pääasiassa piiat. Talvella navetat olivat paikkoja, joissa tehtiin myös käsitöitä (Bringeus 1971, 258; Värmlands Hushållsällskapets årsberättelse 1877, 11).

10.6.4.4. Kesänavetta ja ladot

Värmlannin pohjoisosissa karjaa laidunnettiin vielä 1800-luvulla karjamajoilta käsin. Pääasiassa karjamajoja täällä käyttivät kuitenkin ruotsalaiset. Metsäsuomalaisilla karjamajan korvasivat usein kesänavetat, jotka Värmlantiin oli omaksuttu todennäköisesti Norjasta. (Nilsson 1950, 158.) Tämä laiduntamistapa tunnetaan myös Värmlannin eteläosista, mutta esimerkiksi Savosta sitä ei vastaavanlaisena ilmiönä tunneta (Finnskens bebyggelsehistoriska arv 2000, 116; Hämläinen 1947, 167–168). Värmlannissa

kesänavetta oli karjan yöpymis- ja lypsystuoja, joka pystytettiin laidunmaiden tuntumaan. Esimerkiksi Lekvattnetin Lomstorpissa oli 1940-luvun lopulla kaksi kesänavetta, joista toinen oli tarkoitettu lehmille ja toinen vasikoille (IT, muistiinpanot, 1949. Lekvattnet, Lomstorp).

Savossa myös heinälato oli vielä 1600-luvulla jokseenkin tuntematon rakennus. Suomesta se tunnetaan kyseiseltä vuosisadalta lähinnä maan länsiosista ja Savossa se alkoi yleistyä vasta 1700-luvulla. Tosin Savossa heinälatoja ei kaikin paikoin käytetty vielä 1800-luvullakaan (Wirilander 1960, 706–710). Sitä vastoin Värmlannissa tilanne saattoi olla jo toinen, ja esimerkiksi Lekvattnetin Pojansana oli talo, josta heinälato mainitaan jo vuonna 1671, mikä osoittaa, että jotkut metsäsuomalaiset ottivat tämän uutuuden käyttöön jo varhain. Erityistä rakentamistapaa edustaa toisaalta Östmarkista (Mattila) löytynyt lato, joka oli rakennettu niin kutsuttua täyte- eli neulahirsitekniikkaa käyttäen. Erityistä siinä oli se, että paksumpien hirsien väliin jäävät raot täytettiin ohuilla täyte- eli neulahirsillä. Suomesta tämä ilmeisen vanha tekniikka tunnetaan muun muassa Raja-Karjalasta. (Hämäläinen 1947, 170.)

Osa heinäladoista sijaitsi pihapiirissä karjasuojien lähetyvillä ja osa niityillä. Niityladot olivat pieniä ja niitä talossa saattoi olla kymmeniäkin, mikä oli käytännön sanelema ratkaisu, koska heinä oli vietävä latoihin kantamalla. Lisäksi suo- ja rantaniityt olivat upottavia ja ja vaikeakulkuisia. (Sappinen 1985, 92; Nordenström 1923, 53.)

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, metsäsuomalaisten Ruotsissa omaksumia uusia rakennuksia ovat olleet heinälato, muuratulla piisillä ja muuripadalla varustettu salvottu keittokota, luhtiaitta, kellaritupa ja kesänavetta. Niiden rakentamista metsäsuomalaistaloissa ja -torpissa määrittivät niin ruotsalaiset esikuvat ja vallinneet olosuhteet kuin käytännön tarpeetkin.

10.7. Sauna

Kylpysauna tunnetaan kaikista niistä Värmlannin pitäjistä, joissa metsäsuomalaisia on asunut. Saunarakennus ja kylpeminen saunassa olivat ilmiöitä, jotka erottivat suomalaiset ruotsalaisista. Kuten todettu, saunaa on käytetty tarvittaessa asumiseenkin. Yksityiskohtaista tietoa vanhemmista saunoista on saatavissa kuitenkin vähän. Esimerkiksi 1600-luvun pappilainventaarioissa on voitu mainita uuni ja lauteet, mutta kuvausta siitä, millaisia uuni tai lauteet olivat tai miten ne saunassa sijaitsivat, ei ole löytynyt. Sauna mainitaan myös vuoden 1681 talonkatselmusasetuksessa, jossa se määrettiin sijoitettavaksi palovaaran vuoksi miespihan ulkopuolelle. Tosin kovin tiukasti tätäkään määrystä ei ole noudatettu, sillä sauna saattoi sijaita asuinrakennusten lähetyvillä vielä 1800-luvullakin. Sauna muodosti joskus jopa jonkinlaisen rakennuskombinaation asuintuvan kanssa. (Sappinen 1985, 94; myös Talve 1960, 339.)

Saunaa on käytetty kylpemisen lisäksi myös viljan kuivattamiseen, mihin ruotsalaiset maan keski- ja pohjoisosissa käyttivät erityistä kuivatushuonetta (*torkhus*). Tyypillinen metsäsuomalaisten käyttämä kylpysauna oli päätyovellinen hirsirakennus, joka tyyppinä tunnetaan myös Suomen länsiosista. Havainto on sikäli mielenkiintoinen, että se herättää kysymyksen siitä, millainen savolainen sauna 1600-luvulla itse asiasa oli. (Vuolle-Apiala 1988, 77.) Metsäsuomalaisten saunoissa huomiota on herättänyt erityisesti lauteiden rakenne (orsilavo), sijainti saunan perällä ja nimitys (lauvo), sillä kaikki nämä piirteet ovat esiintyneet myös Suomen länsiosissa. Esimerkiksi Lekvatt-netissa (Kvarntorp) oli vielä 1940-luvullakin sauna, jossa lauteet oli sijoitettu sen päätyseinälle (IT, muistiinpanot, 1949). Perinteisessä itäsuomalais-savolaisessa saunassa lauteet (lautaset) olivat pystypatsaiden varassa, ja niiden paikka oli kiukaan puoleisella sivuseinällä (Vuolle-Apiala 1988, 40; Talve 1960, 27, 283).

Metsäsuomalaissaunan perusominaisuuksiin kuului peräseinälle sijoitetun lauteen lisäksi kiilakivillä holvattu kiuas. Monet saunat olivat kooltaan myös suhteellisen suuria (nurkkamitat vaihdelleet 3,5–5 metriin), mitä selittää se, että saunaa käytettiin myös kuivatushuoneena. Huomiota herättäviä metsäsuomalaisten sanoissa ovat olleet myös niiden eteizrakennelmissa esiintyneet erot. Joissakin saunoissa eteizrakennelman muodostivat sivuseinien ja katon jatkeet ja joistakin ne taas puuttuivat. Länsi-Värmlannin saunoista tällainen eteizrakennelma (*svale*) on yleensä puuttunut (Talve 1953, 71, 77). Tavallisesti saunan kiuas sijaitsi jommassakummassa ovensuunurkassa, mutta joskus myös sivuseinällä siten, että kiukaan suuaukko oli oveen päin. Ovensuunurkassa olevan kiukaan suuaukko oli taas joko kohti saunan sivu- tai peräseinää. (Hämäläinen 1947, 121–122, Gräsmark, Hvitsand.) Ruotsin pohjoisosissa se oli lähes aina kohti peräseinää (Vuolle-Arpiala 1988, 48–49).

Enemmänkin yksittäistapauksiksi luokiteltavia ovat olleet jo Södra Finnskogasta ja Fryksändestä tavatut saunat, joissa kiuas oli keskellä lattiaa (vrt. kuivatushuoneet). Toisessa niistä myös lauteiden sijainti oli poikkeuksellinen, sillä ne oli sijoitettu saunan kahdelle pitkälle sivuseinälle (Hult 1933, 85–89; IT, muistiinpanot, 1949, Södra Finnskoga). Toisaalta oli myös saunoja, joissa ei ollut lainkaan lauteita, vaan ne oli korvattu joko seinään kiinnitetyillä kiinteillä penkeillä, jakkaroilla tai puupölkyillä (IT, muistiinpanot, 1949, Nyskoga, Nericårn, Digerberget). Jotkut saunat olivat niin pieniä, että keskelle lattiaa mahtui vain jonkinlainen tuoli (Gottlund 1985, 45).

Ruotsissa esiintynyt tapa sijoittaa lauteet saunan peräseinälle on sikäli problematinen, että ei tiedetä, onko tämä Ruotsissa tapahtuneen kehityksen tulosta vai oliko rakentamistapa tunnettu jo Savossa. On luonnollisesti mahdollista, että tähän sijoitteluun on vaikuttanut ruotsalainen kuivatushuone, jonka peräseinällä oli leveä lava (lavo). Tiedetään myös, että saunan peräseinällä on voinut olla mallasparvena käytetty lava ja sivuseinällä kylpylaude. Tämän sijoittelun taustalla saattoi olla myös Pohjois-Suomesta Ruotsin puolelle ja sieltä edelleen Värmlantiin levinnyt tapa sijoittaa laude saunan peräseinälle (Vuolle-Apiala 1988, 42). Savossa maltaiden idätyslava eli parvi on sijainnut yleensä saunan sivuseinällä vastapäätä kylpylavaa. Mikäli tällaista parvea ei

ollut, voitiin mallasparvena käyttää myös saunan lauteita. (Talve 1960, 111, Östmark.) Tavallisesti saunan sivuseinällä kiuasta vastapäätä tai oven päällä oli myös vetoluukku, joka voitiin avata ja sulkea saunan ulkopuolelta. Jos saunassa oli lasi-ikkuna, oli sekin yleensä vastapäätä kiuasta (Hämäläinen 1947, 124). Lauteille noustiin joko lovettua porraspuuta tai lankuista tehtyjä portaita myöten.

Yleensä saunan varustukseen kuuluivat myös katonrajassa olevat tangot, joita käytettiin muun muassa vaatteiden kuivattamiseen ja syöpäläisten karkottamiseen (ULMA 18984 I, Järnskog). Sauna oli usein välikatoton, jotta sisätila oli riittävän korkea. Tätä uudempaa rakentamistapaa edustivat jo saunat, joissa oli laudoista tehty tasainen välikatto (EU 4370, Gräsmark). Saunassa saattoi olla myös riu'usta tai laudoista tehty eteizrakennelma (Hämäläinen 1947, 121, kuva 125). Joissakin saunoissa on ollut puolestaan avokatos eli riima, joka tunnetaan myös Savon länsiosista (Vuolle-Apiala 1988, 40).

10.7.1. Kylpeminen saunassa

Monet Värmlannin länsi- ja pohjoisosiin asettuneet metsäsuomalaiset kylpivät saunassa vielä 1800-luvun lopulla säännöllisesti joka lauantai tai parin viikon välein, mutta läänin itä- ja eteläosissa tavasta oli jo tuohon aikaan lähes luovuttu, vaikka talossa olisi sauna ollutkin (INST 27904, ker. s. 1871, Råmen; Talve 1953, 63, 64, 66). Monesti kylpeminen saunassa ajoittui enää joulukuun tai tilanteisiin, jolloin peseytymisen tarve oli erityisen suuri, kuten kasken- ja hiilenpolton tai riihenpuinnin yhteyteen. Pitäjät, joissa kylpysaunassa käytiin vielä 1800-luvun loppupuoliskolla yleisesti, olivat Bogen, Köla, Gräsmark, Lekvattnet, Östmark, Nyskoga, Vitsand, Södra Finnskoga ja Fryksände (Talve 1953, 67; INST 28461, Lekvattnet; 28839, Varnum; EU 5523, Bogen). Saunan merkityksestä kertoo myös se, että monissa paikoissa, joista savutupa ja suomenkieli olivat jo hävinneet, kylpysaunaa käytettiin edelleen (Gottlund 1928, 43). Tosin päinvastaisiakin esimerkkejä löytyy, kuten Taalainmaan Säfsen, jossa vuonna 1744 oli peräti 57 suomalaistorppaa, mutta enää yksi sauna (Falk 1950, 60).

Saunaa on käytetty myös pellavan kuivattamiseen, lihan savustamiseen, viinankeittoon, ja pienemmissä torpissa se toimi joskus riihenäkin (INST 24791, Fryksände, 15488:1, Ekshärad; Talve 1960, 332). Käsité "linbastu" liittyy puolestaan skandinaaviin käytänteihin ja viittaa pellavan kuivatukseen. Todettakoon, että sen jälkeen tapahtunut pellavan loukutus oli aiemmin myös merkittävä sosiaalinen tapahtuma, joka kokosi nuoria eri puolilta pitäjää taloihin loukuttamaan. Se oli tapahtuma, joka päättyi usein myös "kalaaseihin", joissa nuoret saivat tanssia ja tutustua toisiinsa (EU 478, Ny).

Koska kylpysauna Ruotsissa yhdistettiin suomalaisiin, ja heidän saunassa käyntiään paheksuttiin, johti tämä siihen, että monet luopuivat tästä tavasta kokonaan. On selvää, että ulkoinen paine vaikutti ratkaisuun, sillä tässäkään ei haluttu erottautua ruotsalaisista. Ruotsalaisten joukossa oli tosin niitäkin, jotka eivät ymmärtäneet, miksi suomalaiset luopuivat tavastaan, joka edisti niin puhtautta kuin terveyttäkin (EU

45750, Bad I, Gräsmark). Kun sauna jäi pois käytöstä, sen korvasi peseytymispaikkana usein panimotupa, jossa voitiin myös lämmittää vettä (EU 45750, Bad I, Gräsmark). Kun saunakulttuuri Värmlannissa alkoi myöhemmin elpyä, tämä merkitsi samalla sitä, että vanhoja saunoja alettiin kunnostaa ja uusiakin rakennettiin (Nesholen 2001, 125). Ilmeisesti saunominen oli joillekin tapa, johon yhdistyi myös tarve vahvistaa näin suomalaista identiteettiä.

10.7.2. Mallassauna

Koska olut oli tärkeä ravintoaine 1800-luvulle saakka, isommissa taloissa oli oluenvalmistuksessa tarvittavien humalien kuivatusta ja maltaiden valmistusta varten usein erityinen mallassauna (*kölna*), joka esimerkiksi suomalaistaloissa sijaitsi yleensä kylpysaunan lähellä. Kylpysaunan tavoin mallassauna oli rakennus, jonka vuoden 1681 talonkatselmusasetus määräsi sijoitettavaksi miespihan ulkopuolelle. Metsäsuomalaisilla mallassaunan korvasi monasti kuitenkin kylpysauna, jonka lauteilla maltaat on kuivatettu. Tarvittaessa maltaiden kuivatukseen voitiin käyttää myös tuvan leivinuunia (INST 2459a, Karlskoga; 24395, Långsund).

Mallassauna oli kaksikerroksinen rakennus, jonka ylemmän kerroksen lattia oli keskeltä avoin. Lauteet sijaitsivat ylemmässä ja uuni alemmassa kerroksessa. Mallassauna oli rakennuksena tiivis ja sitä on voitu kylpysaunan tavoin käyttää myös pellavien kuivattamiseen (ATLAS 27370, Karlunda; Sappinen 1985, 96). Brunskogasta tunnetaan puolestaan yhdistelmä, jossa kylpy- ja mallassauna olivat saman katon alla (Granlund 1946, 305). Samanlainen kombinaatio tunnetaan myös Frykerudista. Sekä kylpy- että mallassaunassa olivat omat tulisijansa ja omat erilliset sisäänkäyntinsä (ATLAS 526, 720, Frykerud). Mallassauna saattoi olla kylän yhtenen ja vallitseva käytäntö oli, että kaikki kylän asukkaat saivat käyttää sitä vapaasti (EU 8462, Botilsäter). Mallassaunan merkitys alkoi 1900-luvun alkupuolella kuitenkin nopeasti vähetä ja 1940-luvulla se oli käytössä enää harvoissa paikoissa (Carlsson & Hasselmo 1944, 25; myös EU 7800, Gräsmark). Oluen kotivalmistus väheni, kun raittiusliike vahvistui ja oluen juomista alettiin pitää turmiollisena.

10.8. Riihi ja puimahuone

Riihi tunnetaan esimerkiksi Värmlannista, Gästriklandista ja Taalainmaalta jo 1600-luvulta. Yksi vanhimmista säilyneistä riihistä on 1600-luvun puolivälissä rakennettu Rörkullenin riihi, joka siirrettiin Lekvattnetista Tukholman Skanssenille (Reponen 1934, 57). Riihi on yksinkertainen päätyovella varustettu hirsirakennus, jossa vilja ensin kuivatettiin ja sitten puitiin. Kylkiäisenä riiheen saattoi kuulua myös olkilato tai ruumen-

huone, jollainen mainitaan muun muassa Vitsandin Monganmäen Karhilan riihestä (Sappinen 1985, 96; Talve 1961, 85, 143). Riihi oli tavallista korkeampi rakennus, johon kuului usein tasainen välikatto (Hämäläinen 1947, 127, 130). Suomessa välikatoton riihi on esiintynyt Helsinki–Kokkola-linjan länsipuolella ja välikatolla varustettu Keski- ja Pohjois-Suomessa, missä välikatto saattoi olla kaksi- tai kolmitaitteinenkin. Riihen välikaton esiintymisestä voidaan näin myös päätellä, mistä päin Suomea riihen rakentajat olivat Värmlantiin tulleet. Riiheen kuuluivat myös parret, jotka kulkivat riihessä ovelta katsoen joko sen poikittais- tai pitkittäissuunnassa (Hämäläinen 1947, 134). Kun riihtä ahdettiin eli nostettiin lyhteitä parsille, apuvälineenä Itä-Suomessa käytettiin jo varhain ahdin- tai astinlautaa. Metsäsuomalaiset eivät näyttäisi sitä kuitenkaan tunteeneen (Talve 1961a, 9, 35, 38). Pääasiassa riihtä on käytetty rukiin kuivatukseen, mutta kuten todettu, on tässä yhteydessä mainittu myös ohra (EU 9686, Dalby; 7158, Lysvik). Edellytys riihikuivatukselle joka tapauksessa oli, että vilja oli sidottu lyhteiksi.

Riihen lämmittämisessä käytetty uuni oli joko päältä avoin kiuasuuni tai savella umpinaiseksi sivelty kivi-uuni. Mikäli riihen uuni oli umpinainen, sitä voitiin tarvittaessa käyttää myös leivän paistamiseen. Puima-alustana käytettiin lattiaa, joka oli tehty joko kivistä, savesta, lankuista tai halkaistuista puunrungoista. (Hämäläinen 1947, 127, 135.)

Riihtä on voitu käyttää myös asumiseen. Esimerkiksi Dalbysta mainitaan 1800-luvun lopulta perhe, joka asui riihessä. Tosin sanotaan, että tämä riihi muistutti jo enemmänkin asuintupaa kuin riihtä, sillä siinä oli muun muassa ruuanlaittoon soveltuva liesi (EU 9686, Dalby). Nils Keyland on arvellut, että riihi olisi ollut jopa vanhin metsäsuomalaisten käyttämä asumus (Hämäläinen 1947, 127–128). Tietoja varsinaisista asuntoriihistä on löytynyt kuitenkin vähän. Sellainen saattoi kuitenkin olla esimerkiksi Nyskogasta mainittu ”asuinpirtti” (Erixon 1925), jossa oli parret. Tosin ne ovat voineet olla myös tupaan kuuluneet tavanomaiset kuivatustangot (Segersted I, 239–240, 318; II 56–57). On ilmeistä, että riihessä asuminen oli lähes aina kuitenkin tilapäinen ratkaisu, johon saattoi pakottaa esimerkiksi asuinrakennuksen tulipalo (Gottlund 1986a, 278).

Riihi oli vielä 1800-luvun alussa yleisesti käytössä, mutta vuosisadan lopulla sitä käytettiin enää harvoissa paikoissa (esim. Vitsand, Monganmäki, Karhila) (IT, muistiinpanot, 1949). Suomalaisen ja skandinaavisen kuivatus- ja puintijärjestyksen keskeinen ero oli siinä, että suomalaiset kuivattivat viljalyhteet ensin ja puivat ne sen jälkeen, kun taas skandinaavisessa traditiossa nämä työvaiheet tapahtuivat päinvastaisessa järjestyksessä. Myös puintipaikat erosivat toisistaan. Suomalaiset puivat viljansa pääsääntöisesti riihessä ja ruotsalaiset luuvassa, jota myös jotkut metsäsuomalaiset käyttivät jo 1600-luvulla. Kun suomalaiset alkoivat käyttää luuvaa, he rakensivat sen usein riihen yhteyteen. Tällainen kombinaatio tunnetaan esimerkiksi Södra Ängenistä, missä Mats Ikoinen oli rakentanut sen vuonna 1739 (INST 8000, Södra Ängen).

Luuva tunnetaan jo keskiajalta myös Lounais-Suomesta, mistä se levisi 1500- ja 1600-luvuilla sisämaan suuntaan. Luuvan itäinen raja on Suomessa kulkenut linjalla Vehkalahti, Heinola, Jyväskylä, Viitasaari, Piippola ja Siikajoki. (Vuorela 1975, 385–386; Vilppula 1942, 16, 19–20.) Myös Suomessa luuva oli usein yhdistetty riiheen. Kombinaa-

tioon on voinut kuulua myös lato ja akanahuone ja joskus toinen riihikin (Sappinen 1985, 98; Talve 1961a, 145; Suolahti 1912, 71–73). Kun rakennuksia alettiin Värmlannissa sijoittaa riveihin, saattoi tällaiseen riviin kuulua lato, luuva, välikkö ja talli (Östmark, Juhoila), tai siinä oli luuva, välikkö ja navetta (IT, muistiinpanot, 1950, Lekvattnet; myös Hämäläinen 1947, 141). Monesti luuva tai pariluuva oli rakennettu navetan tai tallin yhteyteen siten, että niiden ja luuvan väliin jäi käytävä. Talli ja luuva saattoivat kuulua myös riviin, jossa oli lisäksi puuvaja ja kärrisuoja (INST 5138, Lekvattnet; 6209, Norra Ullerud; 24644, Karlskoga; 28433, Sunne). Luuvan kummallakin puolella saattoi olla myös lato (Hämäläinen 1947, 138–139, Grue Finnskog). Kombinaation erityispiirre oli, että luuvan lattia oli korkeammalla kuin latojen lattiat (INST 620, Norra Ullerud; 720, Frykerud; 8200, Varnum; 23905, Fryksände; 24648, Karlskoga). Lyhteet ladosta luuvan puolelle heitettiin seinään tehdystä aukosta, ja ruumenet pudotettiin luuvan alustaan. Ruotsin länsiosissa luuva oli varustettu usein myös ajosillalla (IT, muistiinpanot, 1949, Södra Finnskoga, Medskogen, Berget).

Vaikka riihi 1900-luvun puolella oli jäänyt pois käytöstä, luuva oli vielä lähes joka talossa. Luuva oli myös eräänlainen monitoimitila, jossa muun muassa kudottiin, pestiin pyykkiä ja järjestettiin tansseja. Lisäksi se toimi usein myös työkalu- tai ajovälinesuojana (INST 2408, Längserud; 23905, Fryksände; 26191, Köla).

10.9. Myllyt

Vesimyllyistä jalkamylly edustaa myllytyyppiä, joka tunnetaan jo keskiajalta. Ilmeisesti se tunnettiin varhain myös Savossa, ja useimmat metsäsuomalaiset tunsivat sen Ruotsiin tullessaan. Esimerkiksi Sunnen Åhnasta vesimylly mainitaan vuodelta 1663. Myllyt ovat kaiketi olleet jonkinlaisia yhteismyllyjä. (Hämäläinen 1947, 175; Gothe 1942, 114; myös Gyllenius 1962, 269 — 1663 ”til Åhna, ther är en elff och thess forss 6. qvarner”). Jalkamyllyä kehittyneempi mylly oli jo ratasmylly, jonka metsäsuomalaiset oppivat tuntemaan todennäköisesti Ruotsissa (Aaltonen 1944, 66–71). Tosin sekin tunnettiin Suomessa jo keskiajalla, mutta se yleistyi maassa hitaasti (Talve 1979, 48; Ek 1964, 542–543). Suurin osa myllyistä rakennettiin pieniin puroihin ja jauhattaminen keskittyi pääasiassa kevääseen ja syksyyn, jolloin puroissa oli riittävästi vettä. Muina aikoina vesimyllyjen käyttö oli riippuvainen sateista. (Gothé 1942, 113.) Yhteismyllyissä myllyvuorot jaettiin osakkaiden kesken, ja ne, jotka eivät olleet osakkaita, joutuivat maksamaan myllyn käytöstä (Talve 1953, 67; IT, muistiinpanot, 1949, Nyskoga, Rosala).

On laskettu, että Värmlannissa oli 1500-luvun puolivälissä noin 50 vesimyllyä, mikä läänin väkilukuun eli noin neljäntuhanteen henkeen suhteutettuna on ollut vähäinen määrä ja merkinnee myös sitä, että valtaosa viljasta jauhettiin edelleen käsikivillä. Vuonna 1625 vesimyllyjä oli Värmlannissa jo 279 ja vuonna 1697 peräti 609 kappaletta. Tämä oli seurausta niin väkiluvun kuin viljelyalojenkin huomattavasta kasvusta.

(Ernvik 1982, 109.) Lukumäärä oli jokseenkin sama myös 1700-luvun puolivälissä eli noin kuusisataa vesimyllyä, mikä puolestaan kertonee jonkinlaisesta kehityksen py-sähtymisestä. Käännne myllyjen rakentamisessa tapahtui vuosisadan loppupuoliskolla, ja vuonna 1825 läänissä oli jo runsaat 1 200 vesimyllyä. Uusien torppien perustamisen myötä väkiluku kasvoi ja myös jauhattamisen tarve lisääntyi merkittävästi. Toimivien vesimyllyjen määrä alkoi tämän jälkeen kuitenkin nopeasti laskea, ja vuonna 1883 läänin 67 pitäjässä oli enää 238 toimivaa vesimyllyä eikä tuulimyllyjä lainkaan (mt. 111). Syynä myllyjen suureen lukumäärään oli aiemmin myös harva asutus, joka ei pitkien etäisyyksien vuoksi suosinut isoja yhteismyllyjä. Tätä käsitystä tukevat myös monien Värmlannin pitäjien myllyluvut. Esimerkiksi Gräsmarkissa oli vuonna 1825 32 myllyä, Fryksändessä 28, Östmarkissa 22, Vitsandissa seitsemän, Norra Nyssa 37 ja Dalbyssa peräti 56 myllyä (Furuskog 1924, 377). Vesimyllyjä perustettiin myös rautaruukkien yhteyteen. Kun kulkuyhteydet paranivat, kaupunkeihin ja taajamiin alettiin perustaa isompia höyrymyllyjä, joiden toiminta ei ollut enää riippuvainen vesitilanteesta. (Ernvik 1982, 7.)

Vaikka suurin osa viljasta jauhettiin vesimyllyissä, myös käsikiviä käytettiin silti vielä pitkään Värmlannissakin. Kuten sanotaan: ”käsmylly ol pöyvällä tuvassa tai rahin piällä” (Mägiste 1961, 87). Käsikiviä käytettiin paitsi viljan, myös maltaiden, ryynien ja mausteiden jauhamiseen. Ne olivat tarpeen siltäkin varalta, että puroissa ei ollut riittävästi vettä niissä olevien myllyjen käyttämiseen. Huomiota metsäsuomalaisten käyttämissä käsikivissä herättää se, että ne edustivat Suomessa käytetyn käsitteistön mukaan läntistä käsikivityyppiä, jonka tunnusmerkki oli, että kiveä pyöritettiin siihen porattuun reikään asetetusta tapista kiinni pitäen. Voisi ehkä ajatella, että tätä käsikivityyppiä käytettiin vielä 1600-luvulla myös Suomen itäosissa, kunnes idästä omaksuttu käsikivityyppi syrjäytti sen. Parempi selitys metsäsuomalaisten käyttämän läntisen käsikivityypin valinnalle lieenee kuitenkin se, että Ruotsista käsikivet hankittiin paikallisilta valmistajilta, ja ne edustivat siksi läntistä tyyppiä. Ruotsissa myllynkivistään kuuluisa pitäjä on Malung, jossa kiviä on louhittu ja valmistettu vuosisatojen ajan. Malungin myllynkivien valmistus oli siinä määrin laajaa, että kiviä vietiin täältä myös Taalainmaalle ja Västmanlantiin. Myllynkiviä louhittiin Malungissa vielä 1860-luvulakin, mikä myös kertoo niiden pitkään jatkuneesta käytöstä. (Hampus 1952, 8–10.)

10.10. Rakennusten määrä ja pihojen muotoutuminen

Savolaiseen 1600-luvun talonpoikaistaloon kuului tavallisesti asuinrakennus (savutupa), navetta, talli, riihi, sauna ja aitat. Monissa metsäsuomalaistorpissa oli 1500-luvun lopulla vain kaksi tai kolme rakennusta. Toisaalta varsinkaan isommista rakennusryhmistä (esimerkiksi 7 rakennusta) ei voida tietää, mitkä näistä rakennuksista ovat olleet uudisasukkaiden itsensä rakentamia ja mitkä kuuluneet esimerkiksi uudelleen

asutettuun autiotilaan. Jonkinlaisen käsityksen uudisasukkaiden rakentamisjärjestyksestä antavat kuitenkin Södermanlandista 1500-luvun lopulta löytyneet tiedot kuudesta suomalaispihasta, joista neljässä oli vain kaksi rakennusta, jotka kolmessa tapauksessa olivat tupa ja navetta ja yhdessä tapauksessa tupa ja aitta (*härbärge*). Suurimpaan rakennusryhmään (Spelvik, 1581) kuuluivat tupa, navetta, aitta ja lato. (Nordmann 1888, 12–13.) Navettojen esiintyminen on myös todiste siitä, että karjanhoito on ollut metsäsuomalaisten harjoittama elinkeino jo varhain.

Vanhempi rakentamistapa on edustanut eräänlaista monitalojärjestelmää, jossa pihoja ympäröivät erilliset rakennukset, joiden lukumäärä isommissa taloissa saattoi kohota kymmeniinkin. Tämä rakentamistapa alkoi vähitellen muuttua 1700-luvulla, jolloin sitä alettiin pitää epätaloudellisena. Valistuksen vaikutuksesta rakentaminen muuttui muun muassa siten, että talousrakennuksia alettiin sijoittaa saman katon alle riveihin. Muutoksen tahdin määrittä kuitenkin tarve rakentaa uutta, jonka kukin määrittä omista lähtökohdistaan. Vanha rakentamistapa näkyy esimerkiksi 1700-luvun lopulla laaditussa asiakirjassa, joka koski metsäsuomalaistalon rakennusten jakamista veljesten kesken. Taloon kuului kaikkiaan 13 rakennusta, joista yksi veli sai uuden tuvan, vanhan aitan, nautanavetan, heinäladon, vanhan navetan, pajan ja puolet viljaladosta. Toinen veli sai puolestaan savutuvan, uuden aitan, keittotuvan, tallin, pienen navetan, nauriskellarin (*rotkällare*) ja puolet viljaladosta. (Bäckvall, Elfdalsarkivet, Domb. 1792, 35.)

Uudempaa tietoa talojen pihapiiriin kuuluneista rakennuksista on mahdollista saada palovakuutusasiakirjoista. Esimerkiksi vuonna 1881 tehdystä korvausanomuksesta käy ilmi, että Nyskogassa tapahtuneessa metsäsuomalaistalon palossa tuhoutuivat tai vahingoittuivat keittiö (*kåfve*), parvellinen talli, kolme latoa, puuvaja, luuva latoineen, kaksi navettaa, kesänavetta, neljä rehulatoa, keittotupa, sauna ja paja (IT, muistiinpanot, Wärmlands Brandstodsbolagets protokoll. 1881). Siihen, että kysymyksessä on metsäsuomalaistalo, viittaa korvausanomuksessa esiintyvä sauna. Rakennusten sijainti ja niiden mahdolliset kombinaatiot eivät tästä asiakirjasta käy ilmi, mutta rakennusten suuri lukumäärä kertoo kuitenkin verraten isosta piha-alueesta. Savutupaa korvausanomuksessa ei enää mainita, mutta esimerkiksi vuonna 1889 Södra Finnskogassa tehdyssä anomuksessa sellainen vielä oli. Siinä luetellut rakennukset sen lisäksi olivat talli, aitta, navetta, lammashuone, panimohuone (*brygghus*) ja puuvaja (IT, muistiinpanot, Wärmlands Brandstodsbolagets protokoll 1889, Södra Finnskoga, Skräckarberget).

Myös tässä esityksessä käytetyn erilaisia pihamuotoja määrittävän tyyppikäsitteistön loi Sigurd Erixon vuonna 1920. Tätä käsitteistöä käytettäessä on tosin syytä muistaa, että hahmotellut tyypit ovat yksinkertaistettuja perustyyppejä, joista on olemassa lukuisia eri variaatioita. Esimerkiksi Savossa rakennusten sijoittelu pihapiirissä ei aiemmin ole noudattanut yhtä säännöllistä järjestystä kuin mitä se noudatti läntisessä Suomessa (umpikartanot). Savolainen piha rakennuksineen ja polkuineen oli kuitenkin tarkoituksenmukainen kokonaisuus. (Wirilander 1960, 704; myös Sappinen 1985, 106.) Pihojen rakennusjärjestys ja muoto eivät missään ole syntyneet sattumalta, vaan käytännön tarpeet eli rakennuksen käyttötarkoitus on määrittänyt useimmiten sen

paikan pihapiirissä, jolloin pihoihin syntyi myös määrätynlaisia toiminnallisia kokonaisuuksia. Yleensä rakennus pyrittiin sijoittamaan sen käyttötarkoituksen mukaisesti parhaalle mahdolliselle paikalle. Toisaalta rakennusten sijoitteluun vaikuttivat aina myös yhteiset lait, jotka edellyttivät muun muassa mies- ja karjapihan erottamista toisistaan ja joidenkin rakennusten sijoittamista pihojen ulkopuolelle. Esimerkiksi vuoden 1681 talonkatselmusasetuksen mukaan sauna ja riihi oli sijoitettava pihojen ulkopuolelle. Tämä asetus antaa aiheen myös päätellä, että pihojen jako mies- ja karjapihaan oli jo 1600-luvulla yleinen käytäntö. Tätä vahvistaa myös seuraava vuodelta 1666 olevasta lainaus, jossa mainitaan mies- ja karjapiha: "[...] *gick jagh til Schrockwijk, the hade tå upbygdt nåågra huuss både j Mann- och fäägåården [...]*" (Gyllenius 1962, 347, 14.11.1666).

Tiedot 1600-luvun pihojen muodosta ovat kuitenkin rajalliset. Esimerkiksi yksityiskohtaisia karttapiirroksia ei ole löytynyt (Wedin 2007, 168). Rakennukset on funktioidensa mukaan kuitenkin mahdollista jakaa määrättyihin pääryhmiin, kuten asuin-, talous- ja karjarakennuksiin, joskin samalla rakennuksella on voinut olla useampi käyttötarkoitus. Suuremmat rakennuskeskittymät kuten mies- ja karjapihat sekä talousrakennusten muodostamat rivit ovat yleensäkin helposti tunnistettavissa, mutta muita yhdenmukaisuuksia voi olla vaikeaa löytää. Ajan myötä tapahtui myös funktionaalisia siirtymiä, kun vanha rakentamistapa väistyi uudemman tieltä. Vanhassa monitalosysteemeissä kutakin tarkoitusta varten oli rakennettu oma erityinen rakennuksensa tai huoneensa, mistä johtuen vanhoilla pihoidella oli usein monia eri-ikäisiä rakennuksia. Selvemmin rakentamisessa tapahtunut muutos alkoi näkyä 1800-luvun toisella puoliskolla, jolloin monikäyttöiset rakennukset ja rakennusrivit yleistyivät.

Kaiken kaikkiaan pihojen muotoutumiseen ovat vaikuttaneet niin rakentamistraditio, uudet vaikutteet, sosiaaliset ja taloudelliset tekijät kuin luonnonolosuhteet ja sattumakin. Esimerkiksi myös vuoden 1734 laki vaikutti rakentamiseen siten, että se määräsi navetan sijoitettavaksi riittävän etäälle asuinrakennuksista (Erixon 1920, 13–15, 27). Metsäsuomalaisaloissa rakennusten sijoittelu oli kuitenkin väljempää, sillä isot piha-alueet eivät pakottaneet tiiviiseen rakentamiseen. Tilanne Värmlannin jokilaaksojen ruotsalaiskylissä oli jo toinen, sillä ahtaille tonteille oli rakennettava tiiviisti, mikä synnytti myös umpipihoja (Sappinen 1985, 106; Talve 1979b, 337).

10.11. Pihamuodot Suomessa ja Ruotsissa

Hallitseva pihamuoto Suomessa Vaasa-Kotka linjan pohjoispuolella, eli koko itäsuomalaisella alueella, on ollut löyhään rakennettu jakamaton neliöpiha. Tämän tyyppisen pihan rakennuksiin kuului myös navetta, mutta karjaa ei päästetty pihalle, vaan se ohjattiin laitumelta navettaan aidattua karjakujaa myöten (Kuusanmäki 1934, 386). Lähellä tätä muotoa on myös pohjoisruotsalainen piha (*nordsvenska gårdstyp*), joka rakennettiin löyhään neliömuotoon (Andersson 1978, 47). Ruotsista tämä pihamuoto

tunnetaan jo keskiajalta, ja sitä on esiintynyt maan pohjoisosien lisäksi myös Taalainmaalla (Erixon 1924, 165). Oma pihamuotonsa on ollut myös länsiruotsalainen piha (*västsvenska gården*), joka oli samoin löyhästi rakennettu, mutta siinä rakennusten sijoittelu oli epäsäännöllisempää kuin pohjoisruotsalaisessa pihassa. On luultavaa, että metsäsuomalaiatorppien ja -talojen pihat muistuttivat etenkin alkuaikoina itäsuomalaisia pihoja, jotka erosivat vain vähän länsiruotsalaisista pihoista. Ruotsin länsiosissa rakentaminen muuttui selvemmin vasta 1800-luvun kuluessa, kun eläin- ja rehusuojia alettiin sijoittaa riveihin. Yleensä asuin- ja ulkorakennukset sijaitsivat omissa ryhmissään, mutta aina tätä jaottelua ei noudatettu, vaan rakennusten sijoittelu saattoi olla myös tavallisesta poikkeava. (Stigum 1942, 171.) Esimerkiksi Södra Finnskogasta mainitaan kombinaatio, jossa savutupa ja ulkorakennukset oli sijoitettu samaan riviin. Gräsmarkista (Hankamak) tunnetaan puolestaan kombinaatio, jossa tupa, navetta ja heinälato oli rakennettu saman katon alle (IT, muistiinpanot, 1949).

Tilaisuuden uudistaa rakennusjärjestystä tarjosivat 1700-luvun loppupuolelta lähtien myös maanjakotoimitukset, jotka pakottivat osan talojen omistajista asettumaan uusille paikoille ja pystyttämään niille tarvittavat rakennukset. Kylien ulkopuolella ja väljillä tonteilla asuneita metsäsuomalaisia tämä ei kuitenkaan koskenut samalla tavoin kuin ruotsalaisia, jotka viljelivät sarkajaossa olevia peltojaan ja asuivat kyliensä ahtailla tonteilla. Rakennusten sijoittelu on vaihdellut pihoittain, mutta ilmeisenä pyrkimyksenä on ollut sijoittaa rakennukset jonkinlaiseen neliönmuotoon.

Osoitus siitä, kuinka pihamuodon synty on ollut sidoksissa viljelymuotoon ja maanomistukseen, on umpipiha, jonka sarkajako ja kylien ahtaus synnyttivät ja jonka isojako sittemmin hävitti. Ruotsissa umpipiha, jossa mies- ja karjapihan erotti toisistaan aita eli tarhapalkki, tunnetaan lähinnä Göötanmaalta, ja Suomesta maan lounais- ja eteläosista. (Talve 1990, 39.) Sigurd Erixon (1919) on käyttänyt tästä pihasta nimitystä göötalainen pihatyyppi (*Götisk gårdstyp*). Tämän lisäksi Ruotsissa ja Suomessa on esiintynyt myös umpipiha, jossa rakennusrivi (tavallisesti talli, porttiliiteri ja aitta tai aittarivi) erotti mies- ja karjapihan toisistaan. Ruotsissa tätä pihatyyppiä on nimitetty keskiruotsalaiseksi pihaksi (*centralsvensk gårdstyp*). Sen esiintymisalueita olivat Västmanland, Uplanti ja Närke. (Erixon 1919, 6–8.) Suomesta tämä pihatyyppi tunnetaan Lounais-Suomesta, Satakunnasta ja Etelä-Pohjanmaalta.

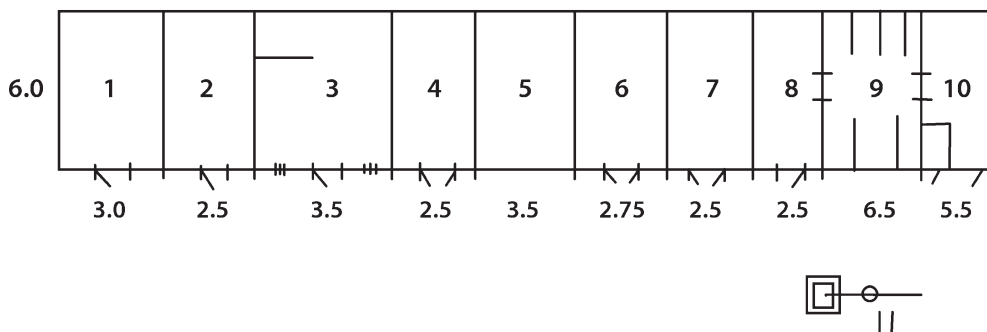
Pihatyyppi, jossa mies- ja karjapiha oli rakennettu täysin erilleen toisistaan (*mellansvensk gårdstyp*) on ollut lähinnä suurtaloissa tavattu piha. Se tunnetaan muun muassa Uplannin 1600-luvun pappiloista. Miespiha oli siinä enemmän tai vähemmän avoin, mutta karjapiha oli rakennettu ja aidattu umpinaiseksi (Erixon 1922, 284). Eteläruotsalainen umpipiha (*sydsvenska gården*) erosi muista edellä kuvatuista pihoista siinä, että sinne pääsivät myös eläimet (Bringeus 1971, 253).

Kun rakennuksia alettiin Värmlannissa sijoittaa riveihin, ne voitiin rakentaa pihan eri puolille joko samansuuntaisesti tai sijoittaa ne kulmittain. Tätä vastaava rakentamistapa tunnetaan myös Norjasta (Berg-Svensson 1969, 68; Erixon 1961, 68), mistä se on todennäköisesti omaksuttu Värmlantiinkin. Rakennusten järjestys tällaisessa rivissä

Kuva 23. Uudempaa rakentamistapaa edustava rakennusrivi, Lekvattnet, Sorktjern. Kuva Albert Hämäläinen 1931. (Østberg 1978, 31).

saattoi olla esimerkiksi seuraavanlainen: Kaksi aittaa — joista toinen oli kaksikerroksinen — rinnakkain, työkaluvaja, talli, heinälato ja kaksikerroksinen aitta (Nyskoga, Oppigårn, IT, muistiinpanot, 1949). Rivi saattoi olla myös huomattavan pitkä, josta hyvä esimerkki on Ilmar Talven Norra Nyn Övre Lukvallenista vuonna 1953 mittaama rakennusrivi, joka oli peräti 35 metriä pitkä.

Kuva 24. Ulkorakennusrivi, Norra Ny, Lukvalla, Övre gården. 1. Työkaluvaja 2. Halkovaja 3. Talli, jossa kivilattia ja lantaluukku 4. Heinäsuoja 5. Luuvanlattia 6. Luuva 7. Luuvanlattia 8. Sola 9. Navetta 10. Lantala, joka oli tehty laudoista ja 11. Kaivo. (Ilmar Talven kokoelmat).

Asuinrakennuksesta katsoen rakennusrivi on sijainnut usein hieman etäämmällä siitä, mutta se on voinut sijaita myös sen kanssa kulmittain (Nilsson 1950, 153, Ekshärad). Ennen kuin rakennukset alettiin rakentaa riveihin, ne sijaitsivat pihoiden enemmän tai vähemmän hajallaan. Rakennusten usein suurta lukumäärää selittää se, että niiden rakentaminen tapahtui pitkällä aikavälillä ja kullakin rakennuksella oli vielä oma erillinen käyttötarkoituksensa (Nilsson 1950, 155; Gård i Norra Finnskoga 1915, 360). Esimerkiksi Lekvattnetissa pihojen rakennukset oli usein sijoitettu jonkinlaiseen neliönmuotoon. Tällainen oli esimerkiksi Lekvattnetin Pålstorpin piha, jonka yhdellä sivulla oli asuinrakennus, toisella sivulla aitta, lato ja liiteri, kolmannella latorivi ja neljännellä navetta, lato, luuva ja pari muuta latoa. (IT, asemapiirrokset, 1949.)

Luonnollisesti rakennusten sijoitteluun vaikutti myös maasto, johon rakennettiin. Esimerkiksi Lekvattnetin Lebiggo oli talo, joka sijaitsi rinteessä. Pihan rakennukset muodostivat siinä hajanaisen kymmenen rakennuksen rykelmän, johon kuului muun muassa uusi tupa, jonka toisella puolella oli navetta ja toisella puolella tallin ja aitan muodostama rakennuskokonaisuus. Vähän erillään tästä ryhmästä sijaitsivat heinä-lato, sikohuone, puuvaja ja niiden lähetyvillä olivat omana ryhmänään vielä kaivo, ruoka-aitta (*visthusbod*) ja kellari. Kauempana pihapiiristä oli lisäksi kolme heinälatoa, kesänavetta ja paja. Myös Lekvattnetin Pojansana oli rinteessä, mutta rakennukset tässä pihassa sijaitsivat jonkinlaisessa harvahkon neliön tai ympyrän muodossa. Pihapiiriin kuuluvia rakennuksia olivat tupa, kaksikerroksinen ruoka-aitta (*visthus*), talli, uusi puuvaja, luuvan ja navetan yhdistelmä, sikohuone, lammassuoja ja lato. Hieman etäämpänä sijaitsivat vielä sauna, paja, kesänavetta ja lato. Lekvattnetin Södra Josefsbergin talon rakennukset muodostivat puolestaan eräänlaisen neliönmuodon siten, että pihan kolmella sivulla oli vain yksi rakennus. Yhdellä sivulla oli aitta, toisella puuvaja ja kolmannella savutupa. Vain yhdellä sivulla oli rakennusrivi, johon kuuluivat navetta, läpikuljettava käytävä, lato, luuva, toinen lato, työkaluvaja ja lammassuoja, jonka paikalla oli aiemmin ollut luhtitalli. Uusimmat pihapiiriin rakennetut rakennukset olivat tupa ja navetta, jotka sijaitsivat hieman etäämmällä muista rakennuksista. (IT, asemapiirrokset, 1949.)

Harvaan neliönmuotoon rakennettu piha oli myös Lekvattnetin Kissalamp, jossa oli vielä vuonna 1949 jäljellä myös savutupa. Sitä vastapäätä olevassa rakennusrivissä oli lato, luuva, toinen lato ja navetta. Yhdellä pihan sivuista oli puolestaan kaksi aittaa ja toisella pieni tupa ja uusi navetta. Savutuvan takana oli sikohuone ja hieman etäämmällä pihasta sijaitsivat sauna ja kesänavetta. Tiiviimpään neliönmuotoon rakennettu piha löytyy puolestaan Östmarkista Vikan talosta. Tässä pihassa sen yhdellä sivulla oli uusi tupa, toisella aitta, keittihuone ja puuvaja, kolmannella luuva ja kaksi latoa ja neljännellä kellari ja navetta. Harvahkoon neliönmuotoon rakennettua pihamuotoa edusti vastaavasti Medskogenin Lagomägg. Siinä pihan yhdellä sivulla oli asuinrakennus ja toisella talli, vaunusuoja, kaksi kaksikerroksista aittaa ja niiden takana paja. Vastapäätä asuinrakennusta oli puolestaan renkitupa, aitta ja kellari sekä niiden takana hieman syrjemmällä sauna. Neljännellä sivulla oli uusi talousrakennus, puuvaja, keittuhuone, navetta ja heinälato. Selvästi edellä kuvattua pihaa avoimempi oli jo Medskogenin

Bergetin talon piha, jonka yksi sivu oli täysin avoin, toisella sivulla oli asuinrakennus, kolmannella puuvaja ja luhtitalli ja neljännellä luhtiaitta (takana paja), salvottu keittohuone ja heinälato. Hieman kauempana tästä harvahkosta neliönmuodosta oli vielä talli ja luuva kaksine latoineen. (IT, asemapiirrokset, 1949.)

Medskogenin Bråten oli puolestaan talo, jonka piha erosi muista edellä kuvatuista pihoista siinä, että talon päärakennus oli kaksikerroksinen ja muut pihan rakennukset sijaitsivat sen ympärillä. Esimerkiksi uusi navetta sijaitsi noin 40 metrin etäisyydellä päärakennuksesta. Muita ympärillä olevia rakennuksia olivat kaksikerroksinen mansardikattoinen renkitupa, kolme aittaa, puuvaja ja pesutupa. Navetan tuntumassa sijaitsi myös luuva, ja hieman etäämpänä muista rakennuksista olivat paja ja sauna. Myös Gräsmarkin Konkamakk oli talo, jonka pihapiirissä tupaa (asuinrakennus) sijaitsi hieman etäämmällä muista rakennuksista. Tupaa vastapäätä (noin 30 metrin etäisyydellä) olivat navetta ja lato, ja niiden tuntumassa puuvaja ja kaivo. Navetan takana sijaitsivat vielä vanha tupaa, lammashuone ja talli. Ruoka-aitta (*visthusbod*) sijaitsi palovaaran vuoksi erillään pihan muista rakennuksista. (IT, asemapiirrokset, 1949.)

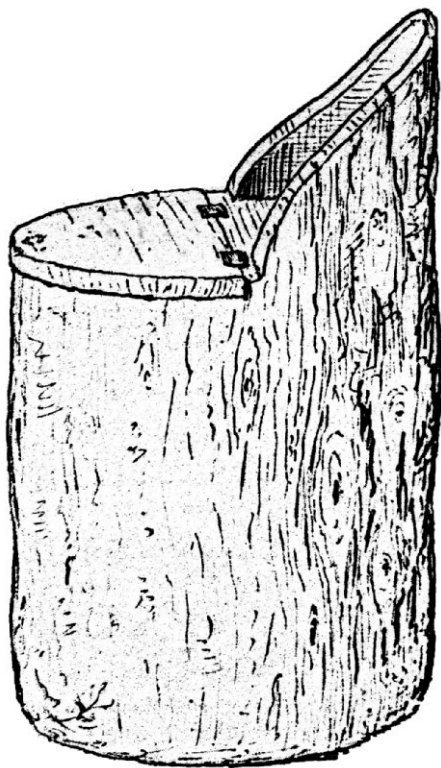
Huomiota herättävää monissa näissäkkin esimerkkitalouksissa on pihoilla olevien rakennusten suuri lukumäärä, mutta vanhaan monitalojärjestelmään verrattuna uutta oli kuitenkin jo pyrkimys keskittää niin talousrakennukset kuin erilliset karjasuojatkin saman katon alle riveihin, mikä helpotti arkielämää ja erityisesti karjanhoitoa. Uudemmissa tai uudistetuissa pihoissa asuinrakennus hallitsi yhä useammin pihan yhtä sivua. Kuten todettu, vanhemmissa pihoissa uudet yksittäiset elementit oli sovitettu ”vanhoihin raameihin” niin olosuhteiden ja mahdollisuuksienkin mukaan. Uuden rakentamisen saattoi käynnistää esimerkiksi tulipalo, jonka jälkeen tuhoutuneet rakennukset oli korvattava uusilla, mikä mahdollisti myös rakennusten uudenlaisen sijoittelun. Suomalainen rakennusperinne näkyi vielä 1900-luvullakin niissä värmlantilaispihoissa, joissa oli joko savutupa, sauna tai suomalainen aittatyyppi. Pihoja ympäröivät aiemmin myös aidat. Kun karja laidunsi metsissä vapaasti, niin pihat, pellot ja joskus metsäniitytkin oli aidattava. Näkyvä muutos 1800-luvun pihoissa oli myös se, että pihoille alettiin istuttaa koristekasveja. Niistä vanhimpia oli angervo, joka oli monissa torpissa tosin harvinainen vielä 1800-luvun lopullakin. Vanhoja pihakukkia olivat myös kehäkukka ja laventeli eli tuoksukukka. Erityisesti tämä kukka muistetaan siitä, että kirkkoon lähdettäessä siitä oli tapana taittaa oksa ja panna se valkoisen nenäliinan väliin. Tapana myös oli, että nenäliinaa ja virsikirjaa pidettiin kädessä näkyvillä koko kirkkomatkan ajan. (Stark 1961, 46–47.)

Metsäsuomalaisten rakennuskulttuurissa on mahdollista erottaa toisistaan kolme eri kehitysvaihetta, joista ensimmäistä on luonnehdittu asutusvaiheen rakentamistavaksi. Toista on kutsuttu eräänlaiseksi ylimenovaiheeksi, jolloin on omaksuttu uutta (mm. ruotsalaistupa), mutta jonka rinnalla on säilynyt myös perinteisiä rakentamistapoja. Kolmas vaihe on ajoitettu 1800-luvun lopulle, jolloin on alettu noudattaa sellaista rakentamista ja tyyli-ihanteita, jotka poikkesivat merkittävästi perinteisestä rakentamisesta. (Finnskogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 96.)

11. Tupien sisustus

Niin savutupa kuin savujohdollinen yksinäis- ja paritupakin (arkitupa) olivat asuinhuoneita, joiden käyttö määräytyi vuodenaikojen mukaan siten, että talviaikaan tupa lämmitettävänä huoneena toimi koko talonväen asuntona ja nukkumapaikkana. Kesällä nukkumapaikkoina käytettiin yleisesti myös aittoja ja muitakin suojia. Tupaan keskittyviä toimintoja olivat myös muun muassa ruuanlaitto, ateriointi ja käsitöiden tekeminen.

Tiedot 1600-luvun savutupien sisustuksesta ovat satunnaisia, mutta on ilmeistä, että sekä tupien sisustus että niiden jako miesten ja naisten puoleen ovat noudattaneet jokseenkin samaa järjestystä kuin mitä ne noudattivat 1800-luvulla. Useimmiten savutuvan sisustamisessa oli tyydyttävä kaikkein välttämättöimpiin kalusteisiin, joita olivat esimerkiksi ruokapöytä, pöytärahi, nurkkakaappi, yksinkertainen (kiinteä) sänky, muutama pönttötuoli ja kiinteät seinänvieripenkit, joita käytettiin myös nukkumapaikkoina (mm. Axelsson 1852b, 110 — Lekvattnet 1850).

Kuva 25. Pönttötuoli, Lekvattnet. (Segersteds samling).

Tuvan perinteinen tilastruktuuri, eli diagonaalinen pääjako tarkoittaa puolestaan sitä, että tupaan johtavan oven vieressä oli tulisija ja viistosti sitä vastapäätä ruokapöytä (Talve 1979, 41). Edellä mainittu naisten puoli eli karsina oli tuvassa alue, joka jäi ovensuunurkassa olevan uunin ja sen ulkonurkasta peräseinään vedetyn viivan ja uuninpuoleisen sivuseinän väliin. Miestenpuoli eli päälattia oli tuvassa alue, joka käsitti uunista ovelle päin olevan lattia-alan (Vuorela 1964; myös Nordermann-Hedqvist 1971, 263). Metsäsuomalaisten kielenkäytössä käsite karsina on tarkoittanut myös tuvan lattian alle tehtyä kellaria. Kyseinen käsite tunnetaan samassa merkityksessä myös Itä-Suomesta (Hämäläinen 1947, 107–108).

K. A. Gottlund pani Gunnarskogissa kulkiessaan vuonna 1817 merkille tavan, jonka mukaan talon tyttäret istuivat vanhempiensa kanssa aina tuvan peräpenkillä ja piiat ja muut palvelijat puolestaan ovipuolella (Gottlund 1985, 131). Tosin on ilmeistä, että tämäntyyppisistä jakolinjoista on jo tänä aikana myös joustettu. Tuvassa viistosti uunia vastapäätä oleva nurkka oli nimeltään pöydänpäänurkka ("pöyvänpäänurkka"), jonka hallitseva elementti oli ruokapöytä. Toinen hallitseva huonekalu oli tuvan toisella pitkällä seinällä oleva sänky (Nordermann-Hedqvist 1971, 269; Hämäläinen 1947, 107). Suomesta tunnetaan jo keskiajalta juurakkojalkainen pöytä, jonka kaiketi myös metsäsuomalaiset tunsivat. Vanha pöytätyyppi oli myös arkkupöytä (IT, muistiinpanot, 1956, Vitsand). Tiedot vanhoista pöydistä ovat kuitenkin niukkoja. Vuodelta 1627 Mangelista mainitusta pöydästä tiedetään vain sen kannen koko (3,5 x 1,5 kyynärää) ja se, että se oli tehty tukevista mäntylankuista (Nordmann 1888, XLIII, Kap. VII:10). 1600-luvulta tunnetu pöytätyyppi on ollut myös orsipöytä, jonka jalat oli yhdistetty toisiinsa orsilla. Suomessa tämä pöytätyyppi, kuten ristikkojalkainen pöytäkin, otettiin käyttöön kuitenkin vasta 1700-luvulla. Savutuvan pöydän yhteyteen kuului aina myös pöytärahi eli pitkätuoli (*långstol*). Yksinkertaisimmillaan se oli halkaistun puupöllin puolikas, jossa oli neljä jalkaa. (Erixon 1938, 56, fig 172.)

Tyyppillinen 1600-luvun tuoli oli puunrungosta koverrettu pönttötuoli (*kubbstol*), joka tunnetaan kaikkialta Pohjolasta (Vuorela 1975, 342; Talve 1990, 50; myös Kettunen 1945, 21–22, 24). On selvää, että sitä ovat käyttäneet myös metsäsuomalaiset. Esimerkiksi Arvikan museosta löytyy pönttötuoli, jossa on reikäkuvioin koristeltu selkänoja ja vuosiluku 1695. Tuvan kalusteisiin on voinut kuulua myös lukollinen arkkupenkki, jossa säilytettiin arvokkaampia esineitä.

Tuvan sänky oli useimmiten yksijalkainen tolppasänky, joka oli varattu talon isännälle ja emännälle. Muu talon väki sai nukkua penkeillä ja lattioilla (Craelius 1830, 10–11), mikä oli arkipäivää monessa torpassa vielä 1900-luvullakin. Sitä on kuvannut matkakirjassaan vuonna 1925 Ernst Lampén, joka kirjoitti kuinka "tuossa makasivat isä ja äiti sängyssä, lapset kaikki lattialla. Työväki makasi niinikään lattialla [...] olkia pään alla ja vähän ruumiinkin alla. Siinä kaikki" (Lampén 1925, 161, Östmark, Purala). Mikäli olkia ei ollut, pehmikkeenä käytettiin sammalta ja heinää, joiden päälle levitettiin vasikannahka tai matto (Samuelsson 1921, 150–151).

Kun käyttöön otettiin aluslakana, levitettiin sekin aluksi pelkkien olkien päälle. Olkipatjaa alettiin käyttää vasta siinä vaiheessa, kun hankittiin sivustavedettävä sänky (Nordermann-Hedqvist 1971, 273–274). Köyhemmät kykenivät hankkimaan tällaisen sängyn kuitenkin vasta 1900-luvulla. Savutupa oli toisaalta asumuksena niin lämmin, että peitteitä ei nukuttaessa tarvittu, tai peitteeksi riitti vaikkapa sarkatakki (Segested 2006, 280; Stark 1961, 99). Huomattavasti savutupaa kylmempi oli jo takkatupa, jonka lämpötila kylmimpään aikaan saattoi laskea pakkasen puolellekin. Takkatuvassa nukuttaessa oli käytettävä peittoa, joka oli yleensä joko lampaannahkavälly tai kotikutoinen takki (*trasmatt täcke*). Tyypillinen päänalunen oli vasikannahasta tehty tyyny (Segersted 2006, 257, Lekvattnet). Yleisesti käytetty nukkuma-alusta on ollut myös olkimatto, joka rullattiin kääroksi ja pantiin päivän ajaksi nojalleen seinää vasten (Erixon 1938, 24).

Vauraammissa taloissa tilanne oli jo toinen ja nukkumapaikka saattoi olla näytävä kaksikerroksinen peiliovin varustettu kaappisänky, jollaisia oli myös isommissa metsäsuomalaisaloissa (Gräsmarks hembygdsgård; myös Nordermann-Hedqvist 1971, 273). Tällainen sänky saattoi olla myös kooltaan niin iso, että siihen mahtui nukkumaan yhdellä kertaa kahdeksankin henkeä (IT, muistiinpanot, 1956, Vitsand). Yleensä sängyn ylin kerros oli varattu lapsille. Suosittu lasten nukkumapaikka oli myös uuninpäällinen, jonne oli helppo kiivetä (Palmqvist 1936, 137). Yleensä palvelusväki ja nuoret nukkuvat kesäaikana aitoissa, kellarituvissa ja ullakoilla, mikä helpotti asumisen ahtautta.

Tyypillinen tuvan kaluste oli aiemmin myös arkku, joka oli voitu tehdä vain ontosta puunrungosta, mutta olla myös mestarillinen käsityötaidon näyte (Erixon 1938, 128; IT, muistiinpanot, 1955, Lekvattnet). Ylipäättään arkku on ollut yksi vanhimista maalatuista huonekaluista, ja sen paikka tuvassa oli yleensä joko sängyn vierellä tai sen alla. Tuvan peruskalusteisiin on kuulunut myös pöydännurkkaan sijoitettu seinäkaappi, jossa säilytettiin muun muassa Raamattua. Tällainen kaappi tunnetaan jo 1600-luvulta myös Etelä- ja Länsi-Suomesta (Vuorela 1975, 349), ja on ilmeistä, että sen tunsivat tuona aikana myös monet savolaiset. Penkki- ja lattiakaappi olivat puolestaan kalusteita, joihin metsäsuomalaiset tutustuivat todennäköisesti lähemmin vasta Ruotsissa. Tätä olettamusta tukee sekin, että Suomessa lattiakaapit yleistyivät vasta 1700-luvulla (Talve 1990, 51). Erityisen käyttökelpoinen tällainen kaappi oli tuvissa, joissa oli epätasainen lattia. Lattiakaapit olivat koristeellisesti maalattuine peiliovineen myös näyttäviä statusesineitä. Kukat olivat suosittuja koristeaiheita kaappien ovissa, ja kaapin eri osat oli voitu maalata myös eri värein (IT, muistiinpanot, 1955, Lekvattnet ja 1956, Vitsand). Tavallisesti kaapit olivat paikallista tekoa, mutta 1700-luvulla niitä (*skänkskåp*) tekivät myyntiin myös Taalainmaan puusepät. Yleensä tällaisen lattiakaapin alaosa käytettiin tekstiilien ja yläosaa astioiden säilytykseen. (Nordermann-Hellqvist 1971, 283.)

Puusohva, keinutuoli, saranapöytä ja laskulevyllä varustettu lipasto (*chiffonjeer*) olivat 1700-luvun uutuuksia. Yksi ajan uutuus oli myös sivusta vedettävä kustavilainen sänky, jota Sigurd Erixon piti ruotsalaisena keksintönä (Segersted 2006, 477; Nordermann-Hedqvist 1971, 278; Berg-Svensson 1969, 87–88, 92). Tätä uudempi sänkytyyppi oli päästävedettävä sänky, joka yleistyi 1800-luvun lopulla, kuten monet muutkin

1700-luvun uutuuksista (Nordermann-Hedqvist 1971, 273). Myös K. A. Gottlund kiinnitti huomiota siihen, kuinka ylellisyys lisääntyi Värmlannissa 1800-luvun alussa, kun rikkaammat alkoivat rakennuttaa taloihinsa vierashuoneita, joissa oli kaakeliuunit ja seinään kiinnitetyt kiinteät vuoteet (Gottlund 1985, 135). Uutta oli myös ruotsalais-tupien ja kamareidenkin tapetointi. Gottlundin sanoin, oli "outoa nähdä suuria ja komeita huoneita, paperoituja saleja kuvastimineen ja seinälamppuineen, kivisine jääkellareineen, keittiöitä kaikkine vaskikattiloineen, pulloineen ja kasareineen, hyllyn täydeltä porsliineja ja kivimaljakoita. Sellainen oli Sigfridin talo". (Gottlund 1985, 111, Fogelsjö.) Aluksi tapetit maalattiin sabluunaa käyttäen. Niiden usein toistuvia kuva-aiheita olivat muun muassa kukat ja Raamatun kertomukset (EU 18550, Gräsmark; Borgström 1915, 97). Huoneita alettiin tapetoida kuitenkin enemmissä määrin vasta sen jälkeen, kun tehdastekoisia paperitapetteja alkoi olla kaupan (Nordermann-Hedqvist 1971, 288; EU 19410, Köla, 1860-luku; 40437, Sunne, 1870-luku; 40275, Gräsmark; 40408, Västra Emtervik).

Myös savutupia "tapetoitiin", mikä tarkoitti lähinnä sitä, että niiden seinät vuorattiin sanomalehdillä (EU 18616, Råmen; Bergström 1901, 82 Nyskoga, Skallbäcken). Savutupien seiniä myös valkaistiin. Tähän käytettiin "velliä", joka sekoitettiin liima-aineesta ja kalkista. Sen käyttö oli 1800-luvun lopulla kuitenkin jo vähäistä. (Stark 1961, 29.) Savutuvan katonrajaan voitiin sen kaunistamiseksi maalata myös valkoinen nauhakuvio (Segerstedt 2006, 375). 1800-luvun lopun uutuuksia olivat myös ikkunaverhot, joita laitettiin savutupienkin ikkunoihin (EU 19410, Köla). Verhot olivat aiemmin myös jonkinlainen varallisuuden mitta, ja myöhemmin niiden puuttumista alettiin pitää suoranaisena köyhyyden merkinä (Stark 1961, 100).

Samoihin aikoihin verhojen kanssa ikkunoille ilmestyivät ruukkukasvit, joista suosituin oli pelargonia (Nordermann-Hedqvist 1971, 293). Ensimmäisten ruukkukasvien joukkoon kuuluivat myös palsami, petunia, begonia ja hortensia. Uutta olivat myös lattiamatot, joita pidettiin vielä 1800-luvun lopulla lattialla vain juhlapäivinä. (Stark 1961, 101.) Arvokas statusesine oli myös kaappikello, joka oli yleensä Taalainmaalla valmistettu Mora-kello (Vuorela 1975, 357–358). 1800-luvun lopulla alkoi olla kaupan myös amerikkalaisia seinäkelloja, jollaisen moni hankki kotiinsa markkinoilta (Stark 1961, 28; Hedin 1929, 23).

Vielä 1800-luvun lopullakin yleinen valaistuskeino oli päre, jota poltettiin esimerkiksi uuninmuurin halkeamaan työnnetyssä "pärepihdissä" (*pärthållare*) (EU 25432, Gräsmark; NM 86678, Södra Finnskoga). Kynttilöitä poltettiin aiemmin lähinnä vain juhlapäivinä. Sittenmin niitä on käytetty myös ulkovalaistukseen, mistä ovat todisteena muun muassa tuohesta tai rei'itetystä pellistä tehdyt kynttiläläyhdyt (IT, muistiinpanot, 1955, Gräsmark; 1956, Vitsand). 1700-luvulla valaistukseen käytettiin myös naurisöljylamppua (*rovoljelampa*), joka oli pöydällä pidettävä pieni öljyllä täytetty messinkikulho (IT, muistiinpanot, 1955, Gräsmarks hembygdsgård). Todella merkittävä edistysaskel oli 1800-luvulla tapahtunut öljylampun käyttöönotto. Se oli tehokas valaisin ja muutti monin tavoin ihmisten arkielämää. Se kokosi koko talon väen iltaisin ympärilleen ja

pidensi näin myös päivää, kun erilaisia askareita oli mahdollista tehdä pimeään tultu-akin. (Nordermann-Hedqvist 1971, 294.)

Kun paritupa 1700-luvulla yleistyi, sillä oli vaikutuksensa myös huoneiden sisustamiseen. Metsäsuomalaistaloissa tämä koski erityisesti parituvan ”ruotsalaistupaa”. Se oli eräänlainen parempi- tai vierastupa, joka oli tapana kalustaa ruotsalaisten esikuvien mukaan. Koska tupa oli uloslämpivä, se mahdollisti myös uudenlaisten huonekalujen hankinnat. Savutuvan sisustamiseen vaikutti suuresti sen lämmitystapa, eli tupaan levinnyt savu, jonka takia esimerkiksi pehmustetut sohvat ja nojatuolit eivät sen kalusteiksi kovinkaan hyvin soveltuneet. Myös talojen keittiöt sisustettiin kulloisenkin tarpeen mukaan. Kalustukseen saattoi 1800-luvun lopulta olevan tiedon mukaan kuulua esimerkiksi pöytä, penkki, tuoli, hyllykkö, ”astiahäkki” (johon pantiin pestyt astiat) ja kaksiosainen kaappi, jonka alaosa oli varattu keitto- ja yläosa hienommille astioille. (Stark 1961, 23, 25; myös Samuelsson 1921, 152.) Keittiön kalusteisiin kuului jo 1800-luvun lopulla usein myös pesukaappi (*kommod*) (IT, muistiinpanot, 1955, Kvarntorp). Keittiössä on voinut olla myös vuodesohva, joten siellä on tarvittaessa nukuttukin (Segersted 2006, 148, Gustav Adolf).

Uutuutena 1800-luvulla tulivat tehdastekoiset huonekalut, joiden katsotaan välittäneen porvarilliseen elämäntyyliin liittyviä vaikutteita (Nordermann-Hedqvist 1971, 266). Erityisen suosittu tehdastekoinen huonekalu oli pehmustettu sohva (EU 18616. Råmen). Teollisen valmistuksen rinnalla huonekaluja valmistivat vielä pitkään myös paikalliset puusepät ja köyhempi kansanosa teki huonekalunsa yleensä itse (EU 18550, 33131, Gråsmark). Yleensäkin puuseppien merkitys eri tyyli-suuntien välittäjinä on ollut suuri, mikä näkyy erityisesti renessanssin vaikutteiden leviämisessä. Myös barokin vaikutus oli suuri, mutta se näkyi enemmänkin maalauskoristelussa, jossa käytettiin voimakkaita värejä. Barokin pohjaväri oli ruskea, jolle kontrastin loivat sinisellä, punaisella ja vihreällä maalatut yksityiskohdat. Tällaisia yksityiskohtia olivat muun muassa kaappien listat ja ovien kukkakoristelu. (Vuorela 1975, 335.) Ruotsissa kansanomaisen koristemaalaus kehittyi pisimmälle Taalainmaalla. Siellä sitä harjoittivat etenkin kiertävät maalarit, jotka kulkivat maalaamassa huonekaluja Värmlannissakin (Muistiinpanot, 1956 Vitsand. IT).

Syynä siihen, että perinteinen sisustamistapa säilyi paikoin huomattavan pitkään, oli sen yksinkertaisuus ja käytännöllisyys. Osaltaan sen säilymiseen vaikutti köyhyys, mutta mahdollisesti myös määrätynlainen mielenlaatu, jonka niukat elinolot loivat ja johon hienoudet ja komeilu eivät kuuluneet (Siikala 2008, 462). Ylipäänsä resurssit muutokseen olivat pitkään rajalliset. Eräänlaista käännekohtaa merkitsi 1800-luvun lopulla tapahtunut kehitys, jolloin niin yhteiskunta, talous kuin ihmisten ajattelutapaakin muuttuivat voimakkaasti. Kun metsien arvo nousi ja osa metsäsuomalaisistakin rikastui, monien tähän joukkoon kuuluneiden mielenlaatu alkoi muuttua nopeasti. Erityisesti tämä näkyi siinä, että alettiin rakennuttaa komeita taloja ja kalustaa niitä uusin tehdastekoisin statushuonekaluin. Vaurastuneet suomalaiset alkoivat pitää esikuvinaan vastaavassa asemassa olevia ruotsalaisia ja kilpailla heidän kanssaan niin asumisessa kuin monilla muillakin elämäntiloilla. (Ks. myös Kjellin 1936, 9–43.)

12. Asuinhuoneiden ja pihojen siisteys

Jotkut 1800-luvulla Värmlannissa eläneet muistivat vielä sen, kuinka tulijaa kohtasi jo talon eteisessä hapantuneen maidon ja homeen haju (ULMA 2405:3, H. S. s. 1859, Borvik)⁴⁹. Tämä kuvaa niin kyseisen ajan elinoloja kuin puhtauskäsityksiäkin. Oma lukunsa olivat vielä asuintuvat, joissa pidettiin kotieläimiä. Aiemmin oli tapana, että pienemmät kotieläimet, kuten vasikat ja porsaas, tuotiin kylmimpään aikaan karjasuojista lämpimään tupaan. Tavallista oli, että tuvassa pidettiin talvella myös kanoja, jotka saivat kuljeskella tuvassa vapaasti tai ne oli teljetty esimerkiksi sängyn alle tehtyyn koppiin (ULMA 2405:3, ker. s. 1847, Borgvik; 3319, Karlanda). Kuvaava on myös toteamus, jonka mukaan kananjätös pöydälläkään ei tuona aikana ollut kovin suuri yllätys (ULMA 18775, Västra Emtervik). Oli myös tupia, joiden lattia saattoi olla niin paksun likakerroksen peitossa, että sen irrottamiseen tarvittiin lapiota. Elämistä tällaisissa tuvilla haittasi myös paha haju, jota pyrittiin ajoittain häivyttämään katajanoksia polttamalla. (VFMA 2582, Södra Ny).

Ruotsalaisen ja metsäsuomalaisen rahvaan perinteisissä siisteyskäsityksissä tuskin on ollut suuria eroja. Erityisen ruokottomana asumismuotona 1700-luvun valistuspöytäkirjat pitivät kuitenkin savutupaa, jota myös P. A. Gadd kuvasi vuonna 1765 laatimassaan matkakuvauksessa Hämeestä. Kuvauksen mukaan tuvista puuttuivat kunnon nukkumapaikat ja myös torakoiden määrä oli silmiinpistävä. Tämä kaikki yhdistettiin ”savupirttiin” ja kuului propagandaan, joka oli suunnattu savutupaa vastaan. (Niemelä 1998, 158.) Tosin savutupa yksin ei torakoiden paljoutta selitä, sillä niitä oli myös savujohdollisissa tuvilla. Torakat viihtyivät hyvin hirsirakennuksissa, joissa olivat isot tulisijat, lattianraot ja puusängyt koloineen.

Vaikka rakentamistapa ja erot siisteyskäsityksissä määrittivätkin asumista ja puhtaanapitoa, juhlapöydien edelle ajoittuivat toisaalta suursiivoukset, jotka ovat olleet ilmeisen yleinen tapa. Naiset siivosivat ja kuurasivat lattiat käyttämällä tässä apuna vettä, hiekkaa ja havupesintä (ULMA 12423, Östmark). Kuuraaminen tapahtui paljain jaloin, polvillaan ollen ja kevyesti puettuna. Koska työ rasitti polvia, ne suojattiin joko laudankappaleilla (*skurebrä*, *skurepal*) tai olkityynyillä (*bagge*) (ULMA 2097:1, Eskilsters; 2736:9, Brunnskoga; 2921:3, Glava). Kun kuuraaminen oli saatu päätökseen, lattia kuivattiin levittämällä sille sammalkerros, joka lakaistiin jonkun ajan kuluttua pois.

⁴⁹ Renlighet. Landsmålarkivets frågelistor 9. Särtryck ur svenska landsmål. Uppsala 1929. (ULMA)

Jotta siivottuun tupaan saatiin hyvä tuoksu, lattialle levitettiin lopuksi pieniksi hakatuja kuusenhavuja. (esim. ULMA 2081:2, Södra Ny; 2921:3, Glava; VFMA 3145, Mangskog.) Harja ja saippua otettiin käyttöön lattianpesussa vasta 1800-luvun loppupuoliskolla (Nodermann-Hedqvist 1971, 292). Yleensä suursiivoukseen kuului myös tuvan seinien puhdistus ja uunimuurin valkaisu (ULMA 2736:1, Brunnskoga; 40323, Södra Finnskoga). Tavallisesti seinät hangattiin puhtaiksi pesimellä, mutta joskus riitti, että niistä lakaistiin vain pois hämähäkinseitit. Kaikki eivät tätä menettelytapaa kuitenkaan hyväksyneet, sillä moni uskoi, että hämähäkkien hävittäminen tuotti talolle epäonnea (ULMA 2921:3, Glava; 2081:2, Södra Ny). Muurin valkaisuun käytettiin aiemmin savea ja sittemmin kalkkia (liitua), joka sekoitettiin maitoon tai ruisjauhovelliin (ULMA 2097:1, Eskilsäters; 2081:2, Södra Ny; 18775, Västra Emtervik).

Aiemmin oli tapana myös syljeskellä lattioille. Tämä oli seurausta purutupakan pureskelusta, mistä miesten oli erinäisistä toimenpiteistä huolimatta vaikeaa luopua. Aina sekään ei auttanut, että tupaan tuotiin hiekalla, tuhkalla, sahanpuruilla tai kuusenhavuilla täytetty sylkylaatikko, johon olisi voinut sylkeä (ULMA 2405:3, ker. s. 1859, Borvik; myös Stark 1961, 112).

Myös pihat olivat aiemmin siivottomia paikkoja varsinkin keväällä, jolloin seinänvierillä olevat tunkiot (*söppelbacken*) paljastuivat lumien sulettua. Tunkioihin tyhjenettiin talven aikana niin laskiämpärit kuin yöastiatkin. Tuvan porraspielessä oli tavallisesti olkikupo, johon miehet virtsasivat. Kupolla oli myös toinen käyttötarkoitus; se syötettiin lopuksi kotieläimille, jotka saivat siihen imeytyneestä virtsasta tarvitsemansa suolan. Miehillä ja naisilla oli seinänvierillä omat ”nurkantakusensa”, jotka kesäaikaan levittivät ympäristöönsä pistävää hajua. Maa oli näillä paikoilla niin virtsan kyllästämä, että siinä ei kasvanut mikään. Seinänvierille voitiin tehdä myös isommat tarpeet ja ulostekasoja oli joskus porraspielissäkin. Ajan käymäläkulttuurista kertovat myös asuinrakennusten seiiniin kiinnitetyt riu’ut. (ULMA 2081:2, Södra Ny; 2097:1 Eskilsäters; 2405:3, Borgvik; 3319, Alsters; 10966, Karlskoga.)

Käymäläkulttuuri alkoi 1800-luvun kuluessa kuitenkin muuttua, kun pihojen siivottomuudesta haluttiin tehdä loppu. Tätä edistämään pitäjiin palkattiin 1800-luvun alussa valvojia, jotka tekivät sekä valistustyötä että valvoivat annettujen määräysten noudattamista. Valistustyö tuotti verraten nopeasti myös tulosta, sillä käymälä oli jo 1800-luvun puolivälissä käytössä monissa ja 1900-luvun puolella lähes kaikissa taloissa. Hitaimmin muutos tässäkin asiassa tapahtui syrjäseutujen köyhissä torpissa. Yleensä käymälä rakennettiin hieman etäämmäs asuinrakennuksesta, mutta se voitiin sijoittaa myös asuinrakennuksen tai siihen kuuluvan eteisen seinustalle. (esim. ULMA 2405:3, Borvik; 2921:3, ker. s. 1848, Glava; 2736:1, Brunnskoga; 3319, Alsters; VFMA 2582, Södra Ny.)

13. Henkilökohtainen hygienia

Käsitys puhtaudesta oli aiemmin toinen kuin mitä se on nykyisin. Vanhassa talonpoikaisessa kulttuurissa käsitys siitä on ollut pikemminkin rituaalinen kuin hygieeninen, eli peseytymisen tarkoitus oli siirtyä arjesta pyhään ja juhlaan (Frykman & Löfgren 1980, 134–135). Myös käytännön mahdollisuudet puhtaudesta huolehtimiseen olivat aiemmin useimmiten huonot. Mikäli käytettävissä ei ollut saunaa, yleensä lauantaipäiviin ajoittunut viikoittainen peseytyminen rajoittui käsien ja kasvojen pesuun (ULMA 3265:4, Ölserud; VFMA 3134, Älgå; EU 46066, Råmen). Varsinkin miesten hygienian taso oli usein huono, ja peseytymiskertojen väli saattoi olla viikkojakin (ULMA 2756:1, ker. s. 1853, Brunnskoga; 2405:3, Borvik; VFMA 3145, Manskog). Ei ollut myöskään harvinaista, että ruokapöytään tultiin suoraan lannanlevityksestä (VFMA 3095, ker. s. 1863, Svenskog; ULMA 2097:1, Eskilsäters). Puutteellinen hygienia aiheutti muun muassa ihosairauksia, joista kärsivät etenkin vanhuksset (VFMA. 2655, Neder Ullerud; ULMA 2920:3, Glava; 2736:1, ker. s. 1853, Brunnskoga). Joskus vanhuksen ”kasvojenpesu” tarkoitti vain sitä, että hän sylkäisi rätktiin ja pyyhki sillä kasvonsa (ULMA 3319, Alsters).

Ihosairauksia aiheuttivat myös syöpäläiset. Yleinen vaiva oli syyhypunkin aiheuttama syyhy, josta kärsivät etenkin lapset. Tavallinen näky kaikkialla Ruotsissa oli vielä 1800-luvullakin syyhystä kärsivien lasten rupiset kädet ja päät (Erixon 1935, 468 ff). Ihmisiä kiusasivat myös hiustäit, joita pyrittiin hävittämään muun muassa siten, että hiuksiin levitettiin harmaasalvaa, joka oli ihran ja elohopean seosta. Vaatetäiden hävittäminen tapahtui puolestaan niin, että vaateet vietiin välillä kuumaan saunaan tai talvella ulos pakkaseen (ULMA 2097:1, Eskilsäters; 2736:1, Brunnskoga; 3319, Alsters; Stark 1961, 108). Erilaiset peitteet ja lampaannahkavällyt keräsivät myös kirppuja, joita niistä hävitettiin kesällä muun muassa siten, että ne pantiin joksikin aikaa muurahaispesään (ULMA 2081:2, Södra Ny; 2405:3, Borvik; 2921:3, Glava). Ylipäänsä syöpäläisiä oli aiemmin kaikkialla. Toisaalta niihin oli totuttu, mutta niitä myös kammoksuttiin. Syöpäläisten pahoin purema ihminen saattoi olla myös pilkan kohde, mistä esimerkiksi pilkkanimi ”Kirppu-Kersti” kertoo (VFMA 2582, Södra Ny).

Myös luteita oli monin paikoin paljon, mitä osoittavat tapetuista luteista seiniin jääneet veriläikät. Luteet piileskelivät mielellään sänkyjen laudanraoissa, joista niitä hävitettiin kaatamalla rakoihin esimerkiksi tärpättiä ja paloöljyä tai kiehuvaa lipeävetä. Yksi keino hävittää luteiden piilopaikkoja oli tilkitä sänkyjen rakoja piellä ja kitillä. (ULMA 2097:1, Eskilsäters; 2736:1, Brunnskoga; 3319, Alsters; 20812, Södra Ny.) Kärpäsiä

pelättiin siksi, että niiden uskottiin levittävän sairauksia ja niitä myrkytettiin laittamalla ikkunalaudoille kärpässienien paloja (Stark 1961, 112).

Helpointa hygienianhoito oli siellä, missä käytettiin kylpysaunaa. Yleensä suomalaiset kylpivät saunoissaan vielä 1800-luvun alkupuolella lähes säännöllisesti viikoittain (Segersted 2006, 375), mutta monikaan ei tätä tapaa enää vuosisadan lopulla noudattanut. Kylpysaunoista luopumisen jälkeen talven ainoa kylpykerta ajoittui monen metsäsuomalaisenkin kohdalla enää jouluuun. (EU 45838, Gustaf Adolf; 46070, Råmen; 46188, Norra Råda.) Koska joulukuoli oli vuoden suurin juhla, katsottiin, että se oli otettava vastaan puhtaana (Keyland 1919 a, 96.). Mikäli saunaa ei käytetty, kylpy tapahtui yleensä aattoamuna joko tuvassa, keittiössä tai kamarissa, jonne sitä varten oli tuotu pyykki- tai vesisaavi (*lögekar*) (ULMA 18775, Västra Emtervik; 3265:4, Elserud; VFMA 2468, Stora Kil; 3826, Dalby; EU 45739, Östmark; Ernvik 1951, 334). Kylpyvesi lämmitettiin joko rautapadassa liedellä tai upottamalla veteen kuumia kiviä. Veteen saatiin hyvä tuoksu, kun sen pinnalle ripoteltiin kuusenhavuja. (Kettunen 1935, 64.)

Kylpeminen oli aiemmin myös tapahtuma, jonka aikana kylpijän uskottiin olevan altis kaikenlaisille vaaroille, joita vastaan oli osattava suojautua. Yksi suojautumiskeino oli lyödä kylpypaikkana käytetyn huoneen oven yläpuolelle veitsi tai panna kylpyveteen hehkuva kekäle (VFMA 3663 (1935), Norra Ny; ULMA 1632:3, Norra Ullerud). Lasten kylpyveteen voitiin panna puolestaan kolikko, jonka uskottiin tuovan löytäjälleen onnea (VFMA 4051, Ransäter). Kylpeminen tapahtui joiltakin osin tietynlaista järjestystä noudattaen. Tosin se on isännän, emännän ja heidän lastensa suhteen vaihdellut, mutta oli siinä suhteessa yhtenäinen, että piiat ja rengit kylpivät aina viimeiseksi (ULMA 18794, Rönnsfors; 19351 (1948), Lysvik; VFMA 1154, Grums; 2293, Östra fogelvik; 2617 (s. 1856), Färnebo; Nilsson & Bergstrand 1952, 95–96). Kylpyvettä ei myöskään vaihdettu kovin usein, vaan useampi henkilö sai kylpeä samassa vedessä (ULMA 3319, Alsters; 21434, Gustav Adolf; EU 45967, Alsters). Joulunaikaan huomioon tuli ottaa myös talon ”näkyvätömät”, joille oli varattava mahdollisuus kylpeä jouluyönä. Tämä selittää sen, miksi kylpyvesi vietiin ulos tuvasta vasta joulupäivänä (VFMA 1226, Grums; 3502, Eda, 1894; 4804:31, Näs; Nilsson & Bergstrand 1952, 96). Vettä ei tämänkään jälkeen kaadettu maahan vaan se juotettiin kotieläimille (VFMA 3819, ker. s. 1850, Färnebo; Johnsson 1929, 191–192, Lekvattnet).

Myös joulusauna ajoittui jouluaattoon. Mikäli kylpysaunaa ei ollut käytettävissä, sen saattoi korvata kiukaalla varustettu pellavasauna (Talve 1970, 55–56). Tapoihin kuului, että joulusaunan tai -kylvyn jälkeen pukeuduttiin puhtaisiin vaatteisiin. Tämä ei tosin ollut kaikille mahdollista, sillä oli niitäkin, jotka omistivat vain yhden paidan. Jotkut korjasivat tämän puutteen niin että käänsivät paidan puhtaamman puolen ulospäin. (ULMA 2736:1, Brunskoga.) Arkivaatteita ei yleensäkään aiemmin ollut tapana pestä (ULMA 2405:3, Borvik; 3319, Alsters; 21434, Gustav Adolf; VFMA 2582, Södra Ny). Oli myös tavallista, että miehille tarjottiin saunan jälkeen viinaryyppy (*lögesuppen*) (ULMA 3298:9, ker. s. 1866, Skillingmark; VFMA 3625, Västra Fågelvik; 2462, Borgvik). Oleellinen osa joulujuhlaa oli myös jouluateria (Ernvik 1951, 134).

Kuva 26. Kylpysauna, Lekvattnet, Pojansana. Kuva Ilmar Talve 1949. (Ilmar Talven kokoelmat).

13.1. Huomio hygieniaan

Vaikka kansan käsitykset puhtauden tärkeydestä vaihtelivat, sen merkitys terveydelle ymmärrettiin kuitenkin jo varhain, mikä käy ilmi muun muassa sotilaille 1700-luvun lopulla annetuista ohjeista, joissa heitä kehoitettiin tautien välttämiseksi pesemään joka aamu kätensä ja kasvonsa (Underrättelse om det som bidrager til soldatens helsa i Fält 1789). Tavallinen kansa ei kuitenkaan puhtauden merkitystä ole kovin hyvin ymmärtänyt. Asiasta alettiin valistaa enemmän 1850-luvulla, jolloin Värmlannissa raivosi koleraepidemia (Linroth 1918, 63). Asukkaita muistutettiin siitä, että puhtautta noudattamalla epidemian puhkeaminen ja leviäminen oli mahdollista välttää (Handbok 1858, 30). Toinen pelätty tappava epidemia oli pilkkukuumet (*fläckfebern*), jonka pahinta leviämisaikaa muiden tartuntatautien tavoin oli kevättalvi, jolloin ravintotilanne oli usein heikko (Wirilander 1960, 458; Axelsson 1852b, 107).

Katsotaan, että historiallisesti kansan kasvatus siisteyteen ja puhtauteen juontuu porvariston edustamista käytöstavoista ja -normeista, mutta suurin merkitys uudenlaisten puhtauskäsitysten levittämisessä on ollut kuitenkin kansakoululla (Frykman

& Löfgren 1980, 134–135). Lapsia opetettiin kouluissa jo 1800-luvun loppupuolella huolehtimaan puhtaudesta muun muassa siten, että heidän tuli joka aamu pestä käteensä ja kasvonsa (ULMA 21434, Gustav Adolf; VFMA 3095, ker. s. 1863, Svanskog, Värmland). Koulun lukukirjoista lapset saivat tietoa myös kylpemisen tarpeellisuudesta (Folkskolans läsebok 1893, 76). Lapsia opetettiin arvostamaan kotien siisteyttä ja hyvää järjestystä, millä kaikella oli suuri merkitys sikälikin, että valistus välittyi lasten kautta myös heidän vanhemmilleen (VFMA 3199, ker. s. 1840, Ny).

Huomionarvoista on, että ruotsalaiset pitivät metsäsuomalaisia hyvin terveenä kansanosana, minkä katsottiin olevan saunan ansiota. Monien mielestä sauna oli suomalaisten ”lääkäri” ja ”apteekki”, eräänlainen terveyden tyyssija, jossa iskettiin myös suonta ja kupattiin. Selityksenä suomalaisten hyvään terveydentilaan nähtiin muun muassa saunomiseen liittyvät suuret lämmönvaihtelut (Lundqvist 1923, 184–185). Ihmetystä monissa ruotsalaisissa herättikin se, että suomalaiset luopuivat saunojensa käytöstä (Segersted 2006, 191, 268; Borgström 1915, 79; Axelsson 1852b, 82–83). Tähän kiinnitti huomiota vuosia 1881–1885 koskevassa viisivuotiskertomuksessaan myös Värmlannin maaherra (Femårsberättelser 1881–85, 19). Ympäristön paine suomalaisten saunomista kohtaan oli kuitenkin suuri. Eniten painetta saunoista luopumiseen lisäsi saunomiseen liittynyt alastomuuskulttuuri, jota varsinkin papit paheksuivat. Tämä paheksunta johti lopulta siihen, että metsäsuomalaiset luopuivat kylpysaunastaan. Ruotsalaiset eivät ymmärtäneet, että vain samassa taloudessa asuvat miehet ja naiset saivat saunoa yhdessä, ja sekin tapahtui aina tiukan kontrollin alaisuudessa. Sopimaton käyttäytyminen saunassa olisi johtanut leimautumiseen, jota kukaan ei halunnut. Ruotsalaiset eivät tunteneet suomalaisten saunakulttuuria kovinkaan hyvin ja tekivät siitä muitakin vääriä johtopäätöksiä. Esimerkkinä voidaan mainita vaikkapa lumessa pyöriminen, joka voitiin yhdistää saunomiseen, mutta joka sen yhteydessä oli enemmän poikkeus kuin sääntö. (Talve 1970, 58, 61.) Myöskään saunassa tapahtuneeseen vihtomiseen ei ole liittynyt mitään pakanallista, kuten monet ruotsalaiset uskoivat (Nordmann 1888, 99; Helger 1951, 75).⁵⁰

Kuten todettu, luopuminen kylpysaunasta oli prosessi, joka eteni eri osissa Värmlantia eri tahtia. Läänin itäosissa saunassa ei 1800-luvun lopulla enää kylvetty mutta läänin länsiosissa tapaa noudatettiin vielä 1900-luvun puolellakin (Wiklund 1895, 59). Tosin säännöllistä kylpeminen ei läänin länsiosissakaan enää ollut (Talve 1970, 59). Kylpysaunaa käytettiin usein enää vesien lämmittämiseen, pellavien kuivattamiseen ja lihan savustamiseen (EU 45838, Gustav Adolf; 45712, Köla; VFMA 3396, Sunnemo; ATLAS 24 791, Fryksände). Ruotsissa kylpysauna tunnetaan myös Pohjois-Norrlannista, missä oli suomalaisasutusta (Talve 1970, 59; myös Talve 1952, 67).

⁵⁰ Ruotsinkielen käsite ”bastu” tarkoittaa ”saunaa”, jota (1700- ja 1800-luvuilla) on käytetty pääasiassa pellavan, viljan, maltaiden ja lihan kuivattamiseen. Länsi-Ruotsissa esiintyy myös käsite ”kölna”, joka tarkoittaa maltaiden kuivattamiseen käytettyä rakennusta.

14. Ruoka ja juoma

On tuskin moniakaan tapoja, jotka ovat elämän mittaan säilyneet yhtä stabiileina kuin ruokatottumukset. Ruokakulttuuri on arjen osa-alue, joka on siirtynyt sukupolvelta toiselle pääasiassa naisten välityksellä. Se on lisäksi elämänalue, jossa on eri-ikäisiä ja eri tahoilta omaksuttuja vaikutteita, jotka integroivat uusia asukkaita myös paikalliseen kulttuuriin. Ruokavalinnat ovat aina olleet sidoksissa myös paikallisiin ekologisiin edellytyksiin ja vuodenaikoihin. Metsäsuomalaisten ruokakulttuurin perustan ovat muodostaneet alun alkaen karjanhoito ja viljanviljely. Selvemmin ruokakulttuuri alkoi muuttua vasta 1800-luvun loppupuolella, jolloin siihen alkoivat vaikuttaa niin voimistuva taloudellinen, teollinen ja sosiaalinen kehitys kuin lisääntyneet kontaktit ulkomaailmaan. Teollisesti ruokaa alettiin tuottaa 1870-luvulla, mikä ajan myötä osin myös yhdenmukaisti ruokakulttuuria.

14.1. Jauhoruuat

Tyypillisiä metsäsuomalaisten valmistamia ruokia ovat olleet jauhoruuat, jotka on mahdollista erottaa toisistaan lähinnä valmistustapojensa mukaan. Niihin liitettyjen käsitteiden käyttö on erilaisissa kuvauksissa ollut kuitenkin horjuvaa ja johtanut helpposti virhetulkintoihin. Monesti niihin johtivat suomalaisten tekemistä ruoista käytetyt ruotsinkieliset nimitykset. Tavallisesti jauhoruuat on jaettu eri ryhmiin niin, että yksinkertaisimpaan eli ensimmäiseen ryhmään kuului kylmään veteen sekoittamalla tehty pepu, toiseen kiehuvaan veteen tehty sakea jauhopuurola eli mutti ja kolmanteen maitoon, piimään tai kaljaan tehty talkkuna.

14.1.1. Pepu

Metsäsuomalaistenkin valmistama todella vanha jauhoruoka on ollut kylmään veteen tehty pepu, joka palautuu ruokana historiallisesti jo erätalouden aikaan. Pepu oli ollut tyypillinen eteläsavolainen ruoka, joka levisi savolaisen asutusliikkeen mukana myös Ruotsin keskiosiin. (Vuorela 1975, 257.) Sitä valmistettiin Värmlannissa vielä 1800-luvun lopullakin (mm. EU 3062, Gräsmark, "peppo") ja kausityöläisten mukana se levisi metsäsuomalaisasutuksen ulkopuolellekin. Esimerkiksi metsäkämpillä ja uittotyömailla pepua oli helppo valmistaa ja se onnistui jopa jauhopussissa siten, että jauhoihin

tehtiin pieni kuoppa, siihen kaadettiin vesi, ja seos puristeltiin taikinamöykkyksi (EU 3062, Gräsmark; Keyland 1919b, 55; Nordmann 1888, Branzell XXVII; Segestedt I, 458, 480). Värmlannin lisäksi pepu tunnetaan myös Taalainmaalta (Svärdsjö, Säfsnäs) (Linge 1929, 581; Segerstedt I, 180). Se on esiintynyt myös paikannimissä, kuten Pappolamp (Norra Finnskoga) ja Pappobäcken (Lekvattnet) (Mägiste 1955, 51).

On ilmeistä, että pepua on valmistettu kaikilla metsäsuomalaisten asuttamilla alueilla. Lähteestä riippuen siitä käytettyjä nimityksiä ovat olleet esimerkiksi "pepo", "peppa", "päppo", "päbbo", "poppo" ja "peppo" (Broberg 1954, 83–84). Käsitteen merkitys ei kuitenkaan ole ollut vakiintunut, vaan se on voitu yhdistää myös ruokiin, jotka on valmistettu muulla tavoin. Esimerkiksi K. A. Gottlund on kuvannut pepua (*skålklubb*) "tahtaaksi", joka oli tehty ruisjauhoista joko kylmään tai lämpimään suolaveteen. Jauhoja tuli sekoittaa veteen niin paljon, että ruokaa voitiin syödä kuten sakeaa puuroa (Gottlund 1985, 125).

Pepu käsitteenä tarkoittaa kuitenkin nimenomaan kylmään veteen valmistettua ruokaa. Kun sanotaan, että se valmistettiin kuumaan veteen, kysymyksessä ei ole ollut pepu vaan mutti (EU 4459, Köla, "peppo, mjöl och hett vatten"). Pepu on voitu yhdistää myös penkkivelliin ja jauhoruokaan, joka keitettiin lihaliemeen (*köttspad*) (EU 3062, Gräsmark). Pepun koostumus ja valmistustapa ovat tosin Suomessakin vaihdelleet, mikä selittää sen, että käsite on Värmlannissakin ymmärretty eri tavoin. Pepu tunnetaan Suomessa Savon lisäksi Laatokan Karjalasta, Uudeltamaalta ja Etelä-Hämeestä, missä sitä on valmistettu pääasiassa talkkunajauhoista. Esimerkiksi Kangasniemellä, Saarijärvellä ja Korpilahdella pepu-nimistä ruokaa on tehty myös kaljaan tai suolaveteen. (Talve 1973, 53.)

14.1.2. Mutti

Käsite mutti on esiintynyt savolaismurteissa ainakin jo 1500-luvulla. Se on venäläinen laina ja tulee venäjänkielen sanasta "muttie", joka tarkoittaa "hämmentämistä ja sekoittamista". Värmlannissa esiintyneitä nimivariaatioita ovat myös "motti", "mopta", "mota", "mot", "motta" ja "moti". Koska muttia on syöty myös sormin, siitä on ruotsin kielessä käytetty nimitystä "nävgröt" eli nyrkipuuro. Voi olla, että kyseinen ruotsinkielinen käsite on käännös suomen kielen käsitteestä kourahuttu ("koprahuttu"). Ruotsissa tämä itäeurooppalaista alkuperää oleva ruoka on sikäli myös harvinainen, että sitä valmistetaan edelleen. Tosin enää vain lähinnä juhla- ja perinneruokana, jolla on erityinen kytkentänsä metsäsuomalaisten omaksumaan kulttuuriin.

Kuten todettu, mutti eli nyrkipuuro tehtiin lämpimään veteen ohra-, kaura- tai ruisjauhoista (EU 487, Bro; 4459, Kil). Se oli aiemmin nimenomaan arkiruokaa, joka korvasi leivän, ja jota oli helppo valmistaa niin etäniityillä ja metsästysmatkoilla kuin metsätyömaillakin. Esimerkiksi vuodelta 1887 olevan kuvauksen mukaan muttia on tehty Klarjokea matkattaessa myös veneessä (Svartengren 1887, 48). Sitä on tehty ka-

laliemeen ja lämpimään veteen, johon lisättiin rasvaa. Kun keitos muuttui sakeaksi taikinaksi, siitä pyörytettiin kämmenten välissä pyörylöitä, joita syötiin kuin leipää. Kala- tai rasvaliemeen tehty mutti tunnetaan metsäsuomalaisen ruokana myös Norjasta, Taalainmaalta ja Hälsinglandista. (Gottlund 1984, 200–201; Matson 1908, 35, 113.) Heinäntekoon lähdetessä mukaan tarvitsi ottaa vain pussillinen jauhoja, suolaa, läskinpalanen ja paistinpannu, jossa sulatettiin rasva, johon mutinpalaa voitiin syödessä kastaa (Segersted 2006, 191; ATLAS 23806, Torsby, Fryksände). Kotioloissa rasvan saattoi korvata myös maito tai sillivesi. Muttia syötiin usein myös sillin kanssa (EU 487, 7623).

Vuonna 1762 mutin mainitsee myös Värmlannin maaherra Adolf Mörner, joka kuvasi sitä seuraavasti: *"Näfwegröt eller Motti, som finnarna then kalla, hwilken blandas med litet fett, Ister eller Talg och göres så hård, at then med händerne tages utur Grytan och sammantrillas [...]"* (Mörner 1952, 65–83). Filpstadin alueen piirilääkäri totesi vuonna 1851 puolestaan sen, kuinka seudun metsätyöläiset saattoivat työmaalle lähtiessään ottaa työvälineidensä lisäksi mukaansa vain paistinpannun, pussillisen kaurajauhoja ja suolaa, joilla he pärjäsivät työmailla viikkojenkin ajan (Arosenius 1867, 35; Craelius 1830, 11).

Metsäsuomalaisiin on myös liitetty usein toistuva kuvaus, jonka mukaan paksuksi möykyksi tehty mutti työnnettiin kirvesvarteen, joka kuljetettiin olkapäällä työmaalle (Nordmann 1888, 104; Femårsberättelser 1881–85 (1887), 18). Pepun tavoin myös mutti kuuluu ruokiin, jota Värmlannissa on valmistettu kaikkialla siellä, missä on asunut suomalaisia. Värmlannin lisäksi mutti tunnetaan myös Länsi-Göötanmaalta, Södermanlandista, Närkestä, Uplannista (*nävgröt*), Västmanlandista (*"motti"*, *nävgröt*), Hälsinglandista (*"motti"* ja *"motto"*, jota on tehty myös hernejauhoista), Härjedalenista (*"motti"*), Ångermanlandista (*"motti"*, *nävgröt*), Taalainmaalta (*"mutti"*, *"motti"*, *"moti"*, *"motr"*, *"mote"*, *nävgröt*, *gubbgröt*, *tuppgröt*) ja Norjasta (Solör, Åsnes – *"mutti"*, *"muttispa"*; Grue, Vinger – *näva-*, *nävergraut*). Norjassa käsite *naevegraut* on esiintynyt vain siellä, missä suomalaiset ovat käyneet metsä- ja uittotöissä. Mutti oli näin myös ekspansivinen ruoka, jota metsäsuomalaiset tekivät tunnetuksi työmatkoillaan. (Broberg 1954, 82, 84.) Muttia muistuttava ruoka Ruotsissa on ollut kova puuro (*dalkarlsgröt*) (Forslund 1927, 160–161, Säfsen).

Siitä, että mutti oli tärkeä arki- ja eväsruoka, kertovat sellaiset paikannimet kuten Muttaho (Mangen, Vitsand), Muttigalli (Gräsmark), Mottibäcken, Mottiviken (Gåsborn) ja Mottibo (Värnebo, Råmen) (mm. Mägiste 1966–1970, 411). Norjassa mutti-kantaisia paikannimiä ovat muun muassa nimet Mutta gård, Muttabråten, Muttatjernet, Muttadammen ja Muttamyren (Rygh 1898). Mutin merkitys eväsruokana alkoi vähetä 1880-luvulla, kun kaupan alkoi olla *"amerikanläskiä"* ja vehnä jauhoja. Näiden ruoka-aineiden myötä metsätyömailla syntyi myös uusi ruokalaji eli pannussa läskirasvassa paistettu paksu pannukakku (*kolbullen*), josta Norjassa on käytetty nimitystä *monk* (ULMA 20325, Östmark; EU 22666, Boda; Englund 1951, 82). Läskin tuleminen muutti ruokakulttuuria myös siten, että siinä aiemmin tärkeän sillin merkitys arkiruokana alkoi vähetä (Keyland 1919b, 71, 77, 89, 92).

14.2. Hillo, mämmi ja talkkuna

Metsäsuomalaisten perinteisiin ruokiin kuului myös hillo tai hillu, joka tunnetaan myös kaikkialta Suomesta. Se oli murskatuista metsämarjoista ja ohra- tai kaurajauhoista tehty marjapuuro, johon myöhemmin alettiin lisätä sokeria. Sitä syötiin joko väliateriana tai jälkiruokana, ja monessa taloudessa sitä syötiin joka ilta. (Gottlund 1986a, 49, Glava.) Myös tämä ruoka tunnetaan kaikkialla, missä metsäsuomalaisia on asunut (Linge 1929, 581, Svärdsjö; Hult 1891, 229; Hülphers 1762, 311; myös ULMA 20325, Grue). Mustikoista ja ohrajauhoista on puolestaan tehty mustikkahuttua, jota syötiin maidon kanssa (ATLAS 522, Ekshärad; EU 11892, Vitsand; 18123:7, Fryksände; Gottlund 1985, 125–126).

Hillon lisäksi marjoista ja jauhoista on tehty myös hillopuuroa (*hillogröt*) ja paistoksia, joita kypsytettiin joko tuvanuunissa tai saunan- tai riihenkiukaalla (Talve 1973, 83). Tärkein metsämarja Värmlannissa oli puolukka, jota kerättiin tulevan talven varalle säilöön tavallisesti 4–5 tynnyrillistä (Gottlund 1986b, 49; myös Borgström 1915, 79). Vanhastaan puolukat säilöttiin veteen kokonaisina ja säilöntäväettä käytettiin myös juomana. Uudempi säilöntätapa oli survoa puolukat astioihin. (Räsänen 1980, 59.)

”Mämme” on käsite, joka on Värmlannissa tarkoittanut jauhoista ja maltaista tehtyä rasvarieskaa, johon sekoitettiin marjoja ja verta. Esimerkiksi Östmarkissa tästä ruoasta on käytetty myös nimitystä ”risko” tai ”pannuriesko” (Gottlund 1986b, 209, Östmark). Metsäsuomalaisten mämmi (*sötklubb*) on puolestaan tehty ruisjauhoista, joiden joukkoon on lisätty sen verran mallasjauhoja, että se imeltäi. Tämän jälkeen mämmi kaadettiin tuohisiin ropeisiin, joissa se jäähtyi ja joista sitä syötiin kylmänä joko puutikulla tai lusikalla. *Sötbjörn* oli puolestaan ruisleipä, johon lisättiin mallasjauhoja. (Gottlund 1985, 125.)

Myös perinteinen itäsuomalainen mämmi tehtiin veteen ruisjauhoista. On mahdollista, että sen tunsivat jo varhain myös metsäsuomalaiset, mutta sen valmistustavat muuttuivat ajan myötä. Kuten Matti Räsänen toteaa, mämmi on ensin imellytetty lämpimässä huoneessa ja sen jälkeen hapatettu saavissa, johon voitiin lisätä vielä hapanleivänpalasia (Räsänen 1980, 48l). Kyseinen mämmi ei ole kuitenkaan sama ruoka kuin nykyinen maltaista imellytetty pääsiäismämmi, jota Savossa alettiin tehdä vasta 1900-luvulla. Metsäsuomalaiset tunsivat myös imelän ruispuuron, mutta sitä ei tule sekoittaa pääsiäismämmiin (Talve 1973, 58).

Talkkuna (ven. *tolkono*) oli puolestaan ruoka, jota kaikki metsäsuomalaiset eivät ole tunteneet. Se tunnettiin vielä 1600-luvun alkupuolella huonosti myös Savossa (Talve 1973, 53–56). K. A. Gottlundin mukaan talkkuna valmistettiin täällä ohrajauhoista ja sitä syötiin vain pyhänmiesten päivänä (Gottlund 1985, 126). Suomessa perinteinen talkkunanvalmistus keskittyi Hämeeseen, Savoan, Pohjois-Karjalaan ja Kainuuseen. Sen valmistus Suomessa tapahtui kahdella eri tavalla. Hämeessä, Keski-Suomessa ja Ylä-Satakunnassa sitä valmistettiin niin, että jauhot sekoitettiin suoraan joko kylmään veteen, piimään tai maitoon. Maan itäosissa talkkunaa valmistettiin puolestaan siten, että siitä tehtiin niin paksua, että sitä voitiin syödä sormin (kopratalkkuna) ja kastaa palaa sulaan rasvaan. Talkkunajauhojen valmistus tapahtui niin, että jyvät (ohra tai

kaura) keitettiin ensin, sen jälkeen ne kuivattiin ja lopuksi jauhettiin. (Talve 1990, 143; Räsänen 1980, 48.)

14.3. Puurot

Edellä mainittu kova puuro (*dalkarlgör*) tunnetaan Skandinaviasta jo keskiajalta (ks. myös Ränk 1954). Sitä valmistivat 1800-luvulla työmatkoillaan esimerkiksi Taalainmaalta lähteneet työläiset, jotka tekivät sitä monin paikoin uudelleen tunnetuksi (mm. Levander 1943, 332). Yleensä kyseinen puuro keitettiin vehnäjauhoista, mutta Carl von Linne mainitsee vuonna 1734 myös hernejauhoista tehdyn ”kovan puuron” (Linne 1945, 28). Se oli niin kovaa, että siitä voitiin leikata viipaleita ja paistaa ne pannulla (ATLAS 8509, Hedesunde, Gästrikland; 31541, Borgvattnet). Erilaisia puuroja ei kansankuvauksissa ole aina kuitenkaan osattu erottaa toisistaan, vaan kova puuro on niissä voitu sekoittaa esimerkiksi muttiin (Segersted I, 340–341).

Värmlannissa on keitetty puuroja myös ruis-, ohra- ja kaurajauhoista, joskin käsitettä puuro (ven.) ei värmlanninsuomessa tunneta, vaan sitä vastaa käsite huttu. Tästä voidaan myös päätellä, että Savossa käsitettä puuro alettiin käyttää aikaisintaan 1600-luvun loppupuoliskolla (Talve 1961b, 49–). Puuro oli usein iltaruokaa, jota syötiin sittemmin maidon tai siirappiveden kanssa (Ränk 1954, 52). Vehnäjauhoista keitetty puuro oli puolestaan pyhäillän ruokaa (ATLAS 23806, Torsby). Jauhatustekniikan kehittyessä alettiin myllyssä jauhaa ohra- ja kauraryynejä, joista keitettiin myös puuroja (Keyland 1919b, 52–53). Kaiken kaikkiaan erilaisia puuroja on ollut paljon. Yksi niistä on maitopuuro (*mjölkgör*), joka keitettiin ohra- tai kaurajauhoista maitoon. Se oli sekä pyhä- että lastenruokaa. Puuroa on keitetty myös perunasta (*päkkgröt*). Tämän puuron joukkoon voitiin lisätä piimää tai maitoa ja joskus keitetty sillikin. Esimerkiksi Vitsandista tunnetaan puuromainen ”dop-pa”, joka koostui perunasta, jauhoista ja sulatetusta ihrasta (Keyland 1919b, 57).

Juuston valmistuksesta jäljelle jääneestä juustoherasta ja siihen lisätyistä ohra- tai kaurajauhoista keitettiin myös puuroa (*våselgröt*). Se oli särvinruokaa samoin kuin maitoon perunaraasteesta keitetty perunapuurokin (*joläpplegröt*), johon voitiin lisätä vielä ohra- tai kaurajauhoja. (Keyland 1919b, 58.) Viilhuttu (”vil-hotto”) oli lähinnä juhlaruokaa, joka keitettiin happamaan kermaan joko vehnä-, ruis- tai ohrajauhoista. Sitä tarjottiin muun muassa juhannuksena tai kun heinänteko loppui. Sitä on viety myös lapsivuoteessa olevalle äidille (ULMA 20325, Östmark, Grue, Solör; Gottlund 1986b, 335, Malung; Levander 1914, 33, Älvdal; Salminen 1909, 21). Värmlannissa tästä ruuasta käytetty nimitys oli *römegröt* (Borgstöm 1915, 79–80; Nordmann 1888, (Branzell 1831–36, XXVII—*råmgröten*) ja Norjassa se oli *römmegrod* ja *flottegröd* (ULMA 20325, ker. s. 1879, Grue Finnskog, Solör; Segersted 2006, 237; Matson 1908, 113). Sigurd Bograng arveleekin, että viilhuttu on alun alkaen ollut norjalainen karjamajaruoka. Tähän viittaisi myös se, että se oli Norjassa yleisempi kuin Ruotsissa. (Bograng 1972, 14.)

Telkkihuttu oli puolestaan hätäruokaa, jota keitettiin jauhoista ja männyn nuorista vuosikasvuista eli ”telkistä” (SS, Helmi Helminen 1930, kertoja Kaisa Vilhuinen). Jauhoista ja apilankukista keitetty apilapuuro (*klövergröt*) oli myös hätäruokaa. Puurolla on voinut olla kytKentä myös uskomusmaailmaan. Syömällä esimerkiksi suolaista maito- eli ”unelmapuuroa” (*drömgröt*), saattoi unessa nähdä tulevan aviopuolisonsa.

14.4. Vellit

Toisin kuin puuro, velli on jauhoista tai suurimoista veteen, maitoon tai kaljaan keitetty vetelä lusikkaruoka, jota Suomessa on syöty arkiruokana alun perin vain maan länsiosissa ja myöhemmin myös Savossa (Räsänen 1980, 45). Yksi alkeellisimmista velleistä ja ylipäättään ruuista on ollut penkkivelli, josta on käytetty myös nimitystä piimäveli (Talve 1990, 144). Se on särvinruokaa, jota on valmistettu sekä Suomen länsi- että itäosissa, mutta eri tavoin. Länsi-Suomessa se tehtiin ruis- ja mallasjauhoista, jotka sekoitettiin saavissa kuumaan veteen. Tämän jälkeen saavi nostettiin penkille uunin viereen, jossa se sai imeltyä pari kolme päivää. Kyseinen ruoka tunnetaan 1700-luvulta muun muassa Ylä-Satakunnasta. (Gadd 1946, 113.) Itä-Suomessa penkkivelli tehtiin vastaavasti niin, että jauhot sekoitettiin joko kylmään veteen, maitoon tai piimään (mm. Jäppilä, Kangasniemi, Kiihtelysvaara, Muolaa ja Kivennapa). Itä-Suomessa länsisuomalaista penkkivelliä vastaavaa ruokaa on nimitetty mämmiksi, joka oli ruis- ja mallasjauhoista tehty juoma. (Talve 1973, 56.)

Penkkivelli-nimen etymologiasta on olemassa erilaisia tulkintoja, joista yhden mukaan nimitys juontuisi siitä, että velliä on säilytetty penkille nostetussa pytyssä. Nimitystä on pidetty myös kuvaannollisena, koska velli valmistettiin kylmään veteen penkin päällä nopeasti. Joillekin käsite penkkivelli on voinut abstrahoitua tarkoittamaan huonoa ja köyhää elämää. Saattaa olla, että penkkivelli on vain suora käännös ruotsin kielen sanasta *bänkvälling*, joka tunnetaan Suomesta jo 1500-luvulta. On ilmeistä, että monet savolaiset tunsivat penkkivellin jo Ruotsiin tullessaan. Penkkivelli oli mutin tavoin ruokaa, jota on syöty muun muassa Gräsmarkissa, Lekvattnetissa, Mangskogissa ja Vitsandissa vielä 1800-luvullakin. Sitä on tehty myös Taalainmalla, Västmanlannissa ja Hälsinglandissa. (Hult 1891, 229; Axelson 1855, 103; Segestedt I, 222.) Sen (*bänkevellingen*) tunsivat myös Norjan metsäsuomalaiset (ULMA 20325, Grue; Lindtorp 1942 69–70; Matson 1908, 26–27, Solör).

Kuten odottaa sopii, metsäsuomalaiset ovat valmistaneet penkkivellinsä itäsuomalaiseen tapaan joko kylmään veteen tai piimään (mm. Brodin 1923, 34; Keyland 1919b, 152 viite 2; Svartenberg 1887, 49; Axelsson 1852b, 103; Femårsberättelser 1881–85, 1887, 18). Nils Keyland on yhdistänyt penkkivelliin käsitteen ”päbbo”, jolla hän tarkoitti pitkäpiimään kaura- tai ohraujauhoista tehtyä juomaa. Pyhäpäiviksi tehty penkkivelli tehtiin usein maitoon. (Keyland 1919b, 55.)

Metsäsuomalaisten tekemiä vellejä ovat olleet myös veteen keitetty kauraryynivelli (*sågrynsvälling*) ja lantunpalasista keitetty juuresvelli (*rotvälling*). Muita metsäsuomalais-ten tekemiä vellejä olivat kaljaan tehty juomavelli (*dreckvelling*), juuston heraan tehty juustovelli (*mesvelling, sannostvelling*) sekä kaskiruisjauhoista veteen keitetty rusavelli (rusarocki), jonka valmistus yhdistettiin erityisesti metsäsuomalaisiin. (Linge 1929, 581; Borgström 1915, 79-80; Nordmann 1888, Branzell XXVII—välling af brandråg; Arosenius 1867, 35.) Metsäsuomalaisten valmistama omaperäinen ruoka oli myös rieskasolli, joka keitettiin happamaan maitoon. Nimensä se sai siihen silputusta rieskasta, jonka valmistuksen savolaiset toivat Ruotsiin. Veteen ohra- tai kaurajauhoista keitetty hapanvelli (*survälling*) oli myös tunnettu ruoka Värmlannissa (Bograng 1972, 15). Huomionarvoinen havainto on, että Värmlannin metsäsuomalaiset eivät ole kuitenkaan tunteneet Etelä-Savossa ja Karjalan kannaksella esiintynyttä venäläisperäistä hapattamalla tehtyä kaurakiisseliä (ven. *kisel*) (Räsänen 1980, 239; myös Vuorela 1975, 258). Tieto on merkittävä, sillä se osoittaa, että myös kaurakiisseli on ollut Savossa tunnettu aikaisintaan 1600-luvun loppupuolella. Todennäköisesti se opittiin tuntemaan täällä vasta 1700-luvulla.

14.5. Leipä

Käsitteenä leipä on moniselitteinen, sillä kysymys on voinut olla joko ohra-, kaura-, ruis- tai vehnäleivästä, tuoreesta tai varastoidusta, pehmeästä tai kovasta, happamesta tai happamattomasta leivästä. Suomen länsiossa on skandinaaviseen perinteeseen rinnastuen ollut kovan hapatetun ruisleivän (reikäleipä) ja Itä-Suomi (Savo ja Karjala) hapatetun pehmeän ruisleivän aluetta, jolla on yhteys Itä- ja Keski-Euroopan vastaavan pehmeän leivän alueeseen. (Vuorela 1975, 248.) Tähän samaan alueeseen kuului myös Etelä-Ruotsi. Ruotsissa kovan ja pehmeän leivän välinen raja on ollut sillä tavoin liukuva, että pehmeää hapanta ruisleipää on voitu leipoa juhlapäiviksi myös kovan leivän alueella (Fjellström 1970, 56).

Suomessa hapatetun ruisleivän käytön on katsottu yleistyneen jokseenkin samaa tahtia kuin rukiinviljelynkin (Lampinen 1976a, kartta 47). Savossa ruisleipä syötiin tuoreena, koska leipää leivottiin joka viikko. Savon länsiosissa syöty leipä oli tyypiltään hieman ohuempaa puolikovaa leipää, jota säilytettiin muusta Savosta poiketen joko kattoon ripustetussa leipähäkissä tai reikäleipänä vartaissa. (Räsänen & Räsänen 2008b, 346–347.) Värmlanti on puolestaan ollut pääasiassa ohra- ja sittemmin myös kaurajauhoista leivotun happamattoman leivän aluetta (Bringeus 1971, 335). Ruotsissa hapatetun ja happamattoman leivän välinen raja on kulkenut hieman karjamaja-alueen etelärajan pohjoispuolella. Rajan eteläpuolella syötiin hapatettua ja pohjoispuolella hapattamatonta leipää, mikä selittyy juuri sillä, että rajan pohjoispuolella on viljelty pääasiassa ohraa ja kauraa ja eteläpuolella ruista, jonka viljely oli edellytys hapanleivän leipomiselle. (Egard 1970b, 28.) Kauraa on Skandinaviassa käytetty ihmisten ravinnoksi pääasiassa sen länsiosissa (Ränk 1963, 51).

Itä-Suomesta poiketen Värmlanti kuului myös kovan leivän alueeseen, missä leipää leivottiin pääsääntöisesti pari kertaa vuodessa. Kuten Länsi-Suomessa, myös Värmlannissa reikäleipä kuivatettiin ja varastoitiin tuvan katossa oleviin tankoihin. Monesti tällä tavoin varastoitu leipä kuivui myös niin kovaksi, että se oli ennen syömistä pehmitettävä joko vedessä tai hiilloksella. Kovaa leipää on ollut myös verestä ja ruis-, ohra- tai kaurajauhoista tehty veripalttu (*palt*), joka varastoitiin tavallisen reikäleivän tavoin katossa oleviin tankoihin. Myös palttu oli niin kovaa, että se oli pehmitettävä ennen käyttöä. Palttua syödessä siitä leikattuja paloja oli tapana myös kastaa joko sulaan rasvaan tai maitokastikkeeseen. (Keyland 1919b, 63–64.)

14.5.1. Ohutleipä

Värmlannin metsäsuomalaisten jo varhain omaksuma arkileipä oli kaurajauhoista leivottu happamaton ohutleipä (*tunnbröd*), jota paikalliset ruotsalaiset tekivät ainakin jo 1500-luvulla. Nimensä mukaisesti ohutleipä oli paksuudeltaan vain noin 2 millimetriä ja halkaisijaltaan 30–40 senttimetriä. (Keyland 1919b, 63; Ränk 1963, 53.) Kuten sanotaan, se oli ”ohutta kuin paksu paperi” ja se paistettiin joko uunissa tai kolmijalalle asetetun rautalevyn päällä takassa (ULMA 12423, ker. s. 1859, Östmark; Berg-Svensson 1969, 102). Ohutleipäkin kuivatettiin tangoissa ja sitä varastoitiin myös aittoihin, missä leipiä säilytettiin muun muassa tynnyreissä (ULMA 12423, Östmark; 20325, Östmark). Kun kauran tai ohran sekaan lisättiin ruista, voitiin leipoa myös hapanta ohutleipää (Campbell 1950, 221). Ohutleivän valmistusta, säilömistä ja käyttöä kuvaa hyvin seuraava 1900-luvun alkuun ajoittuva sitaatti. Alma Augustsson kertoo:

ne tek rieskoa, kaurarieskoa ja otrarieskoa, ne ol ysia ja pyöreitä, ohuisia kuin lehtiä. Sitte ne tul niin kovia jotta rutis hampaissa. Puolpäiväseks ne söi niitä putiisien ja lihain kanssa. Ne taitto sen ennen kuin ne söi, ne levitti voita rieskan peällen [...] Ne tek kovan taikinan veestä ja jauhosta, kylmää vettä. Niillä ol yks ysö en stor stamp, ja sillä ne pulttasivat taikinan ja sitten leivottiin. [...] tehtiin pitkiä pyöreitä äminöitä, yks seittynen tehtiin yheks rieskaks. Ja sitten niil ol en vanlig brödkavel, sillä ne kavla ut taikinan. Sitten niillä ol pyöreä keppi, jonka peällen ne pan sen, ja sitten takan eli uunin peällen. Sitte ne paisti yhellä puolla jotta se tul ruskeaks, sitten se käännettiin. Niillä ol yks kapea tikku, rieskatikku, se ol muttimelan muotoinen mutt kapeamp ja pitempi, jolla ne otti rieskoa uunist. Aitassa ne pitivät rieskoa, na pan kaksi kankia poikittain, seinän saomaan ne pist nenät, ol puol kyynäriä väliss. Rieskat ol niin kovia, jotta ne pan monta rieskoa peälletysin. Ne pruuukas keväällä leipoa kaks satoa, jotta ne vaaras kaiken kesii (ULMA 20325, ker. s. 1896, Östmark).

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, ohutleipää leivottiin vain muutaman kerran vuodessa. Jotta suurleipomus ylipäättään oli mahdollista toteuttaa, se edellytti vesimyllyjen

käyttöönottoa, jotta yhdellä kertaa saatiin jauhettua riittävä määrä jauhoja (Myrdal 2000, 238). Suurleipomukset myös ajoittuivat tästä syystä kevääseen ja syksyyn, jolloin puroissa oli riittävästi vettä myllynkivien pyörittämiseen. Yleinen käytäntö oli, että jauhot leivottiin leiväksi pian jauhatuksen jälkeen (Campbell 1950, 16).

Perunanviljelyn yleistyttyä ohutleipään alettiin ruis- ja ohrajauhojen lisäksi laittaa myös perunaa (perunamuusia). Kun näistä aineksista tehty taikina oli valmista, se kaulittiin sopivan paksuiseksi ja paistettiin joko uunissa tai rautalevyn päällä takassa. (Campbell 1950, 168, 235.) Tämä leipä oli kuitenkin tavallista ohutleipää paksumpaa, ja siitä käytettiin nimitystä "stomp". Juhlapäiviksi leivottu ohutleipä eli juhla-leipä (*läfsa* tai *lövse*) oli kooltaan arkileipää isompi. Syödessä se oli tapana taitella nelinkerroin, jotta sitä oli helpompi käsitellä.

Ruotsin länsiosissa ja Norjassa esiintynyt leipäkulttuuri on muistuttanut paljon Englannin ohran- ja kauranviljelyalueiden leipäkulttuuria, jonka myös Värmlannin metsäsuomalaiset osin omaksuivat (Campbell 1950, 43). Metsäsuomalaisten Ruotsissa omaksumia leipätyyppejä ovat ohutleivän lisäksi olleet myös länsiruotsalainen hernejauholeipä (ohut reikäleipä) ja hapanimelä sekaleipä (*sötsur*) (EU 10877, Gräsmark; Campbell 1950, 70). Kovan leivän valmistuksen myötä muuttuivat myös leipomiskäytännöt. Alettiin leipoa suurleipomuksia, jotka edellyttivät usein apuvoimien käyttöä. Tavallista olikin, että taloissa kulki leipoma-aikoina ammattileipojia eli "leipomakkoja" (Gadd 2000, 133).

Kaskirukiilla oli metsäsuomalaisille suuri merkitys siinäkin mielessä, että se edesauttoi perinteisen leipäkultuurin säilymistä. Voi myös olla, että pehmeän ja happamien ruisleivän kulutus oli vielä alkuaikoina vähäistä ja sen korvasi usein rieska, jonka käytön yleisyyttä ilmentää sekin, että käsite "resk" esiintyy monissa Ruotsin murteissa. Ruisleivän valmistus edellytti myös sitä, että käytettävissä oli sen valmistukseen soveltuva uuni (Hämäläinen 1947, 200).

Viimekädessä ekologiset tekijät loivat edellytykset viljanviljelylle, joka muuttuessaan muutti myös metsäsuomalaisten perinteistä leipäkulttuuria. Kun metsäsuomalaiset alkoivat valmistaa paikallisia leipätyyppejä, vähensi tämä esimerkiksi pehmeän ruisleivän kulutusta. Tosin sen valmistus elpyi jossakin määrin 1800-luvun loppupuolella, kun taloihin alettiin asentaa rautahelloja, jotka soveltuivat isoja tuvanuuneja paremmin pienempien leipomusten paistamiseen (Stark 1961, 63–64). Kun leipää alettiin valmistaa lyhytaikaisempiin tarpeisiin, se merkitsi siirtymistä myös uudentyypiseen kulutustalouteen (Campbell 1950, 33).

14.5.2. Rieska

Myös rieska edustaa vanhaa leipäkulttuuria. Rieska on nostattamaton ja happamaton leipä, eräänlainen kakku, joka paistettiin joko uunissa tai liedellä kivipaaden (*hallresk*) tai rautalevyn päällä (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark; myös Keyland 1919b, 194–198;

Arosenius 1867, 35; Hülphers 1762, 311). Ruotsiin rieskan toivat savolaiset, joille kaikki leivät rukiista hapanleipää lukuun ottamatta olivat rieskoja. Ruotsissa esiintyneen rieskan kohdalla kysymys on leipätyypistä, joka tunnetaan nimenomaan Etelä-Savosta. Esimerkiksi Pohjois-Savossa rieska tarkoittaa päinvastoin nostatettua ohraleipää (Räsänen & Räsänen 2008b, 346). Rieska on näine variaatioineen leipätyyppi, jota Suomessa on tehty kaikkialla muualla paitsi maan lounaisosissa ja ruotsinkielisellä rannikolla (Talve 1990, 145). Savossa vesirieskaa tehtiin jo varhain niin viikonlopuksi tilapäiseen tarpeeseen kuin evääksikin (Räsänen 1980, 53). Myös metsäsuomalaisten valmistama rieska oli joko ohra- tai kaurajauhoista leivottua vesirieskaa (mm. Vitsand, Östmark, Fryksände ja Mangskog).

Koska rieska säilyi pehmeänä vain lyhyen aikaa, se syötiin kuumana ja mielellään voin kanssa (ULMA 12423, ker. s. 1868, Östmark). Kun perunanviljely yleistyi, rieskoihin alettiin lisätä myös perunaa. Syntyi ”putislempsi”, johon on perunan lisäksi lisätty myös kaura-, ohra- tai ruisjauhoja (ULMA 20325, S. Finnskoga; Campbell 1950, 166; Mägist 1961, 24; Kettunen 1909, 142). Värmlannissa tehtyjä rieskoja olivat myös veteen ohra- tai kaurajauhoista ja pilkokuista perunoista tehty ”kartresk” ja rieska, joka oli tehty ohrajauhoista, perunaraasteesta ja rieskan päälle pannuista läskinpalasista (Bograng 1972, 14; Brodin, 1923, 34 Lekvattnet; Keyland 1919b, 62; Nordmann 1888, 104; Aminoff 1876, 180; Borgström (1845) 1875, 79).

Eräänlaisia rieskoja ovat olleet myös hernejauhoista ja perunasta tehty ”jolapple-pannkaka” ja perunasta ja porkkanasta tehty ”morotpannkake” (Keyland 1919b, 61–62). Keylandin mainitsema lähinnä pohjoissavolaista rieskaa muistuttanut rieska oli ruisjauhoista nostatettu ja takan lämmössä paistettu ”glokaka” (Ölme) (Keyland 1919b, 52–53). Rieskan korvasi sittemmin hiivaleipä, jonka suosio alkoi kasvaa 1800-luvulla sitä mukaa kun vehnänviljely yleistyi ja uusia vehnämyllyjä perustettiin. Teollisella ja kaupallisella leipähuollolla oli vielä 1800-luvun lopullakin enemmän merkitystä vain kaupungeissa. (Campbell 1950, 60.)

Leipominen oli myös tapahtuma, jota uhkasivat erinäiset vaarat, joita vastaan oli suojauduttava magian keinoin. Tällainen suojautumiskeino oli esimerkiksi taikinaan tehty ristinmerkki (Södra Ny). Oli huolehdyttävä myös siitä, ettei vieras leivänpaiston aikana päässyt katsomaan uuniin. Vaara piili siinä, että vieras voisi halutessaan katsoa uuniin pahalla silmällä ja pilaisi näin paistoksen. Ylipäätään naapuriin ei ollut suotavaa mennä silloin kun leivänpaisto oli meneillään. (Nilsson & Bergstrand 1952, 181.)

14.5.3. Kalakukko, piiraat ja sienet

Kalakukko on ruoka, joka tehtiin taikinakuoreen joko tuoreesta, suolatusta tai kuivatusta kalasta. Sitä syötiin niin eväs-, arki- ja pyhäpäivän kuin pitopöydän ruokanakin. (Räsänen 1980, 54–55.) Yllättävää kuitenkin on, että metsäsuomalaiset eivät ole kala-

kukkoa tunteneet, mikä tarkoittanee samalla sitä, ettei kalakukkoa vielä 1600-luvun alkupuolella tunnettu Savossa. Sitä vastoin idempänä Karjalassa yksinkertaisia liha-, kala- ja nauriskukkoja tiedetään valmistetun jo keskiajalla. On kuitenkin ilmeistä, että kalakukko alkoi yleistyä Savossa vasta 1700-luvulla, mistä lähtien se yleistyi nopeasti. Tiedetään, että 1800-luvun puolivälissä se oli jo suosittu ruoka kaikkialla Savossa (Talve 1990, 146; Lampinen 1976b, kartta 49). Kalakukon erityislaatuudesta kertoo sekin, että Kuopion läänin piirilääkäri A. J. Ståhl kuvasi sen (Cala Cucku) vuonna 1792 ”eräänlaiseksi pasteijaksi, joka oli tehty paloittelusta läskistä ja kalasta ja leivottu taikinankuoreen”. Itäsuomalaiseen ruokakulttuuriin ovat kuuluneet myös piiraat, joissa oli kalakukon tavoin taikinankuori, mutta joiden sisälle pantiin valmiiksi kypsennetty vilja- tai kasvistäyte. Myös piiraat omaksuttiin Suomeen idästä, mutta nekään eivät metsäsuomalaisten ruokakulttuuriin ole kuuluneet. (Wirilander 1960, 448.)

Sienet olivat puolestaan luonnontuote, joiden käytön puolesta Ruotsissa tehtiin propagandaa jo 1700-luvulla ja 1800-luvun lopulla sieniruokien tekoa tarkasteltiin jopa jonkinlaisena kansantaloudellisena kysymyksenäkin. Ennakkoluulot ja tottumukset elivät kuitenkin vahvoina ja sienten syömistä vastustettiin etenkin maaseudulla vielä 1900-luvullakin. (Egardt 1970, 213–216.) Säätyläiset ja kaupunkilaisetkin alkoivat käyttää niitä enemmän vasta 1800- ja 1900-lukujen taitteessa. Ennakkoluulojen voimaa kuvaa hyvin myös se, että kansa ei syönyt sieniä edes katovuosina. Kun sieniä alettiin käyttää Ruotsissa ravinnoksi, aluksi syötiin vain kantarelleja. (Bringeus 1971, 343.) Todennäköisesti myös metsäsuomalaiset suhtautuivat sienten käyttöön samalla tavoin. Metsäsuomalaisten sienten käytöstä ei ole löytynyt paljoakaan tietoja. Yksi harvoista tiedoista on Nyskogasta ja se on maininta korvasienikeittosta (*murklor*), jota oli tehty vuosisadan vaihteessa (ULMA 20325, ker. s. 1870, Nyskoga). Savossakin sienten käyttö yleistyi vasta 1900-luvulla.

14.6. Maitotalous

Niin kauan, kun lehmien talviruokinta perustui luonnosta saatuun heinäan, lehmät olivat talven ajan ummessa. Muutoinkin tuoretta maitoa käytettiin aiemmin vain poikkeustapauksissa⁵¹. Vanhan maitotalouden luonteeseen kuului, että lähes kaikki maito säilöttiin jollakin tavoin. Leipäkulttuurin tavoin myös metsäsuomalaisten maidonkäyttö mukautui pitkälti paikalliseen ruotsalaiseen kulttuuriin, johon kuuluivat muun muassa pitkäpiimä ja juustonvalmistus. Erityisen tärkeä maitotuote ja tulonlähde metsäsuomalaisille oli voi.

⁵¹ Annettu mm. pikkulapsille.

14.6.1. Juusto ja voi

Juustonvalmistus keskittyi pääosin kesään, jolloin maidonsaanti oli runsainta. Suomessa juustoja on tehty perinteisesti pääasiassa vain maan länsi- ja pohjoisosissa. Ainoa Itä-Suomessa tehty juusto on ollut ternimaidosta tehty uunijuusto, jonka valmistuksen luonnollisesti myös useimmat metsäsuomalaiset tunsivat. (Talve 1990, 150; Vilkuna 1976, kartta 58.) Kansanomaiset juustot on tapana jakaa kahteen pääryhmään, jotka ovat piimä- ja juoksutinjuustot. Niistä ensiksi mainittu on vanhin Pohjois-Euroopassa tunnettu juustotyyppi. Suomesta se tunnetaan pääasiassa Uudenmaan länsi- ja keski-osista, Etelä-Hämeestä, Satakunnasta ja osasta Pohjois-Pohjanmaata. (Vilppula 1946, 90.) Juoksutinjuusto on tehty puolestaan tuoreesta maidosta. Suomessa sitä on tehty Ahvenanmaalla, Varsinais-Suomessa, Satakunnassa ja Pohjanmaalla. Edellytys sen valmistamiselle oli 1–3 viikon ikäisen vasikan tai sian mahasta saatu (suolavedessä liotettu) juoksutin (*löpare*) (VFMA 1540, Lekvattnet; Segerstedt 2006, 460).

Juoksutinjuusto valmistettiin siten, että maito lämmitettiin ensin padassa, jonka jälkeen siihen lisättiin juoksuttimen liottamiseen käytetty suolavesi. Maidon juoksettumisesta syntyi juustomassa, joka paineltiin juustokoreihin tai laatikkomaisiin muotteihin (ATLAS 11844, Sunne). Juoksutinjuustoja on Värmlannissa nimitetty myös makea- ja rasvajuustoiksi. Ylipäättään karjanhoidolla ja maidon erilaisilla säilöntätavoilla on ollut suuri merkitys värmlantilaisille, metsäsuomalaiset mukaan lukien (Berg-Svensson 1969, 97). Ruotsissa metsäsuomalaiset oppivat valmistamaan muun muassa piimä- ja juoksutinjuustoja, joista he ovat olleet myös kuuluisia (Ränk 1963, 51, 56).

Metsäsuomalaisten valmistamiin juustoihin on kuulunut myös lämmitettyyn lehmänmaitoon tehty ruskea ja makea juusto, *sötost*. Tämä juusto tehtiin niin, että maidon joukkoon lisättiin ensin hieman vehnä- tai ohrajauhoja ja juoksutinvesi, jonka jälkeen seosta keitettiin niin kauan, että siitä oli jäljellä enää noin 1/3. Kun tähän seokseen lisättiin vielä kermaa, juusto oli valmista. (Gottlund 1985, 127.) Metsäsuomalaiset valmistivat piimästä juustoa siten, että piimää lämmitettiin niin kauan, että syntyi juustomassa, joka hierottiin kämmenten välissä rakeiksi ja suolattiin (Grotenfelt 1916, 258–260).

Piimäjuustoihin on kuulunut myös vanhajuusto (*gammelost*), jota valmistettiin aiemmin pääasiassa karjamajoilla ja sen valmistuminen vaati 2–3 kuukauden kypsytyksen (Bringeus 1971, 328). Kyseisen juuston valmistus väheni kuitenkin jo varhain, sillä 1800-luvun lopulta vanhajuustosta muistetaan usein enää sen nimi. Pitäjästä riippuen kyseistä juustoa on voitu kutsua myös nimellä *pultost* (Vitsand), *starkost* (Lekvattnet) tai *surost* (Södra Finnskoga). (Ränk 1966, 58.) Esimerkiksi Norjassa tämä juusto maustettiin usein kuminalla, ja oli siellä myös jonkinlainen kansallisruoka, jota pidettiin sitä parempana mitä vanhempaa se oli (Ränk 1966, 61, 84). Eräänlainen piimä- ja juoksutinjuuston välimuoto oli vielä tuorejuusto, jonka valmistuksessa juoksuttimen korvasi piimä. Sen valmistus tapahtui niin, että ensin lämmitettiin maito, sen jälkeen joukkoon lisättiin piimä ja lämmittämistä jatkettiin vielä niin kauan, että juustoaikone juoksettui. Lopuksi juustomassasta valutettiin pois hera, jonka jälkeen juusto oli

valmista. (Gotenfelt 1916, 258–260.) Tuorejuustoa (*färskost*) on Ruotsissa tehty laajalla alueella, joka ulottui Skånen pohjoisosista Värmlantiin, Närkeen ja Uplantiin saakka. Tämä juustotyyppi tunnetaan myös Norjasta. Juuston yksi muunnelma on munajuusto, joka oli juhlaruokaa.

Piimäjuustoa valmistettaessa (suolattu) juustomassa voitiin myös puristaa juustokoriin (Gotenfelt 1916, 258–260). Voi olla, että myös Värmlannin metsäsuomalaiset tuntsivat jo Ruotsiin tullessaan jonkinlaisen piimäjuuston eli yksinkertaisen piimämassan. Värmlannissa piimästä ja tuoreesta maidosta on tehty myös kuminalla maustettua suolajuustoa (*saltost*), jota ei 1800-luvun lopulla kuitenkaan enää valmistettu (Segestedt 2006, 460). Lämpimänä vuodenaikana juustoa on aiemmin tehty myös siten, että juustomassan annettiin seisoa kaukalossa noin viikon verran, jonka jälkeen juuston katsottiin olevan valmista. Ominaista tälle juustolle oli erityisen voimakas haju. (SS, Helmi Helminen, 1930.)

Metsäsuomalaisten valmistamia juustoja oli myös ”mössö” eli pehmeä ja makea herajuusto (*mesost*), joka keitettiin herasta ja vuohenmaidosta (Stark 1961, 74; Kettunen 1909, 142). Kyseinen juusto, josta käytettiin myös nimitystä korijuusto⁵², yhdistettiin erityisesti metsäsuomalaisiin, sillä he valmistivat sitä eniten (Brodin 1923, 149–150; mm. Lekvattnet, Vitsand, Södra Finnskoga, Dalby, Norra Ny, Norra Råda, Gustaf Adolf, Sunnemo, Älvsbacka, Nordmark, Sunne, Lysvik, Mangskog, Fernebo, Gräsmark ja Nyed). Suomesta tällaista herajuustoa ei tunneta (Talve 1973, 94). Herajuustoiksi on luettu myös juustot, joista käytettiin nimityksiä *sannost* ja *vasselost*. Kuten todettu, Ruotsin keskiosissa herasta keitettiin myös velliä. Sitä vastoin lampaanmaidosta tehtiin juustoa Värmlannissa vähän (Ränk 1966, 95, 157, 169). Juusto kuului usein juhlapäivien tarjoamisiin. Esimerkkinä tästä voidaan mainita vaikkapa Lucian päiväksi (13.12) valmistettu joulujuusto (*lusseost*). (Ränk 1966, 141.)

Kun meijerit alkoivat valmistaa juustoja, olivat ne jo enemmän sveitsiläis-, hollantilais- ja englantilaistyyppisiä juustoja (Ränk 1966, 148). Arvokkain maitotuote oli kuitenkin jo varhain voi, jota metsäsuomalaiset valmistivat pääasiassa myyntiin (Mörner 1952, 65–83; Almquist 1899, 441; Forsell 1884, 104). Omassa taloudessa sitä syötiin lähinnä vain juhlapäivinä. Vanha voinvalmistusmenetelmä oli piimittää maito ensin matalissa puuastioissa, kuoria maidon pintaan noussut kerma talteen ja kirnuta se voiksi (Räsänen 1980, 36). Vanhin tunnettu kirnu on tyypiltään pystykirnu, joka tunnetaan jo keskiajalta ja jota on paikoin käytetty vielä 1800-luvun lopullakin. Käytössä oli 1800-luvulla myös pyörítettävä kirnu, joka ei maidonkäsittelyä vielä mullistanut, vaan sen teki vasta 1890-luvulla yleistynyt separaattori.

Myös voin kirnuaminen oli niin merkittävä työ, että sen onnistumiseksi turvaututtiin magiaan panemalla kirnuun esimerkiksi kolikko tai muutama suolarae (VFMA 3344, 1857, Bogen). Yleensä kirkun pohjaan oli tehty myös suojaava ristinmerkki (VFMA 962, ker. s. 1850, Vitsand). Kun maito alettiin viedä mejereihin, merkitsi se sitä, että voin valmistus kotona loppui (Ränk 1966, 148). Värmlannissa niin tapahtui monessa

⁵² Juusto puristettiin pieniin koreihin.

tapauksessa 1800-luvun lopulla. Esimerkiksi Karlstadissa meijeri aloitti toimintansa vuonna 1871, Sunnessa vuonna 1872 ja Lekkattnetissa 1890-luvulla (Femårsberättelser 1871–75, 7; myös ATLAS 11831, Lekkattnet).

14.6.2. Pitkäpiimä

Uusi asia savolaistaustaisille metsäsuomalaisille oli pitkäpiimä (*tätmjölk*), jonka valmistuksen monet omaksuivat Ruotsissa jo ilmeisen varhain. Suomessa pitkäpiimää tehtiin maan länsiosissa, mutta Savo-karjalaisella alueella sen korvasi kokkelipiimä. (Vuorela 1975, 264.) Pitkäpiimän⁵³ valmistus tapahtui puupytyssä siten, että sen pohjalle pantiin aluksi muutama lusikallinen piimää, joka käynnisti piimittymisprosessin. Kun puupytyyn kaadettiin tämän jälkeen lämmin maito, se muuttui huoneenlämmössä parissa päivässä piimäksi. Kyseinen prosessi voitiin käynnistää myös siten, että pytyn pohjaan kiinnitettiin neulalla etana (ATLAS 997, 1183, Lekkattnet; 51420, Östmark). Tämä käy ilmi myös lainauksesta, jonka mukaan ”paksu akka tuolla Paalalassa otti etanan punkanpohjaan, otti neulasta pään ja pist punkanpohjaan, jotta se istui kiinni ja siitä se piimeä tekk” (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark).

Savolaisten kokkelipiimä oli pitkäpiimään verrattuna enemmänkin jonkinlainen juuston ja maidon välimuoto, jota tehtiin piimittämällä kuorittu maito uunissa kovaksi ”kokkeliksi”. Tämän jälkeen kokkeli leikattiin paloiksi, jotka pantiin kylmään veteen tiinuun. (Räsänen 1980, 37; Talve 1973, 90; myös Grotenfelt 1916, 47.) On ilmeistä, että myös metsäsuomalaiset ovat valmistaneet kokkelipiimää ainakin alkuaikoina, vaikka mainintoja siitä ei ole löytynytäkään. Kuten on aiemmin todettu, maitoa ja piimää yhdisteltiin myös moniin muihin ruoka-aineisiin. Esimerkiksi happamesta maidosta ja kermasta tehtiin suolamaitoa (*saltmjölk*), jota syötiin perunoiden kanssa (ULMA 20325, Östmark). Samantapainen perunoiden kanssa syöty ruoka oli myös suolalla ja kuminalla maustettu piimä eli ”tepakka” (Bograng 1972, 15). ”Rieskasolli” tehtiin puolestaan silputuista rieskanpalasista, jotka pantiin happamaan maitoon (SS, Helmi Helminen, 1930). Kun aterioilla alettiin juoda maitoa, piimän osuus juomana luonnollisesti väheni. Piimänjuonnin väheneminen oli viimekädessä seurausta siitä, että maidonkäsittely siirtyi kodeista meijereihin (Räsänen 1980, 38).

14.7. Kasvikset

Nauris, kaali, lanttu ja herne olivat jo varhain tärkeitä ravintokasveja. Myöhemmin erityisen tärkeä ravintokasvi oli peruna, jonka viljely Värmlannissa yleistyi 1800-luvun

⁵³ Myös käsitteet *tjockmjölk* ja *surmjölk*.

toisella kolmanneksella. (Segesrstedt 2006, 276.) Sen eräänlainen edeltäjä oli nauris, jota viljeltiin erityisesti kaskissa. Perunaan verrattuna nauriin huono puoli oli se, että se säilyi huonosti talven yli. Joka tapauksessa nauriin merkitys oli aiemmin verraten suuri ja näkyi myös siinä, että sen korjuu syksyllä oli odotettu tapahtuma. Siihen liittynyt traditio oli myös kypsentää ensimmäiset nauriit syötäväiksi jo satoa korjattaessa. Kypsentaaminen tapahtui maakuopassa, johon oli koottu kuumia kiviä tai hiiliä. Normaalisti nauriit kypsennettiin joko tuvan lieden tuhkassa, uunin arinalla tai saunan tai riihen uunissa. Savossa nauris on kytkeytynyt vahvasti myös tapakulttuuriin, sillä vieraan tullessa taloon hänelle oli tapana tarjota naurishaudikkaita samaan tapaan kuin kahvia tarjottiin myöhemmin. Nauriista keitettiin vellejä ja puuroja ja siitä voitiin tehdä myös leipää, joka oli kuitenkin lähinnä hätäruokaa. (Räsänen 1980, 38–41.) Ilmeisesti nauriin viljely kaskessa vaikutti perunanviljelyä aloitettaessa siihen, että myös perunaa on istutettu kaskeen.

Moniin ravintokasveihin verrattuna peruna oli huomattavan monikäyttöinen ruoka-aine, sillä sitä voitiin keittää, paistaa, hauduttaa ja yhdistellä moniin eri ruoka-aineisiin. Myöhemmin sen käyttömahdollisuuksia lisäsivät vielä hellan ja tasapohjaisen paistinpannun yleistyminen. Perunanviljelyn lisääntyminen vaikutti myös siihen, että leivän kulutus väheni. (Räsänen 1980, 43.) Tavanomainen arjen perunaruoka Värmlannissa oli ”putissilppu” eli ”rudikka” tai ”rutikko”. Se koostui läskirasvassa paistetuista keitetyistä perunalohkoista, joiden joukkoon lisättiin usein vettä, jauhoja ja suolaa (ULMA 20325, Östmark; myös Bograng 1972, 15). Tunnettu perunaruoka oli myös ”putistuppu”, joka tehtiin siten, että perunat keitettiin ensin rasvavedessä ja paineltiin sen jälkeen perunanuijalla muusiksi, joka maustettiin kuminalla ja suolalla. Mitään erityistä metsäsuomalaista ruokakulttuuria kuvatus kaltaiset perunaruuat eivät luonnollisestikaan voi edustaa, sillä ne syntyivät vasta 1800-luvulla, jolloin perunanviljely yleistyi. Jonkinlaisena paikallisena värmlantilaisena ruokana voidaan kuitenkin mainita ”jolappelkorv” eli perunamakkara, joka oli tehty perunasta ja lihasta. Yleensä näitä makkaroita tehtiin samalla kertaa enemmän ja ne säilöttiin tynnyreihin. ”Jolappelstamp” on tarkoittanut puolestaan perunamuusia, johon oli lisätty maitoa ja kumiinaa. Kylmästä muusista voitiin leikata myös siivuja, jotka paistettiin rasvassa. Muusia tehtiin myös keitetyistä lantusta. Kun siihen lisättiin maitoa, vehnäjauhoja ja anista, siitä tuli pitoruokaa. (Keyland 1919b, 58–59.) Kuten on käynyt ilmi, puutarhaviljely alkoi vaikuttaa ruokakulttuuriin enemmän vasta 1800-luvun lopulla.

14.8. Kala

Kala oli tärkeä ravinnonlisä useimmille värmlantilaisille (Berg-Svensson 1969, 99). Sitä pyydettiin itse ja haettiin myös Norjasta. Kalan säilöminen tapahtui yleensä joko happamalla, kuivattamalla tai suolaamalla. Esimerkiksi kuivattu hauki oli 1500-luvulla

tärkeä vientiartikkeli (Talve 1973, 36; Gothe 1940, 14). Hapattaminen kuului vanhimpiin säilöntämenetelmiin ja siihen turvauduttiin Itä-Suomessa paikoin vielä 1800-luvulla. Menetelmä tunnetaan kaikkialta Pohjois-Euraasiasta, alueelta, joka ulottuu Norjasta Japaniin. (Talve 1973, 33.)

Myös kalan kuivattaminen oli vielä 1800-luvulla yleinen säilöntämenetelmä. Kuivattaminen tapahtui siten, että siivotut kalat pujotettiin tikkuihin, joihin ripustettuina ne pantiin rakennusten auringonpuoleisille ulkoseinille kuivumaan. Pienempiä kaloja kuivattiin puolestaan lautojen päälle ladottuina ja tarvittaessa myös uunissa tai liedellä tulen loisteessa. Viimeksi mainittu menettelytapa tunnetaan myös Suomen itä- ja keskiosista sekä Hämeestä ja paikoin Uudeltamaaltakin. (Räsänen 1980, 33–34.) Kuivattu kala oli eväsruokaa, ja siitä keitettiin myös keittoja (Vuorela 1975, 242). Hapankalasta ei ruokaa valmistettu, vaan sitä syötiin aina sellaisenaan (Talve 1973, 40). Erityisen arvokas kala oli lohi, jota kuivatun merikalan ja sillin lisäksi haettiin myös Norjasta. Silli oli pitkään tärkeä ruoka Värmlannissa. (Segersted 2006, 229; Geijer 1921, 98.)

Metsäsuomalaisten tekemiä kalaruokia ovat olleet kuivatusta kalasta ja perunasta tehdyt makkarat, jotka maustettiin pippurilla (ULMA 20325, ker. s. 1881, ja ker. s. 1879; SS, Helmi Helminen, 1930). Yksi monista kalaruuista oli padassa keitetty ”kakku”, jonka sisään oli laitettu silli (Segestedt I, 268, Malung). Sekä silli että kapakala olivat ruoka-aineita, jotka metsäsuomalaiset oppivat tuntemaan vasta Ruotsissa.

14.9. Liha

Kotieläimillä oli keskeinen merkitys lihan saannin kannalta, sillä osa karjasta oli aina teuraskarjaa. Karjan teurastaminen ajoittui pääasiassa syksyyn eli mikkelin- ja pyhäinpäivän väliseen aikaan. (Talve 1990, 143) Poikkeuksen tästä teki kuitenkin jouluporsas (”lussen”), joka teurastettiin vähän ennen joulua (ULMA 20325, Nyskoga). Esimerkiksi Savossa ensimmäisenä teurastettiin aiemmin yleensä lammas aina mikkelinpäiväksi (Räsänen & Räsänen 2008c, 419). Yleensä teurastaminen noudatti järjestystä, jossa ensiksi teurastettiin pienemmät eläimet kuten vasikat, vuohet ja siat ja viimeiseksi isommat nautaeläimet. Oma kategoriansa ovat olleet vielä vanhat lehmät, jotka teurastettiin tavallisesti helmikuussa. Muina kuin edellä mainittuina vuodenaikoina eläimiä teurastettiin vähän. Teurastuksen ajoittumisen syksyyn määritti muun muassa se, että eläimet olivat tällöin lihavimmillaan. Osaltaan ajoitukseen saattoivat vaikuttaa myös tulevan talven rehuvarat, eli kuinka monta eläintä talven yli oli mahdollista ruokkia. Kesällä eläin teurastettiin yleensä vain silloin, kun se oli loukkaantunut, tai jos oli järjestettävä isommat juhlat kuten häät tai hautajaiset. Pukit ja pässit oli puolestaan teurastettava ennen heinäkuun loppua siksi, että niiden liha muuttui tämän jälkeen pahanmakuiseksi. Teurastus ajoitettiin mielellään myös uudenkuun aikaan, jotta liha ei uskomusten mukaan pilaantuisi (mustuisi) tai ”kutistuisi kasaan” (VFMA 1551, Fryksände; 3631, Nyskoga; 3667, Norra Ny).

Viikonpäivistä perjantai ja keskiviikko olivat päiviä, jolloin ei ollut suotavaa teurastaa. Teurastus ajoittui varhaiseen aamuun ja sen piti tapahtua hiljaisuudessa ja ulkopuolisten näkemättä, jotta kukaan ei voisi katsoa toimitusta ”pahalla silmällä”. Pelättiin muun muassa sitä, että veri ei tästä syystä pääsisi vuotamaan eläimestä kunnolla pois. (Mägiste 1961, 101; Nilsson 1952, 137–144.) Mikäli joku ulkopuolinen oli paikalla, pelättiin myös sitä, että eläimen kuolema pitkittyisi. Myöskään lapset eivät saaneet nähdä teurastusta, mikä on ollut yleinen käytäntö Savossakin (Räsänen & Räsänen 2008c, 420). Teurastuksen ajoittaminen varhaisen aamun pimeään aikaan perustui puolestaan uskomukseen, jonka mukaan eläimen oli aamun varhaisina tunteina helpointa kuolla (VFMA 3141, Mangskog). Ennen kun eläin pistettiin, sen pää voitiin kääntää kohti pohjoista ja sanoa ”*Tyst, tyst! Du ska dö för mat å int för hat*” (Hiljaa, hiljaa – et kuole vihasta, vaan ruuaksi) (VFMA 4690, Östra Fryksdalen).

Pienemmät kotieläimet, kuten porsaas ja lampaas teurastettiin tavallisesti tuvan penkillä (VFMA 3789, Råmen; 5655, Mangskog). Tämä sama käytäntö tunnetaan myös Itä-Suomesta, jossa teurastuspaikkana saattoi olla myös sauna (Räsänen 1980, 26). Ruotissa tunnetaan myös työnjako, jossa lampaan pisti nainen ja sian mies (Szabo 1971, 68). Käytännössä teurastaminen tapahtui niin, että eläin pakotettiin penkille kyljelleen, yksi piteli sen jalkoja, toinen päätä, kolmas pisti sen kuoliaaksi ja neljäs otti veren talteen. Sika voitiin teurastaa myös erityisessä lahtipenkillä tai kelmassa, joka vedettiin johonkin ulkorakennukseen. Sanotaan myös, että lahtipuukko oli ennen pistämistä kuumennettava ruisolkivalkeassa. Kun eläimestä laskettiin veri, sitä oli vispattava hyytymisen estämiseksi koko verenlaskemisen ajan. Tavallista myös oli, että vereen lisättiin tässä vaiheessa ruisjauhoja ja suolaa. Ulkona teurastettaessa vaatimuksena oli, että paikan tuli olla puhdas. Teurastuspaikalle levitettiin usein vielä olkia. (VFMA 3631, Nyskoga.) Kun nauta teurastettiin, niin se lyötiin yleensä ensin vasaralla tainnoksiin ja pistettiin sen jälkeen. Joskus eläin vain kaadettiin maahan, sen jalat sidottiin yhteen ja se pistettiin kuoliaaksi.

Palkaksi tehdystä työstä teurastaja sai ”maistiaispalan”, joka annettiin hänelle muutaman päivän kuluttua teurastuksesta (VFMA 4080, Södra Finnskoga). Tapoihin kuului myös ”tappaiskeiton” keittäminen ja pienen lihapalan vieminen naapureille (EU 11078, Södra Finnskoga; 3063, Gräsmark). Esimerkiksi Lekvattnetissa teurastuspäivänä tarjottiin aiemmin ruokaa, josta käytettiin nimityksiä ”bullkorv”, ”tullkorv”, ”killerkorv” tai ”slaksikorv”. Se oli eläimen vatsapuolen ruhonosista tehty, suolalla ja kuminalla maustettu rulla, joka paistettiin uunissa. Rullan sisälle voitiin aiemmin panna myös eläimen kivekset, mutta tästä tavasta kuitenkin luovuttiin, koska sitä alettiin pitää häpeällisenä. (VFMA 1540, kir. s. 1882, Lekvattnet.)

Yleensä eläimestä käytettiin hyödyksi lähes kaikki. Siitä otettiin talteen keuhkot, sydän, maksa ja munuaiset, joista saatiin ainekset keittoon. Suolista saatiin makkaran-kuoria ja sapesta otettiin talteen neste, jota käytettiin viinaan sekoitettuna voiteeksi ”kylmänpuremiin” ja lääkkeeksi ähkyyn. Myös eläinten karvat käytettiin hyödyksi siten, että naudan karvoista tehtiin hevosenloimia ja sian karvoista köyttä. Sian virtsarakosta

saatiin puolestaan vedenpitävä välikerros kenkiin. (VFMA 1551, Fryksände; 1540, Lekvattnet). Tuoretta lihaa ei ruokataloudessa vielä 1800-luvullakaan käytetty kovinkaan paljoa, vaan suurin osa lihoista suolattiin tiinuihin. Liha sai olla suolassa muutaman kuukauden, jonka jälkeen siitä osa kuivattiin tai palvattiin (NEG 4421, Elverum; 11754, Trysil). Palvaaminen ajoittui yleensä joulun alle tai kevättalveen. Palvattu liha säilyi syömäkelpoisena useita kuukausia. (Räsänen & Räsänen 2008c, 420.)

Hevonen oli kotieläin, jonka lihaa ei vielä 1800-luvun alkupuoliskolla ole syöty. Kun hevonen oli teurastettu, se haudattiin yleensä metsään, mutta joissakin tapauksissa liha on voitu myös keittää ja syöttää sioille (VFMA 1551, Fryksände). Myöskään hevosen nahan käyttöä ei pidetty sopivana (VFMA 3348, Gräsmark). Ilmeisesti tämän ajattelutavan taustalla vaikutti erityisesti se, että hevonen oli talon arvostetuin eläin, joka sai tästä syystä elää vanhaksi, eikä sillä näin olleen ollut myöskään arvoa teuraseläimenä (Gadd 2000, 165–166). Tätä ajattelutapaa alettiin 1800-luvun loppupuolella propagandan keinoin kuitenkin muuttaa, ja esteet hevosen lihan käytön suhteen alkoivat murtua. Hevosta ei myöskään teurastettu itse, vaan sen teki joku yhteisönsä marginaaliin kuulunut henkilö, josta on käytetty muun muassa nimityksiä *kampsmetare*, *flåbussen* tai *rackare* (VFMA 1540, Lekvattnet). Hän oli myös henkilö, jota kohdeltiin kuin pahan tekijää, eikä hän saanut syödä samassa pöydässä talonväen kanssa. Hän ei kelvannut myöskään todistajaksi oikeudessa (VFMA 3364, Norra Ny).

Lekvattnetissa tällainen henkilö oli Mårten-niminen mies, jota ei pidetty kovin ”viisaana” ja joka kulki koko ikänsä teurastamassa hevosia. Gräsmarkista mainitaan 1800-luvulta puolestaan Pekaksi kutsuttu köyhä mies, joka elätti itsensä hevosia teurastamalla ja niitä hautaamalla. Hevosen teurastaminen tapahtui aina metsän kätkössä, jossa eläin lyötiin kuoliaaksi isolla puunuijalla. Myös mustalaiset teurasivat hevosia. He tappoivat tarvittaessa myös kissoja ja koiria sekä hautasivat itsestään kuolleita eläimiä. (EU 3063, Gräsmark.) Palkaksi työstään hevosen teurastaja sai esimerkiksi hevosenkengät. Ruotsin tavoin ”hevosnylkyri” oli vieroksuttu henkilö myös Suomessa (Talve 1973, 43).

14.9.1. Lihan säilöminen

Kalan tavoin myös lihaa kuivatettiin. Säilöntämenetelmänä kuivattaminen on vanha ja ajoittuu vuodenkierrossa Pohjolassa kevättalveen. Käytännössä kuivattaminen tapahtui usein niin, että suolatut lihat ripustettiin tietyksi ajaksi ulos aurinkoon talon eteläseinälle. Myös lihan palvaaminen oli vanha säilöntämenetelmä ja kylmäsavustus tunnetaan esimerkiksi Ruotsin etelä- ja itäosista jo keskiajalta. (Talve 1973, 37–38.) Suomessa palvaamisen vanhaa ydinaluetta ovat olleet Varsinais-Suomi, läntinen Satakunta ja Uudenmaan rannikko. Esimerkiksi Raaseporin linnasta palvaaminen mainitaan vuodelta 1540. On mahdollista, että menetelmän tunsivat jo monet Ruotsiin tulleet metsäsuomalaisetkin, jotka palvasivat lihansa yleensä saunassa. Lihat ripustettiin sau-

nan katonrajassa oleviin tankoihin, joissa ne kypsyivät jopa parissa viikossa. (SS, Martti Rapola 1929. Östmark.) Palvaamiseen voitiin käyttää myös riihtä, jonka matalammassa lämmössä lihojen kypsyminen saattoi kestää 4–5 viikkoakin (Räsänen 1980, 29).

Palvaamiseen käytettävän saunan tai riihen lämmittäminen tapahtui puilla, jotka kehittivät paljon savua mutta vähän lämpöä. Kun palvaaminen tapahtui keväällä, liha saatiin säilymään kesän yli. Savossa ja Karjalassa pieniä lihamääriä on palvattu myös uunissa samoin kuin Värmlannissakin. (Vuorela 1975, 238; SS, Helmi Helminen, 1930.) Kuumapalvaus oli uudempi menetelmä ja yleistyi Suomessa vasta 1800-luvun lopulla. Myös se tapahtui saunassa, sen katonrajassa olevilla tangoilla, mutta nyt sauna lämmitettiin niin kuumaksi, että liha kypsyi parissa vuorokaudessa. Menetelmä oli nopea, mutta kuumapalvattu liha säilyi toisaalta huonommin kuin kylmäsavustettu.

Lihaa käytettiin ruokataloudessa muun muassa kastikkeisiin ja keittoihin (Talve 1979, 114). Värmlannissa tunnettu keitto on ollut esimerkiksi klimppisoppa, joka on saanut nimensä vehnä- tai kaurajauhoista tehdyistä ”klimpeistä” (Stark 1961, 77). Tämä keitto tunnetaan myös Länsi-Suomesta, mutta ei enää Suomen itäosista. Tärkeä kastikkeiden ainesosa oli myös rasva. Metsäsuomalaisten suosima kastike oli ”tuppu”, ”tuppa” tai ”tuppo”, jota tehtiin sian-, lampaan- tai vuohenrasvasta ja jauhoista. Tällaista kastiketta syötiin tavallisesti perunoiden ja rieskan kanssa. (Hämäläinen 1947, 200.) Östmarkissa on nimitetty ”tupoksi” myös ruokaa, joka oli tehty eläinten sisäelimestä: ”ne keitti ennen vanhasta niitä keuhkoja, tekivät tuppoa. Ne hakkais rikki, vaan pernaa ne ei ottana, ja pann jauhoja ja hakkuja, ja keitt `karvatuppoa` ja lämmitti rasvassa. Ja moniat heitti ryynejä, jotta ne tull kypsiä, ja pann siihen veteen, ryyneistä se tull kyllin sakeaa, ilman jauhoja. Vaan nyt ne keitä enää tuppoa mutt ku sioilleen ja kissoilleen”. (ULMA 11097, Östmark.)

Yleensä paistettua lihaa tarjottiin vielä 1800-luvullakin vain juhlapäivinä. Metsäsuomalaisten tuntemana juhlaruokana mainitaan muun muassa pannulla paistetut ruisjauhopullat (*fetpalt*), joiden sisälle oli pantu suuri läskinpala (VFMA 4333, Råmen). Muutoksen monien ruokakulttuuriin toi amerikanläski, jota Värmlannissakin alkoi olla kaupan 1800-luvun lopulla. Paitsi kastikemaisena sulatettuna rasvana, sitä alettiin käyttää myös levitteenä leivän päällä (Räsänen 1980, 53). Amerikanläski oli erityisesti metsätyömiesten suosima ruoka. Katsottiin, että läski oli ruokaa, joka auttoi jaksamaan työssä ja kestäämään talven kylmyyttä. Kuten todettu, tyypillinen metsätyömiesten valmistama ruoka olivat myös pannulla rasvassa paistetut jauhopullat (*kolbullar*). (Dahlman 1956, 28.)

14.10. Veriruuat

Metsäsuomalaiset omaksuivat veriruokien valmistuksen Ruotsissa jo ilmeisen varhain. Talteen otettu veri suolattiin, säilöttiin puuastioihin ja käytettiin myöhemmin ruokien

valmistukseen. Tällaisia ruokia olivat muun muassa verimakkarat ja tangoissa kuivatettu kova verileipä. Kuten lainauksesta käy ilmi: "ne tekk palttia rukiista ja lepästä (verestä), ja sen paltin ne aina kuiv, siinä oil håli, jotta ne pisti kepin siitä lävite" (ULMA 12423, Östmark). Verileipää ei kuitenkaan syöty tavallisen leivän tavoin, vaan se paloiteltiin, ja paloista keitettiin esimerkiksi keittoja. Verileipää on kastettu myös lämpimään läskirasvaan ja syöty esimerkiksi paistetun läskin kanssa (ULMA 12423, Östmark; 12423, Nyskoga). Veritaikinasta on tehty myös pieniä kakkuja eli "kamssuja", mihin viitannee myös paikannimi "Kampsumäki" (Mägiste 1955, 57, Gräsmark; ks. myös Vuorela 1975, 239). Toisin kuin verileipä, kakut syötiin tuoreeltaan (VFMA 1540, Lekvattnet). Länsi-Suomessa esiintyneitä ruotsinkielestä lainattuja veriruokiin liittyneitä käsitteitä ovat olleet palttu ja kropsu, jotka tunnetaan jo keskiajalta (Talve 1973, 48). Savossa on esiintynyt puolestaan käsite "leppärieska", joka Värmlannissa on saanut muodon "lepäkäs". Pääasiassa sitä on tehty teurastusaikaan ja se syötiin tuoreena kuten muutkin rieskat. (SS, Helmi Helminen, 1930.)

Verta käytettiin myös makkaroiden tekemiseen. Suomessa verimakkaroiden tekeminen on rajoittunut perinteisesti maan lounaisosiin ja Etelä-Pohjanmaalle. Niiden valmistus omaksuttiin Suomeen Ruotsista. Itä-Suomesta tällaisia verimakkaroita ei tunneta, mutta ryynimakkara tunnetaan paikoin. (Talve 1973, 49.) Itä-Suomessa alue, jolla makkaraa ei ole valmistettu lainkaan, on kulkenut kiilanmuotoisena Karjalan kannakselta Mikkeliin ja Hirvensalmelle ja sieltä edelleen Hankasalmelle, Konginkankaalle, Virtasalmelle ja Pihtiputaalle (Vuorela 1975, 245).

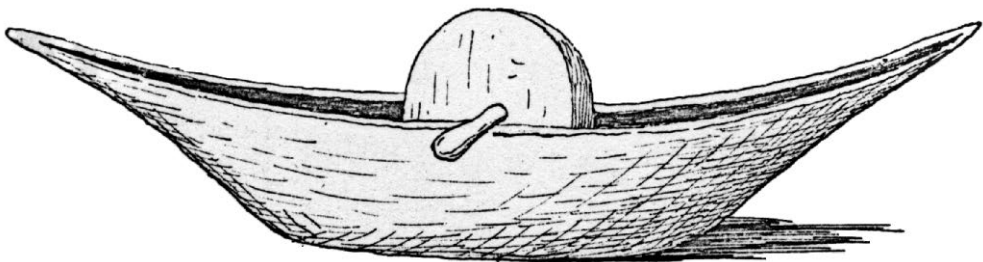
Ylipäätään Värmlannin makkarakulttuuri on ollut monimuotoinen ilmiö, jota ovat edustaneet mm. peruna-, liha-, läski-, ryyni-, veri- ja hapanmakkarat. Niiden valmistuksen omaksuivat luonnollisesti myös monet metsäsuomalaiset. Makkaroita oli tapana tehdä yhdellä kertaa enemmän, jonka jälkeen ne varastoititiin joko aitoissa oleviin tynnyreihin tai niiden katonrajassa oleviin tankoihin. (Keyland 1919b, 61; esim. Södra Ny: potätekörv, blodkörv, hackkörv, köttkörv, fläskkörv, leverkörv, grynkörv; myös Nilsson & Bergstand 1952, 10.) Eräänlainen makkara on ollut myös "pörsch" eli uunissa paistettu eläimen mahalaukku, joka oli täytetty keitetyillä ja paloituilla sisäelimillä (mm. keuhkot, munuaiset, sydän, maksa) (VFMA 1540, Lekvattnet.) Suomessa tähän rinnastettava ruoka on ollut Länsi-Suomessa, Hämeessä, Keski-Pohjanmaalla ja Tornionjokilaaksossa tehty "pylsy" (Talve 1973, 51). Värmlannissa esiintynyt samantapainen ruoka oli myös ohraryneillä täytetty, keitetty ja suolaan pantu sian mahalaukku, joka oli pääsiäisen ajan ruokaa (Keyland 1919b, 58).

14.11. Juomat

Tyypillisiä aterian yhteydessä tarjottuja arkipäivän juomia ovat olleet vesi, piimä ja kalja. Olut oli sitä vastoin juhla juomaa, jota tarjottiin muun muassa häissä ja hau-

tajaisissa (myös NEG 7335, Elverum). On mahdollista, että metsäsuomalaiset oppivat oluen valmistuksen vasta Ruotsissa tai ainakin omaksuivat siellä sen valmistamiseen liittyviä uusia tekniikoita (Keyland 1919b). Olutta uudempi ja miedompi juoma oli haaleaan veteen tehty alkoholijuoma, jonka käyteaineena oli joko sokeri, siirappi tai hiiva. Tästä juomasta sanottiin, että siitä juopuivat vain ”akat” (SS, Helmi Helminen. 1930). Esimerkiksi Fryksdalenista tunnetaan myös ”knart”-niminen juoma, joka tehtiin veteen ruisjauhoista ja perunaraasteesta (Brodin 1923, 149–150). Juomaa tehtiin aiemmin myös katajanmarjoista (EU 7800, Gräsmark). Kaikilta pohjoisilta alueilta tunnetaan myös koivunmahla, jota juoksetettiin puista talteen huhti-toukokuussa. Juomana sitä käytettiin yleisti vielä 1900-luvullakin. (Räsänen & Räsänen 2008c, 388.)

Ilmeisesti moni metsäsuomalainen oppi tuntemaan kahvin jo 1700-luvun lopulla (Segerstedt 2006, 394). Kahvinjuonti yleistyi nopeasti, ja 1800-luvun alussa kahvi on ollut jo jonkinlainen kansallisjuoma. Esimerkiksi Värmlannin länsiosissa sitä juotiin 1840-luvulla jo lähes joka talossa ja monessa torpassakin. Kun kahvinjuonnista tuli päivittäinen tapa, se muutti perinteistä ateriajärjestystä ja merkitsi myös uusien taloustavaroiden käyttöönottoa. Näitä olivat muun muassa rännälit, kahvimyllyt, kahvikannut ja -kupit (mm. ULMA 20325, Östmark). Kahvimyllyt olivat alkuaan tyypiltään pitkänomaisia puulaatikoita, joiden pohjalle laitetut pavut työnnettiin hienoksi kädensijalla varustetulla puupyörällä. Sen korvasivat sittemmin kehittyneemmät kahvimyllyt, joissa olivat kierrettävä kampi, tratti ja alaosassa ulosvedettävä laatikko, johon jauhettu kahvi kerääntyi.

Kuva 27. Koivupuusta tehty kahvimylly. Lekvattnet, (Segersteds samling).

Koska kahvi oli kallista, sitä jatkettiin usein korvikkeella, jota jauhettiin muun muassa paahdetuista rukiinjyvistä tai kuivasta rieskataikinasta (EU 10877, Gräsmark; ULMA 20325, ker. s. 1890). Mikäli oikeaa kahvia ei ollut käytettävissä, se voitiin korvata kokonaankin korvikkeella (Keyland 1919b, 68). Kahvi keitettiin alkuaikoina hiilloksella, ja tapahtui yleensä kädensijalla varustetussa kolmijalkaisessa astiassa. Kahvinjuonnin ympärille kehittyi jo varhain myös oma erityinen tapakulttuurinsa, joka määritteli sen kulun. Hyviin tapoihin kuului, että kylään tulleelle vierasalle tarjottiin kahvia, jota oli tarjottava vähintään kaksi kupillista. Kupilliset oli kaadettava myös niin täyteen, että kahvi valui kupin reunojen yli. (Stark 1961, 58, 60–61.)

14.12. Hätäruoka

Toistuvat katovuodet aiheuttivat sen, että luonnon tarjoamia mahdollisuuksia opittiin hyödyntämään optimaalisesti. Tätä osoittaa myös se, että esimerkiksi Värmlannista tunnetaan peräti 13 erityyppistä hätäleipää. Myös karja ja kalastus pelastivat monet pahimmalta. (Boethius 1917, 67; myös Almquist 1899, 442–443.) Kato toi nälänhädän lisäksi tullessaan usein myös taudit, jotka tappoivat heikoimpia. Taudit olivat paljolti seurausta siitä, että hätäruuat eivät korvanneet normaalia ravinnontarvetta ja nälkä heikensi vastustuskykyä. Katoalueista tuli tästä syystä usein epidemiapesäkkeitä, joista taudit levisivät laajemmallekin alueelle. Erityisen vakava kulkutauti oli punatauti, joka raivosi Värmlannissa 1700-luvun aikana peräti seitsemän kertaa. Näiden epidemioiden seurauksena punatauti tappoi täällä enemmän ihmisiä kuin monessa muussa Ruotsin maakunnassa. Punatauti raivosi Värmlannissa myös 1800-luvun alussa, jolloin se tappoi viidessä vuodessa peräti 5 620 ihmistä. Vielä niinkin myöhään kuin vuosina 1851–1860 läänissä tähän tautiin kuoli keskimäärin 273 henkilöä vuodessa. Myös nämä kuolemantapaukset olivat pääosin seurausta katovuosien aiheuttamasta nälästä. Tuhoisa oli myös Värmlannin itäosissa vuonna 1808 puhjennut tulirokkoepidemia, joka vaati satoja uhreja, kuten Värmlannissa vuosina 1834, 1853 ja 1866 raivonnut kolera-kin. Myös keuhkotauti oli näinä aikoina tappava tauti. (Kjellin 1939, 343–344.) Nälän lisäksi tautien puhkeamiseen vaikuttivat aiemmin myös ruuan alkeelliset säilytys- ja valmistustavat. Erityisen suuri terveysriski oli jäädytetty kala, joka säiden lämmitessä saattoi sulaa ja pilaantua sen jälkeen helposti. (Wirilander 1960, 447.)

Jotta normaaleinkin vuosina viljan omavaraisuus saatiin turvattua, kymmenhenkisen ruokakunnan viljeltävän tuli olla noin 2 ½ –3 hehtaaria peltoa, mihin ei läheskään aina ylletty (Wilmi 2003, 182). Monien metsäsuomalaisen pelastus oli kuitenkin kaski, joka yleensä antoi paremman sadon kuin pelto. Tosin varmaa kaskiviljelykään ei ollut, sillä huonot säät pilasivat helposti aran kaskirukiinkin. Yleinen käytäntö oli, että hätäravintoa pantiin leipäjauhojen joukkoon normaaleina vuosinakin. Sitä jauhettiin muun muassa akanoista, oljista, herneenvarsista, vehkasta ja suolaheinästä. (Runestam-Samuelsson 1921, 158, Gräsmark; Axelsson 1852b, 76.)

Myös pettu, eli nuorten mäntyjen kuoren alla oleva valkea kerros, oli tärkeä hätäravinto ja siitä jauhettua jauhoa voitiin samoin lisätä leipäjauhojen joukkoon. Tästä jauhosta voitiin tehdä myös esimerkiksi ohuita lehinkäisiä, jotka paistuivat kuumassa uunissa muutamassa minuutissa. Paksumpaa pettuleipää on paistettu myös vinottain asetetun rautalevyn päällä takkatulen loisteessa. Pettutaikinan teko vaati suurta taitoa, sillä taikinaa, johon oli lisätty pettua, oli vaikeaa saada pysymään koossa, koska petusta puuttui sideaine. (Gottlund 1985, 123.) Tarvittaessa jauhoihin voitiin lisätä myös horsmaa ja suolaheinää. Jauhoa saatiin myös koivun parkista, mutta näistä jauhoista leivottu leipä oli niin kitkeränmakuista, että sitä oli syötävä maidon kanssa. Yksi keino parantaa leivän makua oli lisätä jauhojen joukkoon perunaa. (ULMA 12423, ker. s. 1855, Östmark.) Kuten seuraavasta sitaatista käy ilmi, koivunparkki oli: " [...] prunua ja hap-

rasta — vaan männynparkista oll niin valkoista. Ja se oll niin sitkeätä, ikään vehnäistä. Koivunparkkirieskaan nei saana panna suoloa vaan männynparkkirieskaan sai panna hyvin vähän. Kun söi kalaa kanssa, patarieskan, sitten pärjättiin”. (ULMA 9624, Östmark.)

Hätäruokaa keitettiin myös kuivatusta valko- tai leipäsammaleesta (rieskasammal) jauhetuista jauhoista. Sitä tai raidanlehdistä jauhettua jauhoa on voitu lisätä myös kaurajauhoihin (Bograng 1972, 15). Yksi monista hätäruuista oli nokkoskeitto, jonka valmistusta on kuvattu seuraavasti: ”ne riipi ennen vihaisia (nokkosia) ja pan kylmään veteen ja sitten kuin ne oll veessä ollu, ne keitti ne, keitti velliä. Kun ol jaahoja ne pan sekaan ja see tul hyveä”. (Mägiste 1961, 26; myös ULMA 12423, Östmark; 20325, Nyskoga.)

Vaikein aika vuodesta oli yleensä heinä- ja elokuun vaihde, jolloin uusi sato ei ollut vielä kypsynyt ja vanha oli jo syöty. Tähän ajankohtaan liittyy myös käsite ”olsmäss-kroken”, joka tarkoitti aikaa, jolloin oli olemassa nälkäkuoleman vaara. (VFMA 4690, Fryksdalen; Matson 1908, 112.) Vielä vuonna 1902 monien oli Värmlannissa lähdettävä kadon vuoksi kerjuulle (Samuelsson 1917, 250). Tästä ajasta kertoo myös vuonna 1871 syntynyt Anna Långbroten seuraavasti: ”Ne söi barkkia ja kuminoita, kuminanvarsia [...] ottivat myös barkin hongista, kuivatti sen ja jauhatti sen pienissä puromyllyissä, joka puolilla nillä oli sellainen mylly. Sitten ne otti kuminabarkin, niin kuin ne sano, ja otti ja hakkas oikein pieniks, ja sitten ne kuivas ne. Kuminarieska ol parempoo kuin barkkirieska. Sitten ne kuivas rieskasammalia ja jauhotti ne. Pit olla jauhoja kanssa, jotta ne pysy koossa. Parkkirieskoo, sammallrieskoo, kuminarieskoo. Ne ol pyöreet niin- kuin leivät on, ne otti hiilet pois, honganoksilla, ja sitten ne paisto ne rieskat savutuvan uunissa”. (ULMA 20325, ker. A. Långbråten, s. 1871, Grue Finnskog.)

14.13. Nautintoaineet

Tupakka oli Ruotsissa jo 1600-luvulla rahvaankin tuntema nautintoaine. Sitä pidettiin pitkään myös jonkinlaisena lääkeaineena, jota nimitettiin muun muassa ”pyhäksi ruohoksi” tai ”kuninkaan yrtiksi”. (Hedin 1957, 34.) On ilmeistä, että 1700-luvulla sitä poltettiin Värmlannissakin jo yleisesti. Tupakkaa polttivat myös naiset, ja sen uskottiin tuovan helpotusta muuan muussa naistenvaivohin (*modersjuka*) (Bidrag till Sveriges officiella statistik 1869, 7 - Övre Fryksdal). Tupakanpolton yleisyydestä kertonee myös jo vuonna 1653 annettu määräys, joka koski tupakoimista kirkossa eli niitä, jotka kiellosta huolimatta tupakoivat saarnan aikana, oli sakotettava. Tupakointi tarkoitti tänä aikana nimenomaan piipun polttamista. Suosittuja piippuja Värmlannissa olivat muun muassa Åmotforsin liitupiiput. Tunnettuja olivat myös Taalainmaalla valmistetut pienet takorautaiset piiput. (Segerstedt 2006, 203, 259.) Yleisesti käytetty tupakkalaatu 1800-luvulla oli Tidemanin rul-latupakka, jota käytettiin myös purutupakkana (EU 621, Norra Ny). Sitä valmisti Norjan Kristianiassa sijaitseva tupakkatehdas. Myöhemmin sitä valmistettiin myös Värmlannissa, jonne norjalaiset perustivat uuden tehtaan vuonna 1879. (Kjellin 1939, 420.)

Tupakkaa kasvatettiin myös itse. Tämä oli monille sen käytön edellytys, sillä ostotupakka oli kallista, ja ennen maalaiskauppojen perustamista se oli haettava kaupungista. (Hedin 1957, 34–35.) Värmlannin länsiosissa ostotupakkaa oli tosin helpompi saada, sillä siellä sitä kävivät myymässä norjalaiset kauppamiehet ja monet hakivat tupakkansa Norjan puolella pidetyiltä markkinoilta. Laki tosin kielsi jo varhain tupakantuonnin Norjasta Ruotsiin, mutta tämä kiello ei sitä estänyt vaan johti sen sijaan salakuljetukseen. Laki kumottiin vasta vuonna 1897, jonka jälkeen tupakan salakuljetus Norjasta loppui. (Ernvik 1951, 382.)

Vanha nautintoaine pohjolassa oli myös purupihka (*gierfwa kåda, tugga kåda*), jota saatiin varsinkin pihkaisesta kuusesta (Vuorela 1975, 281). Aiemmin sitä pureksivat kaikki, mutta viimeksi enää naiset ja nuoret (EU 17916, Mora; 18024, Gräsmark; 18299, Alster). Purupihka oli merkittävä aine myös sikäli, että se piti hampaat puhtaana ja kävi lääkkeeksi hammassärkyyn. Sanotaan, että sen pureskelu kirkossa piti sanankuulijat myös hereillä. (EU 4373, Gräsmark; Linne 1945, 245.) Metsäsuomalaisen käyttämä nimitys purupihkasta oli ”tukko” (Salminen 1909, 22).

Nautintoaineista tärkein oli kuitenkin viina, jota Ruotsissa poltettiin ainakin jo 1400-luvulla. Sitä pidettiin myös jonkinlaisena ihmelääkkeenä, jonka uskottiin auttavan lähes kaikkiin ihmisten ja eläinten vaivoihin. 1600-luvulla viinan kotipoltto oli jo niin yleistä, että sitä alettiin vuonna 1638 verottaa. Valtion suhtautuminen kotipolttoon kuitenkin vaihteli. Vuonna 1718 se kielsi kotipolton kokonaan ja vuonna 1731 salli sen jälleen, mutta nyt siten, että polttaa saivat vain maataomistavat talonpojat. Kustaa III:n aikana (1775–1787) viinapoltosta tehtiin valtion monopoli, josta kuitenkin luovuttiin myöhemmin. Kun viinan kotitarvepoltto jälleen vapautettiin, poltettavan viinan sallittu määrä määräytyi talonpojan omaisuuden suuruuden mukaan. (Talve 1973, 100.) Ruotsalaisten tavoin viinaa polttivat luonnollisesti myös monet metsäsuomalaiset (Furuskog 1919, 84; myös Almqvist 1899, 473. Uddeholmsverken.⁵⁴).

Viinankäyttö oli Ruotsissa 1700-luvun lopulla suurta kaikissa yhteiskuntaluokissa, ja se sai sellaiset mittasuhteet, että siihen kiinnittivät huomiota maahan tulleet ulkomaalaisetkin. Kotipolton kulta-aikaa oli 1800-luvun alkupuolisko, jolloin viinan kulutus maassa oli todella suurta. Viinan saatavuuteen vaikutti myös se, että sen raaka-aineena alettiin käyttää perunaa. Jonkinlaisena myönteisenä puolena on nähty toisaalta se, että viinanpoltto edisti merkittävästi perunaviljelyä. Sanotaan, että vuonna 1829 viinan kulutus henkeä kohden Ruotsissa oli peräti 46 litraa vuodessa. (Ohlmarks & Baehrenz 1999, 429–430.) Tämä virallinen luku tuskin kuitenkaan vastaa todellisuutta, vaan oikea luku on ollut paljon tätä suurempi. Kotipoltto kukoisti, sillä se oli hyvä tulolähde. Tämä johti siihen, että viinaa poltettiin lähes joka talossa, torpassa ja karjamajoillakin. Kotipoltosta ei ole tingitty edes vaikeina vuosina, jolloin vilja olisi tarvittu leipään.

Viina oli aiemmin myös tärkeä osa tapakulttuuria. Aamulla herätessä päivä aloitettiin usein viinaryypyllä, jolla se myös lopetettiin. Viinaa tarjottiin kaikissa juhlissa

⁵⁴ Maininta vuodelta 1680 myös viinapannusta.

ja palvelusväen palkkakin voitiin maksaa viinassa. Viinanjuonti kirkkomatkoilla johti puolestaan siihen, että humaltuneen kirkkokansan metelöinti kirkossa häiritsi jumalanpalvelusta. Viinaa sai ostaa usein myös kirkon läheisyydessä olevasta kapakasta. (Westlind 1950.) Alkoholikäyttämiseen vaikutti osaltaan myös ajan asenneilmasto, jossa mies ei ollut ”oikea mies”, jos ei ottanut viinaa. Koska yletön viinankäyttö lisäsi myös rikollisuutta, vaikutti tämä osaltaan siihen, että vuonna 1855 tehtiin viinareformi, jonka seurauksena viinanpoltosta tuli valtion monopoli. (Kjellin 1939, 324–325.) Tosin juominen ei tämän jälkeenkään sanottavammin vähentynyt. Se oli vakava ongelma, joka ajoi monet kurjuuteen: kun koko omaisuus oli juotu, oli elämä tämän jälkeen jatkuvaa kamppailua köyhyyttä vastaan (Segerstedt 2006, 369; Svensson 1945, 37).

Usein viinanjuonti yhdistettiin suomalaisiin ja sitä pidettiin heidän ”surullisena” taipumuksenaan (Segerstedt 2006, 196, 277). Erot suomalaisten ja ruotsalaisten välillä ovat olleet tässä suhteessa kuitenkin ilmeisen vähäiset. Juopottelu oli yleinen ongelma, joka synnytti myös herätysliikkeitä. Värmlannissa (mm. Fryksdalenissa ja Älvdalenissa) niistä ehkä merkittävin oli norjalaisen Hans Nils Haugenin vuonna 1856 perustama liike, josta käytettiin nimitystä *ande- l. anglasynerna*. (Svensson 1945, 37, 42.) 1870-luvulla Ruotsissa alkoivat vaikuttaa myös angloamerikkalaiset raittiusihanteet, joiden voi katsoa tavoittaneen monia metsäsuomalaisiakin.

14.14. Ateriointi

Ateria oli sosiaalinen tilanne, jonka luonne määräytyi muun muassa sen mukaan liittykö se arki- tai pyhäpäivään vai juhlaan, johon kuului kestitys (Räsänen 1980, 9, 116). Yhteinen ateriointiin kuulunut piirre oli ruuan (leivän) kunnioitus, ja tästä johtunut ruokapöydän harras tunnelma. Ruuan kunnioitus näkyy myös siinä, että miehet aterioivat paljain päin ja naiset pääliina harteille laskettuna. Ruokapöydässä ei sopinut myöskään puhua tai nauraa. (Berg-Svensson 1969, 110.) Kaikkien näiden tapojen taustalla vaikutti yhteinen kristillinen perintö (Räsänen 1980, 109).

Vielä 1800-luvulla ruokapöydässä noudatettiin myös jonkinlaista istumajärjestystä. Perinteisesti isännän paikka oli pöydän päässä eli ”espeässä” (SS, Helmi Helminen, 1930, Kaisa Vilhuinen). Muilta osin istumajärjestys oli 1900-luvulle tultaessa jo vapaampi ja noudatti esimerkiksi järjestystä, jossa talon emäntä ja lapset ovat istuneet ovelta katsoen seinänvieripenkillä isännän vasemmalla puolella ja piit ja rengit vastaavasti pöydän oikealla puolella rahilla (NM EU, 1928, Lekvattnet). Järjestys, jossa isäntä istui pöydän päässä, tunnetaan myös Savosta, missä istumajärjestys muilta osin on myös voinut vaihdella. Mikäli noudatettiin sukupuoleen perustuvaa järjestystä, miehet istuivat tavallisesti seinänvieripenkillä ja naiset heitä vastapäätä pöytärahilla. Tunnetaan myös järjestys, jossa miehet istuivat pöydän tyvipäässä ja naiset sen latvapäästä. Sellainen pöytäjärjestys, jossa noudatettiin määrättyä istumajärjestystä, alkoi esimer-

kiksi Suomessa murtua 1800-luvun loppupuoliskolla. (Räsänen & Räsänen 2008b, 354; Räsänen 1980, 106.)

Ateriajärjestys puolestaan noudatti vielä 1800-luvun loppupuolellakin jakoa, jossa talvella syötiin kolme ja kesällä neljä aterialla päivässä. Syynä kesän neljään ateriakertaan oli pitempi ja raskaampi työpäivä. Kolmen aterian järjestys omaksuttiin kaiketi ylemmiltä säädyiltä, joiden keskuudessa se oli tavallinen Keski-Euroopassa 1600-luvun lopulla. (Räsänen & Räsänen 2008b, 352.) Se korvasi kahden lämpimän aterian järjestyksen, jota tosin noudatettiin paikoin vielä 1800-luvullakin. Ilmeisesti kolmen aterian järjestyksen yleistymiseen vaikutti eniten peltoviljelyn yleistyminen (Talve 1973, 121). Joka tapauksessa se on järjestys, jota metsäsuomalaiset alkoivat noudattaa todennäköisesti vasta Ruotsissa (Talve 1990, 155).

Kolmen aterian järjestyksen mukaan päivän ensimmäinen ateria oli aamiainen ("ettevardhet", "morgonvardhet" — käytetty myös käsitteitä "daggelmål" ja "daggel"), joka syötiin klo 7–9 välillä (VFMA 3630, Nyskoga; 3663, Norra Ny; 3789, Råmen; myös Talve 1973, 123). Toinen ateria oli "puolpäiväinen" ("middagsvard"), joka ajoittui kello 13–14 välille, ja kolmas ateria eli päivällinen syötiin talvella kello 18:n ja kesällä kello 16:n vaiheilla. Kesällä syöty neljäs ateria ("nattvard", "kvällsward", "aftonvard") ajoittui kello 19–20 välille. Päivän ensimmäisen ja kolmannen aterian korvasi sittemmin kahvinjuonti, joka merkitsi siirtymistä uuteen kahden aterian järjestykseen (syöty kello 12 ja 18). Tätä järjestystä noudatettaessa kahvia voitiin juoda päivän aikana neljäkin kertaa. (Räsänen 1980, 87.)

Torsten Aminoff teki Norjassa 1860-luvulla havainnon, jonka mukaan hänen siellä tapaamillaan suomalaisilla oli tapana syödä viisi kertaa päivässä. Aamulla kello viideltä syötiin "suuruspalaa", kello kahdeksalta "oamiaista", kello 12 "puol päivästä", kello 17 "ef-tas-vääliä" ja kello 20–21 "iltaista". Värmlannin metsäsuomalaisten aterijärjestykseen kuului Aminoffin mukaan sitä vastoin talvella vain kolme ja kesällä neljä päivittäistä aterialla. (Aminoff 1876, 177–178; myös Aminoff, Salminen & Kettunen 1971, 12.) Ilmeisesti edellä kuvattu aterijärjestys Norjassa erosi Värmlannissa esiintyneestä kuitenkin vain siinä, että Aminoff luki yhdeksi ateriaksi myös aamulla syödyn "suuruspalan". Siihen kuului aiemmin usein myös viinaryyppy, jonka aamukahvi ja palanen leipää sittemmin korvasivat. (VFMA 5655, Mangskog.) Kuten sanotaan: "kello kuus ol pannrieskoa ja leipiä, voita vähän ja kahvia jos ol, muuten maitoa" (ULMA 20325, Grue Finnskog).

Aamiainen oli ateria, johon kuului esimerkiksi leipää tai rieskaa, voita, juustoa, velliä ja norjansilliä (VFMA 20325, Norra Finnskoga; 4333, Råmen). Esimerkiksi Grue Finnskogasta saadun kuvauksen mukaan "kello kaheksan ol aamunen, se ol velliä, välistä leipää (se ol paksumpi, pyöreä eli pitkä, se ol paistettu uunissa, se ol rugista ja vettä) ja rieskoo, joka ol ohut ja kova, että sitä vois taitata ja se ol aina pyöreä, se ol paistettu takassa ja ol otria eli kauroja". (ULMA 20325, Grue Finnskog.) Perunanviljelyn alettua myös peruna oli usein aamiaisruokaa (Räsänen 1980, 81). Puolpäiväinen (kello 13–14) oli päivän pääateria, jolla 1800-luvun lopulta olevan kuvauksen mukaan syötiin perunaa ja kastiketta, keitettyä lihaa tai läskiä, silliä ja makkaraa (VFMA 3824, Dalby). Juomana oli joko piimä tai kalja (VFMA 5655, Mangskog). Päivän pääaterian koostumusta kuvaa

myös seuraava lainaus: "kello kakstoista ol puolpäivä, se tais olla monda lajia, silliä ja putiisia (perunoita), ja läskiä jos ol, kaloja kesällä, kun ei ollu putiisia nii ne söi kaloja ja muttia" (ULMA 20325, ker. s. 1879, Grue Finnskoga; VFMA 3789, 4333, Råmen, "medda"). Tätä ateriaa seurasi yleensä noin tunnin kestävä päivälepo.

Pääaterian ja illallisen väliin ajoittui pieni väliateria ("aftan" tai "aftaval"), jolla syötiin esimerkiksi voileipää, keittoa, juustoa, läskiä, savustettua lihaa ja makkaraa (VFMA 3789, Råmen). Tätä ateriaa kuvaa myös Grue Finnskogasta oleva lainaus, jonka mukaan "kello puol viis ol aftasviär, voita ja leipiä ja kahvia, muuten maitoa ja joi vettä kun ei ollu maitoa" (ULMA 20325, ker. s. 1879, Grue Finnskog). Suomessa vastaava väliateria on ollut yleensä kylmä ateria, jolla syötiin esimerkiksi leipää, suolakalaa ja perunoita (Talve 1990, 155). Päivän kolmas tukevampi ateria eli illallinen ("kvällan") syötiin työpäivän päätyttyä noin kello 18:n (kesällä 19–21) vaiheilla ja se koostui esimerkiksi ruis- tai kaurapuurosta ja piimästä, sillistä ja perunasta tai vellistä ja leivästä (VFMA 20325, Norra Finnskoga; Stark 1961, 62). Varsinkin köyhemmän väen suosimia ruoka-aineita olivat peruna ja silli. Yleensä myös illalliseen kuului aina jokin lämmin ruoka, joka saattoi koostua myös "puolpäiväsen" tähteistä.

Koska tuoreiden elintarvikkeiden käyttö oli aiemmin vähäistä, tämä merkitsi sitä, että erilaiset puutostaudit olivat tavallisia. Ruokaa on myös kuvattu niin kovaksi, että se saattoi aiheuttaa lapsille jopa kuoleman (Mörner 1952, 52). Kuten arkielämään yleensä, myös ateriointiin on liittynyt monenlaisia uskomuksia, joista esimerkkinä voidaan mainita ruokapöytään jääneen viimeisen leivänpalan (*skådebröd*) huomioiminen. Se oli jätettävä joko "näkyttömille" tai sen ("väkikannan") sai talon isäntä tai emäntä, mutta ei koskaan vieras. Pelättiin, että vieras sen saatuaan voisi viedä talosta "lykyn" (VFMA 3349, ker. s. 1858, Gråsmark; 3663, Norra Ny; SS, Helmi Helminen, 1930, Kaisa Vilhuinen).

14.15. Ruuanlaitto ja keittiön varusteet

Selvä muutos metsäsuomalaisten ruuanvalmistuksessa tapahtui siinä vaiheessa, kun savu-uuni vaihtui uloslämpivään tulisijaan. Savutuvassa asuttaessa ruuanlaitto keskittyi paljolti keittokotaan ja uunia käytettiin paistamiseen ainoastaan silloin, kun tupaa lämmitettiin. Vellit, puurot ja keitot keitettiin puolestaan savu-uunin liedellä rautapadassa, jollainen Pohjoismaissa oli ilmeisen yleinen keittoväline jo 1500-luvulla. Niitä valmistettiin myös Suomessa viimeistään 1600-luvun puolivälissä (Mustio, Antsog) (Vuorela 1975, 230). Tyypillisiä ruuanlaittovälineitä hiillosta käytettäessä olivat myös kolmijalkaiset pannunrenkaat, paistolevyt ja jalkapannut. Talouden normaaliin varustukseen kuuluivat aiemmin myös käsikivet, joilla voitiin tarvittaessa jauhaa pienempiäkin jauhomääriä.

Kuten edellä esitetystä käy ilmi, savutupa oli monien metsäsuomalaisten asumus vielä 1800-luvun loppupuolellakin. Uutta 1700-luvun rakentamisessa oli savutuvan

eteisen (joko yksinäis- tai parituvan) taakse sijoitettu keittiö, joka oli varustettu savujohdollisella tulisijalla ja jonne ruuanvalmistus suuressa määrin keskittyi. Kun tuvanuunien yhteyteen alettiin 1800-luvun loppupuolella liittää valurautahelloja, paransi tämä merkittävästi myös ruuanlaiton teknisiä edellytyksiä (Talve 1990, 159). Hellojen käytön myötä yleistyivät myös rautaiset paistinpannut, jotka lisäsivät käristettyjen ruokien valmistusta. Uudempiin helloihin kuului myös paistinuuni, joka puolestaan helpotti pienten leipomusten paistamista ja muutti tältä osin leipäkulttuuria. (Räsänen 1980, 74).

14.15.1. Ruokailuvälineet

Tärkeimmät henkilökohtaiset ruokailuvälineet olivat pitkään veitsi ja lusikka (mm. ATLAS 3677, Fryksände). Erillisiä astioita ei käytetty, vaan moni söi vielä 1800-luvun lopullakin puuronsa ja vellinsä samasta pöydälle nostetusta padasta. Pöydällä olevassa yhteisessä astiassa saattoi olla myös sulaa rasvaa, johon ruokailtaessa ”topattiin” eli kastettiin veitsenkärkeen pistetty leivänpalanen tai peruna. Kala oli tapana syödä sormin, ja pöytään tuodusta leivästä kukin leikkasi tarvitsemansa palasen itse. Kun ruokana oli keitettyjä perunoita, ne kuorittiin tavallisesti joko puutikulla tai peukalolla. (VFMA 3824, Dalby; Segestedt 2006, 148; myös Vuorela 1975, 228.)

Ensimmäisiä yksilöllisiä pöytäkalusteita kodeissa olivat puulautaset, joita käytettiin verraten yleisesti vielä 1800-luvun lopullakin. Kahvinjuonnin yleistyessä yleistyivät myös sokerikot, kermakot, asetit ja posliinikupit. (Talve 1973, 129–130.) Aiemmin kupariset ja messinkiset kattilat ja pannut olivat ylellisyyesineitä, jotka oli tapana panna näytille avohyllyille (Stark 1961, 42). Metallisia lusikoita ja haarukoita alettiin käyttää yleisemmin 1800-luvun lopulla, jolloin myös emaliset mikit alkoivat yleistyä (NEG 5090, Elverum; Stark 1961, 44). Emalin korvasi sittemmin alumiini ja sen puolestaan teräs. Värmlannissa on käytetty jo varhain myös vuolukivestä tehtyjä patoja ja pannuja. Vuolukiven käyttömahdollisuuksista kertoo myös esimerkiksi Gräsmarkista vuodelta 1614 mainittu vuolukivestä tehty kynttilänjalka (Berg 1934, 255–263). Useimmat taloudessa käytetyt astiat, kuten maitopunkat, kaukalot, kirnut, leilit ja tuopit oli kuitenkin tehty puusta (Ernvik 1951, 334). Myös tuohi oli metsäsuomalaisten yleisesti käyttämä materiaali. Siitä tehtiin muun muassa suolan ja voin säilytykseen tarkoitettuja rasioita (mm. Grotenfelt 1916, 249–250).

15. Taikuudesta ja uskomuksista

Kuten eri yhteyksistä on jo käynyt ilmi, apua arjen tarpeisiin haettiin myös magian avulla. Siihen tukeuduttiin, kun haluttiin hallita ympäristöä ja luontoa. Ihmisen oli tietämykseensä tukeutuen osattava taivutella luonnossa olevia voimia omaksi parhaakseen (Broberg 1953, 69–70). Luonnon eläväksi kokeminen oli osa sitä uskomusmaailmaa, joka erotti suomalaiset skandinaavisesta traditiosta (Stenman 2001b, 165–174).

Magiaan tukeuduttiin, vaikka se oli ristiriidassa luterilaisuuden kanssa, jonka mukaan magian harjoittajat rikkoivat ensimmäistä käskyä vastaan (Talve 1990, 268). Kansan usko siihen, että luontoa pystyi hallitsemaan, oli kuitenkin syvälle juurtunut, ja se ohjasi käyttäytymistä vielä 1900-luvullakin (Broberg 1953, 70; Gothe 1943, 11–12). Ihminen koki elämänsä monellakin tapaa turvattomaksi, ja pahoja voimia vastaan oli osattava suojautua. Sanotaankin, että lähes kaikkea mihin ryhdyttiin, pyrittiin aiemmin edistämään ja suojelemaan magian keinoin. Kuten Antero Manninen Kangasniemen historiassa toteaa, magian arveltiin auttavan niin ”talouden muutoksissa, kotieläinten menestykseksi, naimisliiton onnistumiseksi, kuolleita hautaan saattaissa, ihmistautien parantamiseksi, maanviljelyksen ja kalan pyydön menestykseksi kuin metäksiä pyytäissä ja varkauden tapauksissa” (Manninen 1953, 368).

Kun aloitettiin jotakin, ritualisoitiin tekemistä siunauksin ja varauksin. Esimerkiksi kylvä aloitettiin polvillaan ollen, jotta vilja menestyisi. Oli myös tiedettävä, milloin mikäkin työ oli hyvä aloittaa ja lopettaa. Esimerkiksi perjantai oli ”hylkäyspäivä” (*förkastelsdag*), jolloin mitään tärkeää työtä ei kannattanut aloittaa, koska se epäonnistuisi eli tulisi ”hylätyksi” (VFMA 1551, Fryksände). Suomalaisten tavoin myös ruotsalaiset olivat taikauskaisia, mutta uskomusten laji ja vahvuus kansanosien kesken vaihtelivat.

15.1. Haltiat

Tärkeitä suomalaisten tuntemia yliluonnollisia olentoja olivat haltiat, eli luontoa ja eläimiä suojelevat henget, jotka tunnetaan jo varhaisista pyyntikulttuureista (Siikala 1985, 335). Usko haltioihin merkitsi myös sitä, että kuolleiden henget vaikuttivat haltioina siellä missä kuolemat tapahtuivat (Broberg 1953, 82). Ihmisten elämässä haltiat kietoutuivat kaikkeen ja niihin suhtauduttiin kunnioittavasti, sillä uskottiin, että menestys riippui haltioiden hyväksynnästä (Siikala 2008a, 165). Haltia oli niin perinteisen

elämänjärjestyksen ylläpitäjä kuin onnen ja menetyksen takaajakin. Henkilö, joka ei huomionnut haltioita suorastaan vaaransi koko elämänsä. Jotta esimerkiksi veden aiheuttamaksi uskottu vaiva parantuisi, oli uhrattava "veskupille". (Broberg 1953, 73.) Kun aiottiin rakentaa talo, oli lupa siihenkin pyydettyä paikan haltialta. Haltiaperinne oli vahvasti sidoksissa ihmisten elinkeinoihin ja ympäristöön. Tämä näkyy myös siinä, että samankaltaisissa olosuhteissa eläneiden ihmisten haltiaperinteessä on ollut paljon yhtäläisyyksiä.

Merkittävä ero Itä- ja Länsi-Suomen haltiaperinteessä oli se, että lännessä haltiat kiinnittyivät taloon tai yksittäiseen rakennukseen, kun taas Itä-Suomessa ne liitettiin pääasiassa luontoon. Itä-Suomessa ne saattoivat olla myös esimerkiksi myllyn tai jonkun muun pihapiirin ulkopuolella olevan rakennuksen haltioita. (Siikala 1985, 335–338.) Myös Värmlannissa riihen- ja myllynhaltiat kuuluivat metsäsuomalaisen haltiaperinteeseen (Mägiste 1961, 141). Samoin siihen kuului kaivossa asusteleva "vesakka" eli "veinpitävä" (vetehinen), jolle uhrattiin hopeaa, jotta vesi ei loppuisi kaivosta (Kettunen 1935, 37).

Maan-, metsän- ja vedenhaltiat ovat edustaneet myös vanhaa pyyntikulttuuria. Joidenkin haltioiden nimet määräytyivät niiden valtapiirin mukaan, kun taas jotkut tunnetaan erityisnimellä, kuten esimerkiksi metsänhaltia Tapio. Tähän haltiaan on liittynyt myös käsite "Tapijon pöytä", joka tarkoitti tasalatvaista närettä tai kuusen juurakkoa, jota käytettiin uhripaikkana. (Siikala 2008a, 137.) Ruotsalaisten uskomusmaailmassa Tapiolle ei löydy vastinetta, vaan se on nimenomaan vanha suomalainen luonnonjumaluus. Metsäsuomalaiset uhrasivat myös puussa asuvalle Köyrylle, jolle metsästäjä vei ensimmäisen saamansa linnun varmistaakseen näin tulevan metsästysonnen. (Broberg 1953, 82.) Pellonpekko tai Peltopekka oli puolestaan haltia, joka turvasi pellon kasvun. Kun sadonkorjuuta oltiin päättämässä, jätettiin viimeinen lyhde pellon reunalle, jossa se sai toimia haltian päänalusena. (Siikala 2008a, 186; Kettunen 1935, 44; myös Talve 1990, 260.)

Savossa jo varhain tunnettu haltia oli Ukko eli ukkosenjumala, joka sääteli säitä (Broberg 1953, 84). Tähän yhteyteen kuului myös ukonjuhla, jota vietettiin Savossa ja Karjalassa sekä ilmeisesti jo keskiajalla myös Hämeessä. Tämä juhla kuului traditioon, joka keskittyi suotuisien säiden lisäksi kevätkylvön ja viljankasvun ympärille. (Talve 1990, 264.) Värmlannista ukonjuhlaan liittyvänä muistona on mainittu muuan muassa talon oven yläpuolella olevaan vesi- eli "lykkylautaan" kiinnitetty metson pyrstö (Kettunen 1935, 28). Esimerkiksi Östmarkin Juhoilassa ukonjuhlaa sanotaan vietetyn vielä 1900-luvullakin. Juhlaan on kuulunut ankara juominen, mikä perustui uskomukseen, että mitä enemmän oli juovuksissa, sitä paremman sadon sai (Hämäläinen 1947, 202; myös Helmi Helminen 1931a, 146–150).

Kristinusko vaikutti haltiauskoon puolestaan niin, että pyhimyksiä alettiin pitää haltioiden asemesta eri elinkeinojen suojelijoina (Talve 1990, 269–270). Kun kristilliset elementit yhdistyivät magian keinoihin, niiden rinnalla alettiin käyttää myös kristillisiä siunauksia ja rukouksia.

15.2. Tietäjät

Erilaisissa vaikeuksissa turvauduttiin ”viisaisiin ukkoihin ja akkoihin”, joilta pyydettiin apua. He osasivat parantaa niin ihmisiä kuin eläimiä, kääntää epäonnen onneksi ja hankkia takaisin kadonneita ja varastettuja tavaroita. Heitä kunnioitettiin ja heidän kanssaan haluttiin pysyä väleissä. Perinteinen suhde tietäjään oli Suomen itäosissa kuitenkin toisenlainen kuin länsiosissa. Länsi-Suomessa, kuten Ruotsissakin, tietäjästä oli tullut yhteiskunnan hyljeksimä noita ja monenlaisen pahan aiheuttaja. (Broberg 1953, 71.) Metsäsuomalaisille tietäjä oli itäsuomalaiseen tapaan henkilö, jonka puoleen käännettiin, kun tarvittiin apua. Hän oli sankarihahmo, jonka uskottiin kykenevän sellaisiin tekoihin, joihin ei voida löytää luonnollista selitystä. Hän ei halunnut myöskään vahingoittaa ketään. (Hakamies 2008, 434, 448.) Esimerkiksi Östmarkissa elänyt ”Puro-Johan” (Suhola) oli suuri tietäjä, joka osasi muun muassa karkottaa villieläimet pois seudulta. Hänellä oli myös taito seisauttaa verenvuoto, jos joku löi esimerkiksi kirveellä jalkaansa. Kerrotaan, että hän kykeni pysäyttämään myös metsäpalon leviämisen kävelemällä palavan paikan ympäri ja tekemällä ristinmerkin puuhun. Östmarkissa vaikuttanut tietäjä oli myös ”He-Mattes”, joka oli samoin verenseisauttaja (Olofsson 1985, 22–23). Laajalti tunnettu värmlantilainen tietäjä (*trollkarl*) ja verenseisauttaja oli Mattes Vilhuinen eli ”Glasnäsin Mattes” (k. 1840), joka tunnettiin laajalti Värmlannin ulkopuolellakin (Gottlund 1986b, 45; Kjellin 1939, 218–219; myös Persson 1967, 4). Ockelbon Paasolan kylässä vaikutti puolestaan Samuel Matinpoika Paasoinen -niminen tietäjä, jolla oli tapana panna Ristinpäivän aamuna navetan ovelle halkaistu pihlaja, jonka läpi hän päästi lampaat ulos, jotta ne saisivat suojan metsänpetoja vastaan (Gottlund 1985, 62).

Etenkin kansakoulun tuleminen vaikutti siihen, että usko tietäjiin alkoi 1800-luvun lopulla hiipua (VFMA 1465, J. Andersson, Vitsand). Vielä 1800-luvun puolivälissä usko oli kuitenkin ilmeisen vahvaa, mitä todistaa Ludvig Borgströmin vuodelta 1845 oleva matkakuvauus, jonka mukaan kaikkialla Värmlannissa oli vielä ”viisaita ukkoja ja akkoja”, jotka osasivat seisauttaa veren, sitoa karhun suun ja aiheuttaa halutessaan sairauden tai kuoleman (*trollskott, finnskott*) (Borgstöm 1915, 81). Monilla kansanparantajilla oli myös lääkinnällisiä taitoja. He osasivat asettaa sijoiltaan menneitä jäseniä paikoilleen ja hoitaa luunmurtumia. Myös sauna oli tärkeä paikka suomalaisten kansanlääkinässä. (Wirilander 1960, 466.)

Kuten todettu, konkreettisten taitojen rinnalla tukeuduttiin usein myös magiaan. Tällainen maaginen parannuskeino oli esimerkiksi ”silmän” läpi veto, eli taudista päästiin, kun sairas vedettiin kaarelle jääneen puunjuuren alitse kolmasti vastapäivään. (Stenman 2001b, 171.) Selitys tähän, kuten moneen muuhunkin toimeen, löytyy analogisesta ajattelusta – parannuksen katsottiin löytyvän sieltä, mistä taudin tai vaivan uskottiin tulleenkin. Jos sen katsottiin tulleen maasta, kipeytynyttä kohtaa paineltiin maa-aineksella, jonka uskottiin imevän vaivan itseensä. (Siikala 1985, 351.) Myös erilaiset lääkeaineet ja keitokset kuuluivat keinovalikoimiin. Esimerkiksi koliikin eli ähkyn uskottiin aiheutuneen siitä, että ihminen oli saanut ”käärmeen” sisäänsä. Sen

ulossaamiseksi sairaalle juotettiin tupakkakeitosta, joka aiheutti voimakkaan oksennuskohtauksen. (Axelsson 1852b, 83. S. Finnskoga.) Yleislääke lähes kaikkeen oli viina, johon sekoitettiin tarvittaessa muun muassa luonnonyrttejä (Wirilander 1960, 465). Kun esimerkiksi hammastautia parannettiin viinalla, siihen sekoitettiin pietaryrttiä. Parannuskeinoihin ovat kuuluneet myös ”luvat”, joita olivat esimerkiksi verenseisautussanat. Kristinuskon vaikutuksesta niiden rinnalla voitiin varmuuden vuoksi lukea myös Isä meidän-rukous tai Herran siunaus. (Stenman 2001b, 170.)

Riittitekniikoihin kuuluivat myös erilaiset apuvälineet, kuten karhunhampaat ja -kynnet tai käärmeennahat, joiden uskottiin kantavan kyseisen eläimen voimaa. Tietäjällä saattoi olla ”taikapussissaan” myös kankaanpala, neula, hopeaa ja kissankarvaa, jotka toimivat suojana pahaa vastaan. Suojelevaa voimaa oli myös raudalla samoin kuin oviin tehdyillä viiskannoilla ja ristinmerkeillä. (VFMA 3663, Ber. f. 1850, Norra Ny; Kettunen 1935, 62; Brodin 1923, 36.)

Luku kolme oli loitsua luettaessa tärkeä, sillä loitsu tehosi vasta kun se toistettiin kolmasti tai luku kolme sisältyi itse loitsuun. Tehotakseen loitsun kaava oli toistettava sanatarkasti. (Stenman 2001b, 169; Siikala 1985, 348.) Luku kolme esiintyy esimerkiksi seuraavassa loitsussa, joka luettiin ampiaisen piston välttämiseksi.

Ambian, piclindo, pickanojkan, snåkän.

Pickins pistin, pistaistia, kolmat perseta, ellaminia pistia.

(VFMA 1541, P. Eriksson s. 1882, Lekvattnet.)

Ampiaisen pistoon liittyy myös seuraava loitsu, jossa luku kolme ei esiinny, mutta joka tehotakseen oli toistettava kolme kertaa.

Ampiainen pimpiäinen, pienlintu, pistä pikkis pilon, pistä kiviä, kantoja, eläkä minua pistä. (Östmark, Mulltjärn, Liljeblad. K. Persson) (Salminen 1933, 23).

Loitsuja käytettiin myös parantamiseen. Esimerkiksi käy vaikkapa seuraava paiseen parantamiseen tarkoitettu voimallinen loitsu.

Ruma ruskea rupinen neito, Paha paisetten emu, Mää kiveä kipottamaa, Poasia pakotamaa, Äkä-vägarä räkämäntyyn, Tuonne ma sinut soatana kiroan, Vihasen vaimon vittuun, Jossa kyrvin kynnetään, Känkkäväärin käännetään. Etkä siellä rauhoa saa, Mää hiiteen helvettiin, Läuluvin lähteisiin, jonne puut tyvin putoa, Heinät ladvoin lankia; Etkä siellä rauhoa saa, Niille maillen, jos ei kuu kumota, eikä päivä paista; Yltö puien, alete maien, Ala anturakiven. (Östmark, Hollanstorp. Puro-Juhoin Pekka) (Salminen 1933, 67.)

Kristillinen traditio näkyy puolestaan seuraavasta rukouksesta, jonka esittäjän (s. 1836) isä osasi puhua vielä suomea (EU 12387, Gräsmark, Ängen).

*Fisk i vattnet etter sitt ord, giver oss Gud uppå vårt
bod, ägg av fåglar stora och små, allt månne vara födan vår,
älg, ox, hare, hjort och får, allt oss Gud tillhanda står. Amen.*

Savosta Värmlantiin on kulkeutunut myös syntyloitsuja, joiden myyttiaiheista ja mielikuvista osa on edustanut ikivanhaa euraasialaista ajattelua ja osa yhteistä esikristillistä perintöä (Siikala 2008a, 177). Usko yliluonnolliseen tarjosi mahdollisuuden erilaisille selityksille, mikä varsinkin niukkoina aikoina ruokki helposti myös syyttelyä. Syypää esimerkiksi huonoon kalaonneen saattoi olla naapuri, jonka epäiltiin panneen pyydykseen jotakin sellaista, joka teki siitä tehottoman. (Siikala 2008a, 171.) Jos taas lehmä lypsi huonosti, selitys löytyi helposti naapurin lähettämästä ”parasta”⁵⁵, joka imi lehämästä maitoa (Stenman 2001b, 165). Uskomuksissa para oli varallisuuden kartuttaja. Para-käsitteeseen saattoi kuulua myös etuliite voi-, vilja- tai raha, joka ilmensi sitä, mitä olento lähettäjälleen kokosi. Alun alkaen para liittyi kuitenkin vain karjataikuuteen ja siinä erityisesti maidon ja voinsaannin takaamiseen. Kun para palasi matkoiltaan, sen tehtävä oli oksentaa lähettäjänsä kirnuun muiden lehmistä imemänsä maito. (Siikala 1985, 338.) Metsäsuomalaisten kielenkäytössä on olennosta käytetty myös nimitystä ”puken” (pukan), joka on muunnelmä para-käsitteestä (Brodin 1923, 11, mm. Östmark, Lekvattnet; myös Hakamies 2008, 432–433). Hengen tähän olentoon panivat ”rulliakat” eli naiset, joilla oli noidantaitoja (Mägiste 1961, 137; myös Gothe 1943, 20; Nordlander 1942, 40). Yhdenlainen uskomusolento oli myös ”mara”, joka lenteli yöllä ympäriinsä ja pystyi tunkeutumaan sisälle huoneeseen pienestäkin reiästä. Kun se istui nukkuvan rinnan päälle, nukkujan hengitys salpautui. (Frykholm 1946, 26.)

Noituuden merkitys oli Värmlannissa suuri. Tästä kertoo myös se, että noituudesta epäilty henkilö voitiin helposti sulkea yhteisön ulkopuolelle. Monesti epäilyt kohdistuivat juuri suomalaisiin, joiden yliluonnollisia kykyjä ja noidanmainetta moni ruotsalainen pelkäsi. Sanotaan, että Dalbyssa ruotsalaiset pelkäsivät jopa suomalaisasutuksen läpi virranneita purojakin. (Axelsson 1852b, 52, Dalby.) Toisaalta tämä pelko oli asiantila, jota suomalaiset erilaisissa kiistatilanteissa ja konflikteissa käyttivät myös hyväkseen. Voi olla, että tämäkin osaltaan selittää sitä vastakkainasettelua ja epäluuloa, joka metsäsuomalaisten ja ruotsalaisten välillä aiemmin vallitsi (Karonen 2001, 50). Ruotsalaisten taipumus ruokkia mielikuvaa suomalaisten erilaisuudesta ja eriskummallisista uskomuksista näkyy vielä niinkin myöhään kuin vuonna 1937, jolloin Göteborgissa ilmestyneessä sanomalehdessä oli uutinen puretun suomalaistuvan rossilattian välisistä löytyneestä suomalaisukon hyvin säilyneestä suolatusta ja savustetusta ruumiista (Svensson, Morgontidningen, Göteborg 2.1.1937).

⁵⁵ Ruotsalainen vastine paralle ollut *mjölkharen* eli maitojänis.

15.3. Musta magia

Kun ihmistä tai karjaa haluttiin vahingoittaa, voitiin turvautua mustaan magiaan, jota käyttäen voitiin esimerkiksi panna karhu hyökkäämään karjan kimppuun tai jopa tappaa ihminen. Tällainen ihmiseen kohdistunut magian muoto oli kuvamagia eli "mieskuvien" käyttö. Kuvamagiassa puuhun leikattiin sen henkilön kuva, jota haluttiin vahingoittaa. Kun haluttiin tuottaa pelkästään kärsimystä, kuvaan lyötiin sydämen kohdalle naula ja mitä syvemmälle se lyötiin, sitä enemmän uhri kärsi. Kun tarkoitus oli tappaa, kuvaan ammuttiin joko oikea luoti tai tappavaksi tarkoitettu "noidannuoli" (*trollskott*). (Kettunen 1935, 56; Salminen 1909, 28.) Ruotsiin kuvamagian toivat suomalaiset (savolaiset), joiden uskotaan harjoittaneen sitä jossakin määrin ehkä vielä 1900-luvullakin (Hämäläinen 1947, 201). Ruotsalaisille tämä magian laji oli tuntematon (Stenman 2001b, 166; Gottlund 1986b, 233–234; Broberg 1953; Gothe 1943, 75; Hämäläinen 1920, 95–97; Kettunen 1908, 75). Paitsi vahingoittamiseen, kuvamagiaa käytettiin myös niin lemmen nostattamiseen kuin puolisoiden erottamiseenkin toisistaan (Kettunen 1927, 1105).

Ideana tällaisessa jäljittelytaikuudessa oli, että saman uskottiin aiheuttavan samaa. Esimerkiksi, kun saatiin haltuun toisen vaate ja se poltettiin, tarkoituksena oli tuhota sen omistaja. (Siikala 1985, 351.) Vahingoittamistarkoituksessa voitiin jotakin katsoa myös pahalla silmällä, mikä saattoi johtaa oikeudenkäynteihinkin. Esimerkiksi Gräsmarkissa syytettiin nuorta talonpoikaisvaimoa vuonna 1706 siitä, että hän oli pilannut naapuriltaan sian, kuusi vuohta ja pukin katsomalla niitä pahalla silmällä. (Siikala 2008a, 172; Nordmann 1888, 112.) Naapurin pellon pilaamiseen puolestaan riitti, että otti pellosta viljankorren ja tuhosi sen. Usein syynä tämän tyyppisiin tekoihin oli naapuria kohtaan tunnettu kateus. (Brodin 1923, 14.)

Magian yksi muoto oli ruumismagia, johon tarvittiin esimerkiksi kirkkomaata tai joku esine, joka oli ollut kosketuksessa ruumiiseen. Kun matkalaisella oli mukanaan pieni pussi kirkkomaata, antoi se hänelle sekä rohkeutta että voimaa. (Broberg 1953, 83.) 1800-luvun lopulla noituuden harjoittaminen oli jo vähäisempää, joskaan tarkempaa tietoa sen yleisyydestä ei ole, sillä aiheesta ei ole mielellään puhuttu (*Femårsberättelser* 1881–1885, 1887, 19). Selvää joka tapauksessa on, että usko yliluonnolliseen on voinut säilyä joissakin tapauksissa yllättävänkin pitkään (Saloheimo 1990, 229). Ylipäätään suomalaiset tavat ja uskomukset säilyivät pisimpään Värmlannin pohjois- ja länsiosissa, missä suomalaisia asui enemmän. Taikuuden piiriin kuului myös enteiden otto, mihin turvauduttiin, kun lähdettiin esimerkiksi pyyntiretkelle tai osallistuttiin johonkin työhankkeeseen (Siikala 2008a, 175). Toisaalta ennemerkit saattoivat olla myös satunnaisia. Tällaisia ovat voineet olla oudot äänet tai metsäneläinten epätavallinen käyttäytyminen, joka on yhdistetty jälkikäteen johonkin odottamattomaan tapahtumaan (Siikala 1985, 352). Ennemerkki (*varsel*) on voinut olla esimerkiksi ihmisen lähelle tullut kettu, jonka ilmestyminen on yhdistetty kyseisen henkilön pian tämän jälkeen tapahtuneeseen kuolemaan. Kuoleman katsottiin näin olleen etukäteen määrätty tapahtuma (Frykholm 1946, 28, 39).

Määrätyillä päivillä kieltoineen ja rajoituksineen oli yhteytensä ihmisten ja karjan menestymiseen. Kyseiset päivät olivat usein sidoksissa vuodenaikojen käännekohtiin sekä työperiodien alkuun ja loppuun. K. A. Gottlund mainitsee tällaisina päivinä muun muassa Matin päivän (*Matteusdagen*) 24.2., Jyryn päivän (*Georgiusdagen*) 23.4., Olavin päivän (*Olovsdagen*) 29.7., Katariinan päivän (*Katarinadagen*) 2.8., Laurin päivän (*Larsdagen*) 10.8. ja mikkelinpäivän (*Mikaelsdagen*) 29.9. (Gottlund 1986a, 329–330). Uskottiin, että Matin päivänä käärmeet heräsivät talviunesta eikä terävillä työvälineillä, kuten saksilla, neuloilla ja kirveellä saanut kyseisenä päivänä tehdä mitään, jotta käärme ei kesällä purisi kotieläimiä ja ihmisiä (tunnetaan mm. Södra ja Norra Viggenistä). Jyryn eli ukkosenjumalan päivä (*Ukkosdag*) oli puolestaan ajankohta, jolloin työnteko ja meluaminen oli kielletty, jotta ukkonen ei kesällä iskisi eläimiin. Katariinan eli karjan emon päivään kuului puolestaan määrättyjen ruokien syöminen navetassa (Röjden, Mackarstjärn). (Bladh 1995, 228.) Eri-tyisen tärkeä päivä vuoden työkierrossa oli mikkelinpäivä, johon mennessä viimeisetkin maanviljelystyöt oli yleensä jo tehty ja karja ajettu navettaan (Talve 1990, 251). Myös kuun kiertoa seurattiin ja kaikki sellainen, jolle toivottiin lisääntymistä ja kasvamista, oli suotavaa tehdä kasvavan yläkuun aikana. Kysymys tässäkin oli analogiasta eli samanlaisen uskottiin synnyttävän samanlaista. Etenkin täydenkuun ajalla uskottiin olevan erityinen myönteinen vaikutus ihmisen hyvinvointiin (Naakka-Korhonen 2008, 204).

15.4. Ruotsalaisten uskomuksista

Ruotsalaisten uskomusmaailmaan kuuluneita olentoja ovat olleet muun muassa jättiläiset, peikot ja tontut. Siihen kuului myös järvissä asustanut Näkki (*näcken*), joka oli ihmisiä hukuttava olento. Vesiä ja niiden kaloja hallitsi muuten vedenhaltia (*Sjörådet*). Tämä haltia oli kaunis nainen, jonka kanssa etenkin kalastajien oli oltava hyvissä väleissä. (Broberg 1953.) Ruotsalaisten uskomusmaailmaan on kuulunut myös metsänhaltia (*skogsrådet*), joka oli vedenhaltian tavoin nainen. Tämä haltia oli joko ruma ja pelottava vanha akka tai kaunis ”metsänrouva”, joka etsi kontakteja miehiin ja näyttäytyi muun muassa hiilenpolttajille. (Frykholm 1946, 31; myös Granlund 1929, 82–103.) Skandinaaviseen uskomusmaailmaan kuuluneita olentoja olivat myös vuorenkansa (*bergfolk*) eli ”mäkherrat” ja maan alla asuvat maahiset (*underjordiska*), jotka ihmisten oli osattava ottaa huomioon (mm. Borgström 1915, 80).

Niin vuorenkansa, maahiset, tontut kuin monet muutkin haltiat saivat tärkeän paikan myös metsäsuomalaisten uskomuksissa, sillä heidänkin intresseissään oli pysyä väleissä niiden kanssa. Kansan käsitykset vuorenkansasta ja tontuista ovat olleet muutoinkin lähellä toisiaan, joskin sanotaan, että ihmisten fantasioita hallitsivat enimmäkseen tontut. (Broberg 1953, 81.) Näyttäisi siltä, että metsäsuomalaisten on ollut helppoa omaksua useimmat näistä ruotsalaisista uskomusolennoista osaksi omaa uskomusmaailmaansa.

16. Kulttuurin muuttuminen ja assimilaatio

Kulttuurin muuttuminen on monimuotoinen prosessi. Metsäsuomalaisten kohdalla siihen ovat kietoutuneet niin suomalaisten savolaiset kuin ruotsalaisetkin kulttuuri-elementit. Muutokseen vaikutti luonnollisesti myös tapahtunut yhteiskunnallinen, taloudellinen⁵⁶ ja teknologinen kehitys. Merkittävä metsäsuomalaisten elämään jo varhain vaikuttanut ja sitä muuttanut valtion keskusjohtoinen toimenpide oli kaskiviljelyn rajoittaminen ja kieltäminen. Aikaa 1500-luvulta 1800-luvun loppupuolelta voisi luonnehtia myös hitaan muutoksen ajaksi. Vasta 1800-luvulla tapahtunut ja monia elämänaloja koskenut kehitys johti murrokseen, joka muutti radikaalisti useimpien elämää. Sanotaan, että teollistuneessa Värmlannissa muutosvoimat olivat jopa tavalista voimakkaammat (Berg-Svensson 1969, 8).

Muutosta on tässä pyritty kuvaamaan lähinnä esimerkein, jotka kertovat niin metsäsuomalaisten arkielämästä, muutoksesta kuin elinympäristöstäkin. Suomalaisten ja ruotsalaisten kohtaaminen synnytti ajan kuluessa omanlaisensa värmlanninsuomalaisen kulttuurin, joka koostui niin perinteisistä suomalaisista kuin uudemmista ruotsalaisista aineksista. Muutos oli prosessi, joka johti siihen, että mistään erityisestä metsäsuomalaiskulttuurista voi 1800-luvun lopulla tuskin yleisemmällä tasolla enää puhua, vaan esiin nousevat enää jotkut yksittäiset suomalaiset erityispiirteet tai muistumat metsäsuomalaisten perinteisistä tavoista ja arkielämästä.

Koska metsäsuomalaisia asui myös muulla Ruotsissa (mm. Ångermannissa, Västerbottenissa, Södermanlandissa), on selvää, että muutos eri alueilla on ollut vastaavasti sidoksissa paikallisiin esikuviin ja olosuhteisiin. Parhaiten metsäsuomalaistaan tunnetaan kuitenkin Värmlanti, jossa suomen kieli ja suomalaiset tavat säilyivät pisimpään. Metsäsuomalaisia koskeva perinteenkeruu ja tutkimus kohdistui myös pääosin Värmlantiin, mikä teki sinne asettuneista metsäsuomalaisista muita tunnetumpia. Erityisesti tämän mielenkiinnon syntyyn vaikutti K. A. Gottlund, joka vuosina 1817 ja 1821 laatimissaan matkapäiväkirjoissa kuvasi Skandinavian keskiosiin asettuneita metsäsuomalaisia ja heidän elinolojaan.

⁵⁶ Mm. raudanvalmistus, 1700-luvun hyötyajattelu, 1800-luvun industrialismin läpimurto.

16.1. Raudanvalmistus ja metsäsuomalaiset

Metsäsuomalaisten muuttoliike Värmlantiin alkoi 1500-luvun lopulla ja jatkui 1600-luvun alkupuolelle saakka, jolloin Värmlanti oli jo merkittävä raudantuottaja. Valtiovalta otti vuorityön ja raudanvalmistuksen tänä aikana erityiseen suojelukseensa. Valtion preferensseissä rauta nousi tärkeälle sijalle ja alkoi samalla vaikuttaa myös metsäsuomalaisten toimeentuloon ja elinoloihin. Erityisesti valtiovalta puuttui kaskiviljelyn harjoittamiseen, mikä annettujen määräysten seurauksena vaikeutui huomattavasti. Kun suomalaisten muuttoliike Värmlannin erämaihin alkoi, he asettuivat niihin toivottuina uusina veronmaksajina. Suomalaiset olivat erityisosaajia, jotka ruotsalaisista poiketen hallitsivat huhtaviljelytekniikan, jonka ansiosta he kykenivät asuttamaan nimenomaan havumetsää kasvavia erämaita. Suhtautumistapa suomalaisiin uudisasukkaisiin muuttui kuitenkin sen jälkeen, kun puuhiiltä tarvitsevat ruukit alkoivat kilpailla metsävaroista kaskenpolttajien kanssa. Kun kaskiviljely ruukkien vaikutusalueilla kiellettiin, merkitsi se monien kaskiviljelijöiden kohdalla katastrofia, sillä pienet peltoalat eivät riittäneet elantoon ja karjantuottoakin rajoittui vain kesään.

Raudanvalmistus oli valtiolle suuri tulolähde ja kuningas Kaarle IX (1550–1611) alkoi kasvattaa sen tuotantoa aktiivisesti jo 1500-luvun lopulla. Tuotanto kasvoi koko 1600-luvun ajan, ja esimerkiksi vuonna 1695 Värmlannissa oli jo 152 ahjoa, joissa rautamalmia sulatettiin harkoiksi. Vuonna 1845 vastaava luku oli 260, mikä teki Värmlannista Ruotsin tärkeimmän raudantuotantoalueen. (Kjellin 1939, 222.) Tämän kaiken mahdollistivat läänin monet rautamalmiesiintymät, joita oli vuonna 1834 peräti 80 (Björkman 1842, 132).

Kaivokset ja ruukit työllistivät myös monia metsäsuomalaisia. Työ niissä oli kovaa ja työntekijöiden elinolot olivat muutoinkin kurjat. Työ jaksottui aiemmin niin, että malmin louhinta tapahtui kesällä ja sulattaminen talvella. Louhintamenetelmänä oli aina 1730-luvulle saakka se, että louhittava kohta kuumennettiin ensin tulella, jonka jälkeen sen päälle kaadettiin kylmää vettä, jolloin kiviaines murtui. 1700-luvun alussa louhinnassa alettiin käyttää ruutia ja 1860-luvulla käyttöön otettiin sekä dynamiitti että koneporaus. (Kjellin 1939, 235.)

Suomalaisilla oli myös omaa yksityistä raudantuotantoa, sillä muun muassa Rämenissä, Gåsbornissa ja Nordmarkissa oli hyttejä eli raudan sulattamoja, joissa työskenteli yksinomaan suomalaisia (Palmqvist 1982). Pääosin raudanvalmistus Värmlannissa keskittyi alueen itäosiin, (mm. Hagfors, Munkfors, Lesjöfors, Bofors ja Degerfors), jossa olivat myös riittävät metsävarat. Ruukkien sijaintipaikkojen valintaan vaikuttivat myös vesireitit, joita käytettiin malmin ja rautaharkkojen kuljetuksiin. (Jacobsson & Wizelius 1972, 35.) Värmlannin länsi- ja luoteisosissa sijainneita ruukkeja olivat muiden muassa Vitsandin Kristinefors (1823–1882), Östmarkin Konradfors (1838–1867) ja Lekvattnetin Gustafsdal (1851–1860) (Frykholm 1946, 55–60). Nämä ruukit olivat kuitenkin lyhytikäisiä ja toimivat pisimmilläänkin vain muutamia vuosikymmeniä. Värmlannin pohjoisosissa sijainnut isompi ruukki oli vuonna 1729 perustettu Gun-

nebyn ruukki⁵⁷, jonka toiminnan kulta-aikaa oli 1830-luku. Senkin toiminta loppui kuitenkin 1870-luvulla, jolloin ruukissa valmistettiin viimeksi nauvoja ja kankirautaa (S-n, 1950).

Ennen kaivostoiminnan alkamista rautaa Värmlannissakin sulatettiin suomalaisista, mikä tapahtui niin kutsuttua osmund-menetelmää käyttäen. Kun alettiin valmistaa kankirautaa, kyseinen menetelmä ei tähän enää soveltunut, vaan sen korvasi uudempi menetelmä (*tackjärnsblosning*). Kankiraudan valmistuksen aloittaminen merkitsi myös sitä, että raudasta saatiin nyt parempi hinta ja sen valmistuksesta tuli helpompaa. Uutta olivat myös vesivasarat, joiden rakentaminen tosin vuonna 1636 kiellettiin, koska niitä alkoivat rakentaa myös vuorimiehet, joita ruukinpatruunat eivät halunneet kilpailijoikseen. Merkittävien raudan ostaja kyseisenä aikana oli Englanti, jonka oma raudantuotanto kärsi puuhiilen puutteesta. Englannissa tuotanto pääsi vauhtiin vasta 1700-luvun lopulla, jolloin puuhiili keksittiin korvata kivihiihellä. Vielä 1700-luvun alussa Englanti osti tarvitsemastaan raudasta noin 80 prosenttia Ruotsista. (Kjellin 1939, 220–222.)

Kun kaskiviljely kieltojen vuoksi vaikeutui, käynnisti se muuttoliikkeen, joka suuntautui pääasiassa Värmlannin länsi- ja pohjoisosiin, jossa kaskia oli vielä mahdollista viljellä. Kaikki eivät tosin kieltoja totelleet vaan viljelivät kaskiaan entiseen tapaan, mikä johti puolestaan siihen, että valtiovalta kovensi otteitaan. Esimerkiksi kuningatar Kristiina antoi vuonna 1636 plakaatin, jossa ”irtosuomalaiset” määrättiin karkotettavaksi takaisin Suomeen. On ilmeistä, että plakaatin antamiseen vaikutti ennen kaikkea kaskiviljely, koska juuri tämä kansanosa muodosti työvoimareservin, jota kaskiviljelijät kipeästi tarvitsivat. Plakaatti on tosin tulkittu myös osaksi yleistä irtolaislakia (Stenmann 2001d, 136). Irtolaisuus oli tässä yhteydessä tuskin kuitenkaan perimmäinen syy sen antamiseen. Kyseisen plakaatin kytköksen kaskiviljelyyn osoittaa sekin, että suomalaiset mainitaan siinä erikseen, vaikka ruotsalaisissakin oli irtolaisia. Käsite irtosuomalainen tarkoittaa tässä yhteydessä löysäläistä eli henkilöä, joka asui toisten nurkissa ja elätti itsensä erilaisilla tilapäistöillä (Nordlander 1910, 35–36).

Pian plakaatin antamisen jälkeen valtiovalta puuttui kaskiviljelyyn myös metsämääräyksin (1647, 1664), jotka kielsivät kaskeamisen ruukkien läheisyydessä ja tekivät siitä muutenkin luvanvaraista. Vaikka kaskiviljely vaikeutui, hiilenpoltto ja erilaiset hevuskuljetukset olivat toisaalta tärkeitä tulolähteitä monille metsäsuomalaisille. Torppareille hiilenpoltto oli paikoin myös päivätöihin yhdistetty velvollisuus, johon sisältyi useita eri vuodenaikoihin ajoittuvia työvaiheita (Wedin 2001a, 61–63). Sen ensimmäinen työvaihe oli keväällä tapahtunut miilupuiden kaataminen, jota seurasi niiden lokakuuhun jatkunut kuivattaminen, minkä jälkeen vuorossa oli poltto. Yleensä hiilenpoltto jatkui joulukuun saakka, jonka jälkeen hiiliä alettiin tammikuussa ajaa ruukkien varastoihin. (Östberg 1977, 81–85.)

⁵⁷ Sittemmin nimeltään Letafors.

Kuva 28. Hiilen kuetukseen käytetty reki. Kuva Nordiska museet. (Östberg 1977, 86).

Hiilenpoltto oli työläs toimitus, joka edellytti jatkuvaa valvontaa, sillä miilu ei saanut leimahtaa liekkiin. Koska poltto kesti useita viikkoja ja edellytti jatkuvaa paikallaanoloa, miilujen läheisyyteen rakennettiin yöpymistä varten myös jonkinlaiset asumukset. (Ernvik 1951, 312–313.) Isompien ruukkien tarvitsemat hiilimäärät olivat suuria, ja niihin saattoi hiiltä olla kuljettamassa parisataakin hevosta (IT, muistiinpanot, P. M. Wiklund, s. 1873). Hiiltä ajettiin ruukeille myös pitkien matkojen takaa. Esimerkiksi Högforsin ruukille tuotu hiililasti saattoi olla matkalla parikin viikkoa. Paluumatkalle mukaan otettiin rautaharkkoja, jotka vietiin jollekin lastauspaikoista, missä ne saivat odottaa kesää ja venekuljetusta. (Ax-Per 1959; Kjellin 1939, 222.)

Kaiken kaikkiaan ruukkien työllistävä vaikutus oli suuri ja ulottui laajalle alueelle. Esimerkiksi Bergslagenissa käytiin hiilen- ja raudanajossa aina Värmlannin eteläosista saakka (Samuelsson 1921, 164). Ruukkien toiminta perustui aiemmin eräänlaiseen kustannussysteemiin, joka tarkoitti sitä, että raudan ostajat maksoivat ruukeille tilaamastaan raudasta ennakkoa. Ruukit puolestaan antoivat työläisilleen ja hiilentoimittajilleen luottoa, mikä takasi sen, että ruukit pysyivät raudanostajien ja työläiset ruukkien hallinnassa. (Jacobsson-Wizelius 1972, 22–23.) Hiilenpolttajat vaihtoivat hiiltä

myös rautaan, jota he kävivät myymässä muun muassa markkinoilla (Broberg 1943, 28). Tavallista paremman hinnan raudasta sai Norjassa, jonne sen yksityinen myynti kuitenkin jo vuonna 1687 kiellettiin. Tosin tämä ei pysäyttänyt raudanmyyntiä Norjaan, vaan käynnisti sen sijaan salakuljetuksen. (Magnusson 1877, 85.)

Ruukit vaikuttivat ympäristöönsä ja myös eri elinkeinojen kehitykseen monin tavoin. Niiden lähettyville syntyi esimerkiksi pajoja, jotka alkoivat valmistaa erilaisia peltotyövälineitä. Samalla myös niiden saatavuus helpottui merkittävästi. Ruukkien omaa tuotantoa olivat esimerkiksi Taalainmaan Hedemoran ruukin aurat. Tunnettu auroistaan oli myös Uddeholman ruukki, joka alkoi 1830-luvulla valmistaa muun muassa englantilaismallisia kääntösiipiauroja. (Bringeus 1971, 32.)

Raudanvalmistuksen huippuaikaa Värmlannissa oli 1780-luku, jolloin läänissä toimi myös useita pieniä ruukkeja (Nilsson 1950, 126). Aika ajoi niiden ohi kuitenkin 1800-luvulla, jolloin ne pääoman puuttuessa eivät kyenneet enää ottamaan käyttöönsä kilpailukykyisiä uusia valmistusmenetelmiä (Stark 1961, 216). Muutosta kuvaa hyvin se, että vuonna 1913 Värmlannissa oli enää 13 toimivaa kankirautapajaa (Jacobsson-Wizelius 1972, 35).

16.2. Puutavarakauppa ja -teollisuus

Rautateollisuuden hiipuessa uutena teollisuudenalana Värmlannissa alkoi 1800-luvun loppupuolella kehittyä puutavarateollisuus. Metsänomistajat saattoivat tämän seurauksena myydä puuta ja metsätyöt puolestaan työllistivät suuren joukon värm-lantilaisia. Tällä oli suuri vaikutus myös siihen, että monilla oli mahdollisuus jäädä kotipaikalleen työnsaannin parantuessa. Värmlannista vietiin mastopuita ja lautoja Englantiin jo 1600-luvulla mutta vientimäärät olivat vähäisiä ja metsät oli muutoinkin varattu lähinnä hiilentuotantoon. Kun puun kysyntä sahaustoiminnan ja puumassa-teollisuuden tulemisen ja kasvun myötä lisääntyi, se nosti myös puun hintaa ja teki monista metsänomistajista rikkaita, mikä puolestaan mahdollisti niin peltoviljelyn kehittämisen kuin komeilevan rakentamisenkin. (Bladh 1995, 283.) Kuten Hylten-Cavallius toteaa, metsäsuomalaisissa oli paljon köyhiä, mutta myös niitä, jotka olivat rikastuneet puukaupoilla (Hylten-Cavallius 1942, 107).

Kun puukauppa vapautui, Värmlannissa alettiin perustaa myös uusia vientiin keskittyviä vesisahoja (Bladh 1995, 218, 359). Esimerkiksi vuonna 1825 Värmlannissa oli jo 59 sahaa, joista useimmat olivat ruukinpatruunoiden perustamia (Samuelsson 1917, 212).

Vuosina 1688–1825 puukauppa oli vielä säädeltyä, mikä tarkoitti muun muassa sitä, että yksityiset henkilöt eivät saaneet myydä puuta esimerkiksi Norjaan (Bladh 2001a, 66). Tosin tämäkin kielto johti salakuljetukseen, joka oli ilmeisen aktiivista, koska kiinnijäämisen riski oli lopulta pieni (Bäckvall 1923, 81). On ilmeistä, että myös moni rajaseudun metsäsuomalainen käytti tätä ansaitsemismahdollisuutta hyväkseen. Puun

myyntikielto perustui merkantilistiseen kauppapolitiikkaan, joka tähtäsi niin ulkomaankaupan sääntelyyn kuin kaupan keskittämiseenkin. Värmlannin kohdalla tämä merkitsi sitä, että puu oli myytävä ensin Karlstadin kauppamiehille, joilla oli ainoina oikeus käydä ulkomaankauppaa. (Jacobsson-Wizelius 1972, 25.) Tärkein Värmlannissa tuotetun puutavaran vientisatama oli Göteborg.

Kun puutavarakauppa vuonna 1825 vapautui, Norjasta tuli tärkeä Värmlannissa tuotetun puutavaran vientimaa. Myös sahaustoiminta kehittyi höyrysahojen käyttöönoton myötä. Värmlannissa ensimmäinen höyrysaha aloitti toimintansa Karlstadin Orrholmissa vuonna 1854. Muutoin monet Värmlannin sahat olivat vielä 1800-luvun alussa pieniä yksiraamisia sahoja. Niitä isommat kaksiraamiset sahat (mm. Fryksdalen, Älvdalen) olivat useimmiten ruukinpatruunoiden perustamia. Värmlannin sahat sijoituivat pääosin Gillbergsin, Nordmarkin ja Jösse-
n kihlakuntiin. (Kjellin 1939, 272.) Höyrysahojen tulemisen myötä sahoja oli mahdollista sijoittaa myös vapaammin, ja niitä rakennettiin esimerkiksi kuljetusreittien varrelle. Rautateollisuuden tavoin myös sahat ajautuivat sittemmin vaikeuksiin ja monet niistä lopettivat toimintansa 1920- ja 1930-luvuilla.

Ruukinomistajien saadessa vuonna 1859 vapaan käyttöoikeuden metsiinsä he alkoivat korvata huonosti kannattavia ruukkejaan sahoilla. Vaikka useimmat sahat sijoittuivatkin edellä mainittuihin kihlakuntiin, niin ne työllistivät myös monia Värmlannin pohjoisosissa asuvia metsäsuomalaisia hakkuita ja uittoja tarjoamalla. (Jacobsson-Wizelius 1972, 27, 36, 42.) Pohjois-Värmlannista käytiin metsätoissa myös Hälsinglandissa, Taalainmaalla ja Sundsvallin seudulla (S-m, 1972, 32). Metsätöiden merkitys oli suuri ja niitä tekivät niin varakkaat talonpojat kuin pieneläjätkin. Taval-
lista oli, että työmatkoilla viivytettiin koko talvi. Monille pienviljelijöille puunajot olivat peltoviljelyä tärkeämpi elinkeino ja tästä syystä moni piti ansioita lisätäkseen myös useampaa hevosta. (Frykman 1937, 10–11.)

Merkittävä työllistäjä Värmlannissa oli myös puumassateollisuus, joka 1800-luvun lopulla alkoi uutena alana korvata hiipuvia teollisuudenaloja. Värmlannin ensimmäiset mekaaniset puuhiomot Klarafors ja Jössefors aloittivat toimintansa vuonna 1870 ja niiden lukumäärä kyseisen vuosisadan lopulla läänissä oli 29 (Kjellin 1939, 273). Sittemmin selluloosatehtaat korvasivat puuhiomot ja niitä Värmlannissa oli 1900-luvun alussa jo kahdeksan, joista viisi oli sulfiitti- ja kolme sulfaattiselluloosatehdasta (Jacobsson-Wizelius 1972, 37). Puumassateollisuudella oli myös tavallista enemmän merkitystä seudun asukkaille, koska se työllisti aiempaa paremmin metsätyömiehiä, sillä massapuuta voitiin hakata vuodet ympäriinsä. Massapuuksi kelpasi myös nuori puu. (Bladh 1995, 275, 334.) Metsätöiden koneellistuessakin hakkuiden työllistävä merkitys kuitenkin väheni (Andersson 1977, 95–97).

Metsätyöt työllistivät luonnollisesti myös monia metsäsuomalaisia. Metsätyö oli varsinakin aiemmin raskasta työtä. Puut kaadettiin aina 1800-luvun lopulle saakka kirveellä, jonka justeerin sittemmin korvasi (Olsson 1977, 162; myös EU 18550, Gräsmark; 18654, Köla). 1800-luvun lopulla käyttöön otettuja metsätyövälineitä olivat myös tukkisakset,

nostokoukut, kääntöhaat ja kuorimaraudat, jotka jossakin määrin helpottivat ja myös tehostivat työtä. Yleisesti käytetyt vetojuhdat metsätyömailla ennen koneiden aikaa olivat pienikokoiset norjalaiset ja pohjoisruotsalaiset hevoset (Andersson 1977, 103). Työn raskauden lisäksi metsätyöläisiä koettelivat myös alkeelliset asuinolot, jotka paransivat merkittävämminkin vasta 1900-luvulla, kun työnantajat velvoitettiin rakentamaan metsätyömaille kelvolliset asumukset. Aiemmin metsätyömiesten asumukset olivat ah-taita ja talvella yleensä niin kylmiä, että niissä jouduttiin nukkumaan vaatteet päällä. (Andersson 1977, 136, 146.) Peseytymismahdollisuus tarkoitti talvella usein vain sitä, että kädet ja kasvot pyyhittiin lumella puhtaiksi. 1940-luvulla tilanne metsätyömailla oli kuitenkin jo toinen. Nyt metsätyömaiden varustukseen kuuluivat niin siirrettävät parakit ja kuivatushuoneet kuin hevostallitkin. (Broberg 1943, 25–29.)

16.3. Tilattomat ja metsänomistajat

Vaikka ruukit, sahat ja massateollisuus työllistivätkin väkeä, pieneläjien ja tilattomien arki muuttui silti hitaasti, jos lainkaan (Bladh 1995, 315). Moni hankki vähäisiä ansioita myös käsitöistä, viinankeitosta ja rihkamakaupasta (Ernvik 1951, 140). Metsäsuomalaiset tunnisti markkinoilla usein siitä, että he myivät tuohta, jota tarvittiin muun muassa rakennusten kattamiseen ja moniin muihinkin talouden tarpeisiin.

Yhden ammattiryhmän muodostivat kirvesmiehet, jotka tekivät Värmlannista työmatkoja eri puolille Ruotsia (Mörner 1952, 63). Jotkut kävivät tilapäisissä ojan-kai-vuu-, uitto- ja sadonkorjuutöissä myös Norjassa (Kjellin 1939, 335). Ylipäänsä pieneläjä joutui hankkimaan elantonsa monista eri lähteistä. Ratkaisevaa toimeentulolle oli viimekädessä riittävä työkyky, jonka vanhuus aina vei ja sen menetys teki useimpien vanhusten elämästä todella vaikeaa. Kun leipä esimerkiksi kadon kohdatessa loppui, ihmisen oli henkiin jäädäkseen turvauduttava kaikkiin mahdollisiin keinoihin. Yhteiskunnan tarjoama katastrofiapu oli aiemmin jokseenkin olematonta ja rajoittui vielä 1800-luvun loppupuolellakin lähinnä hätäaputöiden teettämiseen. Värmlannissa tyypillisiä hätäaputöitä olivat soiden ojitus- ja tietyöt (Femårsberättelser 1851–1855, 3).

Yleensäkin suhtautuminen köyhiin ja osattomiin oli pitkään välinpitämätöntä eikä avunpyyntöihin aina vastattu (Finneskog 1975). Köyhyys oli Värmlannissa esi-merkiksi vuonna 1855 niin suurta, että läänin asukkaista joka 22:s eli 10 950 henkilöä sai jonkinlaista köyhäinapua. Erityisen huono tilanne oli Norsin, Kilsin ja Järnskogin pitäjissä. Esimerkiksi Järnskogin pitäjässä joka 11. asukas sai köyhäinapua, ja monien näistä avunsaajista on täytynyt olla myös metsäsuomalaisia. Köyhäinhoidosta alettiin keskustella enemmän 1800-luvun puolivälissä, ja vaihtaa ajatuksia myös siitä, tulisiko köyhäinhoidon kuulua kirkolle, joka hoitaisi sen saamiensa lahjoitusten turvin, vai oliko valtion vastattava köyhäinhoidosta. (Kjellin 1939, 340.) Keskiajalla köyhäinhoi-to kuului kirkolle ja Kustaa Vaasan aikana se perustui paljolti juuri vapaaehtoisille

lahjoituksille, joita kerättiin juhlapäivinä. Köyhälle annettiin lisäksi kerjuukirje, joka oikeutti hänet kerjäämään kirjeessä määritellyllä alueella. Selvää edistystä köyhäinhoidossa merkitsi jo vuoden 1686 kirkkolaki, joka määräsi jokaisen pitäjän ruokkimaan omat köyhänsä. Vuoden 1734 laki määräsi pitäjän rakentamaan myös köyhäintuvan, ja 1700-luvulla pitäjät jaettiin vielä ruotuihin, joihin kuuluneiden talojen oli huolehdittava vuorotellen niille osoitetuista köyhistä. Se, missä laajuudessa tämä määräys käytännössä toteutui esimerkiksi Värmlannissa, jäänee paljolti hämärän peittoon. (Kjellin 1939, 341–342.)

Maan- ja metsänomistajien asema tilattomiin verrattuna oli jo aivan toinen, ja se parani entisestään, kun he alkoivat saada tuloja puunmyynnistä. Tämä johti myös siihen, että kyseinen kansanosa etääntyi tilattomista entisestään. Taloudellisten ja sosiaalisten erojen lisäksi myös sivistykselliset erot näiden ryhmien välillä kasvoivat suuriksi. Metsänomistajiin kuului monia metsäsuomalaisiakin, jotka vaurastuttuaan pystyivät omaksumaan paremmin ajan uutuuksia ja ehkä myös samaistumaan vauraampaan ruotsalaiseen kansanosaan. Ylipäättään metsien omistuksesta käytiin kovaa kilpailua, ja syntyi myös tilanteita, joissa metsänmyyjällä oli suuri vaara tulla huijatuksi. Vaara oli erityisen suuri, kun ostaja huomasi, että myyjä oli huonosti perillä metsiensä arvosta. Monet olivat myös tottumattomia käyttämään rahaa, minkä vuoksi metsistä tarjottu rahasumma saattoi äkkiseltään tuntua hyvinkin suurelta ja metsät myytiin hetken innostuksessa alihintaan. Voiteluaineena metsäkaupoissa käytettiin usein myös viinaa ja kaupanteossa voitiin syyllistyä suoranaisiin rikoksiinkin varastamalla esimerkiksi lainhuudatuksia. Mikäli talo metsineen myytiin joko ruukille tai metsäyhtiölle, entinen omistaja jäi taloon usein vuokraviljelijäksi. Ehtona jäämiselle yleensä oli, että hänen oli tehtävä vuokranantajalleen myös metsätöitä, mikä varmisti yhtiöiden työvoiman saannin. (Jacobsson-Wizelius 1972, 28, 37, 77.) Kun talon asukkaat eivät enää olleet sen omistajia, talo alkoi hoidon puutteessa usein rappeutua (Magnusson 1908, 29).

Kun metsät oli myyty, merkitsi se usein myös sitä, että laidunmaat vähenivät ja karjan määrää oli vähennettävä. Se puolestaan johti siihen, että peltojen lannoitus kärsi ja satomäärät pienenivät. Tällaiset talokaupat olivat näin ollen tuhoisia maatalouden harjoittamiselle. Ruukit ja yhtiöt hakkasivat ostamiaan metsiä myös jokseenkin estoitta, mikä käynnisti 1800-luvun lopulla poliittisen prosessin, jonka tavoite oli lopettaa metsien yletön hakkaaminen ja pelastaa viljelijät. Vuoden 1906 valtiopäivillä hyväksyttiinkin Norrlannin kieltolaiksi kutsuttu laki, joka kielsi yhtiöiltä maanostot. (Jacobsson-Wizelius 1972, 37.) Tosin laki astui voimaan vasta vuonna 1917, eikä se silloinkaan täysin vastannut tarkoitustaan, koska se salli kokonaisten ruukkien ostamisen, ja ruukit omistivat juuri suuret metsäalat. Värmlannin suurin metsänomistaja 1900-luvulla oli Uddeholm-yhtiö, joka omisti vuonna 1919 runsaat 200 000 ja vuonna 1969 peräti 350 000 hehtaaria metsää. (mt. 1972, 42, 102.) Yhtiön omistama maa-ala oli niin suuri, että se muodosti eräänlaisen ”valtion valtiossa”. Antamiensa työtilaisuuksien ja määräysten kautta sen voi katsoa vaikuttaneen monin tavoin sen vaikutuspiirissä eläneiden ihmisten arkielämään.

16.4. Väkiluvun kasvu ja maastamuutto

Merkittävä muutos ruotsalaisessa yhteiskunnassa oli 1700-luvun lopulla alkanut voimakas väkiluvun kasvu ja sen synnyttämä liikaväestö. Sen muodostumiseen vaikutti ennen muuta liberaali maapolitiikka, joka salli tilojen lohkomisen ja uusien torppien ja mäkitupien perustamisen lohkotuille aloille. Kun uusi torppa perustettiin, raivattiin yleensä myös uutta peltoa, mikä paransi ravintotilannetta ja mahdollisti perheiden kasvun. Tämän kehityksen kääntöpuoli tosin oli, että peltoalat eivät pitemmän päälle aina riittäneet kasvaneiden perheiden tarpeisiin. (Linderholm 1974, 66.)

Alkanut väestönkasvu jatkui 1800-luvulla, jolloin siihen vaikutti myös perunanviljelyn leistyminen ja sen ansiosta parantunut ravinnonsaanti. Väkiluvun voimakas kasvu käy ilmi väkilukutilastoista, joiden mukaan Värmlannin väkiluku vuonna 1800 oli noin 135 000, vuonna 1840 noin 195 000 ja vuonna 1880 peräti 268 000, eli se kaksinkertaistui 80 vuodessa. Huomionarvoista on myös, että suurin osa värmlantilaisista oli tilatonta väkeä. (Magnusson 1877, 130.) Väkiluku kasvoi voimakkaimmin läänin pohjoisosissa, jossa on asunut enemmän myös metsäsuomalaisia (Runestam-Samuelsson 1921, 282).

Kun tilaton väestö kurjistui, vaikutti tämä suuresti maastamuuton kasvuun. Ruotsissa maastamuutto oli vielä 1800-luvun puolivälissä suhteellisen vähäistä ja sen vuositteiset määrät vaihtelivat pitkään 2 000 ja 20 000 välillä. Huippunsa maastamuutto saavutti vuosina 1881–1890, jolloin se oli keskimäärin 37 000 henkeä vuodessa. Tämän jälkeen tapahtui selvä käänne ja maastamuuttaneiden määrä seuraavan 20 vuoden aikana oli keskimäärin 25 000 henkeä vuodessa. 1910-luvulla lähtijöiden määrä pieneni tästä vielä merkittävästi. (Hornborg 1940, 401.)

Värmlannissa maastamuuton käynnistivät tavallaan 1860-luvun katovuodet ja niiden aiheuttama nälänhätä, joka johti myös moniin murhenäytelmiin. Kurjuudesta kertovat muun muassa kuvaukset nälkiintyneistä, likaisista ja syyhypunkkien puremista rupisista lapsista, jotka kulkivat talosta taloon kerjäämässä leipää (Rydberg 1929, 418–424.) Esimerkiksi Östmarkissa ja Lekvattnetissa hätä oli niin suuri, että kerjuumatkoilla käytiin naapuripitäjissäkin. Kasvavaa kurjuutta kuvaa myös se, että vuonna 1868 Värmlannista muutti pois 1911 ja vuonna 1869 peräti 3 438 asukasta. Pääasiassa Ruotsista lähdettiin joko Amerikkaan tai Norjaan. (Svenska gods och gårdar 1947, 35). Pohjois-Amerikkaan Ruotsista muutti vuonna 1869 noin 45 000 henkeä (Gadd 2000, 365).

Muuttoon pakotti useimmiten nälkä, mutta elämä normaalioloissakin oli aiemmin niukkaa. Kun työmiehen päiväpalkka esimerkiksi 1870-luvulla oli vain 50 äyriä, on helppo ymmärtää, että "dollarimaa" houkutteli tästäkin syystä lähtemään (A. J. 1950; Kjellin 1939, 334). Amerikan vetovoimaa lisäsi 1850-luvulla myös tieto siitä, että Pohjois-Amerikasta oli löydetty kultaa (Ohlmarks & Bährendtz 1999, 430). Yhdysvalloissa säädettiin vuonna 1862 myös laki, jonka mukaan jokainen terve maahan tullut mies sai viljeltäväkseen 65 hehtaarin suuruisen maapalan (Halila 1986, 209–210). Tosin Värmlannista muutettiin Amerikkaan jo 1600-luvulla, jolloin metsäsuomalaisten lähtöpäätökseen vaikutti ilmeisen paljon juuri kaskiviljelyn vaikeutuminen. On arveltu,

että Delawarejoen suulla olisi 1600-luvun puolivälissä asunut jo noin 500 suomalaista. (Halila 1986, 209–210.)

Köyhyys 1800-luvulla oli suurta varsinkin Värmlannin pohjoisosissa ja se koski niin ruotsalaisia kuin metsäsuomalaisiakin, kuten Värmlannin maaherra (Widmark) vuosia 1881–1885 koskevassa viisivuotiskertomuksessaan totesi (Femårsberättelser 1881–1885, 1887, 19). Värmlannissa 1800-luvulla tapahtunutta väestökehitystä kuvaa myös seuraava taulukko, jossa esiintyvät pitäjät olivat niin kutsuttuja metsäsuomalaispitäjiä. (Broberg 1950, 4; Edin 1910, 4.)

Pitäjien väkiluvut	1805	1865	1880	1908
Gräsmark	3 063	5 809	5 434	3 581
Östmark	2 447	5 524	5 025	4 039
Lekvattnet	507	1 600	1 281	795
Vitsand	837	2 538	2 539	1 962

Lähde: Edin 1910, 4.

Muuttoliike suuntautui 1800-luvun lopulla ulkomaiden lisäksi myös oman maan kaupunkeihin ja Norrlantiin, jossa sahat olivat merkittäviä työllistäjiä (Magnusson 1908, 13–15). Enimmäkseen lähtijät olivat nuorta väkeä, mikä samalla muutti pitäjien väestörakennetta. Värmlannin väkiluku kääntyi kasvuun vasta 1920-luvulla, jolloin metsäteollisuus alkoi houkutella lisää väkeä lääneihin. (Nilsson 1950, 131–134.)

16.5. Muuttuva yhteiskunta

Ruotsin säädellyn talouspolitiikan korvasi sittemmin liberaali elinkeinopolitiikka, joka oli seurausta vuonna 1846 säädetyistä elinkeinovapauksista ja merkitsi ammattikuntalaitoksen loppua. Maaseudun elämään vaikutti myös vuonna 1864 annettu asetetus, joka salli kaikkien elinkeinojen vapaan harjoittamisen maaseudulla. (Heckscher 1936, 275.) Erityinen vuosikymmen oli vielä 1850-luku, jolloin muun muassa konekulttuuri, rautatiet ja erilaiset kansanliikkeet tekivät tuloaan (Hedin 1945, 108).

Ruotsin teollistuminen muutti merkittävästi myös yhteiskuntaelämän rakenteita ja toimintaperiaatteitakin (Hornborg 1940, 398). Yhteiskunnassa alkoi vaikuttaa muun muassa sosialismi, joka puuttui yhteiskunnallisiin epäkohtiin. Myös monien yhdistysten toiminta tähtäsi erilaisiin parannuksiin, jotka saattoivat koskea niin sosiaalisten epäkohtien korjaamista (mm. raittiusyhdistykset) kuin uusien viljelymenetelmien opettamistakin. Kun työväestö alkoi ajaa etujaan ammattiyhdistysten kautta, se synnytti työnantajien ja -tekijöiden välille myös voimakkaita jännitteitä. Ammattiyhdistysten

perustaminen oli vaikeaa ja työläisten taholla sitä hidasti erityisesti työn menettämisen pelko. Tätä ilmentää sekin, että Ruotsin ensimmäinen ammattiyhdistys perustettiin vasta vuonna 1917. Sen perustivat Värmlannin Rördåforsissa metsätyöläiset. (Jacobsson-Wizelius 1972, 44.) Pelot eivät sinänsä olleet turhia, sillä esitettyihin vaatimuksiin vastattiin kovinkin ottein. Esimerkiksi vuonna 1879 Sundsvallin sahatyöläisten järjestämä lakko lopetettiin voimakeinoin (Ohlmarks-Bährendtz 1999, 434).

Vaikka kehitys monilla elämänaloilla olikin nopeaa, sosiaaliset erot Ruotsissa kaventuivat hitaasti. Ne jopa kasvoivat, kun säätyvaltiopäivät vuonna 1865 korvattiin kaksikamarisilla valtiopäivillä ja äänioikeus sidottiin vuosituloihin ja maatilain verotusarvoon. Tämä merkitsi sitä, että työväestö ja alemmat virkamiehet eivät voineet vaikuttaa politiikkaan paljoakaan. Epäkohta korjautui vasta vuonna 1909, jolloin työväestö pakotti hallituksen yleislakolla laajentamaan kansalaisten äänioikeutta. Eräänlaista käännekohtaa Ruotsin poliittisessa historiassa merkitsi vuosi 1917, jolloin sosialidemokraatit voittivat valtiopäivävaalit ja ajoivat sen jälkeen läpi lain kahdeksan tunnin työajasta. (Jacobsson-Wizelius 1972, 33, 40, 42.) Värmlanti tunnetaan sittemmin myös lääninä, jossa kommunismin kannatus oli suurta. Esimerkiksi Nyskogan pitäjää on pidetty jopa jonkinlaisena metsäkommunismin linnakkeena. Aatteen voimasta kertoo se, että kaikissa ajanjaksolla 1924–1954 järjestetyissä vaaleissa kommunistien kannatus oli Värmlannissa yli 40 prosentin luokkaa. (Jutikkala 1987, 19; myös Bladh 1995, 351.) Kommunisteja kannattivat etenkin metsätyöläiset, joiden elämää leimasivat niin ankara työ kuin niukat elinolotkin. Uskottiin, että kommunistien valtaantulo merkitsisi oikeudenmukaisempaa yhteiskuntaa.

16.6. Keskusjohto muutosvoimana

On ilmeistä, että Ruotsin keskiosiin suuntautuneen savolaisen asutusliikkeen synnyn mahdollisti viime kädessä valtion intressi asuttaa erämaita ja saada näin lisää veronmaksajia. Luonnollisesti tämän liikkeen syntyyn vaikutti myös alueen veto-voima, joka perustui lähes rajattomaksi miellettyyn vapauteen hyödyntää erämaita. Tämä mielikuva ei kuitenkaan vastannut täysin todellisuutta, vaan muutto aiheutti myös kantaväestön ja uudisasukkaiden välisiä konflikteja. Vaikka suuri osa metsistä oli vielä muuton alkuvaiheessa jakamattomia yhteisomistuksia, käytännössä kylien muodostamilla jakokunnilla, eli niiden talonpojilla, oli niihin usein osuuksia (mm. laidunmaita), joista he olivat sopineet keskenään ja joista he pitivät kiinni (ks. myös Halila 1985, 140).

Kun raudanvalmistus ajoi asutusliikkeen hyötyjen ohi ja tieto kaskiviljelyn vaikeutumisesta tavoitti Suomen, muuttoliike Värmlantiin tyrehtyi 1600-luvun puolivälissä lähes kokonaan. Kaskiviljelyä koskevat kiellot ja rajoitukset käynnistivät muuttoliikkeen myös Värmlannin sisällä, ja se suuntautui pääasiassa läänin länsi- ja pohjois-

osiin sekä Norjaan. Esimerkiksi Lekvattnetista varhaisin tieto pitäjään asettuneesta metsäsuomalaisesta löytyy vuodelta 1646 (Palmqvist 1933, 21). Rajoittaakseen kaskiviljelyä valtiovalta puuttui myös maankäyttöön ja antoi vuonna 1683 määräykset sekä kruunulle kuuluvien maiden käytöstä että kylien ja talojen välisistä rajankäynneistä. Metsäsuomalaisia tämä koski siten, että kaskia ei valtion mailla saanut enää viljellä. (Halila 1985, 151.) Valtio puuttui myös uudisasutustoimintaan rajoittamalla tilojen lohkomisia. Myös tämä oli keino pyrkiä vaikeuttamaan kaskiviljelyä ja politiikkaa, joka ajoi monet metsäsuomalaiset vaikeuksiin, kun mahdollisuutta uudisasutukseen ja uusien metsien käyttöön ei enää ollut. Peltoviljelykään ei ollut ratkaisu syntyneeseen tilanteeseen, koska sillä alkoi olla enemmän merkitystä vasta 1700-luvulla, jolloin valtiovalta alkoi kannustaa kansalaisia pellonraivaukseen. Vuonna 1747 myös tilojen lohkominen sallittiin uudelleen, mikä mahdollisti uusien tilojen perustamisen. Vuodesta 1762 lähtien sallittiin myös mäkitupien perustaminen, mikä teki tuhansista maattomista jonkinlaisia viljelijöitä. (Bladh 1995, 188.)

Merkittävä rajapyykki yhteiskuntakehityksessä oli myös vuonna 1789 annettu yhdistys- ja vakuuskirja, joka teki talonpojista isäntiä maillaan. Tämä vaikutti torppareihin ja mäkitupalaisiin puolestaan siten, että heitä alettiin häätää pois talonpoikien omistamilta mailta. (Bladh 1995, 189–190, 197.) Joillekin häätö saattoi merkitä täyttä katastrofia, ja monet se suisti ainakin köyhyyteen. Luonnollisesti tämä kaikki koski myös monia metsäsuomalaisia, jotka olivat ensimmäisten joukossa perustamassa torppia Värmlantiin. Ruotsalaiset aktivoituivat niin torppien kuin mäkitupienkin perustamisessa vasta myöhemmin. Toistuva kiistanaihe torpparien elämässä oli myös heidän oikeutensa käyttää taloille kuuluvia metsiä omiin tarpeisiinsa (mm. puun- ja tuohenottoon) (Bladh 1995, 357).

16.7. Viljelytapojen muutos

16.7.1. Kaski- ja peltoviljely

Ruotsissa tunnettuja kaskityyppejä olivat niin kutsuttu rieskamaa, tavallinen kaski ja huhtakaski, joka edusti metsäsuomalaisten mukanaan tuomaa erityisosaamista. Muusta kaskiviljelystä poiketen se mahdollisti nimenomaan havumetsien kaskeamisen. Huomionarvoista on, että kyseisen viljelytekniikan omaksuivat myös monet ruotsalaiset. Varsinkin alkuaikoina ruotsalaiset viljelivät huhtakaskia yhdessä metsäsuomalaisten kanssa ja osin myös itsenäisesti. Tähän ruotsalaisia houkutti se, että onnistuessaan huhtakaski antoi runsaan sadon. Kaskirukiista maksettiin markkinoilla myös hyvä hinta.

Värmlannissa huhtaviljely kehittyi myös itsenäisesti, kuten joidenkin uusien työtapojen ja -välineiden käyttöönotto osoittaa. Kaskiviljely itsessään edellytti myös

liikkuvuutta, johon normaalien käytäntöjen lisäksi Värmlannissa vaikuttivat myös valtiovallan asettamat kiellot ja rajoitukset, jotka pakottivat ruukkien läheisyydessä asuvat viljelijät etsimään hakattavat kaskialansa ruukkien rajaamien alueiden ulkopuolelta. Kun viljeltiin huhtakaskea, edellytti se, että kierrossa oli samanaikaisesti oltava useita eri vaiheessa olevia kaskialoja, eli yksi hakattuna, yksi kuivumassa ja yksi poltettavana ja kylvettävänä. Yleensäkin asuinpaikkaa ei helpolla vaihdettu, vaan samalla paikalla asuttiin niin pitkään kuin mahdollista. Liikkuvien kansanosien Värmlannissa olivat itsensä apu työvoimana elättäneet löysäläiset, jotka kulkivat työn perässä talosta ja torpasta toiseen.

Kaskityypin valinnan määritti viime kädessä metsätyyppi, joskin 1600- ja 1700-lukujen kaskiviljelystä tiedetään edelleen vähän. Huhtaviljelyyn on Värmlannissa liittynyt kuitenkin käytäntöjä, joita Savossa ei kaiki vielä 1600-luvulla ole tunnettu. Tällainen oli esimerkiksi kahden polton ja kahden sadon huhta, joka omaksuttiin Värmlantiin kylläkin Savosta, mutta todennäköisesti vasta 1700-luvulla. Huhtaviljelyn myötä metsäsuomalaiset toivat mukanaan Värmlantiin myös kaskivuoroviljelyn, jossa lehtipuuta kasvava entinen huhta-ala poltettiin uudelleen tavallisena kaskena. Uutta metsäsuomalaisten harjoittamassa kaskiviljelyssä oli myös se, että kaskissa alettiin 1800-luvulla lähinnä kokeilumielessä viljellä myös perunaa, timoteita ja apilaa.

Paikallisesta kehityksestä ja viljelytapojen muutoksesta kertoo myös Värmlannissa esiintynyt kamppamainen kaskityöväline ”gryffsa”, jota ei Suomesta tunneta. Todennäköisesti metsäsuomalaisten kehittämä oli myös niin kutsuttu Bergslagenin aura, joka oli ensisijaisesti peltotyöväline, mutta jota voitiin käyttää myös useampaan kertaan poltetun kaskan kyntämiseen. Metsäsuomalaisten yleisesti käyttämä kyntöväline oli myös hankoaura, jota esimerkiksi Savon kaskillakin alettiin käyttää enemmän vasta 1700-luvulla.

Kun kaskiviljely 1600-luvulla vaikeutui, pakotti se monet etsimään uusia selviytymiskeinoja, joita ei aina ollut helppoa löytää. Monasti pelastus tällaisessa vaikeassa tilanteessa oli talon tai torpan karja, mutta harvemmin enää peltoviljely, joka monessa tapauksessa oli vähäistä. Peltoviljelyssä Värmlannissa olivat myös eronsa, sillä ruotsalaiset viljelivät pääasiassa jokilaaksojen sedimenttimailloja olevia peltoja ja metsäsuomalaiset vastaavasti ylempänä oleville moreenimaille raivattuja peltoja. Suurta muutosta etenkin ruotsalaisten harjoittamalle peltoviljelylle merkitsi kuitenkin vuonna 1757 annettu isojakoasetus, joka teki lopun sarkajaosta ja määräsi pellot jaettavaksi muutamaksi isommaksi lohkoksi. (Paloposki 1986, 143.) Kun vaaditut jaot ja rakennusten siirrot toteutettiin, merkitsi se myös sitä, että tiiviisti rakennetut ruotsalaishäkkärit hajosivat. Metsäsuomalaisia tämä tapahtumaketju ei samalla tavoin koskenut, sillä he asuivat jo valmiiksi kylien ulkopuolella ja heidän peltonsa olivat itsenäisiä kappaleita. Tämä on tärkeää todeta myös siksi, että se paljastaa ruotsalaisten ja metsäsuomalaisten asutushistorian ja maankäytön erilaisuudet.

1700-luvulla peltoviljelyn kehitykseen vaikutti voimakkaasti myös vallitseva talousteoriat fysiokratismi, joka piti maataloutta valtakunnan peruselinkeinona. Tämän elinkei-

non suuri ongelma oli vähäinen viljantuotanto, jota pyrittiin lisäämään eri tavoin. Lohkottiin muun muassa tiloja, raivautettiin uutta peltoa ja tehtiin valistustyötä. (Paloposki 1986, 142–143.) Ehkä merkittävin uudistus 1700-luvun peltoviljelyssä oli kiertoviljelyn tuleminen, joskin sen käyttöönotto tapahtui hitaasti. Syitä siihen olivat kiertoviljelyn edellyttämien kalliiden kääntösiipiaurojen ja äkeiden hankinnat, joihin pieneläjät kykenivät usein vasta 1800-luvun lopulla ja isommat talotkin vasta sen jälkeen, kun alkoivat saada tuloja puunmyynnistä. Näin perusta myös metsäsuomalaisen harjoittaman peltoviljelyn modernisoimiselle luotiin 1700-luvulla, mutta edellytykset uudistusten toteuttamiselle olivat riittävät vasta paljon myöhemmin. Myös metsäsuomalaisissa oli uusien viljelytapojen kokeilijoita, mistä esimerkkinä voidaan mainita vaikkapa esiin tullut soiden polttoviljelykokeilu, joka ajoittui 1700-luvulle (Ingeström 1918, 247).

Toisaalta peltoviljelyn paikallisista erityispiirteistä kertoo se, että Pohjois-Värmlannissa yleinen peltoviljelymenetelmä vielä 1800-luvun lopullakin oli yksivuoroviljely. Peltoruista Värmlannissa alettiin viljellä 1800-luvulla, mutta pitäjakohtaiset erot tässäkin ovat olleet suuret. Tärkeä viljelyskasvi 1800-luvulla oli peruna, josta sellaisen teki viljanviljelyn epävarmuus, joka konkretisoitui usein toistuvina katovuosina. (Hechscher 1936, 169.)

16.8. Karjanhoidon merkitys kasvaa

Karjanhoito oli metsäsuomalaisille tärkeä elinkeino jo varhain, sillä edellytykset sen harjoittamiselle Värmlannissa ovat olleet hyvät. Erityisesti karjanhoidon merkitys kasvoi 1700-luvulla, jolloin siitä kehittyi monien metsäsuomalaisen pääelinkeino⁵⁸.

Ruotsalaisten harjoittamaan karjanhoitoon kuuluivat Värmlannin pohjoisosissa vielä 1800-luvulla myös karjamajat, jotka toimivat kylien ulkopuolella eräänlaisina karjan laiduntamiskauden tukikohtina. Metsäsuomalaisilla ei tällaiseen järjestelyyn ollut kuitenkaan samanlaista tarvetta, vaan karjan laiduntaminen hoitui lähialueilla. Sitä vastoin taloa lähelle laidunmaiden tuntumaan rakennettu kesänavetta oli rakennus, jonka käytön metsäsuomalaisetkin omaksuivat jo varhain. (mm. Finnskogens bebyggelshistoriska arv 2000, 116). Se, kuten karjamajakin, olivat rakennuksia, joita Savossa ei ole tunnettu. Tuntematon Suomessa oli myös metsäsuomalaisen Ruotsissa omaksuma tapa viettää Peregrinuksen päivää. Uutuus oli myös lattia-navetta, jollaisia isompiin metsäsuomalaistaloihin alettiin rakentaa 1700-luvulla.

Kun kylvöheinää alettiin viljellä, tapahtui se Värmlannin pohjoisosissa suurimaksi osaksi vasta 1900-luvun puolella. Yleensäkin vanhakantainen rehutalous säilyi pisimpään siellä, missä karjaa oli vähän. Kylvöheinän tuleminen merkitsi myös sitä, että

⁵⁸ Mm. Martelius 1755 ja Linderholm 1788 katsovat, että 1700-luvun lopulla karjanhoito oli metsäsuomalaisen pääelinkeino.

heinäkorjuussa alettiin käyttää koneita. Meijerilaitos kehittyi omaksi teollisuudenalaksi 1800-luvun lopulla, ja perinteinen karjanhoito muuttui lypsykarjataloudeksi. Tosin syrjäseuduilla oli vielä 1930-luvullakin talouksia, joissa perinteinen lantanavetta ja maitotalous olivat edelleen normaali käytäntö.

16.9. Traditio ja uusi asumisessa ja rakentamisessa

Metsäsuomalaisten erityislaatuisuutta symboloi myös savutupa, jossa on voitu asua vielä 1800-luvun lopullakin, joskin tämä asumismuoto alkoi kyseisen vuosisadan loppupuoliskolla jo nopeasti väistyä (Reponen 1934, 56). Ehkä savutuvan säilymiseen vaikutti jonkinlainen tarve vahvistaa omaa suomalaisidentiteettiä, mutta ennen kaikkea siihen vaikutti tottumus ja se, että savutupa oli miellyttävä asua. Hyvä esimerkki savutuvan suosiosta ja säilymisestä on tvengsbergiläisen suurtalonpoika Perin vuonna 1887 rakennuttama suuri kaksikerroksinen asuinrakennus, jonka monista tuvista yksi oli savutupa. Näyttävä statusesine tässä tuvassa oli vielä sen kalustukseen kuulunut piano. (Nordmann 1913, 98.) Kun metsien arvo nousi, kasvava varallisuus näkyi siinäkin, että taloihin alettiin hankkia tehdastekoisia huonekaluja.

Monelle savutupaan tottuneelle savujohdollisessa tuvassa asuminen oli epämiellyttävä kokemus, koska sen sisäilmaa pidettiin tunkkaisena (Wirilander 1960, 450–455). Kuitenkin jo 1700-luvulla savutupien rakentamista vastaan alettiin valistuksen varjolla käydä myös kampanjaa. Savutupia kuvattiin kampanjassa muun muassa erityisen siivottomiksi ja syöpäläisiä viliseviksi loukoiksi. (Räsänen & Räsänen 2008 b, 333.)

Tyypiltään alkeellisin savutupa oli yksittäinen huone, jota kehittyneempiä rakennustyyppejä olivat jo yksinäis- ja paritupa. Niistä yksinäistupa oli 1700-luvun loppupuolella uudistilojen tyyppilinen asuinrakennus. Myös paritupa alkoi yleistyä 1700-luvulla. Metsäsuomalaisten rakentamassa parituvassa on savujohdollisesta tuvasta käytetty nimitystä ”ruotsalaistupa”, jonka selittyy sillä, että tupia oli tapana sisustaa ja sitä myös käytettiin ruotsalaiseen tapaan. Tupien yhteyteen alettiin 1700-luvulla rakentaa myös kamareita ja porstuakamarin paikalle rakennettiin sittemmin keittiö (*kove*), joka korvasi tuvan ja keittokodan ruuanlaittopaikkana. Albert Hämäläinen toteaa, että rakennus, johon kuului savutupa, eteinen, sen perällä oleva keittiö ja niitä vastapäätä oleva piisi eli ruotsalaistupa muodosti kombinaation, jota voidaan kutsua suomalais-skandinaaviseksi ratkaisuksi. (Hämäläinen 1947, 82.)

Ruotsin länsiosissa yleistyi 1800-luvun alkupuolella myös niin kutsuttu *skålmotugan*, jonka kaltaisia rakennuksia metsäsuomalaiset rakensivat kuitenkin ilmeisen harvoin. 1800-luvun lopulla Värmlannissa alettiin rakentaa myös kaksikerroksisia taloja, joita rakennuttivat myös puukaupoilla rikastuneet suomalaiset.

Uutta Värmlantiin asettuneille metsäsuomalaisille olivat myös jalka-aitat, joihin kuului muun muassa patsasaitta (*hårbärge*) (Erixon 1952, 331–334; myös Sappinen 1985,

83). Tähän samaan kategoriaan kuului todennäköisesti myös kaksikerroksinen aitta (*visthusbod*). Suomalaista perua Värmlannissa olivat todennäköisesti päätyulkonemalla eli riimalla varustetut suoraseinäiset aitat (Hämäläinen 1947, 158). Metsäsuomalaisaloissakin esiintynyt luhtiaitta tunnetaan Ruotsista jo keskiajalta, mutta Suomessa se yleistyi vasta 1700-luvulla.

Moniin metsäsuomalaisaloihin kuului myös ajosillalla varustettu kaksikerroksinen talli, joka tunnetaan niin Värmlannin länsiosista kuin Norjastakin, josta se on Värmlantiin todennäköisesti omaksuttu. 1700-luvulla isompiin taloihin alettiin rakentaa myös talleja, joissa olivat puulattiat, pilttuut ja syöttökaukalot (soimet). (Sappinen 1985, 86.) Sama kehityskulku koski myös puupermannolla varustettuja luontinavetoita. Kehittyvä maitotalous edellytti niiden käyttöä ja sen jälkeen, kun maitotaloutta koskevat vaatimukset erityisesti 1800-luvun lopulla kasvoivat, navetoita alettiin rakentaa myös tiilestä (Finnskogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 33).

Todennäköisesti metsäsuomalaisalojen ja -torppien pihat Värmlannissa olivat vielä 1600-luvulla samanlaisia löyhään neliönmuotoon rakennettuja pihoja, jollaisia ne olivat Savossakin. Rakennusten tämänkaltaisen sijoittelun niin Värmlannissa kuin Savossakin mahdollisti se, että asutuksen perusyksikkö oli yksinäistalo. Viimeistään muutos rakentamistavassa ja rakennusten sijoittelussa tapahtui 1800-luvulla, jolloin eläin- ja rehusuojia alettiin sijoittaa riveihin.

Muutoksen syy oli vanhakantainen monitalosysteemi, jota alettiin 1700-luvulla pitää puun tuhlauksena, ja mikä sittemmin johti siihen, että erillisiä suojia alettiin sovittaa yhteen riveihin ja myös saman katon alle. Värmlannissa ruotsalaistalojen pihat erosivat metsäsuomalaisten pihoista ehkä selvimmin vain siinä, että niiden piiriin kuului usein vielä 1800-luvun lopulla riihi ja kylpysauna. Riihen yhteyteen rakennetun luuvan eli puimahuoneen metsäsuomalaiset omaksuivat sitä vastoin Ruotsissa. Sitä ei Savosta eikä Keski-Suomestakaan tunneta. Kylpysauna oli puolestaan rakennus, joka säilytti Värmlannissa alkuperäisen käyttötarkoituksensa pitempään kuin riihi. Kylpysauna oli vielä 1800-luvun lopulla esimerkiksi Lekvattnetissa lähes kaikissa niissä taloissa, joissa asui suomalaisia. (Hämäläinen 1947, 119–121.)

16.10. Ruokakulttuuri uudistuu ja monipuolistuu

Ehkä tunnetuin metsäsuomalaisiin yhdistetty ruoka on mutti, joka on yksinkertainen ohra- tai ruisjauhoista tehty sakea jauhoruoka. Sittemmin mutti on mielletty lähinnä juhla- ja perinneruuaksi ja liitetty erilaisiin tapahtumiin, joilla on kytkenänsä metsäsuomalaisiin ja heidän historiaansa. Perinteinen metsäsuomalaisiin yhdistetty ruoka oli myös ohrarieska, jonka valmistuksen savolaiset toivat uutuutena tullessaan Ruotsiin.

Yleensäkin perinteinen itäsuomalainen leipäkulttuuri erosi Värmlannin ruotsalaisten leipäkulttuurista monin tavoin. Ruotsin länsiosat kuuluivat muun muassa

reikä- ja ohutleivän alueeseen. Toisaalta nämä olivat leipätyyppejä, joiden valmistuksen myös metsäsuomalaiset omaksuivat ilmeisen varhain. Uutta metsäsuomalaisten leipäkulttuurissa olivat myös ruotsalainen herneleipä ja hapanimelä "setsuuri" (*sötsur*).

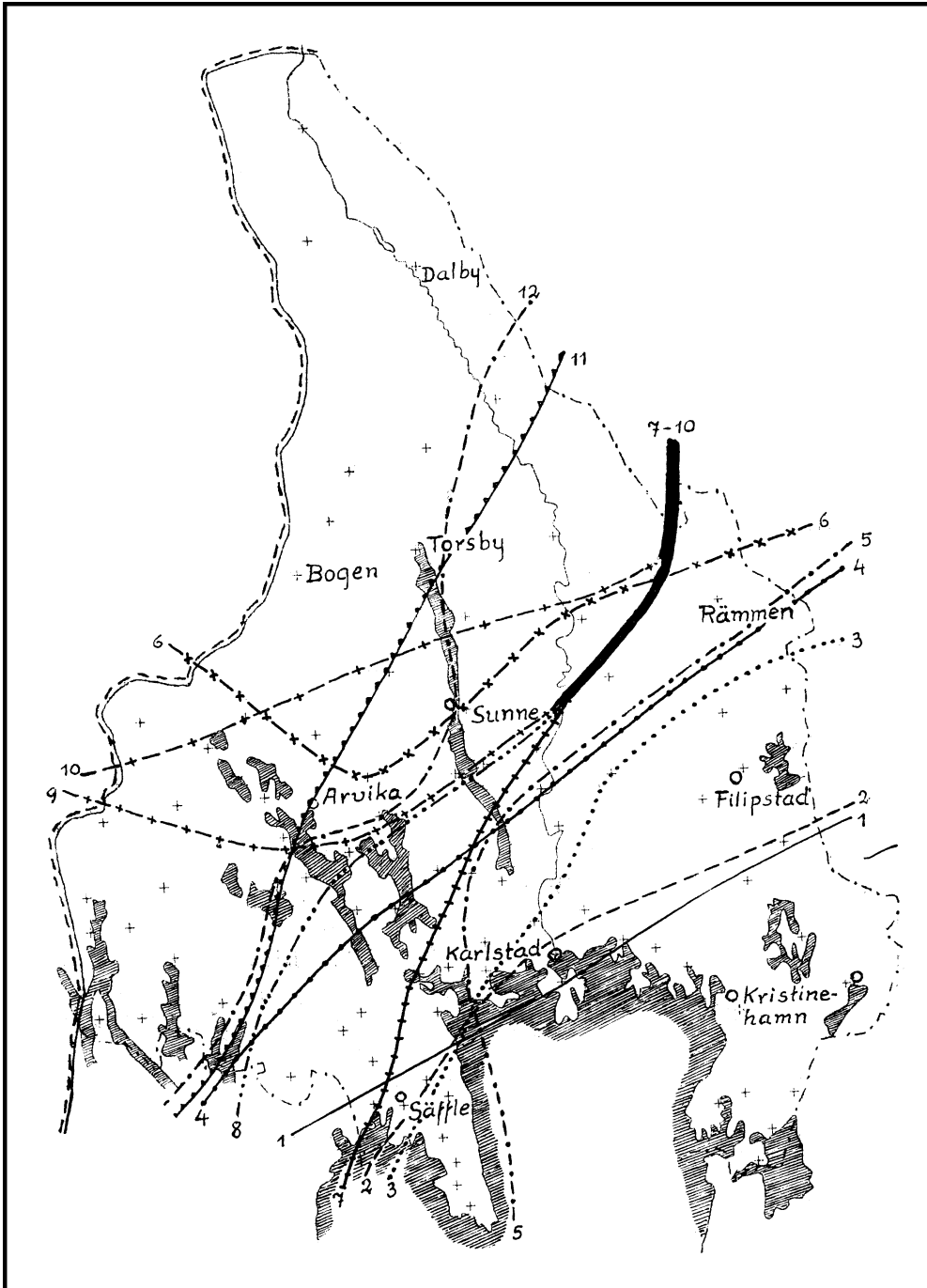
Kun karjanhoito 1700-luvulla kehittyi ja maidontuotanto kasvoi, alkoi se näkyä ruokakulttuurissa monin tavoin. Suoranainen harppaus maidonsaannissa tapahtui 1800-luvun lopulla, kun lehmien ruokinta parani peltoheinän viljelyn myötä, ja ne alkoivat lypsää myös talvella. Metsäsuomalaisten Värmlannissa omaksumia uusia maitotuotteita olivat pitkäpiimä ja erilaiset juustot. Uusia ruokia olivat myös verimakkara ja veripalttu eli kamssu, Ylipäättään ruokakulttuuri muuttui ja monipuolistui 1800-luvun kuluessa merkittävästi, mikä suuressa määrin oli seurausta perunanviljelyn yleistymisestä ja perunan moninaisista käyttömahdollisuuksista.

16.11. Savosta ja Värmlannista kulttuurialueina

Tyypillisiä savolaiseen keskusalueeseen liittyviä kulttuuripiirteitä, jotka löytyvät myös metsäsuomalaisten edustamasta kulttuurista, ovat olleet muun muassa hankoaura, pitkäpiikkinen risuäes, kaarevateräinen sirppi, oksa- ja tappivarsta sekä liesipankolla varustettu savutuvan uuni. Lisänsä metsäsuomalaisten kulttuuriin ovat tuoneet hämäläisvaikutteet, sillä osa Värmlantiin asettuneista metsäsuomalaisista oli lähtöisin Pohjois-Hämeestä. Tosin tämä alue oli saanut asutuksensa pääosin Savosta, joten myös Pohjois-Häme on vahvasti savolainen. Koska samoja kulttuuripiirteitä tunnetaan myös Värmlannista, vahvistavat ne luonnollisesti käsitystä metsäsuomalaisten savolaisista juurista. KytKentöjä muualle Suomeen on lähteiden niukkuudesta ja tulkinnanvaraisuudesta johtuen vaikeampaa osoittaa. Kielellisten seikkojen perusteella on kuitenkin päätelty, että metsäsuomalaisissa oli jonkin verran myös pohjalaisia ja karjalaisia.

Värmlanti on kulttuurisesti monimuotoinen ja samalla eräänlainen kulttuurirajojen risteysalue, jolle lisänsä ovat antaneet vielä metsäsuomalaisten mukanaan tuomat erityispiirteet. Värmlannin läpi kulkevien useiden kulttuurirajojen esiintymistä on selitetty muun muassa läänin pohjois- ja eteläosien luonnonolojen erilaisuudella. Itä-länsisuunnassa kulki esimerkiksi karjamaja-alueen raja, jonka pohjoispuolella avautui metsä- ja eteläpuolella tasankoalue. Näistä alueista ensin mainittu oli karjanhoito- ja jälkimmäinen peltoviljelyaluetta. Kyseisen rajalinjan pohjoispuolella esiintyneisiin kulttuuripiirteisiin ovat kuuluneet muun muassa tulisijalla varustettu navetta, tolppaaita ja kaksipyöräiset kärryt, jotka soveltuivat nelipyöräisiä vankkureita paremmin pohjoisen vaikeakulkuisempaan maastoon. (Erixon 1945, 118.)

Tunnettu Ruotsin keskiosissa paikallisiin olosuhteisiin kehitetty uutuus, jolla oli kytKentänsä myös metsäsuomalaisiin, oli esimerkiksi "Bergslagenin aura", joka oli savolaisesta hankoaurasta ja ruotsalaisesta peltoaurasta konstruoitu peltotyöväline (Broberg 1953, 67–68).

Kuva 29. Värmlannin kulttuurirajoista. 1. Vetohäränkäytön pohjoisraja 2. Pölkkytuolin (kubbstol) kaakkoisraja 3. Tolppa-aitan eteläraja 4. Karjamajan eteläraja 5. Kovan ohutleivän kaakkoisraja 6. Reikävarstan eteläraja 7. Kaurasta leivotun kovan ohutleivän kaakkoisraja 9. Tapa käyttää tyttöjä tai keski-ikäisiä naisia paimenessa 10. Navetan tulisijan eteläraja ja tapa nukkua navetassa ja 12. Kaksikerroksisen luuvan (ajosilta ylem্পään kerrokseen) itäraja. (Broberg 1960, 119).

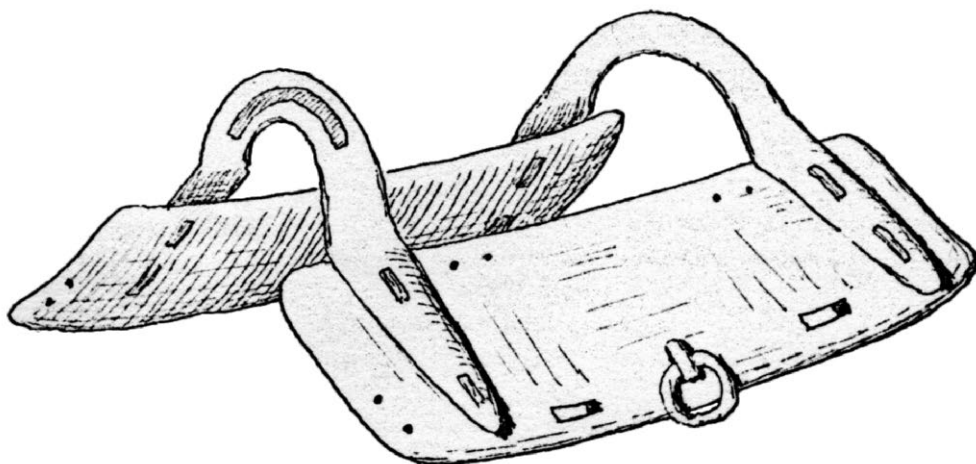
Värmlannin eri osissa olosuhteet ja tavat ovat voineet erota toisistaan paljonkin, mikä on vuosisatojen aikana vaikuttanut erilaisiin valintoihin ja myös eriyttänyt kehitystä (esim. Bladh 2009, 105). Esimerkiksi Värmlannin länsi- ja pohjoisosissa asuneiden kontaktit ovat suuntautuneet usein Norjaan, eteläosissa asuneiden Vänernin ranta-alueille ja itäosissa asuneiden muun muassa Bergslageniin, jossa käytiin raudanajossa ja vuorityössä (Broberg 1960, 100–101).

16.12. Yhteydet ja kauppa

Uuden omaksuminen ja kanssakäymisen laajentaminen ovat edellyttäneet luonnollisesti myös toimivia yhteyksiä. Kulkuyhteyksien paraneminen 1800-luvulla muutti monin tavoin sekä ihmisten arkielämää että sosiaalisia suhteita. Nuorison seurustelu-piiri laajeni, kun kontaktit alkoivat ulottua yhä useammin oman pitäjän ulkopuolelle. Aiemmin huonot kulkuyhteydet saattoivat johtaa jopa jonkinlaiseen eriytymiseen, mikä ruokki myös ennakkoluuloja. Pitäjistä kehittyi helposti omia pieniä maailmojaan, joissa suhtautuminen ulkopuolisiin oli monesti torjuvaa, jopa vihamielistä (Palmqvist 1936, 124–149; Borgström 1915, 74). Parantuneista yhteyksistä huolimatta monet värm-lantilaiset joutuivat kuitenkin vielä 1900-luvullakin elämään tiettömien taipaleiden takana. Kunnollisen tien puuttuessa tavarat oli kuljetettava kotiin usein kantamalla (IT, muistiinpanot, Ekshärad, Sätersås. J.S. (70). 1949).

Paremmat tiestön puuttuessa kesäajan kulkureittejä olivat esimerkiksi ratsutiet, ja talvella käytettiin jääteitä, joita kuljettiin reellä tai hiihtäen. Tyypillisiä kesäajan kuljetusvälineitä olivat hevosen kantosatula (*klövesadeln*) ja hevosvetoiset purilaat. Viimeksi mainittu koostui kahdesta toisiinsa yhdistetystä maata laahaavasta aisasta. Se on väline, jonka päällä on kuljetettu niin viljasäkit myllyyn, sillitynnyrit kotiin kuin viety vainajatkin kirkkomaalle (Keyland 1954, 53–54). Esimerkiksi vuodelta 1902 on olemassa vielä tieto, jonka mukaan vainaja kuljetettiin purilailla Näsbergistä Malungin hautausmaalle (Hampus 1953).

Varsinaisen tiestön kunnossapidosta määrättiin jo keskiajan maanlaeissa (Samuelsson 1921, 286). Määräyksiä kuitenkin laiminlyötiin, ja Värmlannin tiestö oli vielä 1600-luvulla korkeintaan jonkinlaisia kärryiteitä, joilta erkanivat polut taloihin ja torppiin (Nilsson 1950, 222, 227). Teiden huonoon kuntoon kiinnitti vuonna 1654 huomiota myös Värmlannin maaherra, joka antoi määräyksen niiden kunnostamisesta (Samuelsson 1921, 287). Tämä määräys toteutui kuitenkin hitaasti, ja esimerkiksi tie Filipstadista Älvdaleniin saatiin kunnostettua vasta 1670-luvulla. Tieyhteys oli tänä aikana olemassa myös Filipstadista Kristinehamn ja Nyedini kautta Rådaan. Karlstadista tie kulki Filipstadin kautta Norjan puolelle, missä käytiin usein markkinoilla. Vanha ja merkittävä tie oli myös Ryavägen, joka kulki Klarälvdalenista Malungin kautta Länsi-Taalainmaalle läpi laajojen erämaiden (*tiomilaskogen*). Tämän tien varrella oli

Kuva 30. Hevosen kantosatula, Södra Finnskoga, Rögden. (Segersteds samling).

myös kuuluisa Femt-Rya-niminen etappipaikka, jossa kulkijoiden oli tapana pysähtyä. (Hampus 1972, 6.)

Värmlannin harva ja huonokuntoinen tiestö parani huomattavasti 1800-luvulla, jolloin valmistui uusia teitä (Nilsson 1950, 224). Yksi niistä oli 1870-luvulla valmistunut Östmarkin ja Gruen välinen tie (Salminen 1909, 114). Värmlannissa eräänlaisiksi val-tateiksi luokiteltavia teitä olivat Kungsvägen, joka kulki Edasta Skaraan (1300-luvulla ratsutie) ja Sveavägen, joka kulki Öknestä Norjaan. Värmlannissa oli 1800-luvun puoli-välissä yleisiä teitä jo noin 3 000 km. (Samuelsson 1921, 287, 296.) Toisaalta läänissä oli vielä 1900-luvullakin taloja, joihin ei johtanut lainkaan kunnollista tietä (Finnskogens bebyggelsehistoriska arv 2000, 65). Osaltaan Värmlannin tieverkon kehitykseen ja teiden huonoon kuntoon vaikutti maaston vaikeakulkuisuus, joka teki tienteosta kallista. Talvella käytettiin myös jääteitä, joista tärkeimmät viitoitettiin. (Höök 1993, 19–23.) Kesällä luonnollisia kulkuteitä olivat vastaavasti joet ja järvet, joiden yli matkaavia soudettiin rannalta toiselle myös maksua vastaan (Hampus 1953). Koska Värmlannissa tuotettiin paljon teollisuuden tarvitsemaa puutavaraa, eri puolille lääniä alettiin 1900-luvulla rakentaa myös metsäautoteitä, joita on myöhemmin voitu käyttää mui-hinkin paikallisiin tarpeisiin.

Yhteydet paranivat Värmlannissa 1800-luvulla myös rautateiden ansiosta. Valtion rataverkon yhteyteen Värmlanti pääsi vuonna 1869, jolloin Karlstad liitettiin siihen. (Kjellin 1939, 390–394.) Muutoin ensimmäinen rautatie Värmlannissa valmistui jo vuonna 1815, jolloin otettiin käyttöön rataosuus Sunnen ja Torsbyn välillä. Aktiivi-sempi vaihe Värmlannin rataverkon rakentamisessa ajoittui kuitenkin vuosisadan jälkipuoliskolle, jolloin valmistuivat muun muassa rataosuudet Laxå–Kristinehamn (luoteinen runkorata, 1863), Arvika–Charlottenberg (1864), Kristinehamn–Arvika (1867) ja Karstad–Arvika (1871). Merkittävä rataosuus oli myös vuonna 1876 valmistunut Itä-Värmlannin rautatie, joka yhdisti Värmlannin Bergslageniin ja Taalainmaahan (Kjellin

1939, 314). Rata yhdisti toisiinsa myös ruukkeja ja kaivoksia, joiden kuljetustarpeet viime kädessä määrittivät radan kulkusuunnan. Monien kaivosten ja ruukkien välillä toimi myös yksittäisiä pienoisorautateitä, joilla vaunuja vetivät aluksi hevoset. Ensimmäinen höyryveturi otettiin Värmlannissa käyttöön vuonna 1856. Värmlannissa rautateillä yhdistettiin toisiinsa myös kuljetuksiin käytettyjä vesireittejä. Rautateiden rakentajat (*rallare*) olivat pääasiassa liikkuvaa väkeä ja heidän joukkoonsa kuului myös suomalaisia, joiden sanotaan olleen pääosin hyvätapaista väkeä. Poikkeuksena mainitaan kuitenkin ne suomalaiset, jotka käyttäytyivät humaltuneina kuin ”villieläimet”. (Kjellin 1939, 390–391.) Tällainen luonnehdinta on myös hyvä esimerkki stereotypioista, joita suomalaisista viljeltiin.

Yhteyksien paraneminen merkitsi myös sitä, että postinkulku nopeutui ja pitäjiin alettiin perustaa postikonttoreita. Esimerkiksi Torsbyhyn perustettiin konttori vuonna 1876, Östmarkiin vuonna 1875 ja Rödådorsiin vuonna 1875 (Öster 1949). Yhteyksiä paransi 1900-luvun alkupuolella myös linja-autoliikenteen alkaminen. Esimerkiksi Östmarkiin linja-auto alkoi liikennöidä 1920-luvun alussa (IT, muistiinpanot, 1949, Östmark, Rödjoset). Vesireittejä yhdistettiin toisiinsa myös rakentamalla kanavia, joita Värmlannissa alettiin tehdä 1800-luvun loppupuolella. Myös siltoja tarvittiin, sillä Klar-joki oli leveä vesiväylä. Esimerkiksi Karstadin kohdalla joki voitiin ylittää puusiltaa myöten jo vuonna 1688. Vuonna 1797 silta korvattiin kivisillalla, ja sitä leveämpi maantiesilta joen yli valmistui vuonna 1895. Paikoin jokia ylitettiin losseillakin. (Kjellin 1939, 389.)

Tärkeä kanssakäymisen muoto ja vaikutteiden välittäjä oli myös kaupankäynti. Maaseudun asukkaat saivat aiemmin käydä kauppaa vain markkinoilla, joita pidettiin vuodesta toiseen määrättyinä aikoina ja määrättyillä paikoilla. Kaikki muu kaupankäynti oli keskitetty vielä 1800-luvun alkupuolellakin kaupunkeihin. Metsäsuomalaisille markkinoilla oli vielä oma erityinen merkityksensä, sillä niillä heillä oli tilaisuus tavata myös maanmiehiään ja vaihtaa kuulumisia. Tavanomaisia markkinapaikkoja Värmlannissa olivat muun muassa Vänerniin laskevien jokien suut, joille päästiin tulemaan myös veneillä. Vänern oli merkittävä vesitie, joka yhdisti toisiinsa laajoja alueita ja mahdollisti kontaktit, joiden kautta myös erilaiset vaikutteet levisivät uusille alueille. Merkillepantavaa on, että Värmlannin kaikki kaupungit vuonna 1911 perustettua Arvikaa lukuun ottamatta (Karlstad per. 1584, Kristinehamn per. 1639, Filipstad 1611–1695, 1835-) sijaitsivat läänin etelä- ja kaakkoisosissa. Tämä vaikutti paljon myös siihen, että monet läänin länsi- ja pohjoisosissa asuneet kävivät kaupunkimatkoillaan Norjan Kristianiassa. Värmlannin länsi- ja pohjoisosista kuljettiin Norjan puolella yleisesti myös markkinoilla. Tässä osassa Värmlantia norjalaisvaikutus oli ilmeisen suuri, sillä raja maiden välillä oli avoin.

Markkinat alkoivat 1800-luvun loppupuolella kuitenkin menettää merkitystään, kun kaupankäyntiä rajaavaa sääntelyä alettiin purkaa, ja vuodesta 1846 lähtien kauppoja sai perustaa myös maaseudulle. Uudistus oli merkittävä, sillä se helpotti suuresti ”kaupunkitavaroiden” saamista maaseudulla ja vastaavasti maalaistuotteiden myynti

kaupungeissa tehostui. Maalaismarkkinat ajoittuivat vanhastaan kolmeen vuodenaikaan: syksyyn, talveen ja kesään. Varsinkin Värmlannin länsi- ja pohjoisosissa talvimarkkinoiden merkitys oli suuri, sillä talvella matkanteko markkinoille sujui kesää helpommin talviteitä ja rekeä käyttäen. Näillä markkinoilla myytiin pääasiassa maataloustuotteita (mm. lihaa, viljaa) ja syksyllä niillä myytiin myös kotieläimiä. (Ernvik 1978, 17, 22.) Kaupan oli myös käyttöesineitä, kuten kimpiastioita, hiomakiviä ja kirveitä. Metsäsuomalaisen myymiä tuotteita olivat muun muassa tuohi, terva, ruis ja juusto. Esimerkiksi Karlstadin markkinoilla metsäsuomalaiset myivät myös hevosia. (Segersted 2006, 189; Gottlund 1986a, 19; Schubert 1825, 217.) Sanotaan, että metsäsuomalaisen tunnisti markkinoilla hänen käyttämästään tuohikontista (Lindtorp 1948, 99).

Maaseudun ihmisille markkinat olivat yksi vuoden tärkeimmistä tapahtumista ja ne saattoivat kestää viikkojakin. Esimerkiksi Kristinehamnnin talvimarkkinat (alkamispäivä 24.2.) kestivät aikanaan parikin viikkoa, ja väkeä markkinoille tuli aina Tukholmasta, Västeråsista, Arbogasta, Örebrosta, Nyköpingistä ja Uddevallasta saakka. Kristinehamnnin markkinat alkoivat kuitenkin kuihtua 1800-luvun loppupuolella ja loppuivat kokonaan vuonna 1903. (Ernvik 1978, 52, 58, 62.) Myös syksyyn ajoittuneet Filipstadin härkämarkkinat eli ”härkäpyhät” (*oxhelgen*) olivat merkittävä tapahtuma, joka mainitaan jo vuodelta 1625. Niiden kävijöitä olivat muun muassa Bergslagenin vuorimiehet, jotka vaihtoivat markkinoilla viljaa ja teuraseläimiä rautaan. (Ernvik 1978, 52; VFMA 3790.) Nämä markkinat olivat niin suuri tapahtuma, että niillä saattoi vielä 1800-luvun puolivälissä olla jopa kymmenentuhatta kävijää. Markkinat kuihtuivat huippukauden jälkeen kuitenkin nopeasti ja loppuivat kokonaan vuonna 1870. (Ernvik 1978, 104.)

Vielä Filipstadin markkinoitakin suurempi tapahtuma olivat Åmgerghedenin (Sunne) eläinmarkkinat, joilla kävijämäärä saattoi ylittää 30 000 kävijän rajan (Ernvik 1978, 69). Kysyttyjä näilläkin markkinoilla olivat pienikokoiset ja vähällä rehulla pärjäävät suomalaislehmät (ULMA 20325, Östmark; Ernvik 1978, 104). Maininta kyseisistä eläinmarkkinoista löytyy jo vuodelta 1756, ja nämäkin markkinat loppuivat 1870-luvulla (Brodin 1948, 272). Kun markkinoista luovuttiin, yleensä ensiksi lopetettiin kesä- ja seuraavaksi syysmarkkinat. Markkinapaikkoja perustettiin Värmlannin länsiosiin myös kauppapoliittisista syistä. Esimerkiksi Sulvik oli markkinapaikka, jonka tarkoitus oli vähentää ruotsalaisten kauppamatkoja Norjaan. Rajan läheisyydessä sijaitsi myös Årjängen, joka mainitaan markkinapaikkana jo 1740-luvulla. (Ernvik 1978, 50, 78.) Norjasta ruotsalaiset ostivat muun muassa silliä, lipeäkalaa, suolaa, pellavaa, hamppua, villaa, sarkaa, lampaannahkoja, viljaa, hevosia (*norrbaggarne*) ja tupakkaa, jota sen tuontikiellon jälkeen alettiin salakuljettaa Ruotsin puolelle (Bäckvall, Domb. 1709). Metsäsuomalaisen suosimia markkinapaikkoja Norjassa olivat Lillehammer, Kristiania, Drammen, Grundset, Vinger, Hamar, Grövik, Grums, Elverum, Trysil ja Setre (Ernvik 1951, 398; IT, muistiinpanot 1949, Östmark, Purastorp). Ruotsalaiset myivät Norjan markkinoilla puolestaan erilaisia taontatuotteita kuten veitsiä, hevosenkenkiä ja nauvoja. Metsäsuomalaiset myivät niillä muun muassa tervaa, pikeä ja tuohta. Myös Ruotsissa kasvatettu kumina oli kysytty tuote Norjassa. (Ernvik 1951, 399.)

Ruotsalaisten ja norjalaisten keskinäinen kaupankäynti oli vielä 1600-luvulla suhteellisen vapaata. Tässä tapahtui kuitenkin vuonna 1722 muutos (Fredrik I:n hallinto), mistä lähtien määrätyistä tavaroista oli maksettava tullia. Norjan puolella sitä oli maksettava muun muassa Ruotsista tuodusta kankiraudasta, teräksestä, sarasta, palttinasta, humalasta, rukiista, ohrasta, kaurasta, maltaista ja hiomakivistä. Ruotsin puolella tullia tuli maksaa vastaavasti Norjasta tuodusta suolasta, suolakalasta ja myllynkivistä. Määräykset muuttuivat, kun Norja liitettiin vuonna 1814 Ruotsiin, ja esimerkiksi hevosia, karjaa ja viljaa sai viedä maarajan yli nyt vapaasti. Sitä vastoin puuhiili ja puutavara olivat edelleen tuotteita, joiden vienti Ruotsista Norjaan oli aina vuoteen 1897 saakka luvanvaraista. Tämän jälkeen luvista päätettiin vuosittain. (Ernvik 1951, 400.)

Kun Värmlannista lähdettiin markkinoille Norjaan, matkat tehtiin yleensä isomalla joukolla, ja rosvojen pelossa joukko oli yleensä myös aseistettu. Talvella 12–15 hevosien kulkueet olivat tavallinen näky. Kerrotaan, että myytävinä tai vaihdettavina tavaroina rekiin oli lastattu muun muassa lihaa, läskiä, voita, juustoa, nahkoja, sarkaa ja pellavaliinoja. Kotiin markkinoilta tuotiin muun muassa suolaa, silliä, lipeäkalaa, kahvia ja sokeria. Tavallisesti nämä markkinamatkat kestivät useita päiviä. (VFMA 3888, ker. s. 1885, Norra Finnskoga; Ernvik 1951, 398, 402.)

Markkinoihin kuului aiemmin myös kaikenlainen hauskanpito kuten tanssiminen, kortinpelu ja juopottelu, mikä joskus johti tappeluihin ja puukotuksiinkin (Palmqvist 1936, 103). Miehellä oli jopa häpeällistä palata markkinoilta kotiin mustelmilla. Metsäsuomalaisilla oli vielä tavallistakin suurempi vaara joutua tappeluihin, jos ruotsalaiset tunnistivat heidän kansallisuutensa. Lisäväriä markkinoille toivat myös hevoshuijarit, mustalaiset ja posetiivarit. (VFMA 4333, ker. s. 1862, Råmen; Ernvik 1978, 134–135.) Markkinoiden ”jumalaton” meno aiheutti toisaalta myös pahennusta ja sitä paheksuivat etenkin papit. Talojen isännät valittivat puolestaan siitä, että palvelusväki laiminlöi markkinoiden vuoksi työnsä. (Ernvik 1978, 69–70.) Edestakainen matka esimerkiksi Lekvattnetista Sunnen markkinoille kesti kävellen peräti nelisen päivää, joten palvelusväen poissaolot saattoivat venyä pitkiksikin (IT, muistiinpanot, Lomstorp, Lekvattnet, H. H. 56 v). Markkinat olivat kuitenkin niin suuri tapahtuma, että niitä ei haluttu jättää kokematta. Ne toivat vaihtelua yksitoikkoiseen arkeen ja niillä oli tilaisuus tavata myös uusia ihmisiä ja solmia tuttavuuksia.

Maaseudun elämänmenoon kuuluivat aiemmin myös kaikenlaiset kauppamiehet, jotka kiertelivät taloissa ostamassa voita, kuminaa, viljaa, heinää ja olkia, tai myymässä jotakin (Ernvik 1978, 82). Vilppiäkin yritettiin tehdä, mistä esimerkiksi käy vaikkapa tupakalla ja siirapilla värjätty kotipolttoinen, jota kaupiteltiin konjakkina (VFMA 4333, Råmen; NEG 1668, Elverum) Myös laukkukauppiat kiertelivät kyliä kaupaten kaikenlaista pikkutavaraa, kuten neuloja, nappeja ja nauhoja. He olivat lähes aina myös tervetulleita vieraita, koska he toivat vaihtelua arkeen ja heillä oli mielenkiintoisia uutisia kerrottavanaan. Vaaratonta kaupanteko ei ollut, sillä kauppamiehet joutuivat usein myös tappeluihin tai ryöstöjen ja jopa murhienkin kohteiksi. Esimerkiksi Norjan Elgtomtsfjället oli tunnettu rosvoistaan. (Ernvik 1951, 400–401.) Norjassa ruotsalaisia

kauppamiehiä ei katsottu muutoinkaan aina hyvällä ja heihin voitiin suhtautua halveksivasti. Ylipäättään varastelu, ryöstely ja kovat otteet olivat ajan realiteetteja. (Axelsson 1852b, 196.) Esimerkiksi Östmarkissa tapahtuneessa talon ryöstössä käytettiin tuliaseita, joilla ammuttiin talon ikkunoiden läpi, jotta asukkaat saatiin pysymään tuvissaan matalina ja poissa rosvojen tieltä (Kvärre 1943, 19). Myös nälkävuodet olivat aikaa, jolloin moni turvautui henkensä pelastaakseen kaikkiin mahdollisiin keinoihin, myös laittomiin (Axelsson 1852b, 111).

Kun maalaiskauppojen perustamisen sallittiin vuonna 1846, niitä alettiin perustaa Värmlantiinkin nopeaan tahtiin. 1850-luvulla kauppa perustettiin muun muassa Fryksändeen, Brunsnogaan ja Västra Emtervikiin (EU 1260; Brodin 1948, 278–280). Huomattavan aktiivista kauppojen perustaminen oli 1870-luvulla, jolloin elettiin korkeasuhdanteen aikaa. Tällöin esimerkiksi Sunneen perustettiin peräti viisi uutta kauppa. (Samuelsson 1921, 74.) Värmlannin maaseudulla toimi tosin kauppia jo ennen mainittua vuotta 1846. Esimerkiksi Sunnen Björkbyholman herraskartanossa toimi hyvin varustettu maakauppa vuonna 1837. Myös ruukinomistajilla oli omia kauppia jo ennen lain voimaantuloa. (Hedin 1945, 108–119.) Kauppa saattoi aluksi toimia myös savutuvassa, kuten oli asianlaita Värmlannin Lillskogshöjdenissä, jossa metsätyömies O. Johansson aloitti kaupanpidon vuonna 1912 (Frykeskog 1976).

Tavaravalikoima kaupoissa oli alkuaikoina niukka. Siihen kuului yleensä vain sili, suola, tupakka ja viina. (Hedin 1951, 109.) Valikoiman parantui vähitellen ja uusia tuotteita olivat muun muassa lamppuöljy, tulitikut, ampumatarvikkeet ja mausteet (Stark 1961, 238). Kysyttyjä elintarvikkeita maakaupoissa vuosisadan vaihteessa olivat puolestaan lipeäkala ja amerikanläski, mutta ehdottomasti myydyin tuote oli viina, jonka myyntiä yritettiin rajoittaa – tosin huonolla menestyksellä. Sen myynti siirtyi vain tiskiltä sen alle, ja viinaa keitettiin ahkerasti myös itse. (Hedin 1951, 110.) Koska viinaongelma oli kaikkialla paha, se johti raittiusliikkeen syntyyn, joka Värmlannissa yhdistyi pääasiassa vapaakirkon toimintaan (Kjellin 1939, 378–382). Liikkeen tavoite oli ehdoton raittius, mikä toteutuessaan muutti myös sellaisia juhlaperinteitä, joihin viina oli aiemmin kuulunut (Stark 1961, 232–233).

Viinan suosio käy hyvin ilmi siitä, että viinaa myytiin sunnuntaisin kirkolla kirkkokansallekin, mikä johti puolestaan siihen, että monet olivat jumalanpalveluksen alkuun mennessä jo vahvasti juovuksissa ja metelöinti kirkossa oli sen mukaista (Nya Wermlands Tidningar 6.3.1850 ja 24.3.1865). Sekään, että jumalanpalveluksen häiritsemisestä saattoi joutua käräjille, ei kirkkokansan juopottelua sanottavammin hillinyt (Magnusson 1877, 153). Raittiusseurojen merkitys raittiuden edistäjänä oli lopulta kuitenkin suuri. Seurojen toiminnalla oli myös tärkeä yhteisöllinen merkityksensä sillä niiden rakennuttamat seurojentalot toimivat paikallisen huvielämän keskuksina (Ohlmarks-Bährendtz 1999, 508).

Myös kaupoilla oli yhteiskunnallista merkitystä, sillä ne toimivat kokoontumispaikkoina ja eräänlaisina kansantaloina, joissa istuskeltiin, kuultiin uutiset, puhuttiin politiikkaa ja viljeltiin huumoria. Kaupat olivat iltaisin myös nuorten kohtaamispaik-

koja. Asiointi kaupoissa oli alkuaikoina vapaata ja niiden aukioloajoista päätti yksin kauppias. Säännöllisiksi kauppojen aukioloajat muuttuivat vasta 1800-luvun lopulla. Ostokset kaupoissa tehtiin alkuaikoina pääasiassa velaksi, mikä johti helposti velkakier-teeseen ja saattoi koitua joskus kauppiaankin kohtaloksi, kun hän ei saanut rahojaan ajoissa. (Stark 1961, 240–241.) Yksi Värmlannissa 1800-luvun loppupuolella toimineita kauppvoja oli myös Sunne Handels Aktiebolag – eräänlainen yhdistyskauppa, joka lak-kautettiin vuonna 1889. Se oli luonteeltaan osuustoiminnallinen yritys, jollainen oli myös Stjärnforsissa vuonna 1883 perustettu työväenrinki. 1800-luvun loppupuolella Värmlannissa kauppojen syntyyn vaikuttivat merkittävästi myös sekä radanrakentajien että paperitehtaiden työntekijöiden tarpeet. (Hedin 1945, 108–119.)

16.13. Suomen kieli katoaa

Keskeinen etnistä identiteettiä määrittävä tekijä on äidinkieli. Kun se katoaa, etninen identiteetti ja perinteiset arvot alkavat hämärtyä, ja lopulta oma erityislaatuisuus häviää. Yhteinen kieli yhdisti ja takasi yleensä samaa kieltä puhuvien hyväksynnän ja toimi myös suojamuurina ulkoisia paineita vastaan (Arnstberg & Ehn 1976, 14). 1800-luvun alussa Värmlannin länsiosissa tuhannet metsäsuomalaiset puhuivat vielä suomea (Julius Mägiste), mutta läänin itäosissa suomea puhuvia oli jo huomattavasti vähemmän (Salminen 1909, 53). Värmlannin länsiosissa suomen kieli säilyi pitkään ja sitä puhuttiin monissa pitäjissä 1800-luvun lopullakin. Tällaisia pitäjiä olivat muun muassa Östmark, Mangskog, Gunnarskog, Lekvattnet, Hvitsand ja Ny. (Linderholm 1974, Pastorsadjunkten. C.V. Bromander till A. Hazelius. Dat Ekshärad 19.10.1897; Aminoff 1876, 182–185.) Suomea puhuttiin pitkään myös Värmlannin pohjoisosissa, missä sen viimeisiä linnakkeita olivat Finnskogan ja Nyskogan pitäjät. Viimeksi mainitussa suomea puhui 1880-luvun lopulla noin 150 henkilöä. (Nilsson 1950, 158; Jansson 1949, 226; Syrjänen 1931, 282.)

Yhtenäisempi Värmlannin alue, missä suomea puhuttiin vielä 1800-luvun lopulla, rajoittui pohjoisessa Södra Finnskogaan, idässä Nyskogaan, etelässä Röjden-järven korkeu-delle ja lännessä Norjan rajaan (Wiklund 1902, 15–16). 1900-luvun alussa suomea puhui Värmlannissa vielä noin 700 metsäsuomalaista, mutta vuosisadan puoliväliin mennessä heitä oli enää muutamia kymmeniä. Värmlannin metsäsuomalaisasutuksen laajuudesta kertoo myös se, että läänin 90 pitäjästä noin 60:ssä on ollut suomalaisasutusta. Värmlan-tiin 1600-luvulla asettuneiden metsäsuomalaisten tarkkaa lukumäärää ei kuitenkaan ole mahdollista saada selville, mutta sen voi olettaa olleen tuhansia. Kun huomioon otetaan heidän Värmlannissa syntyneet jälkeläisensä, metsäsuomalaisten lukumäärä on ajan kuluessa luonnollisesti moninkertaistunut. (Sjökvis 1999; myös Broberg 1949.)

Ruotsissa valtion suhtautuminen suomen kieleen oli jo 1600-luvulla kielteinen, mutta siitä ja kielen hävittämiseen tähtäävistä toimenpiteistä huolimatta suomen kieli

säilyi verraten elinvoimaisena aina 1800-luvun loppupuolelle saakka, jolloin sen käyttö alkoi vähetä radikaalisti. Syynä tähän oli sekä harjoitettu ruotsalaistamispolitiikka että sitä tukeva oppivelvollisuuteen perustuva koulunkäynti. Varsinkin koulussa nuorten suhtautumistapa suomen kieleen muuttui: suomea ei haluttu enää puhua ruotsalaisten ikätovereiden läsnä ollessa, koska siitä joutui helposti pilkan kohteeksi. (Segersted 2006, 476; Tenerz 1962, 10; Jansson 1949, 227; Åkerhielm 1907, 191–192.) Tavallaan suomen kieli myös kriminalisoitiin, kun sen puhuminen koulussa kiellettiin (Segersted 2006, 214; Mägist 1961, 5–15; Jansson 1949, 209–210; ks. myös Johansson 1991). Kyseinen vaatimus ulotettiin myös koteihin, sillä lasten vanhempia voitiin käydä muistuttamassa siitä, että he eivät lastensa läsnä ollessa saisi puhua suomea kotonakaan (Bograng 1975). Se, missä määrin kieltoa noudatettiin, jää arvailujen varaan. Tiedetään kuitenkin, että koulun vaikutus ympäristöön oli suuri ja sen välittämä valistus muutti vähitellen myös monia vanhoja tapoja. Asetus oppivelvollisuudesta annettiin vuonna 1842, ja vuonna 1875 Värmlannissa toimi jo 269 alakoulua ja 203 kiertävää koulua. (Kjellin 1939, 355.)

Koulun arvostus myös kasvoi sitä mukaa, kun ymmärrettiin, että se avasi oppilaalle tien parempaan elämään (Aminoff 1876, 186–187). Tosin kaikilla ei alkuaikoina ollut mahdollisuutta koulunkäyntiin, mikä saattoi johtua niin köyhyydestä, pitkistä koulumatkoista kuin lasten työssäkäynnistäkin (Palmqvist 1936). Koska suomen puhumiseen puututtiin sanktioin, se synnytti sitä puhuvien keskuudessa luonnollisesti myös vihantunteita, jotka kohdistuivat usein ruotsalaisiin pappeihin, joiden sanotaan puuttuneen siihen, jos joku puhui julkisella paikalla suomea. Ruotsalaisissa suomen puhuminen herätti myös epäluuloja, koska he eivät ymmärtäneet, mistä suomalaiset puhuivat. (Gottlund 1985, 195.) Suomen kielen asemaa heikensi entisestään myös 1800-luvun lopulla voimistunut muuttoliike, joka koski myös monia metsäsuomalaisia.

Ruotsalaisten ja suomalaisten etäisistä suhteista kertoo sekin, että ruotsalais-suomalaisia avioliittoja solmittiin vielä 1800-luvun lopullakin ilmeisen vähän (Heikinheimo 1933, 512; Åkerhielm 1907, 191–192). Osoitus kontaktien solmimisen vaikeudesta oli myös ruotsalaispoikien suomalaistytöistä käyttämä pilkkanimitys *finnadel* eli suomalaisaateli (Fernow 1898, 326). Suomalaisten ja ruotsalaisten välisiin avioliittoihin kiinnitti 1880-luvulla huomiota myös Värmlannin maaherra, joka toteaa, että suomalainen valitsi puolisoakseen mieluiten toisen suomalaisen, ja mikäli sopivaa puolisoa ei omasta pitäjästä löytänyt, sellainen haettiin naapuripitäjästä tai Norjan puolelta (Femårsberättelser 1881–1885, 1887, 19). Tosin kehitys solmittujen ruotsalais-suomalaisten avioliittojenkin suhteen on vaihdellut pitäjittäin ja eri sosiaalisten ryhmienkin kesken. Esimerkiksi Luoteis-Värmlannin suomalaisilla verotiloilla pitäydyttiin ryhmänsisäisiin avioliittoihin aina 1800-luvun loppuun saakka. Torppareiden kohdalla tilanne oli jo toinen, ja etniset rajalinjat alkoivat 1800-luvun kuluessa hämärtyä. Homogeeninen suomalainen perheenmuodostus 1700-luvulla vaikutti vahvasti myös siihen, että suomalaiset säilyttivät etnisenä ryhmänä erityislaatunsa niinkin pitkään. (Bladh 1995, 221.)

Koska K. A. Gottlund ja monet muutkin kokivat metsäsuomalaisten kansallisen erityislaatuisuuden uhatuksi, Gottlund käynnisti 1820-luvulla hankkeen, jonka tavoite oli

puolustaa suomen kieltä ja myös edistää sen osaamista. Tätä silmällä pitäen hän kääntyi Turun Piiphiaseuran puoleen, joka vuonna 1822 toimittikin Värmlantiin metsäsuomalaisille jaettavaksi suuren määrän suomenkielisiä Raamattuja ja Uusia Testamentteja. (Heikinheimo 1933, 437.) Toisen Gottlundin ideoiman hankkeen tavoite oli perustaa metsäsuomalaisille oma hallinnollinen alueensa. Tätä koskeva anomus luovutettiin vuonna 1823 kuningas Kaarle XIV Juhanalle, mutta sen saama vastaanotto oli jäätävä, ja se leimattiin isänmaan edun vastaiseksi. (Heikinheimo 1933, 143.) Koko hanke kääntyi pian vielä itseään vastaan sillä seurauksella, että ruotsalaistamispolitiikkaa kiristettiin entisestään ja suomalaispitäjiin alettiin palkata lisää ruotsalaisia pappeja. (Segersted 2006, 472–475.) Gottlund sai lopulta maksaa ideoimastaan hankkeesta kovan hinnan, sillä hänet leimattiin venäläisten palkkaamaksi kansankiihottajaksi, jonka toiminta suomalaisten edusmiehenä kiellettiin maastakarkotuksen uhalla (Junnila 1986, 82).

Ruotsalaistamispolitiikkaa myös vastustettiin, eikä annettuja määräyksiä tästä syystä aina noudatettu (Kjellin 1905, 263). Kirkko puuttui esimerkiksi kristinopin opetukseen ja kielsi suomenkielisten oppikirjojen käytön (Vitsandissa 1830; Östmarkissa 1829). Kaikkiin kielto ei kuitenkaan tehonnut ja opetuksessa voitiin edelleen käyttää esimerkiksi suomenkielistä Lindblomin katekismusta. Ruotsalaiset papit yrittivät näitä katekismuksia myös takavarikoida, mutta huonolla menestyksellä. (Brodin 1923, 120.)

Ehkä ruotsin kielen osaamattomuutta on aiemmin käytetty myös jonkinlaisena tekosyynä, kun haluttiin vähentää esimerkiksi kaskenpolttajien lukumäärää ja annettiin määräys, jonka mukaan kaikki ne suomalaiset, jotka eivät osanneet ruotsia, oli karkotettava takaisin Suomeen (Palmqvist 1933, 35). Kielen osaamattomuus tuskin oli perimmäinen syy tämän määräyksen antamiseen, vaan pikemminkin raudantuotantoon liittyvät valtion taloudelliset intressit. Tosin vaatimus ruotsin kielen osaamisesta sopi 1600-luvulla yhteen myös suurvalta-ajan yhdenmukaistamispyrkimysten kanssa. Jotta ruotsia osaamattomia suomalaisia voitiin hallita, tarvittiin hallinnossa myös suomea osaavia henkilöitä. Esimerkiksi Värmlannin raja-alueilla toimi 1600-luvulla viranhaltijoita (*finnelänsman* l. *finnefjärdingsman*), jotka tarvittaessa avustivat kieltä osaamattomia suomalaisia muun muassa oikeudenkäynneissä (Herou 2001a, 144). On ilmeistä, että Värmlannissa kuten muuallakin Ruotsissa oli myös suomentaitoisia lauta- ja pitäjänhallinnossa toimineita kuudennusmiehiä, jotka toimivat tulkkeina maanmiehilleen.

Myös papeissa oli suomen kieltä osaavia ja heidän tehtävänään oli muun muassa huolehtia siitä, että suomalaiset ymmärsivät oikein saamansa kristinopin opetuksen (Salminen 1909, 42). Esimerkiksi Gästriklandissa ja Hälsinglandissa toiminut Pastori Schaefer kiinnitti huomiota myös sikäläisten ruotsalaisten ja suomalaisten väliseen vihasuhteeseen, joka myrkytti elämän ja johti tappeluihinkin. Tämä asia-tila on tuskin ollut vieras ilmiö Värmlannissakaan (Nordlander 1910, 77, 80; Mägiste 1961, 46). Metsäsuomalaisista kirjoitettiin Suomessa sanomalehdessä ensimmäisen kerran 1700-luvun lopulla, jolloin H. G. Porthan puuttui kirjoituksessaan muun muassa metsäsuomalaisten kurjaan taloudelliseen asemaan. Porthan kuvasi monien metsäsuomalaisten elämän

lähes sietämättömäksi, eikä hän hyväksynyt myöskään sitä, että metsäsuomalaisia rankaistiin ruotsin osaamattomuudesta. (Cederberg 1944, 140–141.) Tällainen rankaistus saattoi olla esimerkiksi se, että ruotsia osaamaton nuori ei päässyt ehtoolliselle (Mörner 1952; Almquist 1993, 443). Tosin on huomattava, että ehtoolliskielto koski myös ruotsalaisia, jotka eivät osanneet katekismusta. Koska kuulustelut toimitettiin ruotsiksi, aiheutti se luonnollisesti ongelmia niille suomenkielisille, jotka eivät ruotsia kunnolla osanneet.

Vaikka suomen kielen osaaminen ja asema ajan myötä heikkenivät, niiden merkitys suomalaisille on näkynyt vielä 1880-luvullakin esimerkiksi siinä, että suomeksi pidetyt jumalanpalvelukset kokosivat yhteen suuret kansanjoukot. Kun Grue Finnskogan kirkossa pidettiin vuonna 1886 suomenkielinen jumalanpalvelus, kerrotaan sen saaneen monet siihen osallistuneet suomalaiset liikutuksen valtaan (Lindtorp 1942, 126).

On myös käynyt ilmi, että suomalaismiehet puhuivat ruotsia yleensä paremmin kuin naiset, joilla oli vähemmän kontakteja kodin ulkopuolelle. Asiantilaan kiinnitti huomiota vielä 1880-luvulla myös Värmlannin maaherra (Femårsberättelser 1881–1885, 1887, 17). Sillä, että äiti puhui kotona suomea, oli kielen säilymisen kannalta keskeinen merkitys, sillä suomea puhuva äiti takasi sen, että myös hänen lapsensa oppivat suomea ja suomen kieli säilyi Värmlannissa vuosisatoja.

16.14. 1800-luvun murros ja suomalaisten ruotsalaistuminen

Metsäsuomalaisten ja ruotsalaisten keskinäiset jännitteet hävisivät oikeastaan vastapäästä, kun suomalaiset eivät enää millään tavoin erottuneet valtaväestöstä, eli puhuivat ruotsia ja elivät ruotsalaisten tavoin. 1800-luvulla jännitteitä kansanosien välillä lisäsi voimakkaasti harjoitettu ruotsalaistamispolitiikka. Jyrkimmillään se oli nationalistista politiikkaa, joka korosti sellaisia arvoja kuin oma kieli ja kansallisuus, jotka olivat tavallaan yksi ja sama asia. Nämä nostettiin kaikkien muiden kielten ja kansallisuuksien yläpuolelle. (esim. Hechscher 1942, 149.) Ruotsalaisille nationalisteille metsäsuomalaiset edustivat ruotsalaisia alempiarvoisempaa kansaa. Tällaisessa ajattelussa ei myöskään suomalaisten sosiaalisella asemalla tai varallisuudella näyttäisi olleen kovinkaan suurta merkitystä (Aminoff 1876, 177). Metsäsuomalaiset luokiteltiin jopa ruotsalaisen yhteiskunnan pohjasakaksi tai korkeintaan alimman luokan ruotsalaisiksi (Segersted 2006, 173). Tämä johti luonnollisesti vastakkainasetteluun, mistä syystä ruotsalaisten ja metsäsuomalaisten välisiä suhteita on muun muassa kaunokirjallisuudessa kuvattu usein konfliktien näkökulmasta.

Metsäsuomalaisiin usein yhdistetty stereotypia on myös köyhyys, johon heidän katsottiin olevan itse syyä. Metsäsuomalaiset saatettiin leimata laiskoiksi, vaikka he olivat samalla varsin tunnettuja ahkeruudestaan, mistä kertovat esimerkiksi heidän raivaamillaan pelloilla olevat suuret kiviröykkiöt. (Heikinheimo 1933, 484; myös

Axelsson 1852b, 130.) Kaiketikin tämän tyyppisen leimaamisen perimmäinen tarkoitus oli toisaalta ruokkia omaa ylemmyydentuntoa ja toisaalta murtaa metsäsuomalaisen omanarvontunto ja saada heidät näin kieltämään tai ainakin kätkemään kansallisuutensa. Esimerkkinä leimaavasta ja loukkaavasta kirjoittelusta voidaan mainita Noak Hedrenin vuodelta 1831 oleva kuvaus, jossa hän nimitti metsäsuomalaisia muun muassa juopoiksi, kerjäläisiksi, saunoissaan eleleviksi makoilijoiksi ja moraalittomiksi villeiksi (Hedren 1924, 17). Myöhemmin samantyyppistä kieltä käytti myös Ludvig Borgström, joka kuvasi metsäsuomalaiset raaoiksi, verkkaisiksi, siivottomiksi ja laiskoiksi eleilijöiksi (Borgström (1845) 1915, 96). Metsäsuomalaisten luonteenpiirteinä on mainittu puolestaan epäluotettavuus, kostonhimo, alemmuudentunto ja riidanhalu. Erityisen vaarallisena henkilönä pidettiin humalaista suomalaista. (Segersted 2006, 196, 202.)

Maaherran ja samalla valtiovallan suhtautuminen metsäsuomalaisiin käy ilmi myös Värmlannin tilaa koskevista viisivuotiskertomuksista. Esimerkiksi vuosilta 1838–1842 olevassa viisivuotiskertomuksessa metsäsuomalaiset on nähty ongelmaryhmänä siitä syystä, että monet heistä puhuivat edelleen suomea ja noudattivat suomalaisia tapoja (Femårsberättelser 1838–1842). Metsäsuomalaiset mainitaan myös vuosilta 1843–1847 ja 1856–1860 olevissa viisivuotiskertomuksissa, joissa heidän vioikseen luettiin muun muassa köyhyys, laiskuus ja juoppous (Femårsberättelser 1843–1847, 6–7; 1856–1860, 4). Usein esiin nostettu stereotypia on myös metsäsuomalaisnaisten löyhä sukupuolimoraali (Falk 1921, 281; Axelsson 1852b, 86; Björkman 1842). Siitä kirjoitti vuonna 1835 esimerkiksi Gunnar Hylten-Cavallius, joka paheksui kirjoituksessaan sitä, että monilla suomalaisnaisilla oli jo lapsi tai useampikin ennen avioliiton solmimista (Hylten-Cavallius 1942, 103). Oli myös niitä, jotka pitivät suomalaisnaisten siveettömyyttä jopa heidän perisyntinään (Olovsson 3/1959).

Ruotsissa nousivat 1800-luvulla esiin myös rotukysymykset ja rotujen paremmuus. Vertailussa johtava rotu olivat germaanit, mutta esimerkiksi suomalais-ugrilaisista ei sivistyskansoiksi enää ollut. (Rommi 1986, 182.) Rotukysymyksiin liittyvä kansallinen projekti käynnistyi Ruotsissa 1800-luvun alussa, jolloin Ruotsi menetti Suomen, ja kansallista mytologiaa alettiin kirjoittaa uusiksi. Keskeinen kysymys oli tällöin rotujen puhtaus. Ruotsalainen rotubiologi Gustav Retzius vertasi suomalaisia ruotsalaisiin todeten, että suomalaiset olivat selvästi ruotsalaisia heikompa rotua. Tätä hän perusteli muun muassa sillä, että ruotsalaisiin verrattuna suomalaiset olivat hitaita, saamattomia, raskastekoisia, kömpelöitä ja vanhoillisia. (Tamminen 2015, 52.) Erilaisia rodullisia piirteitä vertailtaessa metsäsuomalaiset voitiin kuvata myös silmiinpistävän rumiksi. He olivat lyhytkasvuisia, heillä oli litteät kasvot, ryppyinen iho, kapeat silmät ja matala otsa, joka kaiketikin viesti heidän vähäisistä älynlahjoistaan (Björkman 1842, 19–20, 40–41, 138).

Suhtautuminen metsäsuomalaisiin alkoi 1800-luvun lopulla kuitenkin muuttua. Tähän viittaa myös Albrekt Segersted sanoessaan, että metsäsuomalaisten ei 1900-luvun puolella olisi tarvinnut enää hävetä ja piilotella suomalaisuuttaan. (Bladh 1995, 315.) Myös Värmlannin maaherra antoi vuosia 1881–1885 koskevassa viisivuotisker-

tomuksessaan metsäsuomalaisista kuvan, joka poikkеси radikaalisti edellä esitellyistä suomalaisia halventavista kirjoituksista. Tässä kertomuksessa metsäsuomalaisista käytettiin päinvastoin ylisanoja. Heidät kuvattiin rehellisiksi, puhtaiksi, ahkeriksi, hyväntahtoisiksi, ystävällisiksi, vieraanvaraisiksi ja avuliaiksi. Heitä pidettiin myös aiempaa sivistyneempinä, minkä katsottiin olleen erityisesti ruotsalaisten pappien ja opettajien ansiota. (Femårsberättelser 1881–1885, 1887, 19; myös Segersted 2006, 234.) Ehkä tapahtunutta käännettä selittää osaksi se, että 1800-luvun lopulla Värmlannissa oli jäljellä enää pieni vähemmistö niitä, jotka puhuivat suomea ja noudattivat suomalaisia tapoja. Ruotsalaistaminen oli pääosin toteutunut, eikä entisenlaista politiikkaa ja kielenkäyttöä enää tarvittu. Yhteiskunta oli 1800-luvun lopulla jo muutoinkin toinen ja uudet aatteet muuttivat ajattelua. Ominaisuudet, joista ruotsalaiset näyttäisivät kiittäneen suomalaisia eniten, oli suomalaisten vieraanvaraisuus, ystävällisyys, avuliaisuus ja rehellisyys (Segersted 2006, 276; Hylten-Cavallius 1942, 104).

Käsitys siitä, että metsäsuomalaisten ei enää 1900-luvulla olisi tarvinnut piilotella kansalaisuuttaan, ei kuitenkaan vastanne täysin todellisuutta. On selvää, että ruotsalaisten mieliin iskostuneet mielikuvat ja stereotypiat metsäsuomalaisista eivät helposti häviä. Tätä todistaa sekin, että vielä vuonna 1921 ilmestyneessä historiateoksessa *En bok om Värmland av värmälänningar. Del III* metsäsuomalaisiin yhdistettyjä luonnehdintoja olivat siveettömyys, tietämättömyys, väkivaltaisuus ja juoppous (Samuelsson 1921, 279–281).

Kuten todettu, pisimpään suomen kieli ja tietyt suomalaiset tavat säilyivät Värmlannin länsi- ja luoteisosissa, missä suomalaisia asui enemmän. Paremmat mahdollisuudet keskinäiseen kanssakäymiseen, yhteinen kieli ja yhteiset tavat vahvistivat täällä kaiketi myös heidän etnistä identiteettiään. Läänin itäosissa metsäsuomalaisasutus oli jo harvempaa. Tässä osassa lääniä toimivat myös monet kaivokset ja ruukit, jotka työllistivät monia metsäsuomalaisiakin, ja loivat näin myös uudenlaiset puitteet keskinäiselle kanssakäymiselle ja suomalaisten ja ruotsalaisten kohtaamiselle. Täällä paine sulautua ruotsalaiseen elämänmuotoon oli tavallista suurempi, kuten se oli läänin eteläosissakin, missä metsäsuomalaisasutus asettui suurten ruotsalaiskylien välimaastoon (Broberg 1960, 113).

Kuva metsäsuomalaisten arkielämästä ja siinä tapahtuneista muutoksista on tässä esityksessä rakentunut paljolti yksittäisten tiedonsirpaleiden varaan, ja on siksi todistusvoimainen vain niiltä osin. Jonkinlaisena yleistyksenä voidaan kuitenkin sanoa, että ensin myös tässä prosessissa muuttui materiaallinen kulttuuri, eli tapahtui niin kutsuttu funktionaalinen mukautuminen, kun alettiin käyttää esimerkiksi paikallisia työvälineitä, rakentamistapoja ja ruokia (Bladh 2009, 105). Suurten muutosten aikaa oli etenkin 1800-luvun loppupuoli, jolloin Ruotsi teollistui, yhteiskunnassa alkoivat vaikuttaa uudet aatteet ja syntyi uudenlaisia organisaatioita, jotka pyrkivät parantamaan niin ihmisten elinoloja kuin henkistä ja hengellistäkin tilaa. Erityisesti 1800-luvun viime vuosikymmenet olivat aikaa, joka muutti nopeasti metsäsuomalaisistenkin elämää ja samalla integroi heitä ruotsalaiseen yhteiskuntaan. Vääjäämätön tosiasia oli,

että pärjätäkseen ruotsalaisessa yhteiskunnassa oli pysyttävä mukana kehityksessä, osattava ruotsia ja eletävä muutoinkin ruotsalaisten tavoin.

Viime kädessä assimilaatio on kuitenkin aina henkilökohtainen ja yksilöllinen prosessi, jota myös seuraava sitaatti ilmentää. Siinä metsäsuomalaista syntyperää oleva E. Eriksson toteaa Ilmar Talvelle vitsandilaisessa kahvilassa 25.7.1948, että ”olen kokonaan ruotsalainen nyt, olen läpiumpiruotsalainen, mutta tunnen itseni suomalaiseksi [...] ja on ihmisiä, jotka häpeävät suomalaista syntyperäänsä, on sellaisia”. Ulkoisesti Eriksson ei siis halunnut erottautua ruotsalaisista, mutta tunsikin itsensä suomalaiseksi, eli assimilaatio ei hänen kohdallaan ollut totaalinen. Ehkä hänelle tietoisuus suomalaisuudesta oli myös jonkinlainen voimavara, jota kukaan ulkopuolinen ei voinut tunnistaa eikä myöskään kyseenalaistaa. Tietoinen kytkös esi-isien maahan oli näin ollen fakta, mutta enää ainoastaan tunnetasolla.

Ilmar Talven Värmlannin metsäsuomalaisaineisto (IT)

Ilmar Talven (1919-2007) kokoamaa Värmlannin metsäsuomalaisaineistoa (lyh. IT) säilytetään Turun yliopiston kansatieteen oppiaineen yhteydessä. Kokoelma sisältää tuhansia sivuja sekä Talven itsensä keräämiä aineistoja (mm. muistiinpanoja, piirroksia ja kuvia) että hänen muista lähteistä ja arkistoista kokoamia tietoja, joista tässä tutkimuksessa käytetyt on eritelty alla. Tutkimuksessa on myös usein lähdeviitteessä mainittu mitä pitääjää tai kylää kukin lähde koskee. Joissain tapauksissa on myös mainittu joko nimetyn tai anonyymien kertojan (ker.) syntymävuosi.

Kysely- ja muistitietoaineisto

ATLAS	Nordiska museet, Institutet för folklivsforskning (Ruotsi, Tukholma)
EU	Nordiska museet, Etnologiska undersökningen (Ruotsi, Tukholma)
INST	Nordiska museet, Institutet för folklivsforskning (Ruotsi, Tukholma)
KM	Kansallismuseo (Helsinki, Suomi)
NEG	Norsk Folkemuseum, tradisjonarkiv, Norsk etnologisk gransking (Norja, Oslo)
NM	Nordiska museet (Ruotsi, Tukholma)
ULMA	Uppsala landsmålsarkiv (Ruotsi, Upsala)
VFMA	Västsvenska Folkminnesarkivet (Ruotsi, Göteborg)
VM	Värmlands Museum (Ruotsi, Karlstad)

Muu arkistoaineisto

SS Sanakirjasäätiö, Sanakirjasäätiön kokoelmat, Värmlannin metsäsuomalaisaineistoja. Haastattelijat: Helmi Helminen, Maija Juvas, Astrid Reponen, Tahvo Liljeblad sekä Martti ja Lyyli Rapola.

Herou, Lars-Olof (2001) Svedjefinsk bibliografi. CD-rom.

Lars Bäckvall, Elfdalsarkivet, Nordiska museet.

Nils Keylands arkiv, Nordiska museets handlingar (bd. 1, 6, 8). Nordiska Museet.

Segersteds samling. Finnbefolkningen i mellersta Sverige och sydöstra Norge. Handlingar och redogörelser m.m. samlade af Albrekt Segersted. Kungliga Vitterhetsakademien, Stockholm. Universitetsbiblioteket, Helsingfors.

Sanomalehdet

Carlstads Wecko-Tidning. 26.4.1777.

Karlstads Tidning 19.11.1931; 30.1.1943.

Nya Wermlands Tidningen (NWT) 6.3.1850; 24.3.1865; 31.2.1922; 7.2.1925; 29.7.1953.

Palmqvist, Albert (1940). Hur många finnar kommo till Värmland. *Värmlands Folkblad*. 27.3.1940.

Porthan, Henrik Gabriel (1793). Om de i åtskilliga landsorter på svenska sidan boende finnar. *Åbo Tidningar* 1793, nro. 5–8, 10, 13, 14, 32, 49 ja 52.

Svensson, Folke (1937). På strövtåg i Finnbygden. *Morgontidningen* 2.1.1937 (Göteborg).

Westling, Axel (1954). Minnena av värmlandsfinnarnas kultur. *Svenska Dagbladet* 8.11.1954.

Värmlands Folkblad. 2.1.1943.

Värmlandsbygden. 10.2.1978. (Ker. Nils Andersson, Gyllerud, Mangskog).

Kirjallisuus

- Aaltonen, Esko (1944). *Länsi-Suomen yhteismyllyt*. Kansatieteellinen Arkisto VI. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- A.J. Amerikabrevet. *Finnbygdens jul 1950*. Tidskrift för Värmlands Finnbygder. Torsby. Ansvarig utgivare: Bror Finneskog, 39–40.
- Almquist, Johan Axel (1899). *Uddeholmsverken: Historisk skildring*. Stockholm: Central-tryckeriet.
- Almqvist, Gunnar (1987). *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1602–1700*. Karlstad: Hembygdsföreningen och Värmlands museum.
- Almqvist, Gunnar (1993). *Sammandrag av Fryksdals härads domböcker 1701–1725*. Karlstad: Hembygdsföreningen och Värmlands museum.
- Ami, Bon (1949). Fernow och finnarna. *Finnbygden*, 2. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Ansvarig utgivare Bror Finneskog, 20–21.
- Aminoff, Torsten G. (1876). Tietoja Wermlannin suomalaisista. *Suomi*, II. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 161–162.
- Aminoff, Torsten, Väinö Salminen & Lauri Kettunen (1971). *Tre resor i Värmlands finnbygd: 1871, 1905 och 1907*. Småskrifter utg. av Värmlands museum 10. Karlstad: Värmlands museum.
- Andersson, Oscar (1977). Skogen blir industriråvara. Dalaskogen. Birgitta Dandanell Turisternas & Göran Rosander (red.), *Dalarnas hembygdsbok 1977*. Falun: Dalarnas forminnes och hembygdsförbund & Dalarnas museum, 89–160.
- Andersson, Roland (1978). Gårds- och byggnadstyper. Hembygdsgården Dalarna. Birgitta Dandanell Turisternas (red.), *Dalarnas Hembygdsbok 1978*. Falun: Dalarnas forminnes och hembygdsförbund & Dalarnas museum, 38–46.
- Andersson, Sigås Eric (1895). *Forntida minnen. Afskrifter af Orsa socken tillhöriga gamla handlingar rörande finnarne inom Orsa m.fl. socknar*. Falun: Falu-Kurirens Tryckeri.
- Andersson, Theophil (1903). *Värmlands läns Kungl. Hushållningssällskaps historia 1803–1903*. Stockholm: K. L. Beckmans boktryckeri.
- Anttila, Veikko (1974). *Talonpojasta tuottajaksi*. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Anttila, Veikko (1976). Risuäes. *Suomen kansankulttuurin kartasto 1. Aineellinen kulttuuri*. Toivo Vuorela (toim.), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 40–41.
- Anttila, Veikko (1986). Kansanelämää 1700-luvulla. *Suomen historia. Nide 4. Vapauden aika, Kustavilainen aika*. Espoo: Weilin+Göös, 353–408.
- Arnd, Ernst Moritz (1807-1808). *Resa genom Sverige år 1804. Reise durch Schweden im Jahr 1804*. Öfversatt af J.M. Stjernstolpe. Carlstad: Tryckt hos E. Höijer.

- Arnstberg, Karl-Olov & Ehn, Billy (1976). *Etniska minoriteter i Sverige förr och nu*. Lund: Liberläromedel.
- Arnstberg, Karl-Olav (1976). *Datering av knuttimrade hus i Sverige*. Stockholm: Nordiska museet.
- Arosenius, Fredrik Reinhold (1867). *Beskrifning öfver provinsen Dalarne 3. Vester Dalarnes fögderi. H. 6. Säfsens eller Säfsnäs socken*. Falun: E.L. Schmidt.
- Ax-Per (1959). Ur ett bruks historia. *Finnbygden*, 2. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby. Ansvarig utgivare: Bror Finneskog, 11–12.
- Axelsson, Maximilian (1852a). *Saimi: en dikt från finnskogen*. Stockholm: Hultberg.
- Axelsson, Maximilian (1852b). *Vandring i Wermlands elfdal och finnskogar*. Stockholm: Hultberg.
- Axelsson, Maximilian (1855). *Vesterdalerne: dess natur, folklif och forminnen, under vandringar därstedes tecknade*. Stockholm.
- Backman, Erik (1946). *Sockenbeskrifningar från Medelpad 3. Attmars socken*. Utg. av A. Enqvist. Sundsvall: Boktryckeri-aktiebolaget i Sundsvall.
- Bannbers, Ola (1930). På slogmyr och lavhed. Slätterliv och foderfångst i Norra Dalarna. Erixon Sigurd och Wallin Sigurd (red.), *Svenska kulturbilder 3*. Stockholm: Aktiebolaget Skoglund's bokförlag, 259–286.
- Bennet, Stephan (1792). Kortt Underrättelse om det Savolaxska Swedje-Bruket på torra Marker. *Ny Journal uti Hushållningen för Januarius och Februarius år 1792*. Stockholm: Tryckt hos Johan A. Carlbohm.
- Berg, Gösta (1927). Gryffsa från Västmanland. *Fataburen 1927*. Stockholm: Nordiska museet, 68–70.
- Berg, Gösta (1934). Några notisser om täljstenbrytning och täljstenindustri i Västsverige. *Studier tillägnade Gunnar Ekholm* 13.3.1934. Uppsala: Lundequistska bokhandel.
- Berg, Gösta (1971). "Djurfänge och jakt". *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. av Nils-Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 71–92.
- Berg, Gösta & Sigfrid Svensson (1969). *Svensk bondekultur*. Stockholm: Bonnier.
- Bergslagen i ord och bild* (1947). Nro. 10, sommaren. Äldsta dokumentet om finnarna i Säfsen. Filipstad: Filipstads bergslags hembygdsförening.
- Bergström, Emma (1901). Från värmländska bygder och obygd. Mauritz Bohman (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift för år 1901*. Stockholm: Central-tryckeriet, 66–87.
- Berättelse (1853). *Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Wermlands län till Kongl. Maj:t Embets- berättelse för åren 1848–1850*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Bidrag till Sveriges officiella statistik. Helso och sjukvården (1869). Ny fjöld. 6. Sundhets- collegiunderdåniga berättelse året 1866. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Bihang till Kongl. Sundhets-Collegii underdåniga berättelse om medicikalverket i riket 1851 innehållande inledning och återblick öfver 3: dje afdelningen om allmänna hälsostillståndet i riket af Fr. Th. Berg (1853). Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Björkman, Peter (1842). *Beskrifning öfver Wermland, Förra delen*. Carlstad: J. Lundberg.

- Bladh, Gabriel (1995). Finnskogens landskap och människor under fyra sekler. *En studie av samhället och natur i förändring*. Forskningsrapporter 11/1995. Karlstad: Högskolan i Karlstad.
- Bladh, Gabriel (2001a). Timmerhantering — exempel från Värmland. Wedin, M., L-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 66—68.
- Bladh, Gabriel (2001b). Östfinlands historiska bakgrund. Wedin, M., L-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 11—26.
- Bladh, Gabriel (2009). Värmlandsfinnar eller skogsfinnar, forskningstraditioner i perspektiv. Finland i Värmland. *Värmland förr och nu 2009*. Karlstad: Värmlands museum, 102—116.
- Boethius, Bertil (1917). *Ur de stora skogarnas historia*. Stockholm: Bonnies.
- Bograng, Sigurd (1972). Värmlandsfinska maträtter förr och nu. Finnbygdens jul. *Finnbygden 4/1972*. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 14—15.
- Bograng, Sigurd (1975). De finska ortnamnen i våra finnmarker, deras uttal och stavning. *Finnbygden 2/1975*. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 28—29.
- Bonsdorff, Gabriel (1782). *Afhandling om de allmännaste djurfängen i Tavastland*. Åbo: Tryckt hos Kongl. Acad. Boktr. J. C. Frenckells Enka.
- Borgström, Ludvig (1915). *Berättelse öfver en resa i Vermland sommaren 1845*. Utg. samt försedd med bibliografisk inledning och register av Ernst Nygren. Karlstad: Nya Wermlands-tidningen.
- Brahe, Per (1920). *Oeconomia eller Huusholdz-book, för ungt adels-folck. 1581*. Stockholm: Bröderna Lagerström.
- Branzell, Emanuel (1888). *Beskrifning öfver Nora et Södra Finnskoga nya Kapell-Församlingar uti Carlstads stift. XIX — XXXII*. (Petrus Nordmann, Finnarne i mellersta Sverige). Helsingfors: Tidnings & Tryckeri-Aktiebolagets tryckeri.
- Bringeus, Nils-Arvid (1962). *Järnplogen som innovation*. Lund: Gleerup.
- Bringeus, Nils-Arvid (1963). *Brännodling. En historisk-etnologisk undersökning*. Skrifter från folklivsarkivet i Lund. Utg. genom sällskapet folkkultur, 6. Lund: Gleerup.
- Bringeus, Nils-Arvid (1971a). *Jordbruk. Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. av Nils-Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 15—46.
- Bringeus, Nils-Arvid (1971b). *Byggnadsskick. Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. av Nils - Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 231—262.
- Bringeus, Nils-Arvid (1971c). *Mat och dryck. Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. av Nils-Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 317—352.
- Broberg, Richard (1942). Några drag ur värmländsk folktro och folksed. *Nationen och hembygden*, 3. Uppsala: Värmlands nation, 97—115.
- Broberg, Richard (1945). Rännberget — ett värmländsk hyperitberg. *Nationen och hembygden*, 4. Uppsala: Värmlands nation.

- Broberg, Richard (1949). Från Värmlands finnbygder. Kulturhistoriska anteckningar för finnbygden. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 2—5.
- Broberg, Richard (1950). Några drag ur Östmarks sockens bebyggelse och äldre näringsliv. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsb: Bror Finneskog, 2—7.
- Broberg, Richard (1953). Värmlandsfinsk folktro. *Värmland förr och nu*, 51. Karlstad: Karlstads museum, 67—99.
- Broberg, Richard (1954). *Den nuvarande språksituationen i Värmlands finnbygder*. Strömbäck, Dag et al. (red.), *Scandinavica et fennougrica. Studier tillägnade Björn Colliander den 22 juli 1954*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 78—90.
- Broberg, Richard (1960). *Värmland, ett språk- och kulturgeografiskt gränsområde*. Särtr. ur Nationen och hembygden VIII. Uppsala: Värmlands nation.
- Broberg, Richard (1980). *Suomenkieli Ruotsissa. Suomalainen muuttoliike Ruotsin keskiosiin keskiajalta 1600-luvun loppuun*. Stockholm: Föreningen Norden.
- Broberg, Richard (1981). Äldre invandringar från Finland i historia och tradition. *Fataburen* 1981. Stockholm: Nordiska museet, 32—66.
- Broberg, Richard (1988). *Finsk invandring till mellersta Sverige. En översikt från medeltiden till 1600-talets slut*. Svenska landsmål och svenskt folkliv. B.68. Uppsala: Dialekt- och Folkminnesarkivet i Uppsala.
- Brodin, Linus (1923). *Fryksdalens finnsöcknar*. Karlstad: Östra Värmlands Nyheters Boktryckeri.
- Brodin, Linus (1948). *En bok om Västra-Emtervik: bidrag till socknens historia*. Arvika: Arvika Tidnings boktryckeri.
- Bromander, Carl Wilhelm (1901). Höslåtter och löfskörd på Finnskogen. Drag ur Värmlandsfinnernes lif. Mauritz Boheman (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift 1901*. Stockholm: Central-tryckeriet, 122—151.
- Bromander, Carl Wilhelm (1902). Svedjebruket på finnskogen. Ett försvinnande drag ur Värmlandsfinnarnas lif. Mauritz Boheman (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift 1902*. Stockholm: Central-tryckeriet, 258—296.
- von Buch, Leopold (1814). *Resa igenom Norrige åren 1806, 1807 och 1808*. Stockholm: Strinholm och Haeggström.
- Bureus, Johannes Thomaë (1886). Sumlen. *Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folklif, bih. 1. 2*. Stockholm: Kongl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner.
- Burman, Fale A. (1990). Konceptdagböcker förda under resor i Jämtland åren 1793 - 1802, i utdrag utgifna af Johan Nordlander. *Norrländska samlingar, första serien, 1 - 6*. Umeå: Johan Nordlander-sällskapet. (Också faksimile upplagan, *Norrländska samlingar* 3. Utg. Av J. Nordlander. Stockholm 1894).
- Byberg, A. T. (1928). Värmländsk svedjebruk vid tiden omkring år 1860. *Fataburen*, 4. Stockholm: Nordiska museet, 165—175.

- Bäckvall, Lars (1922/ 1978). *Några anteckningar om de äldsta inbyggarna i Norra Finnskoga och om dess kyrka*. (Nya Wermlandstidningen 23. 12. 1922). Om övre Klarälvdalen i gångna tider. Ingvar Larsson (red.), Utg. av Dalby hembygdsförening 1978.
- Bäckvall, Lars (1923/1978). *Om den olovliga timmer- handel med Norge från gamla Dalby sockens skogar. I - VI*. (Nya Wermlandstidningen 5. 4. 1923). Om övre Klarälvdalen i gångna tider. Ingvar Larsson (red.), Utg. av Dalby hembygdsförening 1978.
- Campbell, Åke (1950). *Det svenska brödet: en jämförande etnologiskhistorisk undersökning*. Stockholm: Svensk bakeritidskrift.
- Carlson, Mauritz (1915). *Bidrag till utredning af den värmländska afvittringsfrågan; med särskild hänsyn till ämnets behandling i 1: a delen afgjord undersökningens betänkanden till värmländska markägares tjänst samlade Mauritz Carlson*. Stockholm.
- Carlsson, Olof & Hasselmo W. (1944). *Minnen från Köla*. Utg. av Köla Hembygdsförening.
- Cederberg, A. R. (1944). Porthan forskningen och dess viktigaste uppgifter. Nordström Johan (red.), *Lychnos Lärdomshistoriska samfundets årsbok 1943*. Uppsala: Almqvist & Wicksell, 130—147.
- Craelius, Frantz D. (1830). *Beskrifning öfver Säfs- Socken i Westerdalarne och Stora Kopparbergs län*. Falun: Bokförlaget Rediviva.
- Craelius, Magnus Gabriel (1930). *Försök till ett landskaps beskrifning* (Försök till Ett Landskaps Beskrifning, uti en Berättelse om Tuna läns, Sefvedes och Aspelands Häraders Fögderi. Första uppl, uti Calmar-höfdinge döme af fögderiets häradsfogde 1774). Vimmelby: Söderbergs Förlag.
- Dahlman, Aug.(1956). En värmlänning i Dalarnas skogar 1898. *Finnbygdens jul 1956*. Tidsskrift för Värmlands finnbygder. Torsby. Redaktör och ansvarig utgivare: Bror Finneskog. 28-29. *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622-1667* (1962). *Värmland förr och nu 1962. vol. 60*. Karlstad: Värmlands museum.
- Djurklou, Gabriel (1873). Från Vermlands finnsagnar. *Land och folk 1873*. Stockholm: Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande, 241—268.
- Edin, Karl Arvid (1910). Emigrationsutredningen. *Bygdeundersökningar. Fryksdals härad i Värmland*. Bil. 8.1. Stockholm: Fritze.
- Egardt, Brita (1970a). Svamp som föda. Nils-Arvid Bringeus (red.), *Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor*. Lund: Gleerups Förlag, 213—224.
- Egardt, Brita (1970b). Svensk kostforskring. Nils-Arvid Bringeus (red.), *Mat och Miljö. En bok om Svenska kostvanor*. Lund: Gleerups Förlag, 23—40.
- Ejdestam, Julius (1944). *Årsedalarnas samband med boskapskötsel och åkerbruk i Sverige*. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B: 2. Uppsala.
- Ejdestam, Julius (1948). Peregrinustraditionerna — ett genmäle och ett svar. *Rig. 2. 1948. Kulturhistorisk tidskrift*. Stockholm: Föreningen för svensk kukturhistoria, 78—80.
- Ek, Sven B. (1959). Nybildning och tradition. Förändringar inom allmogens bostadskick i norra Ångermanland. Bo Hellman (red.), *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1959 - 60. XVI*. Härnosand: Kulturhistoriska föreningen Murberget, 7—124.

- Ek, Sven B.(1964). Kvarn. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid IX*. Malmö: Allhem.
- Ekman, Sven (1910). *Norrlands jakt och fiske*. Norrländsk handbibliotek IV. Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri AB.
- Engelmark, Roger (1995). Experiment kring förhistoriskt svedjebruk. Svedjebruk och röjningsbränning i Norden; terminology, datering, metoder. Bo Larsson (red.), *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria* 7. Stockholm: Nordiska museet, 28—36.
- Englund, Carl-Emil (1951). *Minnet sliter i spindelväv*. Stockholm: Folket i Bilds förlag.
- Eriksson, Per Erik (1928). Äldre jakt- och fångstmetoder- uppteckningar från Säfsnäs. *Dalarnas hembygds-förbunds tidskrift* 1928. Falun: Dalarnas hembygdsförbund.
- Erixon, Sigurd (1919). Svenska gårdstyper. *Rig. 1. 1919. Kulturhistorisk tidskrift*. Stockholm: Föreningen för svensk kulturhistoria, 1—39.
- Erixon, Sigurd (1922). Svensk byggnadskultur och dess geografi. *Ymer*, 42. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 249—290.
- Erixon, Sigurd (1924). Prästgårdar i Dalarna under 1600- talets senare del och början av 1700- talet. *Fataburen* 1924. Stockholm: Nordiska museet, 35—84.
- Erixon, Sigurd (1925). *Finngården från Värmland. Skanssens kulturhistoriska avdelning-vägledning för besökare*. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1933). *Hur Norge och Sverige mötas. Studier rörande kulturgränser och kultursamband på skandinaviska halvön*. Bidrag til bondesamfundets historie, II. Bosetting og kulturforbindelser. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Erixon, Sigurd (1935). *Skultuna bruks historia, del II:2. Bruksområdet och socknen*. Stockholm: Centraltryckeriet Esselte AB.
- Erixon, Sigurd (1937). Spjället, en exponent för svensk bostadsteknik. Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), *Svenska kulturbilder. Del. IX och X, Ny följd*. Stockholm: Skoglund.
- Erixon, Sigurd (1938). *Folklig möbelkultur i svenska bygder*. Stockholm: Nordisk Rotogravyr.
- Erixon, Sigurd (1945). *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. Stockholm: Kungliga Gustav Adolfs Akademiens småskrifter 1.
- Erixon, Sigurd (1947a). Ur förarbetena till atlas över svensk folkkultur. Särtryck *Folk-liv* 1946. *Acta ethnologica et folkloristica Europaeae. Tom X*. Utg. Sigurd Erixon. Stockholm: Kungliga Gustav Adolfs Akademien.
- Erixon, Sigurd (1947b). *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Stockholm: AB Bokverk..
- Erixon, Sigurd (1952). Byggnadsskicket hos svenska bönder under medeltiden. Huvudsakligen i belysning av nyare tiden material. *Nordisk kultur XVII. Byggnadskultur*. Utg. av Sigurd Erixon. Stockholm: Bonnier, 284—347.
- Erixon, Sigurd (1953). Svensk byggnadsteknik i jämförande belysning. *Nordisk kultur XIV. Från trä till stål. Teknisk kultur*. III. Utg. av Sigurd Erixon. Stockholm: Bonnier, 15—83.
- Erixon, Sigurd (1956). Lantbruket under historisk tid med särskild hänsyn till bondetraditionen. *Nordisk kultur XIII. Lantbruk och bebyggelse. Teknisk kultur II*. Utg. av Sigurd Erixon. Stockholm: Bonnier, 43—215.

- Erixon, Sigurd (Utg.) (1957). *Atlas översvensk folkkultur. 1. Materiell och social kultur*. Stockholm: Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Bokförlaget Niloe.
- Erixon, Sigurd (1961). Värmlands folkliga byggnadskultur; några iakttagelser. Sigurd Erixon (red.), *Sveriges bebyggelse; statistisk-topografisk uppslagsbok*. Värmlands län, del. 1. Stockholm.
- Erixon, Sigurd (1978). *Byalag och Byaliv*. Stockholm: Nordiska Museet.
- Ernvik, Arvid (1944). Några ortnamn i västra Värmland. *Särtryck ur Namn och bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning. Årgång 1944*. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Svensk folkkultur.
- Ernvik, Arvid (1951). *Glaskogen. Bygd, arbetsliv och folkkultur i Jösse, Nordmarks och Gillbergs härader under 1800-talet*. Uppsala: A B Lundequistska Bokhandeln.
- Ernvik, Arvid (1978). *Evi Glädda och andra marknader i Värmland. Skrifter utgivna genom dialekt – och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. B:14*. Uppsala: A B Lundequistska Bokhandeln.
- Ernvik, Arvid (1982). *Kvarnar och vattensågar i Värmland: från medeltiden till omkring 1900*. Karlstad: Press.
- Eskeland, Tuula (1994). *Fra Diggasborrå til Diggasbekken. Finske stedsnavn på de norske finnskogene*. Avhandling for dr.art-graden. Oslo: Universitetet Oslo.
- Falk, Erik (1921). Finnarna i Värmland intill 1600-talets slut. H. H. Hildebrandsson & Sixten Samuelsson (red.), *En bok om Värmland av värmlänningar, Del. 3*. Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell, 229–284.
- Falk, Erik (1950). *Om säfsfinnarnas bygd i 1700-talets början*. Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie nr. 13. Stockholm.
- Femårsberättelser 1817-1821 (1823). Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Wärmelands Län till Kongl. Maj:ts afgifne Fem Års Berättelse År 1822 (perioden 1817 – 1821), Johan af Wingård. Stockholm: Fr. B. Nestius.
- Femårsberättelser (1829). Kongl. Maj:ts Befallningshafvandens i Wermlands Län till Kongl. Maj:t år 1828 afgifne fem-års-berättelse.14, Johan af Wingård. Stockholm: Ecksteiska Tryckeriet.
- Femårsberättelser 1838 – 1842 (1844). Sammandrag Länsvis af de Landshöfdinge Embetenas femårsberättelser för åren 1838-1842. Åtföljande tabeller. Stockholm: Tryckt hos P. A. Norstedt & Söner. Kongl. Boktryckare.
- Femårsberättelser 1843 – 1847 (1851). Sammandrag Länsvis af de Landshöfdinge Embetenas femårsberättelser för åren 1843-1847. Åtföljande tabeller. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. Kongl. Boktryckare.
- Femårsberättelser 1851 – 1855 (1856). Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes uti Wermlands län till Kongl. Maj:t Femårsberättelse 1851 - 1855. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. Kongl. Boktryckare.
- Femårsberättelser 1856 – 1860 (1862). Bidrag till Sveriges officiella Statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd. Landshöfdinge- embetets uti

- Wermlands län underdåniga berättelse för åren 1856 - 1860. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner. Kongl. Boktryckare.
- Femårsberättelser 1861 - 1865 (1867). Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd 2. Åren 1861 - 1865. Wermlands län. Stockholm.
- Femårsberättelser 1871-1875 (1874). Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd. 4. Åren 1871-1875. Wermlands län. Stockholm.
- Femårsberättelser 1881 — 1885 (1887). Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd 6. Åren 1881 — 1885. Wermlands län, Henrik Adolf Widmark. Stockholm.
- Femårsberättelser 1901 - 1905. Bidrag till Sveriges officiella statistik. Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd 10. Åren 1901 - 1905. Värmlands län. Stockholm.
- Fernow, Erik (1898). *Beskrifning öfver Värmland afdelat i Sex Tidehvarf: tvänne under hedendomen och lika många under Påfedömet och Lutherska Tiden; jemte en kort inledning om Landets läge, namn, vattendrag, bergsträckningar, skogar mm.* Ny upplaga utgiven af Komminister H. O. Norstedt. Karlstad: Forsell.
- F-g, B (1972). Sex "jongar" från Fryksdalen. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 17.
- Finneskog, Bror (1975). När nöden var stor i Lekvattnet. Lill- Majas levnadsöde. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 9.
- Finnskogens bebyggelsehistoriska arv* (2000). Ett inventerings- och dokumentationsprojekt inom Torsby kommun 1999. Karlstad.
- Fjellström, Phebe (1970). Nord- och mellansvensk kosthåll i kulturekologisk perspektiv. Nils-Arvid Bringeus (red.), *Mat och miljö. En bok om svenska kostvanor*. Lund: Gleerups, 41—64.
- Folkskolans läsebok* (1893, 9. uppl.). Stockholm.
- Folktro och folksed på Värmlandsnäs* (1952). *Folkminnen från Näs härad*. Del 1. Utg. av Ragnar Nilsson & Carl-Martin Bergstrand. Göteborg: Gumperts förlag.
- Forsell, Hans (1884). *Antecningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet*. Stockholm: P. A. Norstedt & söner.
- Forslund, Karl-Erik (1927). *Nås Finnmark och Säfsen. Medd Dalälven från källorna till havet. Del. 2. Bok 8*. Stockholm: Åhlen & Åkerlunds förlag.
- Från Olof Olofssons efterlämnade skrifter (1985). Berättelser om trollgubben Puro - Johan / (eller Jan) Persson, Hallandstorp, Östmark, Värmland, f. 1802 d. 1878. *Finnkultur*, 2. Solör Värmland Finnkulturförening, 22—24.
- Frykeskog, Axel (1976). Glimtar från en lanthandel i Östmarks och dess flyttmödor runt bygden då seklet var ungt. *Finnbygden*, 2. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finnesko, 31.
- Frykholm, Adolf (1937). Drag ur fryksdalningarnas arbetsliv. *Fryksände förr och nu* 4. Skriftserie av Fryksände hembygdsförening.

- Frykholm, Adolf (1946). Från övre Fryksdalen; strödda antecningar. *Fryksände förr och nu*, 5. Skriftserie av Fryksände hembyggsförening.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren (1980). *Den kultiverade människan*. Skrifter utg. av Etnologiska sällskapet i Lund, 11. Lund: Liber läromedel.
- Frödin, John (1952). *Skogar och myrar i norra Sverige: i deras funktioner som betesmark och slåtter*. Serie B: skrifter XLVI. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning.
- Furuskog, Jalmar (1918). Hyttar och hamrar i östra Värmland: en studie i historisk geografi. *Värmland förr och nu 1918:1*. Meddelande från Värmlands forminnes- och museiförening. Karlstad: Värmlands museum.
- Furuskog, Jalmar (1919). Asphyttan. Värmlands äldsta järnbruk. *Värmland förr och nu 1919*. Meddelande från Värmlands forminnes- och museiföreningen. Karlstad: Värmlands museum, 65–86.
- Furuskog, Jalmar (1924). *De värmländska järnbruken. Kulturgeografiska studier över den värmländska järnhanteringen under dess olika utvecklingsskeden*. Filipstad: Bronnel-ska bokhandeln.
- Gadd, P. A. 1751 (1946). *Försök til ekonimisk beskrifning öfver Satacunda häraders norra del*. Stockholm. Suom. Kaapo Murros, Yläsatakunnan oloja 1700-luvun puolivälissä. Tampere: Tampereen historiallisen seuran julkaisuja 5.
- Gadd, Carl-Johan (2000). *Den agrara revolutionen 1700 - 1870*. Det svenska jordbrukets historia. 3. Stockholm: Natur och Kultur/LTs förlag.
- Geijer R., (1921). Bruks och herrgårdsliv i Värmland. H. Hildebrandsson & S. Samuelsson (red.), *En bok om Värmland av värmlänningar*, del. 3. Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell, 81–104.
- Gothe, Richard (1940). *Om namnskicket bland svenskt och finskt arbetsfolk vid Sala gruva under 1500- talet*. Sala.
- Gothe, Richard (1942). *Hassela-finnarna: ett oromantiserad tvärsnitt genom "livet i finnskogarna"*. Kulturhistoriska undersökningar från en norrländsk finnbygd under 1600- och 1700-talen. Stockholm.
- Gothe, Richard (1943). *Från trolldomtaro till kristendom. Studier rörande det kulturella tillståndet bland skogfinnarna i Sverige under 1600- och 1700-talen*. Stockholm.
- Gothe, Richard (1945). *Medelpads finnmarker. Kulturhistoriska undersökningar rörande den finska kolonisationen inom mellersta Norrland under 15-, 16- och 1700-talen*. Stockholm.
- Gothe, Richard (1948). *Finnkolonisationen inom Ångermanland, södra Lappmarken och Jämtlan.d Kultur- och bebyggelsehistoriska undersökningar från 15-, 16- och 1700-talen*. Stockholm.
- Gothe, Richard (1950). Orsaffinnarna. I Boethius, J. (red.), *Orsa, en sockenbeskrifning vol.1*. Stockholm, 481–542.
- Gottlund, Carl Axel (1984). *Dagbok öfver dess resor på finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland år 1817*. Falun: Dalarnas Museum.
- Gottlund, Karl Axel (1985). *Ruotsin suomalaismetsiä samoilemassa. Päiväkirjaa vuoden 1817 matkalta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 411. Helsinki: SKS.

- Gottlund, Karl Axel (1986 a). *Vermännin päiväkirja 1821*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 437.
- Gottlund, Carl Axel (1986 b). *Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821*. Gruetunet museum.
- Granlund, John (1929). Trollformler från Värmlands och Dalarnas bergslag. *Västsvenska folkminnen*. Göteborg: Västsvenska Folkminnesföreningen, 82–103.
- Granlund, John (1946). I ditt anletes svett; några drag ur närings- och arbetslivet i Brunskog. *En bok om Brunskog*. Föreningen Brunskogboken, 286–333.
- Granlund, John (1968). Parstuga. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid, XIII*. Helsingfors.
- Granström, Anders (1995). Om skogeldans natur och eldkulturen i Sveriges skogar. Svedjebbruk och röjningsbrönning i Norden - terminologi, datering, metoder. Bo Larsson (red.), *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7*. Stockholm: Nordiska museet.
- Gribing, Lena (2001). Tiveden. *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 229–230.
- Grotenfelt, Gösta (1899). *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden*. Helsingfors.
- Grotenfelt, Gösta (1913). *De uti "finnskogarna" på gränsen mellan Sverige och Norge bosatta finnarnas primitive mjölkhushållning*. Stockholm: Kungl. Landbruks- akademien handlingar och tidskrift 1913.
- Grotenfelt, Gösta (1914). Gaffelplogen i de norske och svenske finnskogar. *Tidskrift for det norske lantbruk, I*. Kristiania: Det Kgl. selskap for Norges vel.
- Grotenfelt, Gösta (1916). *Vanhanaikainen suomalainen maitotalous*. Helsinki: Otava.
- Gyllenius, Petrus, Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622 — 1667 (1962). *Diarium Gyllenianum*, utg. av R. Hansen. Helsingfors 1882. (Värmland förr och nu 1962). Karlstad: Värmlands museum.
- Gård i Norra Finnskoga (1915). A. P-nen, En lönande rundtur genom Värmlands gamla Finnbygden. Ezaline Boheman (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift 1915*. Stockholm, 358–361.
- Haavio, Martti (1967). *Suomalainen mytologia*. Helsinki: WSOY.
- Hakamies, Pekka (2008). Arvot ja mielenlaatu. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Toimituksia 1192. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 430–460.
- Halila, Aimo (1985). Suomi suurvalta- aikana. *Suomen historia 3*. Espoo: Weilin + Göös, 11–218.
- Halila, Aimo (1986). Sääty- yhteiskunta alkaa hajota. *Suomen historia 5*. Espoo: Weilin + Göös, 203–224.
- Hammarstöm, Eric Gustaf (1813). *Försök till beskrifning öfver Ljusnarsberg eller Nya Kopparbergs socken, i anledning af Örebro läns Kongl. Hushållnings — Sällskaps år 1809 utsatte täflingsämne*. Örebro.
- Hampus, Olof (1952). Kvarnstenbrytning i forna dagens Malung. *Finnbyggdens*, 12. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsb: Bror Finneskog, 8–10.

- Hampus, Olof (1953). Fäbodsliv i Malung förr och nu. *Finnbygden*, 2. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 12—17.
- Hampus, Olof (1972). När dalbyborna höll till vid Fem - Rya. Fordom järnbruk och viktig anhalt i ödemarken. *Finnbygden*, 12. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 6—8.
- Handbok för Sokne- och Sundhets- Nämnder af Kongl. Sundhets-Collegium (1858). Stockholm.
- Hansson, Bo (1984). Finnarnas väg till Trysil. *Finnkultur*, 2. Solör Värmland Finnkultur-förening, 11—17.
- Hansson, Bo (1985). Delningsbeskrifning vid laga skiftesförrättningen uti hemmanet Aspberget af Wermlands län, Elfdals härad och norra Finnskoga kapell upprättad år 1850. *Finnkultur*, 1. Torsby: Solör Värmland Finnkultur-förening.
- Hansson, Hans (1951). Motti-Anders. Två finnskogsbor berättar om ett gammal bygdeoriginal. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands Finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 33.
- Hasund, Sigvald (1932). *Vårt landbruks historie*. Oslo: H. Aschehaug.
- Heckscher, Eli F. (1936). *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. Del. 1:2. Före frihetstiden*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Hechscher, Eli F. (1942). *Svensk arbete och liv. Från medeltiden till nutiden*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Hedin, Frid. (1957). Tobakshistorier. *Finnbygden*, 12. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog.
- Hedin, Fridr. (1962). Från forna tiders Värmland. Det svåra nödåret anno 1782. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog.
- Hedin, Nathan (1929). *Allmogeurmakeriet i Värmland. Försök till historik*. Särtryck. Karlstad: Nya Wermlands-tidningen.
- Hedin, Nathan (1945). *Fryksdalsprofiler och annat värmländskt*. Stockholm: Wahlström & Widstrands förlag.
- Hedin, Nathan (1945). Värmländsk lanthandel. C. G. Nyblom & Carl-G. Swanström (red.), *Näringsliv i Värmland. Handel, hantverk, industri*. Uppsala: Skandiasförl, 108—119.
- Hedin, Nathan (1949). *En värmlänning berättar*. Stockholm: Wahlström & Widstrand förlag.
- Hedin, Nathan (1951). *Från vägarnas och viddernas Värmland*. Stockholm: Wahlström & Widstrand förlag.
- Hedren, Anders (1811). *Sokn- Beskrifning öwer Wisnum och Kil i Wermlands län*. Karlstad.
- Hedren, Noak (1924). *Berättelse och redogörelse för min resa till norra finnskogarna i Wermland i slut af maj 1831*. Vermland förr och nu 22. 1924. Karlstad: Värmlands museum.
- Heikinheimo, Ilmari (1933). *Kaarle Akseli Gottlund. Elämä ja toiminta I*. Porvoo ja Helsinki: WSOY.
- Heinonen, Jorma (1976). Aitan jalkarakenne. Toivo Vuorela (toim.), *Suomen kansankulttuurin kartasto 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 66—67.

- Helminen, Helmi (1931a). Värmlantilaisten ukonjuhlhista. *Kalevalaseuran vuosikirja 11*. Helsinki: Kalevalasura, 146–150.
- Helminen, Helmi (1931b). Vanhan Tammelan niityistä, heinäkaluista ja heinänteosta. *Sanakirjasäätiön toimituksia I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran satavuotispäiväksi 1931*. Helsinki: Sanakirjasäätiö, 197–212.
- Herou, Lars-Olof & Nils Holmdahl (2001). Val av boplatser - höjdläge eller sjöläge. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 87–90.
- Herou, Lars-Olof (2001a). Fimmelänsmän. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 144–145.
- Herou, Lars-Olof (2001b). Värmland. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 240–242.
- Herou, Lars-Olof (2001c). Bergslagen. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 235–239.
- Herou, Lars-Olof (2001d). Skönlitteratur och konst. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 279–282.
- Herou, Lars-Olof (2001e). Släktnamnen. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 150–156.
- Herou, Lars-Olof (2001f). *Litteratur - ett kommenterad urval*. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 283–312.
- Hirsjärvi, Auvo (1934). *Suomen kansanomaiset heinän ja viljan ulkokuivatus- ja säilytysmenetelmät*. Kansantieteellisiä kuvauksia V. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Holmlund, Gottfrid (1918). *Hur man fordom tröskade råg i Norrland. Fataburen 1917*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hornborg, Eirik (1940). *Sveriges historia*. Stockholm: Bonnier.
- Hult, Karl (1891). *Ljusnarsbergs krönika*. Örebro: Bohlinska boktryckeriet.
- Hult, Gustav (1933). Linberedning i Fryksände. *Fryksände förr och nu 3*. Skriftserie av Fryksände hembygdsförening, 85–89.
- Hülphers Abraham (1762). *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757*. Wästerås.
- Hülphers, Abraham (1771). *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Första samlingen om Medelpad*. 1771. Wästerås.
- Hülphers, Abraham (1789). *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland, V:1, Westerbotten 1789*. Wästerås.
- Hylten - Cavallius, Gunnar Olof (1942). *En student upptäcker sitt land 1835. Antecningar under en vandring genom Uppland, Westmanland, Nerike, Wermeland, en liten del av Norrige och Dalarna*. Stockholm: Utg. Av Sigurd Erixon.
- Hämäläinen, Albert (1920). Kuvan käytöstä taiontavälineenä suomalaisessa taikuudessa. *Virittäjä, Nro 24*. 1920. *Kotikielen seuran aikakauslehti*. Helsinki: Kotikielen Seura, 95–97.
- Hämäläinen, Albert (1930). *Keski-Suomen kansanrakennukset. Asuntohistoriallinen tutkimus*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Hämäläinen, Albert (1945). *Bostads- och byggnadsskick hos skogfinnarna i Mellan-Skandinavien*. Stockholm: Nordiska museet.
- Hämäläinen, Albert (1947). *Keski - Skandinavian suomalaiset: 1. asuntokulttuuri, 2. Kansanelämän varhaispiirteet*. Helsinki: WSOY.
- Höök, Ivan (1993). Finnmarksvägen. Axel Berglund berättar. *Finnkultur*, 2. Solör Värmland Finnkulturförening, 19–23.
- Höök, Matti (2004). *Paavo Halttunen ja pojat. Metsäsuomalaisia kahdella mantereella*. Kerava: Markkinointihaukka.
- Ingeström, Å. (1918). Jordbruket. Jordbrukets utveckling intill nuvarande tid. *En bok om Värmland av värmälänningar, Del. 2*. H. H. Hildebrandsson & Sixten Samuelsson (red.). Uppsala & Stockholm: Almquist & Wiksell, 233–276.
- Jacobsson, Göran & Tore Wizelius (1972). *Ack, Värmland du sköna - avfolkning och bolagsvälde i Norra Värmland*. Stockholm: Prisma.
- Jansson, Sven (1949). I tolvmilaskogen. Turisttitt på värmäländska finnbygder. Gösta Lundqvist & Olof Thaning (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift 1949*. Särtryck. Stockholm: Sv. Turistförenings förlag.
- Jirlow, Ragnar (1938). Jordbruket. *Grudbo på Sollerön*. Nordiska museets handlingar 9. Stockholm: Nordiska museet, 278–299.
- Jirlow, Ragnar (1947). Plogar i Gävle museum. *Från Gästrikland 1947*. Gästriklands kulturhistoriska förening, 24–33.
- Jirlow, Ragnar (1948). Årdret och plogen i Jämtland och Härjedalen. *Fornvårdaren. Jämtlands läns forminnesföreningens tidskrift 1948*. Östersund: Jämtlands läns forminnesförening, 150–189.
- Jirlow, Ragnar (1950). Värmäländska åkerbruksredskap 1790 - 1890. *Värmland förr och nu 1948 - 49. (XLVI-XLVII)*. Värmlands forminnes- och museiförening. Karlstad: Värmlands museum, 69–96.
- Jirlow, Ragnar (1951a). Plogen, årdret och fällekrattan i Kronoberg län. *Hylten - Cavalliusföreningens årsbok 1950*. Kronobergs läns hembygdsförbund, 53–87.
- Jirlow, Ragnar (1951b). Plog, årder och svedjekaratta. *Ur Örebro läns jordbrukshistoria. Från bergslag och bondebygd 6*. Örebro: Örebro läns hembygdsförbund, 28–51.
- Jirlow, Ragnar (1952). Dalplog och dalårder. *Dalarnas hembygds bok 1952*. Falun: Dalarnas forminnes- och hembygdsförbund, 43–76.
- Jirlow, Ragnar (1970). *Die Geschichte des schwedischen Pfluges*. Nordiska museets handlingar 72. Stockholm: Nordiska museet.
- Johansson, Albert (1929). Jultraditioner från Lekvattnet. *Folkminnen och Folktankar 1929*. Folkminnesföreningen i Lund. Lund: Västsvenska folkminnesföreningen, 191.
- Johansson, Johan (1893 - 95). *Noraskogs arkiv; bergshistoriska samlingar och anteckningar, Bd 2*. Stockholm: Print book.
- Johansson, Per (1991). *Svensk överhet och finska undersåtar — svensk språkpolitik under 400 år*. Finsk-ugriska småkrifter 8. Lund: Finsk-ugriska institutet vid Lunds universitet.

- Johansson, Vilhelm (1933). *Från södra Dalarnas Finnbygd. Sägner, historier och minnen*. Första delen. Vetlanda. Svenska Allmogeförlaget.
- Jokipii, Mauno (1961). Satakunnan asuinrakennuksista ennen isovihaa. *Satakunta - kotiseutututkimuksia XVII: kotiseutututkimuksia*. Helsinki: Satakuntalainen osakunta, 34–64.
- Jokipii, Mauno (1973). *Kokemäenkartano satakuntalaisten rakennettavana*. Suomen museo 1973. Suomen muinaismuistoyhdistys, 75–103.
- Jokipii, Mauno (1974). *Satakunnan historia IV. Satakunnan talouselämä uudenajan alusta isoonvihaan*. Pori: Satakunnan Maakuntaliitto.
- Jonsson, Per (1989). *Finntorparna i Mången: jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 2. uppl. Landskrona: Bokförlaget Reformatio.
- Junnila, Olavi (1986). Autonomian rakentaminen ja kansallisen nousun aika. *Suomen historia* 5. Espoo: Weilin + Göös, 11–164.
- Jutikkala Eino (1987). Ruotsinsuomalaisten historialliset juuret. Jukka-Pekka Lappalainen (toim.), *Suomalaisuus Ruotsissa. Suomenruotsalaisten kulttuurin ongelmia*. Ruotsinsuomalaisuuden bibliografia. Helsinki: Lars Eriksen Oy.
- Karonen, Petri (2001). *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521 - 1809*. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden Seura.
- Kaukiainen, Yrjö (1970). *Virolahden historia I - 1850-luvulle*. Virolahden kunta.
- Kettunen, Lauri (1908). Muistelmia Skandinavian suomalaismetsiltä. *Virittäjä*, 12, 71–75.
- Kettunen, Lauri (1909). *Descendenttis - äännehistoriallinen katsaus Keski - Skandinavian metsäsuomalaisten kieleen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri (1927). Metsäsuomalaisten taikuudesta. *Valo: Tiedettä kaikille 1927*. Vihko 68. B III. 1103. WSOY.
- Kettunen, Lauri (1935). *Vermilannin suomalaisten uskomuksia, taruja ja taikoja*. *Suomi* V:17:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri (1945). *Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907 - 1918*. Helsinki: WSOY.
- Kettunen, Lauri (1960). *Kahdeksan matkaa Vermilannin metsäsuomalaisiin, 1907–1937*. Helsinki: Kauppakirjapaino.
- Keyland, Nils (1906). Om den svenska allmogens jakt. *Fataburen* 1906. Stockholm: Nordiska museet, 1–16.
- Keyland, Nils (1911). Löftagning. Bilder och antecningar från Jösse och Fryksdals härader, Värmland. *Fataburen* 1911. Stockholm: Nordiska museet, 101–109.
- Keyland, Nils (1919a). *Julbröd, julbockar och staffansång*. Stockholm: Nordiska museet.
- Keyland, Nils (1919b). *Svensk allmogekost. Bidrag till svenska folkhushållningens historia*. 1, Vegetabilisk allmogekost. Stockholm: Svenska Teknologföreningens förlag.
- Keyland, Nils (1954). *Folkliv i Värmlands finnmarker. Efterlämnade uppsatser och bilder*. Nordiska Museets handlingar, 46. Stockholm: Nordiska museet.
- Kivikoski, Ella (1961). Suomen esihistoria. *Suomen historian I osa*. Helsinki: WSOY.

- Kjellin, Adolf Fredrik (1905). Berättelse om de på Vermelands skogar mot Norska gränsen i Fryksdals och Elfdals härader boende finnars tilstånd. *Historiallinen Arkisto 1905*: 1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 258–266.
- Kjellin, Helge (1936). Gamla värmländska allmogehem och deras möblering. *Svenska gods och gårdar. Värmland, del III*. Karlstad, 9–43.
- Kjellin, Helge (1939). "Wärmeland i sitt ämne och i sin upodling", Värmlands odlingshistoria under 6000 år. *Värmland förr och nu 1939-40*. Karlstad: Värmlands museum, 127–421.
- Klein, Ernst (1932). *Bilder ur Sveriges historia. Svensk kultur från urtid till nutid, 1*. Stockholm: Nordisk rotogravyr.
- Kohtamäki, Ilmari (1935). Kahasta eli teerenkolosta ja sen levinneisyydestä Suomessa. *Kotiseutu*, 4. Suomen kotiseutuliitto, 162–167.
- Kungl. Stadgar (1706). Förordningar, bref och resolutioner ifrån år 1582 in til 1701 angående Justitiae och Exekutions — Ähreder. Stockholm: Tryckt af J. B. Werner.
- Korhonen, Teppo (2003). Perinne hallitsee maataloustekniikkaa. Viljo Rasila, Eino jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kortesalmi Juhani J. (1969). Suomalaisten huhtaviljely. Kansatieteellinen tutkimus. *Scripta historica II*. Oulun historiaseuran julkaisuja. Tomus II. Oulu, 278–362.
- Kuusanmäki, Lauri (1934). Talonpoikaistalo. Gunnar Suolahti, Väinö Voionmaa, Esko Aaltonen, Pentti Renvall, Lauri Kuusanmäki, Heikki Varis & Eino Jutikkala (toim.), *Suomen kulttuurihistoria II*. Jyväskylä: Gummerus, 344–416.
- Kuusi, Sakari (1935). *Hollolan pitäjän historia I*. Muinaisuuden hämärästä kunnallisen elämän alkuun 1860-luvulle. WSOY.
- Kvärre, Stellan (1943). Vad sockenbestämoprotokollen berättar om folkundervisningen i Östmark före 1842. *Från Östmarksbygden: 1. Kulturhistoriska antecningar från Östmark*. Torsby.
- Kårberger, Per (1954). Glimtar från säterskog. *Finnbygden, 2*. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 2–4.
- Lagercrantz, Sture (1933a). Fallgropar hos den svenska allmogen. *Ymer*, 53. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 67–90.
- Lagercrantz, Sture (1933b). Tyngdkraftssnaror. *Budkavlen*, 12. Åbo: Institutet för folklivsforskning vid Åbo akademi, 1–8.
- Lagercrantz, Sture (1934). Stappan och "älgstocken". *Ymer*, 54. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 211–214.
- Lagerlöf, Sven (1719). *Wälmente Tanckar om spannemahls stiotzel sparande och upläggande i Kornhus och Magazinen*. Stockholm.
- Laid, Erik (1952). *Såden torkar*. Sådesuppsättningar i Sverige 1850-1900. En etnologisk undersökning. Etnologiska källskrifter 5. Stockholm: Lts förlag. Lantbruksförbundets tidskriftaktiebolag i distribution.

- Lampen, Ernst (1925). *Värmlannin matka - suomalaisuutta vainuamassa Värmlannin metsissä*. Helsinki: Otava.
- Lampinen, Aino (1976a). Paksu limppumainen hapanleipä. Toivo Vuorela (toim.), *Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 94–95.
- Lampinen, Aino (1976b). Kalakukko ja kalaleipä. Toivo Vuorela (toim.), *Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 98–99.
- Lehtosalo-Hilander, Pirkko-Liisa (1988). Esihistorian vuosituhannet Savon alueella. *Savon historia I*. Kuopio: Kustannuskiila Oy, 11–252.
- Lennartson, Carl-Herman (1945). Carl-Herman Lennartsons Bergslagsresa 1836. *Med hammare och fackla 14*. Stockholm: Sancte Örjens gille, 25–88.
- Levander, Lars (1914). *Livet i en älvdalsby före 1870- talet*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.
- Levander, Lars (1943). *Övre Dalarnas bondekultur under 1800- talets förra hälft. Självhus-håll*. Skrifter utg. av kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 11:1. Stockholm: Jonson & Winter.
- Lidman, Hans (red.) (1963). *Fäbodrar*. Nordiska museet & Fäbodkommitten. Stockholm: LT.
- Linroth, Klas (1918). Sjukdomar samt sjuk- ock hälsovård förr och nu. H. H. Hildebransson & Sixten Samuelsson (red.), *En bok om Värmland av värmlänningar, Del 2*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 21–70.
- Lloyd, Llewellyn (1946). *Jaktnöjen i Sverige och Norge*. Stockholm: W & W.
- Linderholm, Helmer (1974). *Sveriges finnmarker*. Stockholm: Tiden.
- Linderholm, Olavus (1788 /1976). *Dissertatio academica de Fennonibus Vermlandiae, 1–2*. Uppsala 1788, 1790. Käännetty ruotsiksi nimellä "Om värmlandsfinnarna". *Finnbygden* 201503, 1976. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog.
- Linge, Karl (1929). *Svärdsjö socken med Enviks kapell*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners förlag.
- Lingis, Juozas (1953). Gaffelårder i Sverige. *Folk — liv; acta ethnologica Europaea XVI* 1952. Stockholm: Kugl. Gustav Adolfs Akademien, 18–27.
- Lindtorp, Olaf (1942). *Fra finnskogene i Solör og Vermland. Beretninger og folkeminne fra grensebygdene*. Oslo: Norli.
- Linne, Carl von (1745/1957). *Öländska och gothländska resa 1741*. Stockholm och Uppsala: Gottfried Kiesewetta. (Faksimiledition efter 1745 års original upplaga, 2. tryckningen. Malmö 1957).
- Linne, Carl von (1749/1920). *Skånska resa. På Höga öfverhetens Befallning Färättad År 1749. Nytryck i faksimil från 1920*. Utg. Av Jöran Sahlgren. Uppsala.
- Linne, Carl von (1945). *Utdrag ur Carl Linnaeus dagbokmanuskript från resan till Dalerne 1734*. Uppsala.
- Ljungström, Tord. (1947). *En bok om Övre Ullerud*. Ullerud: Övre Ullaruds hembygdsförening.

- Lundholm, Bengt (1942). Säterstudier i västra Värmland. *Nationen och hembygden* 3. Uppsala: Värmlands nation (Uppsala universitetet), 65–96.
- Lundqvist, Martin (1923). Folklig sjukdomstro och läkekonst i västra Sverige. *Västsvensk folktro och folksed*. Göteborg: Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum, 171–204.
- Lähteenmäki, Eija (1997). Kvinnorna i östfinsk svedjekultur. *Finnkultur* 2/1997. Solör Värmland Finnkulturforening.
- Lähteenmäki, Eija (2002). *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa - kaudella*. Bibliotheca Historica 77. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Löfgren, Emil (1922). *Det gamla Njurunda. Studier i hembygdskunskap för hemmet och skolan. Del. 1*. Sundsvall: Njurunda hembygdsforening.
- Lönnberg, Einar (1929). *Björnen i Sverige 1856–1928*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Lönnbårg, Sven (1902). Finnmarkerna i mellersta Skandinavien. *Ymer*, 22. Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 65–90.
- Magnusson, Jan (1877). Fryksdals härad och Finnskogar i äldre tider. *Land och Folk 1877:3. Illustrerad Tidskrift för folklifsteckningar och reseskildringar. Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande*, 129–156.
- Magnusson, Gerhard (1908). "Jösse härad i Värmland". *Emigrationsutredningen. Bilaga VIII. Bygdeundersökningar 2*. Stockholm: Fritze.
- Manninen, Antero (1953). *Kangasniemen historia 1*. Kangasniemen Seurakunta.
- Marelius, Nils (1755/1915). *Anmärkingar vid 1755 års Gränze Charta emillan Sverige och Norrige*. Stockholm 10. 12. 1755. (Avtryckt M. Carlson 1915). Stockholm.
- Matson, Ole (1908). Fra Solørs Finskog. *Norvegia- Tidskrift for det norske folks maal og minder 2. 1908*. Kristiania, 98–120.
- Mielikäinen, Aila (2008). Savon murteet ja savolaismurteet: vääntämistä ja retoriikkaa. Riitta Räisänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 60–107.
- Mikkola, J. J. utg. (1925). *Carl Axel Gottlunds Värmlandsbrev 1821–1823*. Svenska litteratursällskapet i Finland, skrifter 180. Helsingfors.
- Mikkonen, Pirjo & Sirkka Paikkala (1993). *Suomalaiset sukunimet*. Helsinki: Weilin + Göös.
- Monteloius, Sigvard (1962). *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865*. Studier i en mallansvensk bruksbyggd. Uppsala: Uppsala univ. Geografiska institutionen.
- Mägist, Julius (1948a). *Metsäsuomalaismurteiden nykyisestä vaiheesta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mägist, Julius (1948b). Några ord om karelska ortsnamn i Värmlands finnbygder. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog.
- Mägist, Julius (1955). *De värmlandsfinska ortsnamnens vittnesbörd*. Småskrifter utgivna av Värmlands museum. No 1. Karlstad: Värmlands museum.
- Mägist, Julius (1961). *Vermännin sammuvaa savoa - kielennäytteitä vuosilta 1947–1951*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Mägiste, Julius (1966 - 1970). *Värmlandsfinska ortnamn*. Tomus 35. nr. 1-3. Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.
- Mäkelä - Alitalo, Anneli (2003). Maatalouden vuodenkierto. *Suomen maatalouden historia: 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Viljo Rasila & Eino Jutikala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Myrdal, Janken (1985). *Medeltidens åkerbruk: agrartechnik i Sverige ca 1000 till 1520*. Stockholm: Nordiska museet.
- Myrdal, Janken (red.) (1988). *Gustaf Perssons liv och arbete. Uren värmländsk bondedagbok 1809 — 1833*. Stockholm: Nordiska museet.
- Myrdal, Janken (2000). *Det svenska jordbrukets historia. Bd.3, Den agrara revolutionen 1700 — 1870* / Carl-Johan Gadd. Stockholm: Nordiska museet och Stift. Lagersberg.
- Mörner, Adolph (1952). Elfwedals härad. Ur kort oeconomisk beskrifning öfwer Wermland åhr 1762. Utg. Gösta von Schoultz. *Värmland förr och nu 50*. 1952. Karlstad: Värmlands museum.
- Mörtberg, Matti (1938). Björnfest och jaktmagi hos värmlandsfinnarna. Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), *Svenska kulturbilder. Ny följd, bd. 6*. Stockholm: Aktiebolaget Skoglunds Bokförlag.
- Naakka - Korhonen, Mervi (2008). Kansa vaivojensa parantajana. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 187—220.
- Nesholen, Birger (2001). Byggeskikk. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 91—134.
- Neveus, Ernst (1939). *Vår hembygd Nora. Upplands nordvästligaste socken*. Nora sockens skolstyrelse.
- Niemelä, Jari (1998). *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*. Historiallisia tutkimuksia 199. Helsinki: Suomen historiallinen Seura.
- Nilsson, A. F. (1933). Om lon och vargen i Värmland. *Meddelande från Värmlands Naturhistoriska förening 3*. Karlstad.
- Nilsson, Albert (1940). "Vargskall". *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok 1940*. Stockholm: Nordiska museet, 107—132.
- Nilsson, Yngve (1950). *Bygd och näringsliv i norra Värmland. En kulturgeografisk studie*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar XVIII. Lund.
- Nilsson, Ragnar & Carl-Martin Bergstrand (utg.) (1952). *Folktro och folksed på Värmlandsnäs; folkminnen från Näs härad, del I*. Göteborg: Gumperts förlag.
- Nordermann-Hedqvist, Maj (1971). Heminredning. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. Av Nils-Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 263—296.
- Nordenström, Magnus N. (1923). *Utkast till beskrifning öfwer Stöde socken vid Medelpads södra ådal belägen, författad 1769*. Utg. av Stöde gille. Sundsvall: Ledins bokhandel.
- Nordlander, J. (utg.) (1894). *Fale A. Burmans Konzept- Dagböcker förda under resori i Jämatland åren 1793 - 1802*. Norrländska Samlingar 3. Stockholm: Norstedt & söner, 83—119.

- Nordlander, Johan (1910). *Den finska invandringen i Gästrikland*. Norrland III:4. Stockholm: Ljus.
- Nordlander, Johan (1942). *Domare och präster, krigare och borgare*. Norrländska samlingar, häftet 16 (4:2). Stockholm: Björk & Börjesson.
- Nordmann, Petrus (1888). *Finnarne i mellersta Sverige*. Akademisk afhanling. Helsingfors: Tidnings- & Tryckeri-Aktiebolagets tryckeri.
- Nordmann, Petrus (1913). *Värmlandsminnen från finnskogarna i Värmland. Kalender utg. af Svenska folkskolans vänner i Finland*. Helsingfors.
- Nordmarker, Hilmar (1973). Från sätrar och föbodstigar. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 2–4.
- Nurmi, Topi (1949). Taipalsaaren maanviljelyksestä, tervanpoltosta ja viinankeitosta. *Savotar* 4. Helsinki: Savolainen osakunta, 20–45.
- Nyman, Anders (1952). Det svenska föbodväsendets sydgräns. *Folk - liv, Acta ethnologica et folkloristica Europaea. Svensk årsbok för europeisk folklivsforskning*. Stockholm, 90–96.
- Ohlmarks, Åke & Baehrendtz, Erik (1999). *Svensk kulturhistoria*. Svenska krönikan. Borås: Centraltryckeriet AB.
- Ojajärvi, Aulis (1938). Sanoista tupa ja pirtti. *Virittäjä* 1938. Kotikielen seuran aikakauslehti. Helsinki: Kotikielen seura, 168–178.
- Ojansuu, Heikki (1907). Vanhimmat tiedot Ångermanlannin (Vermännin) suomalaisista. *Virittäjä*, 11. Kotikielen seuran aikakauslehti. Helsinki: Kotikielen seura, 19.
- Oldeberg, Andreas (1950). Vallhorn, herdepipor och lurar. En studie med utgångspunkt från ett värmlandskt järnåldersfynd. *Värmland förr och nu 1950. Meddelanden från Värmlands forminnes - och museiföreningen XLVIII*. Karlstad: Värmlands museum, 19–67.
- Olovsson, Olov (1959). Något från Grue Finnskog på 1800 - talet. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 28–29.
- Olovsson, Olov (1960). Lekvattnet på 1880-talet. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 2–3.
- Olovsson, Olov (1979). *Finska släktnamn i mellersta Sverige och Norge*. Finnbygden, artikelserie 1962-1974. Torsby: Bror Finneskog.
- Olsson, Edvard & David Arill (utg.) (1932). Edvard Olssons folkminnesuppteckningar. Åkerbruksarbete. *Värmländska folkminnen*. Karlstad: Västsvenska folkminnesföreningen, 69–80.
- Olsson L. F. (1916). Från Transtrand. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1916. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 13–22.
- Olsson, Erikhans Hans (1977). I timmerdrivningarnas barndom. B. Dandanell & G. Rosander (red.), *Dalaskogen. Dalarnas hembygdsbok* 1977. Falun: Dalarnas museum & Nordiska museet, 161–164.
- Olsson, Marianne (1963). *Möbleringsskicket i Ydre härad i Östergötland*. Östergötlands och Linköpings stad museum. Meddelanden 1962–1963. Linköping.

- Orrmann, Eljas (2003). *Keskiajan maatalous*. Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870- luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 115–132.
- Orrmann, Eljas (1995). *Svedjebruk på 1500- talets finska kungsgårdar*. Bo Larsson (red.), *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden; terminologi, datering, metoder*. Skrifter om skogs- och landbrukshistoria 7. Stockholm: Nordiska museet, 95–108.
- Palmen, E. G. (1897). *Savolaisista suvuista Ruotsissa*. Koitar 1897. Savo-Karjalaisen osakunnan albumi no 5, 207–230.
- Palmqvist, Albert (1933). Övre Fryksdalens finnar under 1600- talet. *Fryksände förr och nu* 3. 1933. Torsby: Fryksände hembyggsförening, 19–38.
- Palmqvist, Albert (1936). Finnbebyggelsen. *Glava socken i forntid och nutid* 1936. Glava: Hembygdsförening, 124–149.
- Palmqvist, Albert (1937a). *Rämsbergs gruvor och Näsrämshyttan*. Filipstads Bergslagsarkiv 3. 1937. Skriftserie. Filipstad.
- Palmqvist, Albert (1937b). *Finnehyttor i Värmlands bergslag, Gräsbosjön och Skåltjärnshyttan i Färnebo socken*. Filipstads Bergslagsarkiv 5. 1937. Skriftserie. Filipstad.
- Palmqvist, Albert (1938a). *Finsk kolonisation i Bergslagen 1. Den tidigaste invandringen; historiska perspektiv och problemställningar*. Filipstads Bergslagsarkiv 4. 1938. Skriftserie. Filipstad.
- Palmqvist, Albert (1938b). *Om Sundsjö och Älgsjöfinnarna I. Ur 1600- talets skattelängder och domböcker*. Filipstads bergslags arkiv 8:1. 1938. Skriftserie. Filipstad.
- Palmqvist, Albert (1940). *Från Rämmen och Äppelboskogen 1*. Filipstad.
- Palmqvist, Albert (1952). Kolonisationen av Norra Finnskoga. *Finnbygden*, 3. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 4–8.
- Palmqvist, Albert (1954). Episod på finnskogen hösten 1697. *Bergslagen i ord och bild nr 19, Vintern 1953 - 54*. Filipstad: Filipstads bergslags hembygdsförening.
- Palmqvist, Albert (1982). Rämmens bergslagsgård. Genelogiska stolpar för en sosiologisk studie. *Finnkultur*, 2. Solör Värmland hembygdsförening, 6–12.
- Palmqvist, Johan Viktor (1924). *Rester av primitiv religion bland Värmlands finnbefolkning, jämförda med motsvarande företeelser på svenskt område*. Akademisk avhandling. Lund.
- Paloposki, Toivo J. (1981). Utvandringen från Finland till Sverige från Gustav Vasas tid fram till Finska kriget. Olavi Koivukangas (toim.), *Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna*. Åbo: Migrationinstitutet, 27–44.
- Paloposki, Toivo J. (1986). Vapauden aika. *Suomen historia* 4. Espoo: Weilin + Göös, 11–176.
- Perko, Touko (2006). Ratsupoluista moottoriteihin – suomalaisen maantien vuosisadat. *MMM* 2007. Helsinki: Otava, 221–229.
- Persson, Johannes (1967). Lekvattnets siste trollkarl. *Finnbygden*, 4. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog.
- Pettersson, Alfred (1906). *Finnmarkerna i södra Ångermanland och Norra Medelpad*. Gunnar Huss, Luleå socken på Gustav Vasas tid. Ingår i serien Norrland. Uppsala: W. Schultz.

- Pirinen, Kauko (1982). *Savon historia II:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534 - 1617*. Helsinki: Savon säätiö. (Sukunimiliitteet, 749–821).
- Pirinen, Kauko (1988). Savon keskiaika. *Savon historia 1*. Helsinki: Kustannuskiila, 265–437.
- Raumolin, Jussi (1987). Introduction to the study of swidden cultivation. *Suomen antropologi*, 12 (4), 185–198.
- Reponen, Astrid (1934). Vermlannin suomalaisalueen tuvista, saunoista ja riihistä. *Suomen Museo 1934*. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys, 55–77.
- Rinne, Juhani (1947). Esihistoria muinaislöytöjen valossa. *Savon historia I. Esihistoria ja keskiaika*. Helsinki: Savon säätiö, 1–38.
- Risell, Chr. (1921). *Ekonomisk beskrifning över Färnebo eller Filipstads pastorat i Värmland 1757*. Utg. av J. Furuskog. Filipstad.
- Rommi, Pirkko (1986). Poliitiikan taitekohta. Kansallisen heräämisen aika. *Suomen historia 5*. Espoo: Weilin + Göös, 169–184.
- Rosander, Göran (1971). Skogsbruk. *Arbete och redskap: materiell kultur på svensk landskap före industrialismen*. Utg. av Nils-Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 127–154.
- Rühs, Friedrich (1811). *Ifrån tyskan Finnland und seine Bewohner*. Greifswald/Berlin 1809. "Finland och dess invånare" 1. 1811. Stockholm. Olof Grahn.
- Runestam, Arvid & Sixten Samuelsson (1921). Om den värmäländska allmogens liv i helg och söcken under gångna tider. H.H. Hildbrantson & S. Samuelsson (red.), *En bok om Värmland, av värmälänningar, del 3*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 137–228.
- Rydberg, Alexander (1929). *Finnarna i Värmland*. Historisk tidskrift 49. Stockholm: Svenska historiska föreningen.
- Rygh, Oluf (1898). *Norske gaardnavne, Vol 2*. Oslo: Fabritius & sønner.
- Ränk, Gustav (1954). *Vår vardagsgröt*. Folkliv. Acta Ethnologica et Folkloristica Europaea. Stockholm: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 62–70.
- Ränk, Gustav (1963). Mjölets och mjölkens roll i de gamla värmäländska matvarorna särskilt hos finnarna. Sveriges bebyggelse. Landsbygden. Sigurd Erixon (red.), *Värmäländs län, del 3*. Statistisk-Topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. Stockholm: Bokförlaget Hermes AB.
- Ränk, Gustav (1966). *Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige. Nordiska museets handlingar 66*. Stockholm: Nordiska museet.
- Räsänen, Matti (1980). Savokarjalainen ateria. Savokarjalainen ruoka ja ruokakulttuuri muuttuvassa maailmassa. Helsinki: Otava.
- Räsänen, Matti & Riitta Räsänen (2008a). Savo kotimaana. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 12–30.
- Räsänen, Riitta & Matti Räsänen (2008b). Kotipiiri arkena ja pyhänä. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 293–371.
- Räsänen, Riitta & Matti Räsänen (2008c). Luonnonkäyttäjän työvuosi. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 372–428.

- Räsänen, Riitta (2008). Aukkaat ja asutuskua. Riita Räsänen (toim., *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 231–292.
- Rønning, Rolf (1998). Om svedjebrukare, lover og regler. *Finnkultur*, 4. Solör Värmland Finnkulturörening, 41–44.
- Sailo, Árpád (2012). *Savutupien aarraitta, suomalaista rakennuskulttuuria Keski-Skandinaviassa*. Diplomityö. Aalto yliopisto. Helsinki (verkkojulkaisu).
- Salminen, Väinö (1909). *Skandinavian metsäsuomalaisten vaiheet*. Helsinki: Kansa.
- Salminen, Väinö (1933). *Skandinavian metsäsuomalaisten runot*. Eripainos sarjasta "Suomen kansan vanhat runot". Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Saloheimo, Veijo A. (1959). *Rautalammin historia*. Rautalammin kunta ja Rautalammin seurakunta.
- Saloheimo, Veijo (1990). *Savon historia II: 2. Savo suurvallan valjaissa 1617 - 1721*. Joensuu: Kustannuskiila Oy.
- Saloheimo, Veijo (1993). *Itäsuomalaista liikkuvuutta 1600-luvulla. Savosta ja Viipurin-Karjalasta poismuuttaneita*. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 46. Helsinki: Suomen sukututkimusseura.
- Saloheimo, Veijo (1996). Bidrag till skogfinnarnas ursprung. *Finnmarken förr och nu*, 2.
- Saloheimo, Veijo (2009). "Det ser så ut". *Försöket att identifiera svedjefinnarnas ursprung i Finland*. Turku: Siirtolaisuusinstituutti.
- Samuelsson, Sixten (1917). Värmlands historia. H. H. Hildebrandsson & Sixten Samuelsson (red.), *En bok om Värmland av värlänningar, Del 1*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 177–268.
- Samuelsson, Georg (1921). Kommunikationväsendet i Värmland. H. H. Hildebrandsson & Sixten Samuelsson (red.), *En bok om Värmland av värlänningar, Del 3*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 258–620.
- Sappinen, Eero (1985). *Pohjois-Pohjanmaan maaseutupappiloiden rakennukset 1600-luvun lopulla*. Kansatieteellinen Arkisto 34. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Schissler, Pehr (1953). *Herjeådahlens hushållning, författad med anmärkningar theröfwer, gjorde på en resa till Norrige 1750 och sedermera 1758 och 1760 på schäferresor därstädes*. Tryckt uppå bokhandlaren Carl Gottf. Schindlers egit förlag. (Norrköping, tryckt hos Johan Benj. Blume). 1770. (Nytryck av äldre skrifter om Jämtlands län. 10. Utg. Nilsson-Tanner. 1953. Tandsbyn).
- Schissler, Pehr (1960). *Hälsinga hushållning. I korthed författad*. Tryckt uti kongl. tryckeriet. 1749. Stockholm. (Ny moderniserad uppl. Utg. av Erik Severin. 1960. Vällingby).
- Schröder, Gustaf (1888). *Minnen från skogarne. Jagter*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Schröder, Gustaf (1891). *Jagdminnen från skog och slätt*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Schubert, Friedrich Wilhelm (1823–1825). Reise durch Schweden, Norwegen, Lappland, Finnland und Ingermanland in den Jahren 1817, 1818 und 1820, 1 - 3. Leipzig 1823 – 1924. Hinrichsche Buchhandlung. *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820*. Översättning. Stockholm. Georg Scheutz. 1–3. 1823–1825.

- Schultze, Samuel (1743). *Om sättet at bruka åker och äng vid stora Kopparberget och omkring Fahlu stad*. Stockholm: Tryckt hos Lars Salvius.
- Segerstedts samling (2006). *Skogfinnarna i Skandinavien. En kommenterad och illustrerad källutgåva*. Falun: Finnsam.
- Siikala, Anna-Leena (1985). Kansanusko. *Suomen historia* 3. Espoo: Weilin + Göös, 303–369.
- Siikala, Anna-Leena (2008a). Myytit, riitit ja tietäjän toimet. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 110–186.
- Siikala, Anna-Leena (2008b). Tunteiden ilmaisu ja eroottinen huumori. Riitta Räsänen (toim.), *Savo ja sen kansa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 462–478.
- Sjökqvist, Mats (1999). De finsktalande i Värmland av "den gamla stämman". *Finnkultur*, 2. Solör Värmland Finnkulturforening.
- Sirelius, U.T. (1921). *Suomen kansanomaista kulttuuria II*. Helsinki: Otava.
- Skaftte, Domar (1962). *Början av Rörelsen eller Haugian mission i Östmark år 1863*. Karlstad.
- Skarderud, Anne Lise (Red.) (1987). "En gräns av annat slag": *Finnskogen — Finnbygden*. Formgiver: B. Omholt. Åsnes kommune.
- Smith, Axel (1895). *Beskrivelse over Trysil Praestegjeld i Aggerhuus Stift i Norge 1784*. Topographisk Journal for Norge. bd. 5 og 6, 1796-98. (2. utg. 1895). Oslo.
- Soininen, Arvo M. (1957). Erämaiden asuttaminen. E. Jutikkala, E. Aaltonen, L. Kuusamäki & F. Seppälä (toim.), *Hämeen historia II: 1*. Hämeenlinna: Hämeen heimoliitto, Arvi A. Karisto, 5–24.
- Soininen, Arvo M. (1961). *Pohjois- Savon asuttaminen keski- ja uudenajan vaihteessa*. Historiallisia tutkimuksia. LVIII. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Soininen, Arvo M. (1975). *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- S-m, V. (1950). Värmlands nordligaste järnbruk. *Finnbygdens jul 1950*. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskig
- Stark, Albert (1961). *Hågkomster från Nyed. Skildringar av värmländsk folkliv under brytningstid*. Småskrifter utg. av Värmlands museum, 3. Karlstad: Värmlands museum.
- Stenman, Lennart (2001a). Migration och dess orsaker. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 27–34.
- Stenman, Lennart (2001b). Folketro och folkmedicin. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 165–174.
- Stenman, Lennart (2001c). Rätten till mark och vatten. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 72–81.
- Stenman, Lennart (2001d). Assimilation och integration. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 135–143.
- Stigum, Hilmar (1949). Grindgang og grindhus. By og bygd. *Norsk Folkemuseums årsbok. Årg. 6. 1948 - 49*. Oslo: Norsk folkemuseum, 1–20.
- Stigum, Hilmar (1942). "Bygningskikken i Glåmdalen." *Norske bygder, bind V*. Oslo: Norsk Folkemuseum, 159–247.

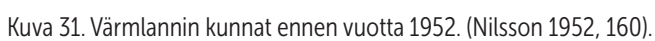
- Sundberg, Isidor (1942). *Finnmarksräfsten i Norge år 1686; tingsförhören med de finska flyktningarna från Sverige*. Falun: Nya boktryckeri Aktiebolag.
- Sundén-Cullberg, Ann (2002). *Tolvmilaskogen. Om svedjefinnarna i Skandnaviens skogar*. Torsby: Förlag Boviggen.
- Suolahti, Gunnar (1912). *Suomen pappilat 1700-luvulla*. Porvoo: WSOY.
- Svensson O. (1945). *Nogot om folketro och kristentro i Östmark under 1800-talet. I Från Östmarksbygden*, tidskrift 1945.
- Svenska gods och gårdar (1947). 1. *Värmland, Norra delen*. Uddevalla: Förlaget Svenska Gods och Gårdar.
- Svenska Jägarsförbunds Nya Tidskrift 1863. Stockholm: Samson & Wallins förlag.
- Syrjänen, Laina (1931). *Heikki Hannunpojan Vermlannin suomalaisia koskevat muistiinpanot*. Sanakirjasäätiön toimituksia 1. Helsinki: Sanakirjasäätiö.
- Szabo, Matyas (1971). Boskapsskötsel. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Utg. Av Nils - Arvid Bringeus. Lund: Gleerup, 47–70.
- Taavitsainen, J. P. (1987). Wide- range hunting and swidden cultivation as prequisites of iron age colonization in Finland. *Suomen Antropologi*, 12 (4), 213–233.
- Talve, Ilmar (1952). Om bastubad på svensk landsbygd. *Folk - liv 1952. Acta ethnologica et folkloristica Europaea*. Svensk årsbok för europeisk folklivsforskning. Stockholm: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 67–73.
- Talve, Ilmar (1953). Drag ur Finnbygdens näringsliv. *Värmland förr och nu 1951*. Värmlands museums årsbok. Karlstad: Värmlands museum, 36–66.
- Talve, Ilmar (1955). Notisser om byggnadsskicket i Östra Värmlands skogstrakter. *Liv och folkkultur B:1 1955*. Institutet för folklivsforskning. Stockholm: Avdelning vid Nordiska museet och Stockholms universitet, 61–74.
- Talve, Ilmar (1960). *Bastu och torkhus i Nordeuropa*. Nordiska museet. Handlingar 53. Stockholm: Nordiska museet.
- Talve, Ilmar (1961a). Den nordosteuropiska rian. En etnologisk undersökning. *Folklivstudier VI*. Utg. av Folkkultursarkivet. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet.
- Talve, Ilmar (1961b). Kansanomaisen ruokatalouden alalta. *Suomi 109:4*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Talve, Ilmar (1970). Bastu och badstugor. *Fataburen 1970*. Stockholm: Nordiska museet, 55–68.
- Talve, Ilmar (1973). *Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta*. Turun yliopiston Kansatieteen laitoksen toimituksia 2. Turku: Turun yliopisto.
- Talve, Ilmar (1979). Talonpoikaiskulttuuri 1870- luvulle asti. P. Tommila, A. Reitala & V. Kallio (toim.), *Suomen kulttuurihistoria I*. Helsinki: WSOY, 328–387.
- Talve, Ilmar (1982). Metsäsuomalaiset ja Suomen kansankulttuuri. *Ulkosuomalaisia*. Kalevalaseuran vuosikirja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 175–189.

- Talve, Ilmar (1986). Skogsfinnarna och Finlands folkkultur. Sulo Huovinen (toim.), *Värmlandsfinnar. Om finnskogens historia och kultur*. Stockholm: Kulturfonden för Sverige och Finland, 65–80.
- Talve, Ilmar (1990). *Suomen kansankulttuuri*. Historiallisia päälinjoja. 3 p. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tamminen, Tapio (2015). *Kansankodin pimeämpi puoli*. Jyväskylä: Atena Kustannus Oy.
- Tarkiainen, Kari (1990). *Finnarnas historia i Sverige 1. Inflyttarna från Finland under det gemensamma rikets tid*. Helsingfors och Stockholm: Finska historiska samfundet/Nordiska museet.
- Tarkiainen, Kari (1993). *Finnarnas historia i Sverige 2. Inflyttarna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809–1944*. Helsingfors och Stockholm: Finska Historiska samfundet/Nordiska museet.
- Tenerz, Hugo (1962). *Ur Norrbottens finnbygds och dess befolkningens tidigare historia: samt den svenska infiltrationen i övre finnbygden under 1600- och 1700-talen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Torpe, N. V., (1939). *Något om det värmländska jordbrukets utveckling under en 100-årsperiod*. Karlstad: Nya Wermlands-Tidningen.
- Trotzig, Dag (1943). *Slagan och andra tröskredskap. En etnologisk undersökning med utgångspunkt från svenskt material*. Handlingar 17. Stockholm: Nordiska museet.
- Tvengsberg, Per Martin (1981). Svedjebruket på finnskogen. *Värmländsk kultur*, 2. Föreningen Värmländsk Kultur.
- Tvengsberg, Per Martin (1986). Skogsfinnene på Finnskogen. Sulo Huovinen (toim.), *Värmlandsfinnar. Om finnskogens historia och kultur*. Stockholm: Kulturfonden för Sverige och Finland, 37–64.
- Tvengsberg, Per Martin (1995). Det värmlandsfinske svedjebruket. Svedjebruk och röjningsbränning i Norden. Bo Larsson (red.), *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 7*. Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Nordiska museet och Sveriges Lantbruksuniversitet, 109–118.
- Underrättelse om det som bidrager til soldatens helsa i fält, författad, uppå Kongl. Maj: ts Nådiga Befallning, af Des Collegio Medico til wederbörande efterrättelse* (1789). Stockholm: Kungliga Tryckeriet [Salomon E.D. och Gahn H.].
- Waern, Leonard Magnus (1816). *Uppgifter rörande landshushållningens tillstånd i Köhla Pastorat*. Kungl. svenska Landbruks - Akademiens Annaler 1816.
- Wallin, Väinö (1898). *Metsäsuomalaiset Ruotsissa*. Helsinki: Otava.
- Valonen, Niilo (1952). *Geflechte und andere Arbeiten aus Birkenrindestreifen unter besonderer Berücksichtigung der finnischen Tradition*. Kansatieteellinen Arkisto 9. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Valonen, Niilo (1961). Kansatieteellisten ilmiöiden ikäämisestä. Toivo Vuorela (toim.), *Kansatieteen periaateoppia*. Tietolipas 58. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 12–23.

- Valonen, Niilo (1963). *Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben*. Suomalaisugrilaisen seuran toimituksia 133. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- Valonen, Niilo (1972). Stuehus - tupa. John Granlund (toim.), *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformations tid, XVII*. Malmö: Allhems förlag
- Valonen, Niilo (1975). Zu den ältesten Schichten der finnischen Hauskultur. *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology*, VIII (2), 172–213.
- Wedin, Maud (2001a). Kolonisation och bosättningsåmråden. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 35–42.
- Wedin, Maud (2001b). Kulturlandskapets utformning M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 71
- Wedin, Maud (2001c). Fem huvudnäringar. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 43–57.
- Wedin, Maud (2001d). Mat. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 179.
- Wedin, Maud (2001e). Brukens påverkan - exemplar norr om Dalälven. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 61–63.
- Wedin, Maud (2001f). Nils Keyland. M. Wedin, L.-O. Herou & L. Stenman (red.), *Det skogfinska kulturarvet*. Falun: Finnsam, 201–202.
- Wedin, Maud (2007). *Den skogfinska kolonisation i Norrland*. Separat tryck av doktorsavhandling. Trondheim: Geografisk institut. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitetet.
- Vendel, Valdemar (1910). Ur värmländska domböcker från 1600- talets början. *Värmland förr och nu*, VII 1910. Karlstad: Värmlands forminnes- och museiförening, 1–40.
- Westin, Josef (1930). *Kulturgeografiska studier: inom Nätra-, Näske- och Utbyåarnas flodområden samt angränsande kusttrakter*. Avhandlingar. Lund: Lunds universitets geografiska institution.
- Westlind, Petrus M. (1950). Brännvinshantering och nykterhetsarbete i Vitsand under det senaste seklet. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 34.
- Widen, Albin (1932). *Jakt och djurfångst i Jämtland och Härjedalen i gångna tider (1)*. Årsbok, 1932. Östersund: Jämtlands läns jaktvårdsförening.
- Vihola, Teppo (2004). Maatalouden rakennemuutokset itsenäisessä Suomessa. Viljo Rasilainen & Matti Peltonen (toim.), *Suomen maatalouden historia 2. Kasvun ja kriisin aika 1870-luvulta 1950-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 330–418.
- Wiklund, K. B. (1895). Ett besök i Värmlands finnskogar. Mauritz Bohman (red.), *Svenska Turistföreningens årsskrift 1895*. Stockholm: Central-tryckeriet, 45–64.
- Wiklund, K. B. (1902). Finska språkets nuvarande utbredning i Värmland och Grue finnskog. *Ymer* 1902. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 15–18.
- Vilkuna, Asko (1960). *Suomalaisen karjasuojan vaiheita*. Kansatieteellinen Arkisto 14:1. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.

- Vilkuna, Kustaa (1935a). Varsinaisuomalaisten kansanomaisesta taloudesta ja kulku-neuvoista. *Varsinais-Suomen historia III: 1-2*. Porvoo: WSOY.
- Vilkuna, Kustaa (1935b). *Ett bidrag till diskussionen om en sädskärstyps invandring till Sverige. Budkavlen 1935*. Tidskrift för etnologi och folkloristik vid Åbo Akademi. Åbo: Åbo Akademi, 117–124.
- Vilkuna, Kustaa (1936). *Gaffelplogen*. Finskt Museum XLII 1935. Helsingfors: Finska for-minnesförening, 59–74.
- Vilkuna, Kustaa (1947). "Bind dina hundar". *Rig- Kulturhistorisk tidskrift* 1947:4. Stock-holm: Föreningen för svensk kulturhistoria, 157–167.
- Vilkuna, Kustaa (1948). Pykäliköt ja suurkasket. Katsaus kaskiviljelyn historiaan. *Koti-seutu*, 2. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto, 99–109.
- Vilkuna, Kustaa (1953). Varpå beror den finske svedjebondens kolonisationsförmåga. *Värmland förr och nu 51, 1953*. Karlstad: Värmlands museum, 9–20.
- Vilkuna, Kustaa (1960). Savolaiset erämaiden valloittajina. *Kotiseutu*, 3. Helsinki: Suomen Kotiseutuliitto, 47–53.
- Vilkuna, Kustaa (1971). Die Pfluggeräte Finnlands. *Studia Fennica* 16. Helsinki: Suoma-laisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna, Kustaa (1976a). Hankoauran kädensijat. Toivo Vuorela (toim.), *Suomen kansan-kulttuurin kartasto. 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 34–35.
- Vilkuna, Kustaa (1976b). Juusto. Toivo Vuorela (toim.), *Suomen kansankulttuurin kartasto. 1. Aineellinen kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 112–113.
- Wilmi, Jorma (2003). Tuotantotekniikka ja ravinnonsaanti. Viljo Rasila, Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1. Perinteisen maatalouden aika esihistoriasta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 159–182.
- Vilppula, Hilikka (1942). *Luuvariihi, sen levinneisyys ja eri tyypit Suomessa*. Kansatieteelli-nen Arkisto V: 2. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys.
- Vilppula, Hilikka (1946). Finsk ost. *Fataburen 1946*. Stockholm: Nordiska museet, 83–92.
- Vilppula, Hilikka (1955). *Das Dreschen in Finnland*. Kansatieteellinen Arkisto 10. Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdisys.
- Wiren, Nils (1950). *Anteckningar om svedjebuket i Nordmarks socken*. Bergslagen i ord och bild. 1949–1950. Filipstad: Filipstads och bergslags hembygdsförening.
- Wirilander, Kaarlo (1960). Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. *Savon historia III*. Kuo-pio: Savon säätiö.
- Virrankoski, Pentti (1985). Maanomistus ja maanluonnot Ruotsin ajalla. *Suomen histo-ria* 3. Espoo, 140.
- Virrankoski, Pentti (2012). Suomen historia. *Maa ja kansa kautta aikojen*. Toimituksia 1381/Tieto. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Virtaranta, Pertti (1977). Matti Mörtbergin metsäsuomalaiskeräelmät. *Kalevalaseuran vuosikirja 57*. Helsinki: Kalevalaseura, 268–288.

- Voionmaa, Väinö (1915). *Suomen karjalaisen heimon historia*. Helsinki: Kansanvalistus-seura.
- Vuolle-Apiala, Risto (1988). *Savusaunakirja: perinteisten savusaunojen suunnittelu ja rakentaminen*. Jyväskylä: Risto Vuolle-Apiala.
- Vuorela, Toivo (1949). Etelä-Pohjanmaan kansanrakennukset. *Kyrönmaa* 6. Helsinki: Etelä-Pohjalainen osakunta.
- Vuorela, Toivo (1964). *Kansatieteellinen sanasto*. Tietolipas N:o 13. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vuorela, Toivo (1975). *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo: WSOY.
- Zelenin, Dmitrij (1927). Russische (Ostslavische) Volkskunde. Max Vasmer (red.), *Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte*. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Åkerhielm, Gösta (1907). En antropologisk resa genom Värmlands finnskogar i mars 1907. *Ymer*, 2. Stockholm: Svenska sällskapet för antropologi och geografi, 187–195.
- Åslund, Daniel (1946). *Tuna socken. Sockenbeskrivningar från Medelpad* 2. Utg. av Arvid Enqvist. Sundsvall: Boktryckeri-aktiebolaget i Sundsvall.
- Åhrman, L. E. (1861). *Beskrifning öfver provinsen Gestrikland*. Stockholm: P. A. Nordstedt & söner.
- Østberg, Kristian (1935). Trekk av finnskogens kulturhistorie. *Norsk geografisk tidsskrift*, 5. Oslo: Norsk Geografisk Selskap.
- Østberg, Kristian (1978). *Finnskogene i Norge*. Grue: Solør-Odal Historielag.
- Östberg, Per (1977). Som kolare och kolmottagare. Dalaskogen. B. Dandanell och G. Rosander (red.), *Dalarnas hembygdsbok 1977*. Falun: Dalarnas museum — Nordiska museet, 81–88.
- Öster, O. W. (1949). Postens historia genom åren. *Finnbygden*, 1. Tidskrift för Värmlands finnbygder. Torsby: Bror Finneskog, 26–27.
- Östman, Ann-Catrin (2004). Mekanisoinnin ensimmäinen aalto. Matti Peltonen & Viljo Rasila (toim.), *Suomen maatalouden historia* 2. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 19–76.

Hakemisto

Henkilöt

A

Aminoff, Torsten 16, 80, 264

Andersson, Jan 135, 140

Axelson, Maximilian 15

B

Bennett, Stephan 58, 80, 82

Björkman, Peter 15

Bladh, Gabriel 17, 81

Borgström, Ludvig 15, 269, 303

Brahe, Pietari 68

Branzell, Emanuel 108

Broberg, Richard 17, 30, 60, 65, 118

C

Christian IV 41

D

Djurklou, Gabriel 15

E

Ejdestam, Julius 118

Erixon, Sigurd 62, 221, 223

Eskeland, Tuula 17

F

Falk, Erik 66
Fernow, Erik 13, 14
Fincke, Kustaa 28, 30
Finne, Peder 126
Finneskog, Bror 19
Fredrik I 297
Fredrik III 41, 66

G

Gadd, Per Adrian 58, 60, 82, 93
Gothe, Richard 18, 38
Gottlund, K. A. 12, 14, 29, 46, 61, 65, 80, 81, 82, 117, 177, 195, 228, 230, 240, 242, 273, 275, 300
Grotenfelt, Gösta 16, 58, 83
Gyllenius, Petrus Magni 13, 209

H

Hedren, Noak 15, 303
Helminen, Helmi 17
Henriksson, Kaisa 153
Hjärne, Urban 13
Hylten-Cavallius, Gunnar 303
Hylten-Cavallius, Olof 15
(Häken, Hindrik) Häkkinen, Henrik 73, 90
Hämäläinen, Albert 17, 195, 208, 210
Hülpers, Abraham 13, 14, 60, 189

I

Ikoinen, Mats 72, 218
Immonen, Tahvo 82
Isaksson, Mats 126

J

Jansson, Olof 130
Jonsson, Johannes 155
Jonsson, Per 17, 135

Josefsson, Josef 140
Juhana Herttua 30, 91
Juhana III 28, 125
Juvas, Maija 17

K

Kaarle Herttua 30, 32, 35, 52, 62
Kaarle IX 134, 276
Kaarle XIV Juhana 301
Kettunen, Lauri 16, 81
Keyland, Nils 16, 129, 244
Klemetti, Kirjuri 28
Knutson, Daniel 155
Kristiina, kuningatar 36, 63
Kortesalmi, Juhani J. 82
Kustaa II Adolf 36, 51
Kärki, Frans 17

L

Lampen, Ernst 228
Larsson, Örjan 140
Lennartson, Herman 87
Liljeblad, Tahvo 17
Linderholm, Olavus 13, 14
Linne, Carl von 13
Lähtenmäki, Eija 18
Lönnberg, Sven 17
Löwenhjelm, Gustaf 178

M

Mackan, Knut 126
Magnus, Olaus 62
Manninen, Antero 267
Myrdal, Janken 31
Mägiste, Julius 17, 67
Mörnen, Adolph 13, 108
Mörtberg, Matti 17

N

Nilsson, Jons 140
Nilsson, Yngve 17, 90
Nordmann, Petrus 16, 191

O

Olsson, Johan 136

P

Palmquist, Johan Viktor 17
Pedersson, Peder 126
Pirinen, Kauko 58
Porthan, Henrik Gabriel 14, 301

R

Rapola, Lyyli 17
Rapola, Martti 17
Reponen, Astrid 17
Retzius, Gustav 303
Räsänen, Matti 242
Rühs, Friedrich 14, 81

S

Sailo, Arpad 189
Salminen, Väinö 16
Saloheimo, Veijo 31, 32, 36, 37, 39, 49
Schubert, Friedrich Wilhelm 15
Segerstedt, Albert 15, 206
Soininen, Arvo M. 55, 57, 58, 60, 70
Ståhl, A. J. 249

T

Talve, Ilmar 11, 18, 192
Tarkiainen, Kari 18
Tvengsberg, Per Martin 18, 60

V

Vaasa, Kustaa 28, 62, 281
Veteläinen, Daniel 135
Vilhuinen, Kaisa 187
Vilhuinen, Mattes 269
Vilkuna, Kustaa 58, 81
Vuorela, Toivo 85

W

Wallin, Väinö 16
Wedin, Maud 18, 109
Westbladh, Tobias 202
Wingård, Johan af 175

Ø

Østberg, Kristian 17

Paikat

A

Arvika 189
Asikkala 26
Asphyltan 150

B

Bada Sättra 155
Bingsjö 37
Brandval 40
Brunskoga 39, 179, 217, 298
Bogen 183, 216

D

Dalby 39, 63, 115, 134, 135, 147, 148, 163, 166, 171, 183, 184, 209, 220, 271

Drammen 296

E

Eda 134, 183, 294

Ekshärad 38, 39, 115, 183, 184, 209

Elgtomtsfjället 297

Elverum 104, 296

Enköping 34

Eura 48

F

Filipstad 293, 295, 296

Finnskoga 299 kts. myös Södra Finnskoga ja Norra Finnskoga

Floda 179

Frykerud 217

Fryksdalen 39, 53, 134, 140, 147, 163, 280

Fryksände 39, 46, 90, 134, 135, 146, 148, 155, 164, 179, 181, 183, 184, 200, 213, 215, 216, 220, 298

G

Glaskogen 42, 113, 205

Glava 46, 69, 130

Grue 40, 41, 294

Grue Finnskoga 191, 302

Grums 296

Grundset 296

Grythyttan 38

Gräsmark 39, 46, 66, 83, 108, 139, 146, 149, 150, 171, 183, 184, 216, 220, 226, 244, 266, 272

Grövik 296

Gunnarskog 39, 46, 183, 299

Gustav Adolf 38, 39

Gävle 34, 36

Gåsborn 38, 276

H

Hamar 296

Hankasalmi 25, 29

Hartola 22

Hassela 36, 45
Hauho 47
Hedemora 155
Heinola 22
Hirvensalmi 23
Hof 40
Hvitsand 184, 299
Hämeenlinna 23, 34
Hällefors 3
Härnösand 34, 36

I

Iisalmi 32
Ikaalinen 48
Isokyrö 45

J

Joroinen 24, 47
Joutseno 25
Juva 23, 25, 28, 29, 37, 44, 47
Järnskog 281
Jääski 23, 24, 26, 44, 47

K

Kangasala 48
Kangasniemi 37, 44
Karlskoga 213
Karlstad 46, 143, 189, 293, 294, 295
Keitele 29
Kemi 45
Kerimäki 23
Kils 281
Kivennapa 25, 47
Konnevesi 29
Kristiania 295, 296
Kristinehamn 293, 295, 296
Kuopio 29, 37, 45
Köla 134, 149, 155, 213, 216

L

Lammi 47

Lappee 23

Laukaa 37, 44

Lekvattnet 39, 66, 139, 140, 148, 149, 150, 175, 181, 183, 184, 192, 197, 206, 213, 214, 215, 216,
225, 244, 283, 297, 299

Lillehammer 296

Ljusnarsberg 38, 155

Lohja 48

Lohtaja 45

Längelmäki 48

M

Malung 220, 293

Mangskog 46, 104, 151, 163, 171, 244, 299

Marttila 48

Medskogen 205, 225

Mikkeli 21, 22, 24, 32, 44, 45, 47

Muolaa 25

Mustasaari 34

Mäntyharju 28

N

Nordmark 39, 83, 276

Norra Finnskoga 39, 115, 183

Norra Ny 39, 115, 149, 183, 209, 220

Nors 281

Ny 135, 184, 299

Nyed 39, 293

Nyskoga 39, 67, 184, 191, 197, 211, 213, 216, 221, 285, 299

Närke 38

O

Ockelbo 36

Orsa 36, 37

Oslo 40

Oulu 45

P

Pellosniemi 25, 28, 29, 47, 48
Pieksämäki 22, 31, 37
Pielavesi 29
Punkaharju 23
Puumala 23, 27, 37
Pyhäjoki 45
Pälkäne 47

R

Raisio 48
Rantasalmi 25, 26, 28, 29, 37, 44, 47, 48
Rautalampi 28, 30, 36, 37, 44, 45, 47, 48, 49
Ruokolahti 25, 44
Ruovesi 30, 37, 44, 45, 47
Råda 293
Rämen 38, 39, 155, 171, 190, 206, 276

S

Saarijärvi 44
Savonlinna 23, 34
Setre 296
Sigtuna 34
Sillerud 46
Solör 40
Stavnäs 46
Sulkava 22, 23, 27
Sulvik 296
Sundsvall 34, 36
Sunne 163, 213, 219, 294, 297, 298
Svartnäs 37
Svärdsjö 37
Sysmä 22, 23, 26
Säkkijärvi 44
Sääminki 25, 29, 47, 48
Södra Finnskoga 39, 130, 161, 180, 183, 191, 215, 216, 223

T

Taipalsaari 23
Tavinsalmi 28, 29
Tiveden 38
Torsby 189, 294, 295
Trysil 40, 296
Tukholma 34
Turku 34

U

Ullerud 39
Uppsala 34
Uumaja 34
Uusikirkko 2 5, 47

V

Vesanto 29
Vesulahti 25, 28, 29, 47, 48
Vinger 40
Vitsand 39, 66, 130, 137, 140, 181, 183, 191, 208, 216, 218, 220, 244, 301
Viitasaari 37, 44
Viipuri 23, 34
Vinger 296
Västra Emtervik 126, 298
Våler 40

Å

Årjängen 296
Åsnes 40

Ä

Älgå 155, 198
Älvdalen 146, 280
Äyräpää 24, 26

Ö

Ökne 294

Ölme 213

Östmark 39, 66, 67, 134, 136, 140, 148, 150, 180, 181, 183, 184, 192, 214, 216, 220, 225, 242,
257, 269, 283, 294, 298, 299, 301

Asiasanat

A

Aho 59, 67

Ahrain 143

Ape 105

Auma 106

B

Bergslagenin aura 82

G

Gryffsa 79

H

Haasia 84, 101, 105, 167

Halme 67

Haltia 267

Hanhenjalkaäes 162

Hanko 172

Hankoaura 80, 156

Hapankala 254

Hara 79

Heinäkoukku 102

Heinälato 214

Herajuusto 251

Hernejauholeipä 247

Hillo 242

Hiomatikku 98
Huhtakaski 58, 60, 67, 68, 72

J

Jalka-aitta 208
Jalkamylly 219
Juhannusruis 149
Juoksutinjuusto 250

K

Kaha 131
Kalahuusa 142
Kalakukko 248
Kamppisirppi 166
Karho 100
Karjamaja 112
Karjatarha 116
Karpunen 98
Karsina 193
Kaski, tavallinen 57, 59, 67, 68, 71
Kaskinauris 70
Katiska 140
Kaula-ansa 128
Kellaritupa 210
Kesänavetta 116, 213
Kokkelipiimä 252
Korpiruis 69
Kotikarjamaja 114
Koukkupiikkiäes 162
Koukkusirppi 166
Koukkupyynti 142
Kovasin 99
Kovasinkotelo 99
Kuivatushuone 215
Kuminajuusto 109
Kylvökori 164
Kylvöleipä 165
Kylvövakka 164
Kytö 67

Kämpä 100
Käpälälauta 131
Käpälä-äes 162
Kääntösiipiaura 154

L

Laipio 193
Lakka 193
Lantanavetta 211
Lantatalli 210
Lata 162
Lautta 143
Lehdesveitsi 105
Liesipenkki 193
Lieskakivi 195
Liesitupa 187
Linkkuvarsta 170
Luoko 100
Luuva 218
Luontinavetta 152,211

M

Mallassauna 217
Matolaatikko 141
Mullitusaura 157
Mutti 240
Mämmi 242

N

Niveläes 162
Nuijapyynti 143
Nuotta 142
Nurkkapatsas 193

O

Ohutleipä 246
Olkilato 217

P

Palo 67
Panimohuone 221
Pankko 193
Para 271
Paritupa 200
Parsi 218
Patsasaitta 208
Penkkivelli 244
Pepu 239
Perunamakkara 253
Pettu 260
Pieles 102
Piimäjuusto 250
Pirtti 187
Pitkäpiimä 252
Pitkäsiima 142
Pohdin 172
Polkuhauta 127
Puolikarjamaja 114
Purupihka 262
Puuro 243
Pölliäes 83
Pykälikkömaa 58,60
Pystykirnu 109

R

Raamiäes 161
Ratasmylly 219
Reikävarsta 170
Rieska 247
Rieskamaa 58,59,71
Riihi 85
Riimuverkko 140
Risuäes 83,161
Ruiskarhu 167
Ruko 100
Ruuhi 143
Rysä 141

S

Savutupa 189
Savu-uuni 193
Sekasontanavetta 152
Seula 171
Silmukkavarsta 171
Sirppi 83
Sitomakoukku 83
Sivukamaritupa 200
Suolajuusto 251
Suolamaito 252
Suova 102
Syöttihauta 128

T

Takka 204
Takkavitsa 100
Talkkuna 242
Tarpomaverkko 140
Tappivarsta 170
Telkkihuttu 244
Tietäjä 269
Tuohileyhkä 172
Tuorejuusto 250
Tupa 187
Tuppo 257
Tuulastus 143

U

Uunijuusto 109
Uurrevarsta 171

V

Verileipä 258
Verimakkara 258
Veripalttu 246
Viikate 84

Viikatekotelo 98
Viilihuttu 104, 243
Vipuansa 129
Viskuri 172
Vitsamerta 140

Y

Yksinäistupa 198

Muuttoliike Suomesta Värmlannin asumattomiin erämaihin alkoi 1500-luvun lopulla ja päättyi 1600-luvun puolivälissä. Edelleenkaan ei ole täyttä yksimielisyyttä siitä, mistä päin Suomea ja mistä syystä Värmlantiin on lähdetty.

Värmlannin erämaiden asuttamisen mahdollisti viime kädessä huhtakaski, jonka viljely onnistui havumetsissä. Rautiluokkien vaatimuksesta kaskiviljelyä alettiin Värmlannissa määräyksin 1600-luvulla kuitenkin rajoittaa. Tämä johti muun muassa siihen, että metsäsuomalaiset alkoivat muuttaa läänin pohjoisosiin ja Norjan puolelle, jossa kaskiviljelyä oli vielä mahdollista harjoittaa. Toisaalta kaskiviljelyn vaikeutuminen pakotti monet metsäsuomalaiset kehittämään karjanhoitoa ja peltoviljelyä.

Metsäsuomalaiset erottuivat ruotsalaisista aiemmin niin rakennus- ja ruokakulttuurin kuin uskomusmaailman osalta. Muutos ja integroituminen ruotsalaisiin oli kuitenkin vääjäämätön prosessi. Kun suomen kieli hävisi, niin katkesi samalla sen välittämä yhteys suomalaisuuteen. Ruotsissa suomen kielen tulevaisuuteen vaikutti erityisesti koululaitos, joka kielsi suomalaislapsilta sen käytön ja teki siitä hävettävää. Merkittävä integraatioon vaikuttava tekijä oli myös Ruotsin 1800-luvun loppupuolella tapahtunut teollistuminen. Yhteiskunta muuttui monella muullakin tavoin ja tähän oli mukauduttava, mikäli aikoi pysyä mukana kehityksessä.

Kirjoittaja Eero Sappinen on filosofian tohtori, dosentti.